25-ій річниці
історичного факультету
ТНПУ ім. В. Гнатюка присвячено

Dedicated to the
25th Anniversary
of the history department in
Volodymyr Hnatyuk National
Pedagogical University in Ternopil

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

UKRAINE EUROPE WORLD

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

Ministry of Education and Science of Ukraine
Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 21

Ternopil – 2018

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 21

Тернопіль – 2018

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 21: Dedicated to the 25th Anniversary of the history department in TNPU – Ternopil: Publishing House of Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, 2018. – 344 p.

Approved to be published by the Scientific Council of
Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in
Ternopil, Record of proceedings № 13 (June 26, 2018).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavic University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(editor-in-chief)**, **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **V. Balyuk**, Doctor (habilitated) of Political Science, Professor, M. Kyuri-Sklodovska University in Lublin, Polish Republic, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **B. B. Buyak**, Doctor of Philosophy, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **Yu. R. Drevnitskyi**, Candidate of History, Associate Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(deputy editor)**, **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **O. V. Klymenyuk**, Professor, Central Institute of Post-Graduate Pedagogical Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **A. V. Kruglashov**, Doctor of Political Science, Professor, Yuriy Fedkovych National University in Chernivtsi, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **M. V. Lazarovych**, Doctor of Political Science, Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych National University in Chernivtsi, **P. V. Myronenko**, Doctor of Political Science, Professor, Academy of Political Science, **V. V. Misko**, Candidate of History, Associate Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(deputy editor)**, **H. V. Papakin**, Doctor of History, Professor, M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, **H. M. Perepelytsa**, Doctor of Political Science, Professor, Diplomatic Academy of Ukraine of the MFA of Ukraine, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil **(executive secretary)**, **L. D. Chekalenko**, Doctor of Political Science, Professor, Diplomatic Academy of Ukraine of the MFA of Ukraine, **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University in Kyiv.

Reviewers: **V. M. Botushanskyi,** Doctor of History, Professor
V. M. Tkachenko, Doctor of History, Professor
N. M. Chorna, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works presents the materials of the International Scientific Conference "Historical Science and Education in Ukraine: Innovations, Challenges, and Prospects" dedicated to the 25th anniversary of the History Department of Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil. It elucidates different aspects of Ukraine's foreign policy in the era of independence, its participation in the cooperation with foreign countries, the international relations, the problems of security and defence in the modern world, the place and role of Ukraine in the new geopolitical system, the analysis of the evolution of its relations with the EU and NATO, and other international organisations.

The researchers pay attention to the World History, Methodology, Historiography and Source Study as well as to the History of Culture, Education and Science, they also give the reviews of the latest works.

It will be useful for scholars, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in the History of Ukraine in the world-historical context.

Collection of Scientific Works is included into the International Scientometric Base RISC (License Agreement № 117-03/2015, March 3, 2015) and Index Copernicus.

The International Collection of Scientific Works "Ukraine–Europe–World" is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as a professional edition on speciality "Historical sciences". The Collection was reregistered on 13.07.2015 (Decree of Certifying Board of Ministry of Education and Science of Ukraine on 13.07. 2015, № 747).

The publishing board publishes the materials not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53–59–01

Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical University
in Ternopil

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 21: 25-ій річниці історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка присвячено. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – 344 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 13 від 26. 06. 2018 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(гол. ред.)**, **М. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Балюк**, доктор (габіліт.) політичних наук, професор, Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склодовської, Республіка Польща, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **Б. Б. Буяк**, доктор філософських наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **С. В. Віднянський,** доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Ю. Р. Древніцький**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(заст. гол. ред.)**, **Р. Дрозд**, доктор (габіліт.) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **О. В. Клименюк**, професор, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти НАПН України, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **А. М. Круглашов**, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **М. В. Лазарович**, доктор політичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, **П. В. Мироненко**, доктор політичних наук, професор, Академія політичних наук, **В. В. Місько**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(заст. гол. ред.), Г. В. Папакін**, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, **Г. М. Перепелиця**, доктор політичних наук, професор, Дипломатична академія України при МЗС України, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка **(відповід. секр.)**, **Л. Д. Чекаленко**, доктор політичних наук, професор, Дипломатична академія України при МЗС України, **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Рецензенти: **В. М. Ботушанський**, доктор історичних наук, професор
В. М. Ткаченко, доктор історичних наук, професор
Н. М. Чорна, доктор історичних наук, професор

У Міжнародному збірнику наукових праць подано матеріали Міжнародної наукової конференції "Історична наука та освіта в Україні: інновації, виклики, перспективи", присвяченої 25-ій річниці історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Досліджено різні аспекти зовнішньої політики України у добу незалежності, її участі у співпраці із зарубіжними країнами, міжнародних відносин, безпеки й оборони у сучасному світі, місця і ролі України в новітній системі геополітичних координат, аналізові еволюції її відносин з ЄС і НАТО та іншими міжнародними організаціями.

Значну увагу приділено питанням всесвітньої історії, методології, історіографії та джерелознавства, а також історії культури, освіти й науки, подано рецензії.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України в контексті світової.

Збірник індексується у міжнародних наукометричних базах даних РІНЦ (Ліцензійний договір № 117-03/2015 від 03 березня 2015 р.) та Index Copernicus.

Міжнародний збірник наукових праць "Україна–Європа–Світ" зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей "Історичні науки". Збірник перереєстровано 13.07.2015 р. (Наказ Атестаційної колегії МОН України № 747 від 13.07.2015 р.).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

Адреса редакції "УЄС": 1[a], вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

...дорогу Свою покажи мені, Господи,
і я буду ходити у правді Твоїй...

АБО ЩО СТВОРЮЄ ІСТОРІЯ...

Перманентна розмова про історію як науку, її функціональне місце і роль у системі знань та впливі на сьогодення триває віками. Кожен виток внутрішніх і зовнішніх викликів виводить її на новий рівень – часом давно забутого старого, що цитується чи подається в обгортці часу, науково-технічного прогресу, політики і т. д., чи реально визнаючи нелінійність систем й усю багатогранність, цілісність і простоту балансу матеріальне-духовне, пропонує справді відкриття бачень і розумінь минулого, повернення істини.

Тож, що дарує історія? Нові елегії чи випромінення реальної дійсності, яка гартує людину, якість її пам'яті, легкість інтелекту, впевненість в Собі, Моменті й Будучині, вміння адекватно послуговуватись Часом і Простором, співвідносити себе з ними, гармонізує чистоту діяльності й радість пізнання, пробудження ємкої інтуїції й вміння осягати те, що відбулося на одвічному шляху життя земного...

Перекладаючи в освітні координати українського контенту – якими є історія й історики в Україні сучасній, новітнього державного буття? Напередодні 27-ї річниці незалежності. Сторінки різних видань, мереж подають бачення власне істориків відповідей, міркувань, а реалії демонструють вплив історичного знання на буття людей у нашій країні. Про це чимало – й на сторінках "Україна–Європа–Світ".

"Історична освіта й наука в Україні: інновації, виклики, перспективи", природно означилася темою наукової конференції, що відбулася на історичному факультеті ТНПУ ім. В. Гнатюка 30–31 травня 2018 р., приуроченій до 25-річчя факультету, стала одним із основних івентів наукової дискусії, а також відзначення й урочистостей. Тож, якщо глибоко зануритись і насолодитись поверхнею цих років, історія факультету є теж безпосередньою відповіддю на поставлене питання. Чи радше яскравим аспектом її. Адже, виникнувши на зорі державності й становлення історичної освіти і науки незалежної України, упродовж чверті століття факультет діє, у нових на кожен момент реаліях суспільного життя нашої держави і глобальних змін у світі. Перебуваючи у сильних взаємовпливах, відчуваючи усі аспекти творення історії, контексту віднаходження Себе, і усіх ризиків, пов'язаних з цим, як і цінності відчуття власної самості й свободи. Часом із запізненням, а чи й своєчасністю, розуміння деяких ілюзій, які розвиднює, а чи поглинає реальність. Кожним новим піднесенням людського духу і дій у прагненні віднаходження тієї правди й шляху, які дають можливість дихати вільно, спокійно, щасливо. Бодай у вимірі людського життя, уславлення його кордонами власної історії, величного минулого, розуміння вселенськості й можливості величності майбутнього за такого підходу.

Тож, усе починалося за нашої пам'яті, з традиції, потреб, людей. Ідеї правлять світом – розуміли древні, джерельно залишив нащадкам Платон, підхопили в різних інтерпретаціях сучасники. Слушно, усе від ідей, образів, пошуків відповідей на питання, готовані життям і ... пристрасного бажання.

Сьогоденні школи лідерства ростуть актуальністю, й наголосом на відповідальності. Це так. І водночас поряд – розуміння лідера як такого, що бачить те, що не уявляють інші, до того ж, має набір відповідних

компетентностей, глибоке відчуття реалій, що дозволяють вести інших. Такими є ті українські державники, які спрагло виборювали й виборюють незалежність. Таким був і молодий юнак, котрий, закінчивши історичний факультет Київського вузу приїхав до Тернополя, і, попрацювавши в Тернопільському фінансово-економічному інституті (нині ТНЕУ), свідомо перейшов у педагогічний інститут з твердим наміром і великим бажанням відкрити історичний факультет, зробити його одним з кращих фаху. Адже на тоді лише тут така можливість існувала. Потребу істориків відчувала країна, розуміло Тернопілля, плеяда визначних людей підтримали Миколу Алексієвця у наступному становленні й розгортанні факультету, фактично беручись за викладання, наставництво, всіляко сприяючи. Благо, що таке ж бачення і сміливість притаманні тодішньому ректорові ТДПІ ім. В. Гнатюка (ТНПУ ім. В. Гнатюка) Володимиру Кравцю, який активно просував цю ідею, й у 1993 р. історичний факультет – відкрито.

У образі Миколи Мироновича тернопільський історичний уже тоді був конкурентоспроможний серед грандів історичної освіти в Україні, осередком наукових пошуків, дійсною кузнею кадрів. Усе, що краще в досвіді інших, приносилося на факультет і опробовувалося викладачами та першими студентами, витворювалися власні підходи, концепції, практики. Вони зростали разом, формуючи традицію, символи, історію. Паралельно з тими ж процесами в Українській державі, різних періодів та реформ. Суголосно сильним змінам, які відбувалися у світі. Та життях кожної окремої людини. Адже, історія така – всесвітньо-особистісна, “життя коротка мить” й “людські тисячоліття”.

Початково акцент зроблено на формування кадрів і науково-інноваційне забезпечення. Поступово захищались наукові дисертації, набували авторитетності наукові видання, які започатковувались на факультеті, формувались наукові напрями, проводились різні наукові зібрання, випускники ставали викладачами, доцентами, професорами. Одна із основних ідей, які повторював Микола Миронович студентам: “Ви – еліта України”. Тієї України, древньої і прекрасної, яка поступово наново віднаходила Себе, потребувала професійних й глибоких цінностей фахівців. І це було мовлено так сильно й переконливо, справжньо, що залишалося на підсвідомості й згодом привело до появи могутнього грона вчителів, науковців, громадських, політичних діячів, які знані у місті, Україні, зарубіжжі. Це гасло підхопив й наснажив новою енергією нинішній декан, випускник історичного факультету В. В. Місько, й власне воно стало закличним й ствердним упродовж останніх років й місяців: “Виховуємо еліту України”.

Поступово факультет налагоджував зв’язки з іншими науковими й освітніми осередками України та Європи. Історичний відбувся. Бажання викладачів та студентів за нових умов працювати привели до стрімкого злету факультету, що дозволило йому дещо “заспокоїтися”, і ледь, у якийсь момент, зберегти баланс, як і Українській державі...

Сьогодні спостерігаємо хвилю піднесення, зумовлену затребуваністю держави у ефективній праці історика й активною діяльністю колективу викладачів, випускників, студентів, магістрантів, аспірантів під керівництвом і наснагою Володимира Міська, та за сприяння ректора університету, представника першого випуску історичного, Богдана Буяка. Нові спеціальності, проекти, візії, діяльність спеціалізованої вченої ради, оновлений корпус, т. д. Й чи не головне – поповнення КУЛ випускниками-істориками, української історіографії їх іменами, шкіл – учителями. Поряд з цим, констатуємо певні труднощі та випробування..., які зазвичай приходять із переходом до нових сходинок на шляху того, хто йде.

На урочистостях звучало до Миколи Алексієвця і викладачів: “Засіяні зерна дали, хвала Богу, добрий врожай”. Зважаючи на задуми й що головне – їх втілення, крок за кроком, Володимира Міська, простежується гідна перспектива.

Нинішнє переднє слово – вдячнороздумне, бо теж є випускницею названого історичного факультету. Радію цій данності. Й усім історикам. Схиляю голову в зажурі й подяці тим викладачам, які залишилися у нашій пам'яті, й є частинкою нас. Висловлюю щиру вдячність усім наставникам та історикам України та Європи, які допомагали зростати працями, діяльністю, участю. "Істфак – це ми, об'єднані істфаком", "Продовжуєм істфаком жити", скільки тих віршів написала свого часу дорогому факультету. А суть збереглася – ми визначаємо, які є сьогодні.

"Скільки нас?", – запитує новим хітом Україну Святослав Вакарчук. Нас багато, попри значне зменшення чисельності населення України. Нас багато – стверджують списки випускників історичного. Історія – конкретика й глибокий аналіз пройденого. Тож анонсуємо монографію шляху історичного, яка восени 2018-го побачить світ, повна подій і прізвищ, й презентуємо деякі відомості про заходи, що відбувалися й уже стали історією. А 21-й випуск збірника присвячуємо 25-річчю рідного історичного і укотре висловлюємо вдячність УСІМ і КОЖНОМУ, хто був, є і надалі співтворить нашу історію. Уклін і обійми, дорогі друзі історичного.

Загалом, у збірнику збережено структуру, традиційні рубрики і високий рівень фаховості. Тож, що творить історія? Вона творить нашу реальність і будучину.

Здоров'я, миру, наснаги, добра і щастя – авторам і читальникам!

З 25-річчям історичний, з 27-річчям Україно!

Леся Алексієвець
головний редактор,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Леся Алексієвець
АБО ЩО СТВОРЮЄ ІСТОРІЯ… 6

СТУДІЇ

Володимир Місько, Ярослав Секо
ІСТОРИЧНА ОСВІТА В КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1940–1951). 15

Тетяна Орлова
"РЕВОЛЮЦІЯ ПРЕТЕНЗІЙ" І ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР У ДЗЕРКАЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ 33

Наталія Романишин, Олена Шкуратенко
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАКАРПАТТЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 40

Михайло Юрій, Леся Алексієвець
ХРУЩОВСЬКА "ВІДЛИГА" ЯК ВІДНОВЛЕННЯ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 51

Лариса Цибуленко, Геннадій Цибуленко
ВІЗІЯ КОНВЕЄРНОГО ЗНИЩЕННЯ НА ПРИКЛАДІ РЕПРЕСІЙ У ПОЛЬСЬКОМУ СЕЛІ НОВОПЕТРІВКА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ 61

Сергій Гуменний
НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЙСНОСТІ ТАРНОПОЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1921–1939) 70

Антоніна Волошенко
СИСТЕМНА КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ НЕЕФЕКТИВНОЇ ПРОТИДІЇ 77

Любов Литвин
СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ 86

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Ігор Дацків
СТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 89

Микола Алексієвець, Назар Лис
СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В ОБОРОННО-БЕЗПЕКОВІЙ СФЕРІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1991–2017) 97

Stepan Vasylyshyn
TENDENCIES AND PROBLEMS OF COLLABORATION IN THE ECONOMIC SPHERE BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF BELARUS IN CONTEMPORARY CONDITIONS (2010–2014) 103

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Олександр Шама
КОНЦЕПЦІЯ "LOSTATO" Н. МАКІАВЕЛЛІ ТА ПОДОЛАННЯ ЛОГОКРАТІЇ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ДУМКИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 111

Людмила Чекаленко
БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 125

Світлана Орлик
КРИЗА ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ НА ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ВПЛИВ ЇЇ НА ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК *135*
Володимир Васильчук
ІСТОРИЧНІ ШЛЯХИ НІМЦІВ В УКРАЇНІ *145*
Леся Костюк
ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НІДЕРЛАНДІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ *154*
Оксана Валіон
ПРОБЛЕМИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ: НОВІТНІ АСПЕКТИ ОСМИСЛЕННЯ *160*

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

Наталія Городня
ГЛОБАЛЬНА ЧИ ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ? ВПЛИВ КОНЦЕПЦІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ВИВЧЕННЯ І ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ *168*
Алла Киридон
ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ ЯК НАПРЯМ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ XXI СТ. *177*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав Калакура
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ... *184*
Леонід Зашкільняк
ПРО "ВАЖКУ" ІСТОРІЮ ТА ЇЇ ПИСАННЯ (МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ) *194*
Андрій Мартинов, Тетяна Савчин
ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ МІЖНАРОДНОГО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ "УКРАЇНА–ЄВРОПА–СВІТ" (ДО ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ) *198*
Леся Алексієвець, Степан Прийдун
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКО–АТЛАНТИЧНОГО ПРОЦЕСУ (1991–2015) *207*
Микола Алексієвець, Назар Лис
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ СПІВПРАЦІ В ОБОРОННО-БЕЗПЕКОВІЙ СФЕРІ (1991–2017) *216*
Ірина Смільська
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ У МИРОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1992–2014) *221*
Василь Блозва
МІСЬКІ КНИГИ ТЕРНОПОЛЯ XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО *227*

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

Володимир Кравець
ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СІМ'ЯНИНА *231*
Олена Кравчук
АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ *239*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

Михайло Юрій, Микола Алексієвець
ЗАРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА І ЙОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ МІСІЇ ЯК ПОВОРОТ В ЕВОЛЮЦІЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ *249*

Володимир Окаринський
"ЧЕТВЕРТА" РЕВОЛЮЦІЯ: ДО ПИТАННЯ ІНТЕЛІҐЕНТСЬКИХ ВІЗІЙ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЖИТТЄВИХ СТИЛІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. *256*

Людмила Павлишин
ДІАЛЕКТИКА СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ *274*

Галина Петришин
ТИПИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО МАКРОСЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ *278*

Михайло Юрій, Леся Алексієвець
ЕТНІЧНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ *281*

Віктор Грушко
ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СЕМАНТИЧНОГО ТРАКТУВАННЯ ЗНАКІВ І СИМВОЛІВ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОРОЗУМІННЯ І МОДЕЛЕЙ СВІТУ У РЕЛІГІЙНІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА *288*

Неля Світлик
ГЕРМАНІСТИКА В УКРАЇНІ *292*

Олександр Комарніцький
ОРГАНІЗАЦІЯ ХАРЧУВАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УСРР У СЕРЕДИНІ 1930-Х РР. *297*

Ruslan Pidstavka, Myroslav Syvyi
CASTLE IN SKALA-PODILSKA: HISTORY AND MODERN TIMES *304*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир Петров
NIKOŁAJ IWANOW. ZAPOMNIANE LUDOBÓJSTWO. POLACY W PAŃSTWIE STALINA. "OPERACJA POLSKA" 1937–1938. KRAKÓW: ZNAK HORYZONT, 2014. 445 S... ..... *318*

ХРОНІКА

Оксана Валіон
ВИХОВУЄМО ЕЛІТУ УКРАЇНИ: 25-РІЧЧЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ У ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА. *323*
ФОТОДЖЕРЕЛА. ... ІСТОРІЯ – ЖИТТЯ КОРОТКА МИТЬ, ІСТОРІЯ – ЛЮДСЬКІ ТИСЯЧОЛІТТЯ…… *334*

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ **ГЕОРГІЯ КАСЬЯНОВА**. *PAST CONTINUOUS: ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА 1980-Х – 2000-Х. УКРАЇНА ТА СУСІДИ. К.: LAURUS, АНТРОПОС-ЛОГОС-ФІЛЬМ. 420 С.* *336*

CONTENTS

PREFACE

Lesya Alexiyevets
OR WHAT DOES THE HISTORY CREATE 6

ARTICLES

Volodymyr Misko, Yaroslav Seko
THE HISTORICAL EDUCATION IN KREMENETS STATE TEACHERS' INSTITUTE (1940–1951) 15

Tetyana Orlova
"THE REVOLUTION OF CLAIMS" AND POST-SOVIET SPACE IN THE MIRROR OF SOCIAL HISTORY 33

Nataliya Romanyshyn, Olena Shkuratenko
THE STATE-AND-LEGAL STATUS OF THE TRANSCARPATHIAN REGION IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS 40

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets
KHRUSHCHOV'S "THAW" AS A RESTORATION OF THE SELF-IDENTIFICATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE 51

Larysa Tsybulenko, Hennadiy Tsybulenko
THE CONCEPT OF THE CONVEYER DESTRUCTION BASED ON THE REPRESSION IN A POLISH VILLAGE NOVOPETRIVKA, KHERSON REGION 61

Serhii Humennyi
THE ILLEGAL MIGRATION AS AN ELEMENT OF THE SOCIO ECONOMIC REALITY OF THE TARNOPOL VOIVODESHIP OF THE REPUBLIC OF POLAND (1921–1939) 70

Antonina Voloshenko
THE SYSTEMIC CORRUPTION IN UKRAINE: CAUSES OF INEFFECTIVE COUNTERACTION 77

Lubov Lytvyn
SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: THE ESSENCE AND FEATURES OF FORMATION IN UKRAINE 86

UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Ihor Datskiv
THE FORMATION OF THE DIPLOMATIC RELATIONS OF P. SKOROPADSKY'S HETMANAT WITH THE QUATERNARY UNION STATES 89

Mykola Alexiyevets, Nazar Lys
THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND IN THE DEFENSE-AND-SECURITY SPHERE: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM (1991–2017) 97

Stepan Vasylyshyn
TENDENCIES AND PROBLEMS OF COLLABORATION IN THE ECONOMIC SPHERE BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF BELARUS IN CONTEMPORARY CONDITIONS (2010–2014) 103

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

Olexandr Snama
N. MACHIAVELLI'S CONCEPT "LOSTATO" AND OVERCOMING THE LOGOCRACY IN THE SPHERE OF THE STATE THOUGHT IN THE EPOCH OF MIDDLE AGES 111

Ludmyla Chekalenko
SECURITY POLICY OF THE FRENCH REPUBLIC *125*
Svitlana Orlyk
THE CRISIS OF INTERNAL TRADE IN GALICIA AND BUKOVINA WHICH WERE OCCUPIED BY RUSSIA IN THE PERIOD OF WORLD WAR I AND ITS INFLUENCE ON THE FOOD MARKET *135*
Volodymyr Vasylchuk
HISTORICAL WAYS OF GERMANS IN UKRAINE *145*
Lesya Kostyuk
THE FEATURES OF MIGRATION POLICY OF THE NETHERLANDS IN THE SECOND HALF OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY *154*
Oksana Valion
PROBLEMS OF THE COMPETITIVE ABILITY OF THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF BELARUS: NEW ASPECTS OF OBSERVATION *160*

WORLD DISCUSSION

Nataliya Gorodnya
GLOBAL OR WORLD HISTORY? THE IMPACT OF GLOBALIZATION CONCEPTS ON A STUDY AND TEACHING HISTORY *168*
Alla Kyrydon
GLOBAL HISTORY AS A DIRECTION OF HISTORICAL STUDIES OF THE 21ST CENTURY *177*

METHODOLOGY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Yaroslav Kalakura
METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE CONCEPTUALIZATION OF HISTORICAL SCIENCE *184*
Leonid Zashkilnyak
ABOUT "DIFFICULT" HISTORY AND ITS WRITING (METHODOLOGICAL COMMENTS) *194*
Andriy Martynov, Tatiana Savchyn
THE REVIEW OF PUBLICATIONS OF THE INTERNATIONAL COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS "UKRAINE–EUROPE–WORLD" (TO THE FIRST DECADE OF FOUNDATION) *198*
Lesya Alexievets, Stepan Pryidun
THE THEORETICAL-AND-METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE STUDY OF UKRAINE'S FOREIGN POLICY TRANSFORMATION TO THE EUROPEAN-ATLANTIC PROCESS (1991–2015) *207*
Mykola Alexiyevets, Nazar Lys
THE SOURCES OF RESEARCH OF THE UKRAINIAN-AND-POLISH COOPERATION IN THE DEFENSE-AND-SECURITY SPHERE (1991–2017) *216*
Iryna Smilska
THE SOURCE BASIS OF THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS IN THE PEACE-MAKING ACTIVITY (1992–2014) *221*
Vasyl Blozva
CITY BOOKS OF TERNOPIL OF XVIII CENTURY AS A HISTORICAL SOURCE *227*

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

Volodymyr Kravets
VASYL SUKHOMLYNSKYI'S IDEAS ON SOME ASPECTS OF THE FAMILY MAN FORMATION *231*

Olena Kravchuk
ARSEN RICHINSKY: THE LITTLE-KNOWN PAGES OF BIOGRAPHY.....239

UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

Mykhaylo Yuriy, Mykola Alexiyevets
THE BIRTH OF THE COSSACKS AND ITS NATIONAL LIBERATION MISSION AS A TURN IN THE EVOLUTION OF THE MENTALITY OF THE UKRAINIAN PEOPLE 249
Volodymyr Okarynskyi
"FOURTH" REVOLUTION: TO THE QUESTION OF INTELLECTUAL VISIONS OF ALTERNATIVE LIFESTYLES DURING THE PERIOD OF UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 256
Ludmyla Pavlyshyn
THE DIALECTICS OF A SOCIETY AND HUMAN BEING: SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS..... 274
Halyna Petryshyn
TYPES OF SOCIAL AND CULTURAL MAKROENVIRONMENT IN UKRAINE AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS OF THE PERSONALITY .. 278
Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets
ETHNIC MENTALITY AND ITS FEATURES 281
Victor Grushko
FEATURES OF THE INFLUENCE OF THE SEMANTIC INTERPRETATION OF SIGNS AND SYMBOLS ON THE FORMATION OF WORLDVIEW AND MODELS OF THE WORLD IN THE RELIGIOUS PERIODS OF THE SOCIETY DEVELOPMENT 288
Nelya Svitlyk
GERMAN STUDIES IN UKRAINE..... 292
Olexandr Komarnitskyi
THE ORGANIZATION OF THE STUDENTS' NUTRITION IN PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE USSR IN THE MIDDLE OF THE 1930S..... 297
Ruslan Pidstavka, Myroslav Syvyi
THE CASTLE IN SKALA-PODILSKA: HISTORY AND MODERN TIMES 304

REVIEWS

Volodymyr Petrvov
NIKOLAY IVANOV. THE FORGOTTEN GENOCIDE. THE POLES IN STALIN'S STATE "THE POLISH OPERATION" 1937–1938. KRAKOV: SIGN HORIZON, 2014. 445 P. 318

NEWS

Oksana Valion
WE EDUCATE THE ELITE OF UKRAINE: THE 25th ANNIVERSARY OF THE HISTORY DEPARTMENT IN VOLODYMYR HNATYUK NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN TERNOPIL 323
PHOTO SOURCES..... HISTORY IS A BRIEF MOMENT OF LIFE, HISTORY IS A HUMAN MILLENNIUM..... 334

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

FROM THE BOOK BY **GEORGIY KASIANOV**. *PAST CONTINUOUS: HISTORICAL POLICY IN 1980es – 2000 YEARS: UKRAINE AND ITS NEIGHBOURS. K:LAURUS. 420 P. 336*

СТУДІЇ

УДК 37:93/94]:378.4(477.84) “1940/1951”

Володимир Місько, Ярослав Секо

ІСТОРИЧНА ОСВІТА В КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ (1940–1951)

У статті на основі раніше не публікованих матеріалів проаналізовано діяльність історичного факультету Кременецького учительського інституту в 1940–1951 рр. Особливу увагу звернено на діяльність кафедри історії та її особовий склад. Розкрито систему підготовки істориків у контексті повоєнного часу.

Ключові слова: історичний факультет, Кременецький державний учительський інститут, кафедра історії, У. Краглик, історична освіта.

Історія Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (далі – ТНПУ) розпочалася у Кременці. Звідти приїхали викладачі, перенесено частину матеріально-технічної бази, беруть початок академічні традиції. Звідти тягнуть “родоводи” найстаріші факультети – хіміко-біологічний, фізико-математичний, філологічний, географічний, фізичного виховання. Про один із таких “родоводів” йтиметься у цій статті. Традиція історичного факультету в межах ТНПУ і його попередників – Кременецького державного учительського інституту (далі – КДУІ), з 1950 р. – Кременецького державного педагогічного інституту (далі – КДПІ, з 1969 р. – Тернопільського державного педагогічного інституту (далі – ТДПІ), виявилася розірваною. Сорок три роки розділяє в часі дві події: ліквідацію в 1950 р. історичного факультету КДУІ та створення 31 серпня 1993 р. у структурі ТДПІ нового історичного факультету.

За ці роки багато забулося і втратилося, розірвалася традиція підготовки істориків, а, відтак, у роки незалежності виникла потреба заново творити історичний факультет як базовий центр із підготовки професійних істориків для Тернопілля, та й України в цілому. Тож не випадково, прецедент існування історичного факультету КДУІ в 1940–1950 рр. став одним із аргументів на користь започаткування у 1992 р. спеціальності “Історія”, а через рік – відкриття історичного факультету. Саме до цієї “віднайденої традиції” звертався декан М. М. Алексієвець, коли розробляв концепцію розвитку історичного факультету в умовах незалежної Української держави [1].

Відсутність прямої спадковості між двома історичними факультетами не знецінює необхідності вивчення досвіду підготовки істориків у КДУІ. Отож, у пропонованій статті окреслено деякі аспекти діяльності історичного факультету в 1940–1950 рр., і, зокрема, кафедри історії, розкрито умови та зміст навчання, наведено біографії викладачів. З огляду на нерозробленість теми в краєзнавчій літературі, головну увагу звернено на матеріали архіву ТНПУ та Державного архіву Тернопільської області (фонд Р-21).

Радянізація західноукраїнських земель після 1939 р. передбачала значні зміни в усіх сферах життя. Важливим елементом цих змін стали дії влади в освіті, які мали на меті прихилити до себе дискримінованих у ІІ Речі Посполитій українців.

Націоналізувавши польські навчальні заклади, влада подбала про їх нове ідеологічне наповнення. Доступ українців до вищої освіти мав реалізовуватися через університети й інститути, з-поміж яких поширеними стали педагогічні й учительські.

Згідно постанови РНК УРСР від 15 квітня 1940 р. на базі закритого кременецького ліцею було створено Кременецький учительський інститут. Він став першим вузом Тернопільщини, орієнтованим на освітні потреби українців [2, с. 139]. У структурі інститут діяло чотири факультети – мови і літератури, історії, природничий і географічний, фізики і математики, на яких у 1940 р. навчалося 600 студентів [3, арк. 15]. Директором навчального закладу було призначено Івана Вакулу.

Про роботу історичного факультету до початку німецько-радянської війни відомостей залишилося обмаль. Першим деканом факультету став Лев Айзенкович Сівак, а викладачами – М. І. Кулик (завідувач кафедри основ марксизму-ленінізму), В. Г. Жук, Р. Ю. Енгельгард, Я. І. Якубсон. На навчання приймалися трудящі віком від 17 до 40 років, які закінчили не менше дев'яти класів середньої школи, та складали вступні іспити з історії СРСР, Конституції СРСР, географії, української й російської мов [2, с. 139]. У перший рік на стаціонарне відділення було зараховано 40 осіб, а на заочне – 100. Серед студентів було багато вихідців зі Східної України. Головну роль у навчанні відігравала кафедра історії, діяв історичний кабінет. Утім, це не вирішувало всіх навчальних проблем – кафедра вважалася недоукомплектованою [2, с. 141].

Про обмежений характер тогочасної підготовки можна говорити на основі розкладу, який діяв із 20 травня 1940 р. Навчання тривало шість днів на тиждень. 1–2 пари кожного дня відводилися на військову підготовку (понеділок, четвер – стройова, вівторок, п'ятниця – політична, середа, субота – ППХО). 3–4 пари кожного дня і 7–8 в середу і п'ятницю – історія: 5–6 (за винятком вівторка) – основи марксизму-ленінізму; 7–8 у понеділок і 5–6 у вівторок – українська мова [4, арк. 14]. Перша екзаменаційна сесія дала непогані результати. Кращими студентами стали 24 особи, серед яких Вовк, Волошина, Вайсенберг, Смик. Однак, подальшому навчанню завадила війна. Навчальна база була розграбована німцями, а приміщення – віддані під конюшні.

Інститут відновив роботу одразу після звільнення Тернопільщини від німецьких окупантів. 22 червня 1944 р. Постановою РНК УРСР № 682 було дозволено відновити діяльність Кременецького Учительського інституту в складі чотирьох факультетів [5, арк. 23]. Відповідний наказ, за підписом наркома освіти УРСР П. Тичини, вийшов 15 липня 1944 р. [6, арк. 8].

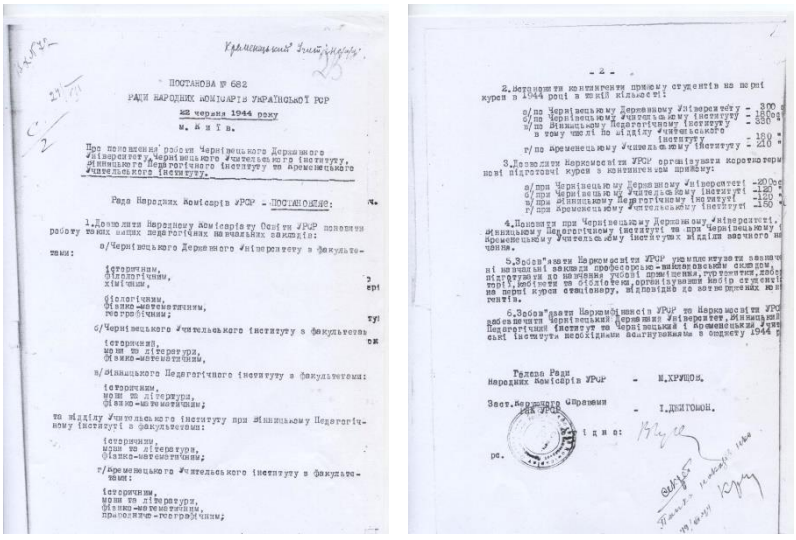

ПОСТАНОВА № 682
РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
22 червня 1944 року
м. Київ.

Про поновлення роботи Чернівецького Державного Університету, Чернівецького Учительського інституту, Вінницького Педагогічного інституту та Кременецького Учительського інституту.

Рада Народних Комісарів УРСР – ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Дозволити Народному Комісаріату Освіти УРСР поновити роботу таких наших педагогічних навчальних закладів:

а) Чернівецького Державного Університету з факультетами:

історичним,
філологічним,
хімічним,
фізичним,
фізико-математичним,
географічним;

б) Чернівецького Учительського інституту з факультетами:

історичним,
мови та літератури,
фізико-математичним,

в) Вінницького Педагогічного інституту з факультетами:

історичним,
мови та літератури,
фізико-математичним;

та відділу Учительського інституту при Вінницькому Педагогічному інституті з факультетами:

історичним,
мови та літератури,
фізико-математичним;

г) Кременецького Учительського інституту з факультетами:

історичним,
мови та літератури,
фізико-математичним,
природничо-географічним;

2. Встановити контингент прийому студентів на перші курси в 1944 році в такій кількості:

а) по Чернівецькому Державному Університету – 300
б) по Чернівецькому Учительському інституту – 180
в) по Вінницькому Педагогічному інституту – 330
в тому числі по відділу Учительського інституту – 160
г) по Кременецькому Учительському інституту – 210

3. Дозволити Наркомосвіти УРСР організувати короткотермінові підготовчі курси з контингентом понад:

а) при Чернівецькому Державному Університеті – 200
б) при Чернівецькому Учительському інституті – 120
в) при Вінницькому Педагогічному інституті – 120
г) при Кременецькому Учительському інституті – 150

4. Поновити при Чернівецькому Державному Університеті, Вінницькому Педагогічному інституті та при Чернівецькому і Кременецькому Учительських інститутах відділи заочного навчання.

5. Зобов'язати Наркомосвіти УРСР укомплектувати заочні відділи вакантними професорсько-викладацькими кадрами, підготувати їх до навчання учбові приміщення, туристичні, лабораторії, кабінети та бібліотеки, організувати набір студентів на перші курси стаціонару, відповідно до затверджених контингентів.

6. Зобов'язати Наркомфінансів УРСР та Наркомосвіти УРСР забезпечити Чернівецький Державний Університет, Вінницький Педагогічний інститут та Чернівецький і Кременецький Учительські інститути необхідними асигнуваннями в бюджеті 1944 р.

Голова Ради Народних Комісарів УРСР – М. ХРУПОВ.

Заст. Керуючого Справами – І. ДЕМИТОМОН.

Постанова РНК УРСР № 682

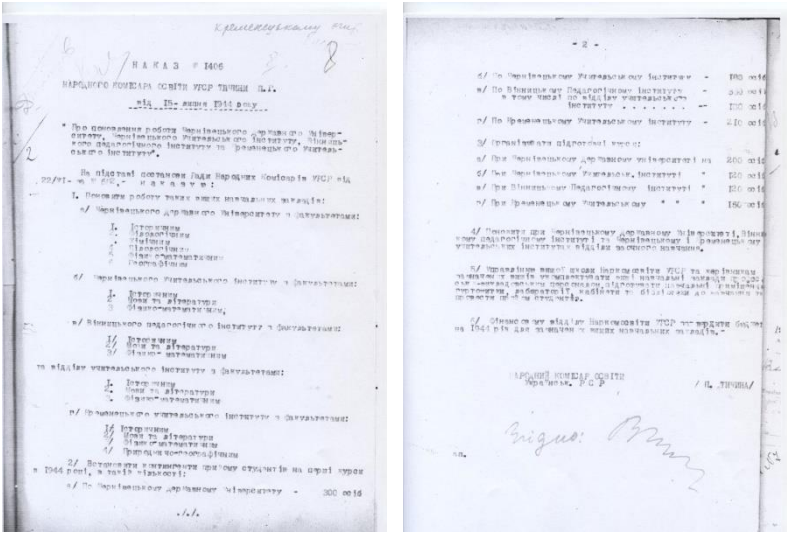

Наказ народного комісара освіти УРСР № 1406

Керівником закладу було призначено Уляна Устиновича Краглика. Він народився у 1899 р. (за іншими даними – 1902 р.). Як і багато молодих людей свого покоління, захопився більшовицькими ідеями, і в 1918 р. став членом партії. Так як його особиста справа в архіві ТНПУ не збереглася, можна припустити, що в наступні роки він був задіяних у різних ланках низової організаційної роботи, безпосередньо працюючи з масами.

Улян Устинович Краглик

У 1934 р., після закінчення Харківського інституту червоної професури, У. У. Краглик був спрямований на викладацьку роботу, яку перервала служба в армії під час війни. На 1944 р. – коли його було призначено директором, мав лише 4 роки стажу роботи у вищій школі [7, арк 21]. Основне навантаження У. У. Краглика лежало в площині адміністративної роботи – відновленні діяльності інституту та належному забезпеченні навчального процесу. Одночасно він очолював кафедру історії, а з серпня 1945 р. – офіційно став старшим викладачем історії народів СРСР [8, арк. 33].

Пріоритетом перших років стала відбудова зруйнованих приміщень, ремонт і забезпечення меблями аудиторій, кабінетів, лабораторій, гуртожитків. Під гаслом “Хочеш вчитися – відбудуй свій інститут” до цих робіт залучалися викладачі й студенти, приймаючи активну участь у суботниках і недільниках. Заняття проводилися в навчальному корпусі, обладнаному системою парового опалення. Окрім навчальних аудиторій і приміщень для керівників закладу, там розміщувалася бібліотека. Відзначу, що більшість із наявних видань складала ідеологічна періодика та підручники. Але й були серйозні фахові видання, як-от “Исторический журнал”, “Вестник Древней Истории”, “История философии” [9, арк. 8].

У гуртожитках намагалися створити прийнятні санітарно-гігієнічні умови та забезпечити нормальне освітлення і опалення. Один раз на тиждень студенти мали можливість використовувати інститутську лазню та пральню, до їх послуг були майстерні для ремонту одягу й білизни. За кілька років обладнано

студентську їдальню й буфет, для щоденного харчування (сніданок, обід, вечеря) за помірною ціною [10, арк. 17].

Відновлений інститут був невеликим навчальним закладом, тож очевидно, що викладачі та студенти різних факультетів тісно спілкувалися між собою, і не переобтяжені різними формальними поділами. Історики були невід'ємною частиною єдиного колективу, яким ще належало виробити власну ідентичність.

Керівництво історичним факультетом здійснювалося спільно з мовно-літературним. 10 серпня 1945 р. деканом було призначено завідувача кафедри педагогіки Всеволода Корниловича Сеферовського [11, арк. 125] – людину зі значним досвідом педагогічної та адміністративної роботи. Він народився у 1884 р. у м. Миньківці Ново-Ушицького повіту Кам'янець-Подільської губернії в сім'ї селянина. Після закінчення у 1905 р. Кам'янець-Подільської семінарії і нетривалого вчителювання, у 1908–1910 рр. навчався в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті.

У наступні роки молодий вчитель працював на Полтавщині – Гадяцькій та Полтавській гімназії, навчаючи російській, українській мові та історії. У 1919 р. його було призначено директором полтавської 7-ї школи, керівником секції підготовки шкільних робітників Полтавського губоно, викладачем педагогіки на педагогічних курсах ім. М. Драгоманова, та викладачем історії у Полтавській вищій робітничій школі.

Всеволод Корнилович Сеферовський

Після завершення революції та громадянської війни, В. К. Сеферовський повернувся у рідні місця, де на посаді директора і вчителя української мови й історії Миньковецької 7-річної трудшколи втілював у життя державну лінію на українізацію. У 1928 р. його було переведено до Бердянська на посаду викладача педагогіки й керівника педпрактики в технікумі, а з 1932 р. – доцента, завідувача кафедрою педагогіки Бердянського інституту. У 1935 р. В. К. Сеферовський став викладачем педагогіки і керівником педпрактики Новомосковського педучилища, а в 1939–1942 рр. – старшим викладачем педагогіки і керівником кафедри Новомосковського учительського інституту. У роки німецької окупації В. К. Сеферовський був вчителем 3-го класу "народної" школи, але в 1943 р. був звільнений під приводом неблагонадійності. Після вигнання німців повернувся до вчительської роботи і був спрямований до Кременця завідувачем кафедри педагогіки [12, арк. 129].

Головним завданням В. К. Сеферовського стало налагодження роботи ввірених йому факультетів. Тривала війна, тому повернення до навчання і мирного життя на звільнених територіях відбувалося важко. У звіті за 1944/1945 н. р. відзначалося, що "ритмічності щодо реалізації навчальних планів та організації навчального процесу в цілому інститут забезпечити не міг. Не було стабільного розкладу" [13, арк. 22]. Зокрема, на історичному факультеті передбачений планом курс середньої історії обсягом 102 год. був не прочитаний через відсутність фахівця [13, арк. 22].

Декан В. К. Сеферовський мав хорошу репутацію серед працівників інституту. Зокрема, брав активну участь у методичній роботі інституту, політичному вихованні студентів та громадській роботі [14, арк. 140]. У 1947 р. існуючі факультети були реорганізовані у відділи, хоча в документації нові назви часто вживалися поруч зі старими. 1 серпня 1947 р. декана В. К. Сеферовського було звільнено [15, арк. 59], а 1 жовтня завідуючим історичним і мовно-літературним відділами було призначено старшого викладача кафедри літературознавства Олексія Антоновича Зоца [15, арк. 82].

На відміну від попередника, який мав за плечима значний педагогічний стаж, О. А. Зоц був людиною іншого – фронтового покоління. Він народився 17 жовтня 1919 р. в с. Слов'янка Межівського району на Дніпропетровщині. Його батько до 1933 р. займався хліборобством, а потім – став учителем. Часто змінюючи місце роботи, він перевозив і сім'ю. У 1937 рр. О. А. Зоц закінчив Межівську середню школу, а в 1941 р. – Запорізький педагогічний інститут за спеціальністю "українська мова та література".

Олексій Антонович Зоц

Як і багато юнаків призовного віку, з початком німецько-радянської війни О. А. Зоц був мобілізований у Червону армію, де, після навчання в інтендантській академії Харкова і піхотному училищі в Узбецькій РСР, служив у тилових частинах. У травні 1944 р. він був спрямований у 1-у польську армію та брав участь в рядах 1-го Білоруського фронту при звільненні Варшави та штурмі Берліна. Після війни недовго служив у військах державної безпеки Польщі. Був нагороджений двома орденами срібний хрест "Заслуги" та медалями: "За перемогу над Німеччиною", "За звільнення Варшави", "За взяття Берліна", "Заслужоним на полю хвали", "Звицєнство і вольносць", "За Варшаве" [16, арк. 78].

Після демобілізації, трохи попрацювавши старшим викладачем у Старобільському учительському інституті, у лютому 1947 р. був спрямований у Кременець, де викладав літературу. На відміну від виваженого і виконавчого В. К. Сеферовського, новий декан, здається, був значно імпульсивнішим, а стиль його керівництва – не позбавлений конфліктності. Принаймні на це наштовхують деякі факти. Так, на початку 1950 р. в Кременецькому інституті було створено комісію "для перевірки фактів, викладених у листі викладачів мовно-літературного відділу на ім'я редактора журналу "Перець" про недоліки в роботі мовно-літературного відділу та завідуючого цього відділу т. Зоца О. А." [17, арк. 25]. А звільнення з інституту в 1952 р. супроводжувалося суворими доганами [18, арк. 91].

Декани здійснювали значну адміністративно-організаційну роботу, керували навчальним процесом та координували роботу різних кафедр на ввірених їм спеціальностях. Змістове наповнення навчально-виховного процесу покладалося на кафедри. У 1944–1951 рр. ключову роль у підготовці вчителів історії та читанні історичних дисциплін відігравала кафедра історії. Із 1944 р. її творили нові люди, які були спрямовані в Кременець із центральних і східних областей України. Як і більшість аналогічних кафедр в учительських інститутах, кафедра історії комплектувалася працівниками з вищою педагогічною освітою, по можливості – з досвідом попередньої педагогічної роботи, або ж – випускниками вузів, які зарекомендували себе сумлінними в навчанні та громадській діяльності.

Найімовірніше кафедра виникла восени 1944 р. Принаймні штатний розпис від 1 жовтня 1944 р. передбачав посаду виконуючого обов'язки завідувача і півставки учбового навантаження для нього, та ще одну ставку викладача [8, арк. 22]. До 1950 р., з невеликою перервою у 1947 р., кафедру очолював директор інституту У. У. Краглик. Окрім нього, з 26 вересня 1944 р. з повним навчальним навантаженням працювала викладач стародавньої історії Анна Вікторівна Бондар [8, арк. 19]. Щоправда, працювала не довго, і наступного року була звільнена [8, арк. 37]. Приводом до цього стала низька якість знань більшості студентів із стародавньої історії, а ті студенти, які показали ґрунтовні знання – здобули їх виключно завдяки самостійній роботі і "викладач т. Боднар у цьому "не

винна” [13, арк. 24]. Окрім цього, вона двічі запізнилася на лекції, за що отримала попередження [13, арк. 43]. Можливо, у випадку з А. В. Боднар мав місце конфлікт із У. У. Крагликом, на що наштовхує невеличка теза у звіті роботи інституту про роботу кафедри історії: “Робота кафедри зводилася до… допомоги від т. Краглика т. Бондар, яка виявила свою слабку підготовку до роботи у Виші” [13, арк. 27]. Та й прискіпливість до запізнень, можливо, не випадкова.

Збільшення числа студентів та необхідність посилення викладацького складу, вплинули на розширення кафедри. Згідно штатного розпису з 1946 р. вона складалася із завідуючого, старшого викладача і двох викладачів. 1 вересня 1945 р. на кафедру прийшла Надія Федорівна Лядова, 28 листопада – Онуфрій Антонович Вергілес [8, арк. 37, 58], а 1 березня 1946 р. – Валентина Федорівна Москаленко [19, арк. 11]. Саме вони склали кадровий кістяк кафедри, тож доречно зупинитися на фактах їх біографії.

Онуфрій Антонович Вергілес належав до покоління фронтовиків. Він народився 12 липня 1911 р. в с. Чернин Таращанського повіту Київської губернії. Походив із селян, і, навіть, кілька років наймитував у рідному селі. Однак, у 1930 р. молодий комсомолець поїхав до Кривого Рогу, де закінчив робфак і три курси історичного факультету Криворізького інституту. Попрацювавши рік у школі, О. А. Вергілес був мобілізований у армію, а в 1937–1938 рр. – закінчив 4 курс Київського педагогічного інституту. Перед здібним випускником відкривалися хороші перспективи, адже його було призначено деканом історичного факультету, завідуючим кафедрою та старшим викладачем історії СРСР Тульчинського Учительського інституту Вінницької області.

Онуфрій Антонович Вергілес

Однак, Друга світова війна внесла корективи в розмірене життя О. А. Вергілеса. У 1939 р. він був мобілізований для участі в поході Червоної Армії в Польщу, а в 1941 р. – повторно мобілізований, і приймав участь у боях за Умань. У 1943 р. О. А. Вергілес потрапив у оточення і кілька місяців перебував на окупованій території, але згодом, у складі Червоної Армії, брав участь у звільненні від німецьких загарбників Росії, України й Молдавії, пройшов Румунією, Югославією, Угорщиною, Австрією, Чехословаччиною і Польщею. Кілька разів сержант О. А. Вергілес був поранений, мав військові нагороди – орден Слави і кілька медалей [20, арк. 149].

Надія Федорівна Лядова народилася 7 березня 1919 р. у Лохвиці Харківської області. Виховувалася мамою – вчителькою початкових класів. У 1938 р. вступила на історичний факультет Київського державного університету, і до війни закінчила три курси. Потім було життя під окупацією, перший педагогічний досвід у Сенчанській школі, та закінчення в 1944–1945 н. р. університету [21, арк. 82].

Валентина Федорівна Москаленко

Схожа біографія у Валентини Федорівни Москаленко. Вона народилася 26 березня 1922 р. у Глухові Чернігівської області в сім’ї поштового службовця. У 1939 р. вступила на історичний факультет Київського державного педагогічного інституту, але через війну закінчила його лише в лютому 1946 р. У роки війни жила під окупацією,

працювала учителькою в народній школі, пояснюючи це необхідністю допомогою батькові, який працював на радянську розвідку [22, арк. 7].

Аналізуючи роботу кафедри історії, необхідно брати до уваги суспільно-політичні особливості післявоєнного періоду – партійний диктат, загальну ідеологізацію не лише навчального процесу, але й усіх сфер суспільного життя. Для прикладу, у листопаді 1946 р. було категорично заборонено використовувати видані до 1941 р. програми з історії України та історії української літератури [19, арк. 51]. У 1947 р. у розпис усіх курсів було введено 6 лекцій на вивчення біографій Леніна і Сталіна [15, арк. 16]. А наступного року, після оприлюднення постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу інституту історії АН УРСР", на кафедрі було проведено відповідну роботу щодо стану викладання історії України в кременецькому інституті [23, арк. 11].

Робота кафедри історії спрямовувалася на виконання "історичних рішень" ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеології, на глибоке наукове освоєння історичних подій під кутом зору ленінських теорій, критику "антинаукових і реакційних теорій українських націоналістів про безкласовість, безбуржуазність українського народу в минулому", а також – виховання в студентів діалектично-матеріалістичного світогляду на ґрунті глибокого засвоєння історичного матеріалу [24, арк. 25]. Це передбачало вивчення директивних матеріалів, підвищення ідейно-політичного рівня викладачів, навчально-методичні питання, роботу зі студентами-заочниками, питання організації самостійної роботи студентів і роботу студентських наукових гуртків, суспільну роботу поза інститутом [25, арк. 24]. Щоправда останній напрям викликав певні зауваження керівництва [25, арк. 31]. При плануванні окремих курсів, викладачі були зобов'язані дотримуватися всіх рекомендацій щодо тематики курсу, лекцій і семінарів, їх ідеологічної спрямованості, відповідності пануючим інтерпретаціям. Так само обов'язковим було дотримання списку "першоджерел" – "класиків марксизму-ленінізму" до кожної теми. До інших аспектів роботи варто віднести учбово-організаційні питання – затвердження робочих навчальних програм і планів, індивідуальних планів викладачів та їх звітів.

Враховуючи специфічні умови того часу, варто підкреслити, що кафедра історії забезпечувала викладання спущеного "зверху" змісту навчання, отож, її викладачі були позбавлені можливості впливу на його інтерпретацію та форми викладу. Власне, педагогічної творчості особливо не вимагалося, адже в умовах повоєнної розрухи значно більша роль відводилася налагодженню освітнього процесу як такого, та швидкій підготовці ідеологічно грамотних кадрів для середньої школи.

Структура навчальних дисциплін з історії для учительських інститутів була сталою. На першому курсі читалися стародавня історія, історія народів СРСР та УРСР, початок середньої історії, а на другому – завершення середньої історії, нова історія, історія СРСР, Історія України, методика викладання історії, Конституція СРСР, факультатив з історіографії [26, арк. 1].

Упродовж кількох років на кафедрі напрацьовувалася схема оптимального розподілу навчального навантаження між викладачами. Так, У. У. Краглик спочатку викладав курс історії СРСР на першому курсі, а В. Ф. Москаленко – на другому. Однак, у 1947 р. У. У. Краглик продовжив читання для другого курсу історію XIX і XX ст., а В. Ф. Москаленко – довелося читати на першому. Окрім цього, В. Ф. Москаленко читала на першому курсі історію стародавнього світу (первісне суспільство, історія стародавніх Сходу, Греції і Риму). О. А. Вергілес викладав середню (середньовічну) і нову історію, факультатив з історіографії, а Н. Ф. Лядова – історію України на другому курсі, методику викладання історії і конституції СРСР. Усі викладачі, окрім У. У. Краглика, керували педагогічною практикою, яка відбувалася у чотирьох кременецьких школах [26, арк. 1].

Звернемо увагу на розподіл між викладачами навчальних годин. Так, У. У. Краглик у 1946/1947 н. р. мав 210 год., О. А. Вергілес – 710 год., В. Ф. Москаленко – 680 год., а Н. Ф. Лядова – 370 год. [15, арк. 21] Згодом навантаження зросли. У 1949/1950 н. р. У. У. Краглик мав 290 год., О. А. Вергілес – 1080 год., В. Ф. Москаленко – 715 год., а Н. Ф. Лядова – 660 год. [27, арк. 41].

Про зміст навчання можна говорити на основі робочих навчальних планів із нової історії для 2-го курсу О. А. Вергілеса. Так, 170 годин було розподілено наступним чином: І-й період передбачав сім тем – "Англійська буржуазна революція" (7 год.), "Європа і Америка напередодні буржуазної революції XVIII ст. у Франції" (12 год.), "Французька буржуазна революція" (8 год.), "Європа у період 1794–1815 рр." (8 год.), "Період 1815–1848 рр." (11 год.), "Революція 1848–1849 рр." (8 год.), "Національно об'єднавчі рухи в 1850–1860-х рр. Перший Інтернаціонал" (19 год.). ІІ-й період передбачав вивчення двох тем – "Епоха довоєнного імперіалізму" (40 год.) та "Перша світова імперіалістична війна" (15 год.). ІІІ-й період охоплював 1918–1947 рр. і передбачав наступні теми: "Революційний натиск після Жовтня (1918–1923 рр.)", "Світова економічна криза в капіталістичних країнах і розв'язання Другої світової війни (1923–1939 рр.)", "Друга світова війна", загальним обсягом 40 год. [28, с. 10].

Окрім проведення лекцій і семінарів, викладачі практикували колоквіуми. У 1948 р. з ініціативи У. У. Краглика, з метою посилення самостійної роботи, було впроваджено систему підготовки рефератів. Упродовж навчального року, студентами було написано 9 рефератів із давньої історії та 10 – з історії СРСР і України [24, арк. 25]. При цьому, кожен із викладачів намагався виробити свій творчий підхід до викладання історичних дисциплін. Так, У. У. Краглик задавав усім студентам до кожного семінару письмові реферати, а на занятті – вибірково викликав окремих із них для зачитування з подальшим спільним обговоренням [29, арк. 31]. О. А. Вергілес та В. Ф. Москаленко на заняттях із стародавньої, середньовічної і нової історії активно використовували роботу з документами та першоджерелами, зокрема, читали "уривки з Геродота, Фукідіда, Плутарха…" [29 арк. 31].

Під керівництвом Н. Ф. Лядової діяв історичний гурток. Відомо, що в 1947 р. у ньому займалося 22 студенти. За результатами роботи всіх гуртків інституту проводилася конференція, і того року на ній було відзначено роботу студента Чернишевського на тему: "Буржуазно-капіталістичні перекручення у висвітленні історії визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі" [30, арк. 8]. У 1948/1949 рр. було проведено 12 засідань гуртка, на яких заслухано 10 доповідей та рефератів студентів, зокрема: "Збаразька, Кременецька і Дубенська фортеці і їх історичне минуле", "Збитки заподіяні м. Кременцю німецькими окупантами" [31, арк. 65].

Важливу роль у організації навчання відігравав кабінет історії. Він був виділений у 1949 р. із кабінету марксизму-ленінізму, займав площу 50 м^2, мав 16 робочих місць, а вартість його учбового обладнання оцінювалася в 4400 крб. У кабінеті були історичні атласи, альбоми з давньої історії, картини, портрети визначних полководців дореволюційної Росії, література з історії СРСР і давньої історії тощо. У кабінеті організовувалися виставки, робилися фотомонтажі присвяченні урочистим подіям як от возз'єднанню українських земель, 70-річчю Й. Сталіна, 150-річчю з дня смерті О. Суворова. Там же відбувалися індивідуальні заняття. Зокрема, у 1949/1950 н. р. було проведено 80 групових консультацій і зареєстровано 1378 відвідин кабінету [25, арк. 10].

Наведені факти розкривають особливості становлення факультету, які, навіть попри їх недосконалість, можна позитивно оцінити з огляду на започатковані форми підготовки вчителів для середньої школи. Однак, залишається чимало

запитань до змісту та рівня викладання. У вивчені суспільних наук мали місце догматизм і начотництво, спрощеність і примітивізм. При викладанні фактичного матеріалу інколи не було глибокого роз'яснення і ґрунтовного аналізу історичних подій. Славослів'я Сталіну, приписування йому багатьох незаслужених перемог переходили будь-які межі. Дуже поверхово і однобічно висвітлювалися, наприклад, історичні долі українського і російського народів, наголос робився переважно на багатогранний вплив російського народу на український, розвиток його економіки, науки і культури [32, с. 4].

Як приклад, можна навести перелік пріоритетних проблем, винесених на державний екзамен: керівна роль СРСР в боротьбі за мир, демократію і соціалізм проти паліїв нової світової війни; американський імперіалізм – міжнародний жандарм і душитель свободи народів; праві соціалісти – агенти американо-англійського імперіалізму; возз'єднання українських земель у єдиній радянській, соціалістичній державі; успіхи трудящих західних областей України в соціалістичному будівництві; українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу; історичне значення постанов ЦК КП(б)У з ідеологічних питань; праця Й. Сталіна "Марксизм і питання мовознавства" для піднесення ідеологічної роботи на сучасному етапі тощо [33, арк. 6а].

Загалом, стан викладання більшості історичних дисциплін був не високий. Гостро відчувався брак відповідної кваліфікації викладачів. Оцінка педагогічних здобутків У. У. Краглика не піддається аналізу з огляду на його керівну посаду. Позитивно оцінювалася робота О. А. Вергілеса, лекції якого з середньовічної та нової історії читалися на високому "ідейно-політичному і науковому рівні" [34, арк. 2]. Він і В. К. Сеферовський були відзначені нагородами з нагоди свята 1 травня 1946 р. [19, арк. 16]. А от щодо роботи Н. Ф. Лядової і В. Ф. Москаленко було чимало зауважень. Зокрема, відзначалося, що "лекції Лядової Н. Ф. з історії України малокваліфіковані, спрощені, не розкривають повноти програмових питань" [34, арк. 3]. Дивуватися нічому – для них це був перший серйозний педагогічний досвід. Не випадково, підвищення кваліфікації викладачів стало нагальною потребою для керівництва вузу. Зокрема, Н. Ф. Лядова у 1948 р. взяла участь у семінарі з історії України, організованому міністерством освіти.

Оскільки кафедра історії не мала викладачів із науковими званнями, то робилися кроки в напрямку активізації наукової роботи. Викладачі затвердили теми кандидатських робіт і поступово складали кандидатські іспити. Так, У. У. Краглик спочатку досліджував революційний рух на Сумщині, а потім – проблему польського осадництва у міжвоєнний період, О. А. Вергілес – польсько-німецькі відносини 1933–1938 рр., В. Ф. Москаленко – селянські рухи на Волині в 1860-х рр. [25, арк. 31]. Щоправда, їх роботи знаходилися на початковому етапі й були радше необхідністю, і не розглядалися викладачами в якості елементу власного професійного становлення.

Попри постійну методологічну роботу, викладачам кафедри історії не вдалося вийти на вищий рівень викладання. Вони, значною мірою, залишалися заручниками обставин повоєнного часу – низького базового рівня знань та культури студентів, відсутності бажання самостійно вчитися. Попри те, що учительський фах давав чималі перспективи в подальшому.

У березні 1947 р. на кафедрі історії відбулася перевірка з обкому. Перевіряючий В. Лук'яненко висловив зауваження щодо окремих аспектів її роботи. Зокрема, рекомендувалося серйозніше поставитися до оформлення протоколів, які повинні бути конкретнішими і змістовнішими, посилити викладання "Конституції СРСР", обговорювати конспекти окремих лекцій, частіше заслуховувати на кафедрі аналіз відвіданих лекцій, більше звертати увагу на педагогічну практику, інтенсифікувати роботу історичного гуртка, збільшити кількість наочного матеріалу (карт, схем, діаграм), і, зрештою,

“поставити питання про ідейність у викладанні Конституції та методики викладання Конституції у середній школі” [35, арк. 19].

Ці зауваження значною мірою розкривають проблемні напрямки роботи кафедри, які так і не були до кінця усунені. У вересні 1947 р. постановою Тернопільського обкому У. У. Краглика було призначено виконуючим обов’язки завкафедри марксизму-ленінізму, а О. А. Вергілеса – виконуючим обов’язки завкафедри історії [15, арк 59]. Щоправда це була тимчасова міра, і в наступному році обидві фігури повернулися до звичної системи керівництва.

Кафедра історії належала до ідеологічного сектору, тому в її роботі помітно чимало тогочасної кон’юнктури. Зокрема, викладачі були позаштатними викладачами при Кременецькому МК КП(б)У. Так, у другому півріччі 1945/1946 н. р. У. У. Краглик прочитав 8 лекцій, О. А. Вергілес – 3, Н. Ф. Лядова – 5, В. Ф. Москаленко – 2. Усі вони були агітаторами на виборах до Верховної Ради СРСР та членами комісій, приймали активну участь у наданні позики четвертої п’ятирічки [34, арк. 5]. Утім, є підстави стверджувати, що багато робилося далеко не з ідейних переконань. Відзначу, що лише У. У. Краглик був партійним, а Н. Ф. Лядову характеризували як “ідеологічно витриману, дисципліновану, готову до вступу в партію” [36, арк. 93]. А от В. Ф. Москаленко в характеристиці 1951 р. називали “політично… малорозвиненою”, яка “в громадсько-політичній роботі участі майже не брала” [37, арк. 10].

Загалом, у звіті Кременецького учительського інституту за 1949/1950 н. р. у якості недоліків у роботі кафедри називалися: слабкий контроль завідувача кафедри над роботою членів кафедри, не достатня робота історичного гуртка та участь членів кафедри в суспільній роботі [25, арк. 31]. Звичайно, що ці недоліки можна по-різному інтерпретувати. Зокрема, звіт готувався новим директором КДУІ – М. Бригінцем, який змінив У. У. Краглика на посаді, а тому в ньому могли бути відображені певні особисті мотиви.

Цікавою була реакція О. А. Вергілеса на постанову ЦК КП(б)У “Про політичні помилки та незадовільну роботу інституту історії АН УРСР”. Обговорюючи документ на засіданні кафедри, він підкреслив необхідність внесення коректив у навчальні документи, звернувши увагу не так на ідеологічні як методологічні аспекти: “Величезним недоліком програми історії України є відсутність наукової періодизації. Періодизація виходить із зовнішніх фактів і подій, справді наукову періодизацію треба дати на основі періодизації загальної історії: епоха первісного ладу, феодального, капіталістичного та соціалістичного ладу. Україна не може бути виключенням із законів загального розвитку людського суспільства” [23, арк. 11].

Олексій Григорович Михайлюк

20 березня 1950 р., після переведення У. У. Краглика на посаду начальника Тернопільського облно, виконуючим обов’язки завідувача кафедри історії було призначено О. А. Вергілеса [27, арк. 25], а 30 грудня 1950 р. – Олексія Григоровича Михайлюка [27, арк. 50]. Його поява на кафедрі могла б стати новим кроком у розвитку історичної освіти в Кременці. О. Михайлюк народився у 1920 р. с. Велика Ольшанка Васильківського району Київської області в сім’ї селян-бідняків. У 1934–1937 рр. закінчив білоцерківське педучилище, а потім – кілька років навчав української мови й літератури в сільській школі на Житомирщині. Одночасно заочно закінчив 3 курси історичного факультету Житомирського педінституту. У 1939 р. був мобілізований в армію і до 1946 р. перебував у її рядах. Щоправда участі у військових діях не брав.

У 1946–1947 рр. закінчив 4-й курс Київського педагогічного інституту, а потім – аспірантуру. І 5 жовтня 1950 р. – зайняв посаду старшого викладача [38, арк. 7]. У Кременецькому інституті перед ним відкривалися серйозні перспективи, адже власних наукових кадрів вуз мав не багато. 24 березня 1951 р. О. Г. Михайлюк захистив кандидатську дисертацію "Селянський рух на Лівобережній Україні в 1905–1906 рр." у Інституті історії Української академії наук [39, арк. 14], а у березні 1953 р. – отримав вчене звання доцента [40, арк. 12].

Утім, поява кандидата історичних наук на кафедрі історії вже не вплинула на її розвиток. Адже після реорганізації КДУІ в педагогічний інститут, історичний факультет був закритий. Це було вироком для випускової кафедри. У липні 1951 р., після отримання останньою групою істориків дипломів, кафедра історії була закрита. Викладачі О. Вергілес і В. Москаленко були звільнені, а О. Михайлюк – переведений на кафедру марксизму-ленінізму [41, арк. 18], де читав курс "Історії СРСР" та загальної історії. У 1951 р. він був обраний секретарем парторганізації інституту [42, арк. 9], а в 1953 р. – призначений заступником директора інституту з навчальної роботи [43, арк. 6]. Щоправда, на останній посаді пропрацював не довго, і 1 жовтня 1955 р. був переведений у Луцький педагогічний інститут [44, арк. 20].

Підготовка в Кременецькому учительському інституті тривала 2 роки, із закінченням яких випускникам надавалася кваліфікація і звання вчителя історії в перших семи класах. Навчальний план підготовки істориків передбачав вивчення 11 дисциплін на першому курсі: "Основи марксизму-ленінізму" (74 годин лекцій і 44 практичних), "Психологія" (67/18), "Педагогіка" (64/38), "Шкільна гігієна" (18/-), "Фізичне виховання" (-/70), "Історія стародавнього світу" (126/50), "Історія середніх віків" (120/16), "Історія СРСР і УРСР" (184/64), "Основи радянської державності і права" (72/34), "Російська література" (142/-), "Російська мова" (-/56).

На другому курсі вивчалося 14 дисциплін: "Основи марксизму-ленінізму" (76/70), "Педагогіка" (28/24), "Шкільна гігієна" (16/-), "Фізичне виховання" (-/30), "Історія середніх віків" (90/12), "Історія нового часу" (170/-), "Історія СРСР" (134/24), "Історія УРСР" (52/16), "Методика історії" (60/40), "Конституція СРСР і УРСР" (52/34), "Українська література" (60/-), "Російська література" (70/-), "Загальна література" (34/-), "Історіографія" (факультатив, 40/-) [31, арк. 10]. Окрім цього, нормою вважалися обов'язкові здачі спортивних нормативів ГПО, писання диктантів із української і російської мов [17, арк. 2]. Навчання на історичному факультеті закінчувалося педагогічною практикою у лютому – березні другого року навчання та державними екзаменами з основ марксизму-ленінізму, педагогіки, історії СРСР та єдиного екзамену з історії стародавнього світу й середньої історії.

Окрім викладачів кафедри історії, навчальні дисципліни на історичному факультеті читали В. К. Сеферовський ("Педагогіка", "Методика історії"), О. А. Зоц ("Українська література"), О. В. Родзін, І. А. Пастернак, О. І. Носов, С. Ф. Костюк ("Основи марксизму-ленінізму"), П. Ф. Компанієць ("Психологія").

Особливістю навчання в ті роки був тісний зв'язок із "ідейно-політичним вихованням" студентства. Перед закладами освіти ставилося завдання "комуністичного виховання" студентської молоді й боротьби з ідеологією "українського буржуазного націоналізму". Але політнавчанням справа не обмежувалася. Оскільки пріоритети вузівської освіти були безпосередньо пов'язані з формуванням у студентства комуністичного світогляду, партійні організації великого значення надавали викладанню суспільних дисциплін, а також формуванню комуністичної переконаності та вихованню студентських мас у дусі сталінізму. На це спрямовувалася щоденна діяльність кафедр суспільних

наук [45, с. 42]. Центром виховної роботи у вузі стала кафедра основ марксизму-ленінізму, яку очолювали О. В. Родзін (1944–1947 рр.) та І. А. Пастернак (1948–51 рр.), а серед її працівників відзначимо доцента Б. П. Матюшенка, З. І. Кустовську, викладачів О. І. Носова, Л. С. Борисюка, С. Ф. Костюка, В. М. Чубатого, М. Д. Товкача.

Педагогічний колектив Кременецького учительського інституту

Вивчення історії будь-якого факультету буде не повним без врахування фактору студентства – його складу, освітніх потреб, умов навчання та дозвілля. У вересні 1944 р. розпочався набір тільки на перший курс історичного факультету (інші факультети набирали також і на другий курс). Першими зарахованими студентами стали Н. і Р. Зілітінкевичі, В. Сторож, Л. Іванюк, Г. Жилюк, І. Максим'юк та Г. Рудич [8, арк. 18]. Воєнний час накладав свої особливості на вступ, тож існують певні труднощі при встановленні чисельності та особового складу студентів. До кінця 1944 р. було набрано 34 студенти, а старостою групи було призначено П. Гаврилюк [8, арк. 21]. При цьому ще в листопаді як мінімум двоє – Р. Гросс та М. Андрійчук були відраховані, а Р. Зілітінкевич найімовірніше залишила навчання через необхідність його оплачувати (наступного року вона знову вступила на перший курс). На початку 1945 р. до групи приєдналося ще 9 студентів, але через виключення або інші обставини, на літні канікули було відправлено 30 осіб. На початок 1945/1946 н. р. група налічувала 31 особу, а старостою було призначено Я. Данилевича. Детальніша інформація про формування контингенту студентів 1 курсу подана в таблиці 1.

Таблиця 1. Формування контингенту студентів першого курсу історичного факультету КУІ в 1944/1945 н. р.

Дата зарахування	16.09. 1944	21.09. 1944	5.10. 1944	6.10	27.10	13.11	25.12	1945	Всього
кількість студентів	7	4	5	6	6	1	5	9	43
прізвище *(курсивом виділено відрахованих студентів)*	Зілітінкевич Н., *Зілітінкевич Р.*, Сторож В., Іванюк Л., Жилюк Г., Максим'юк І., Рудич Г.	*Гросс Р., Андрійчук М.*, Багазан А., Суд-Злочевська О.	*Комарницький О.*, Гаврилюк П., *Розенбаум М.*, Сухарська В., Карп'юк Г.	*Загорська М.*, Данилевич Я., *Особська К.*, Кратасюк М., *Варнацук Н.*, Зінюк З.	Анодій А., Кутрянь О., Станчук Л., *Вальчинжан О.*, *Вознюк О., Заяць А.*	Климчук М.	Таранська Т., Москалевич С., Сагайдаківський М., *Олексюк С.*, Уданович В.	Бондарчук Є., Козак М., Лівшук Г., Рябенко В., Савченко А., Харчишин В., Щерба М., Бойко О., *Мельничук Е.*	
Кількість студентів, відправлених у відпустку 18.07.1945	6	2	3	3	3	1	4	8	30

[8, арк. 18, 19, 20, 23, 24, 30, 31].

На основі тогочасних документів можна встановити контингент студентів історичного факультету. Хоча між ними існують деякі розбіжності, все ж, вони не особливо впливають на загальну картину. Станом на вересень кожного року (крім 1944 р., де показник взято за кінець грудня) на денній формі навчання навчалося: 1944 р. – 34 студентів, 1945 р. – 50, 1946 р. – 57, 1947 р. – 55, 1948 р. – 74, 1949 р. – 76, 1950 р. – 25. Детальніша інформація представлена в таблиці 2.

Таблиця 2. Контингент студентів історичного факультету по рокам

	1944	**1945**	**1946**	**1947**	**1948**	**1949**	**1950**
1-й курс	34	19	34	25	47	29	-
2-й курс	-	31	23	30	27	47	25
всього	34	50	57	55	74	76	25

[8; 46, арк. 1; 47, арк. 3; 48, арк. 27; 49, арк. 24; 50, арк. 42; 51, арк. 47].

Таким чином, за час існування історичного факультету КУІ, на перший курс стаціонарної форми навчання вступило 188 студентів. При цьому, упродовж року контингент змінювався – на навчання зараховувалися нові студенти, інші ж, навпаки, відраховувалися. Історичний факультет був одним із найменших. Для прикладу, у звіті інституту за перше півріччя 1944/1945 р. загальна кількість студентів денної форми – 224, були розподілені між наступними факультетами: мови та літератури – 87, природничо-географічний – 60, фізико-математичний –

42, історичний – 33 [52, арк. 4]. Схожа тенденція спостерігалася і в наступні роки. За національним складом на факультеті, як і в цілому в інституті, переважали українці. Так, наприкінці 1946 р. в КДУІ навчалося 239 українців, 9 росіян та 2 представники інших національностей [3, арк. 15].

Принагідно зауважимо, що денна форма навчання, про яку йде мова в цій статті, за чисельністю значно поступалася заочній. Студенти цієї форми навчання навчалися на окремому відділенні, структурно відділеному від історичного факультету. Так, на початку 1950/1951 н. р. у Кременці навчалося 1340 студентів-заочників і 532 – студентів стаціонару. На історичному факультеті співвідношення було 295 і 25 [53, арк. 44].

Повоєнне лихоліття накладало відбиток на матеріальне становище та стимули до навчання. Студенти, як і скрізь, були різними. Відрізнялися і за соціальним походженням, і за ставленням до навчання. Окремим із них (для прикладу, в 1944 р. – Н. Зілітінкевич, Р. Зілітінкевич, С. Москалевич) навіть встановлювалася плата за навчання в розмірі 300 крб. як дітям батьків, що мають “нетрудові прибутки” [8, арк. 19]. Але й були значні категорії студентів, які звільнялися від оплати – сироти, діти інвалідів-пенсіонерів, діти, батьки яких загинули на війні, діти вчителів тощо. За умови успішної здачі сесії нараховувалася стипендія (150 крб.).

Навчання було важким. До економічних труднощів повоєнних років додавалися проблеми із забезпеченням навчальними посібниками. Підручники з історії і інших суспільних наук, що потрапили в бібліотеку інституту з навчальних закладів довоєнного періоду були заборонені для використання. А підручники і посібники радянського періоду були переважно російськомовними, що робило їх малодоступними для більшості студентів [2, с. 145].

Результати першої весняно-літньої сесії 1944/1945 н. р. на перший погляд були не поганими: із 288 оцінок для 32 студентів, фактично було виставлено 283. Із них: “відмінно” – 104, “добре” – 108, “посередньо” – 71, “незадовільно” – 5. При цьому знання з “Історії СРСР” оцінювалися як “чіткі, тверді і обгрунтовані”, а з стародавньої історії – “поверхові, несистематичні” [54, арк. 23].

Для порівняння наведу результати весняно-літньої сесії 1945/46 н. р. До її складання було допущено 49 студентів, з яких лише двоє на її завершення мали заборгованість. Було виставлено 294 оцінки, з яких “відмінно” – 83, “добре” – 112, “посередньо” – 96, “незадовільно” – 2, “не атестовано” – 1. Таким чином, на факультеті було 5 відмінників та 14 “хорошистів” [55, арк. 12]. Цікавим може здатися підсумок сесії завідувачем кафедри історії У. У. Крагликом: “В цілому… студенти не мають глибоких і системних знань, за виключенням невеликого числа відмінників. Відповіді студентів в більшості випадків є просто заученими і тому не повні і не глибокі. Пояснюється це недостатньою загальною підготовкою студентів, одержаною в середній школі, а також і тим, що будучи вже студентами інституту мало працюють над собою, мало читають рекомендовану літературу, а до іспитів готуються переважно по своїм записам” [34, арк. 4].

Відмінники складали не чисельну групу. З-поміж них можна назвати Євдокію Бондарук, яка була відзначена керівництвом з нагоди свята 8 березня 1945 р. [8, арк. 28], а А. Деревича, В. Коломійчука, П. Батуру, Я. Данілевича – нагороджених до свята 1 травня 1946 р. [19, арк. 17]. За підсумками навчання дипломи з відзнакою отримали Є. Бондарук, П. Батура, М. Климчук, Г. Рудич і Л. Коломійчук [56, арк 6], Бартощук, Худик, Купін, Кашинська, Демчинський, Федоренко, Добротвор, Найчук, Осадчук, Лисько та інші [33, арк. 14].

Окремі студенти поєднували навчання з роботою у вузі. Так З. Зінюк була призначена завідувачем кабінету основ марксизму-ленінізму [8, арк. 27], а Раїса Зілітінкевич, після закінчення навчання, у 1949–1950 рр. працювала старшим лаборантом історичного кабінету [17, арк. 36]. Поряд із навчанням

відроджувалося студентське життя. Молоді історики були задіяні в інститутських драматичному, музичному, хоровому й танцювальному гуртках. Зокрема, студенти Вальчинжан, Л. Савченко, М. Сагайдакевич, І. Максим'юк прийняли участь у постановці п'єси "Безталанна" [8, арк. 19].

Але й були студенти, які систематично пропускали заняття з різних причин. Дехто працював на місцевій шахті, крейдяних кар'єрах, сільському господарстві, або ж залізниці [2, с. 146]. Водночас, чимало пропускали й із неповажних причин. Тож реакція адміністрації на це була доволі жорсткою: "Студенти, які будуть порушувати трудову та учбову дисципліну… – говорилося в наказі директора, – будуть командировані в розпорядження райвоєнкомату" [8, арк. 30]. Відрахування або догани "за прогули і спізнення" були доволі поширеною практикою. Власне, на місце відрахованих адміністрація завжди могла включити нових студентів.

Утім, наведена статистика не розкриває численних проблем, які залишалися не вирішеними упродовж всього часу існування факультету. Як відзначав у звіті голова державної екзаменаційної комісії на філологічному і історичному факультетах доцент Львівського університету І. Грицютенко, "загально-культурний та політичний розвиток більшості випускників вцілому задовільний. Рівень знань зі спеціальності задовільний; з суміжних дисциплін – недостатній" [56, арк. 2]. До найбільш проблемних дисциплін, як правило, відносилася педагогіка.

Чимало зауважень стосувалися курсів стародавньої та середньовічної історії. Так, на думку голови ДЕК, студенти знають дати і факти, але не вміють їх зв'язати з сучасністю, показати логічний розвиток і взаємообумовленість [56, арк. 2]. Про низький рівень знань свідчать чисельні фактологічні помилки, як от: "Про ленінізм у 40-х рр. XIX ст. говорили таке…", "IV главу короткого курсу ВКП(б) написав Карл Маркс", "Терміни феодальної та капіталістичної формації відповідаючі іноді переносять у часи Гомера. Тому-то в старій Греції були феодали, капіталісти і робітники" [56, арк. 4]. Попри це, система оцінювання була доволі лояльною до студентів, адже абсолютна успішність на державному екзамені з історії СРСР складала 96 %, а на стародавній історії і історії середніх віків – 83 %, якісна – 64 % і 43 % відповідно [57, арк. 20].

Викладачами відзначалася низька культура студентів. Звертаючись до колег, У. У. Краглик на засіданні кафедри історії говорив: "студенти не вміють правильно виражати свою думку, не вміють складати конспектів, не дотримуються зовнішніх правил поведінки і часто можна зустріти студентів в головних уборах, хустках, не вітаються з старшими товаришами, навіть інколи з викладачами" [26, арк. 9]. Відзначався також високий рівень неграмотності серед студентів, з якою керівництво боролося доволі жорстко: "студенти, які не поправлять грамотності – будуть звільнені з інституту" [58, арк. 14].

За період існування історичного факультету відбулося шість випусків, останній із яких формально відбувся після закриття. За ці роки було підготовлено 178 вчителів історії для семирічної школи, які, за словами У. У. Краглика, мали стати "передовими і стійкими робітниками радянської школи, вихователями молодого покоління в дусі активного будівництва комунізму і відданих патріотів своєї Вітчизни… людей гідних Сталінської доби" [27, арк. 23].

Щоправда, названа цифра вимагає певних уточнень, адже опрацьовані джерела – накази по Кременецькому Учительському інституті, звіти в міністерство освіти мають чимало розбіжностей. Динаміку за роками можна побачити в таблиці 3.

Таблиця 3. Кількісні показники випускників історичного факультету КУІ по рокам

Рік	**1946**	**1947**	**1948**	**1949**	**1950**	**1951**	**всього**
Кількість випускників	31	23	30	29	40	25	178

[19, арк. 20; 41, арк. 19; 59, арк. 1; 60, арк. 15; 61, арк. 24; 62, арк. 38].

Історія кременецького історичного закінчилася 4 серпня 1950 р. Постановою Ради Міністрів УРСР № 2403, учительське училище було реорганізоване в Кременецький державний педагогічний інститут. Історичного відділу в ньому не було. Його студенти в більшості були переведені у Львівський університет і Кам'янець-Подільський педагогічний інститут [2, с. 149].

Спроба створити історичний факультет у Кременецькому учительському інституті виявилася тимчасовим проектом. Ключову роль у його ліквідації відіграли зовнішні чинники "доцільності". Офіційна причина зводилася до того, що істориків готує надто багато вузів. Проте, очевидно, що в умовах повоєнного протистояння між радянською владою і українськими повстанцями, факультет потенційно міг приваблювати до себе учасників підпілля, або їх симпатиків. Цікавий епізод був зафіксований під час державних екзаменів 1946 р. Студентка Серафима Москалевич, яка, до слова, за походженням належала до багатих селян, що мали "нетрудові прибутки", твердила, що бандерівці ведуть "боротьбу за волю нації" [56, арк. 4]. Не все ідеологічно витримано було і серед викладацького складу. Так, О. А. Зоцу ставилося в провину, що в розмовах зі студентами говорив: "Український народ не можна зламати… Ми українці маємо славну історію, маємо чим гордитися" [2, с. 148].

Діяльність історичного факультету КДУІ не можливо оцінювати за традиційними критеріями успішності. За десять років, з перервою під час війни, було лише пройдено перші кроки становлення, які, втім, не мали продовження в структурі інституту. Жорстка вертикаль управління освітою в СРСР передбачала формування ідеологічно однакових структурних одиниць, які повністю залежали від потреб сформованої системи. Саме такою одиницею – ідеологічно витриманою, позбавленою можливості продукувати власну концепцію розвитку, був історичний факультет. Будучи продуктом сталінської доби, факультет не мав жодних альтернатив щодо бодай демонстрації власної ідентичності. Він діяв в умовах тотального підпорядкування історії партійній ідеології, що накладало відбиток на здійснювану ним підготовку істориків.

Вивчаючи архівні матеріали і знаючи закінчення цієї історії, сучасний історик може відчути дивну приреченість викладачів і студентів факультету, спільна справа яких загубилася у величі відбудови, стала частиною тіні рукотворного пам'ятника вождя, кілька років по тому публічно скинутого його проектувальниками. І все ж, це була приреченість, яка мала свій індивідуальний сенс, безвідносний до нездійсненних ідеалів епохи.

Список використаних джерел

1. *Алексієвець М.* Історична освіта в Тернопільському державному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка // Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія / За ред. проф. М. Алексієвця. Тернопіль. 2000. Вип. 10. С. 4–6; Алексієвець М. Історичний факультет: шляхом утвердження і визнання // Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія / За ред. проф. М. Алексієвця. Тернопіль. 2003. Вип. 2. С. 2–7. 2. *Вища* педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Тернопільська обл. / ред. рада вид.: В. Кремень; редкол. тому: В. П. Кравець (гол.) [та ін.]. К.: Знання, 2011. 279 с. 3. *Хто* вчиться в нашому інституті // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 97. 20 арк. 4. *Розклад* занять Кременецького Державного Учительського інституту з 20 травня 1940 р. // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 1. 14 арк. 5. *Постанова* № 682 Ради Народних Комісарів Української РСР 22 червня 1944 р. // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 5. 75 арк. 6. *Наказ* № 1406 Народного комісара освіти УРСР Тичини П. Г. // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 5. 75 арк. 7. *Список* завідувачів кафедрами на

1.09.1947 р. // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 8. *Накази* по Кременецькому учительському інституту 1944–1945 рр. // Архів ТНПУ. 50 арк. 9. *Список* журналів та газет, виписаних бібліотекою КДУ // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 1. 14 арк. 10. *Отчет* Кременецкого Государственного Учительского Института за 1949–1950 учебный год // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 69. 79 арк. 11. *Виписка* з наказу № 192 по Кременецькому учительському інституті від 27. 08. 1945 р. // Архів ТНПУ. Спр. 335. 234 арк. 12. *Автобіографія* Сеферовського Всеволода Корниловича // Архів ТНПУ. Спр. 335. 234 арк. 13. *Звіт* за 1944/1945 навчальний рік // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 8. 44 арк. 14. *Характеристика* Сеферовського В. К. // Архів ТНПУ. Спр. 335. 234 арк. 15. *Книга* наказів. Кременецький державний педагогічний інститут. 1947 р. // Архів ТНПУ. 97 арк. 16. *Автобіографія* Зоца Олексія Антоновича // Архів ТНПУ. Спр. 309. 151 арк. 17. *Накази* 1.01 1949 – 2. 07. 1950 // Архів ТНПУ. 57 арк. 18. *Наказ* № 30 по Кременецькому державному педагогічному інституті від 12. 02. 1952 р. // Архів ТНПУ. Спр. 309. 151арк. 19. *Накази* по Кременецькому учительському інституту на 1946 р. // Архів ТНПУ. 56 арк. 20. *Особистий* листок по обліку кадрів. Вергілес Онуфрій Антонович // Архів ТНПУ. Спр. 301. 169 арк. 21. *Особистий* листок по обліку кадрів. Лядова Надія Федорівна // Архів ТНПУ. Спр. 318. 160 арк. 22. *Особистий* листок по обліку кадрів. Москаленко Валентина Федорівна // Архів ТНПУ. Спр. 321. 258 арк. 23. *Протокол* № 5 засідання кафедри від 17.10.48 // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 33. 13 арк. 24. *Отчет* Кременецкого Государственного Учительского Института за 1948–1949 учебный год // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 50. 59 арк. 25. *Отчет* Кременецкого Государственного Учительского Института за 1949–1950 учебный год // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 69. 79 арк. 26. *Протокол* № 1 засідання кафедри історії від 24. VIII – 1947 р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 33. 13 арк. 27. *Накази* 1.1.1949–2.07.1950. // Архів ТНПУ. 57 арк. 28. *Робочий* план по курсу нової і новітньої історії для студентів // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 17. 28 арк. 29. *Протокол* № 8 засідання кафедри від 29.03.1948 // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 34. 41 арк. 30. *Звіт* за 1946/1947 навчальний рік // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 21. 14 арк. 31. *Звіт* завідувача історичним та мовно-літературним відділенням КДУІ за 1948–1949 н. р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 55. 120 арк. 32. *Герц М.* Джерело духовної скарбниці // Студентський вісник. 2000. № 4–5. 33. *Звіт* ДЕК за 1950/51 н. р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 102. 18 арк. 34. *Звіт* про роботу кафедри історії Кременецького державного педагогічного університету за 2 півріччя 1945/1946 н.р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 17. 28 арк. 35. *Протокол* № 11 засідання кафедри 3. 04. 1947 // ДАТО. Ф. Р-21. Оп. 3. Спр. 34. 41 арк. 36. *Характеристика* на Н. Лядову // архів ТНПУ. Спр. 318. 160 арк. 37. *Характеристика* на В. Москаленко // архів ТНПУ. Спр. 321. 258 арк. 38. *Личный* листок по учету кадров. Михайлюк Алексей Григорьевич // Архів ТНПУ. Спр. 322. 216 арк. 39. *Выписка* из протокола № 5 заседания Ученого Срвета Института истории Украинской АН СССР от 24 марта 1951 г. // Архів ТНПУ. Спр. 322. 216 арк. 40. *Выписка* из протокола № 5 от 6 марта 1954 г. // Архів ТНПУ. Спр. 322. 216 арк. 41. *Накази* 24.05.1951 – 11.05.1952 // Архів ТНПУ. 147 арк. 42. *Автобіографія* Михайлюка О. Г. // Архів ТНПУ. Спр. 322. 216 арк. 43. *Наказ* № 617-к від 27 серпня 1953 р. // Архів ТНПУ. Спр. 322. 216 арк. 44. *Виписка* з наказ № 149 по Кременецькому державному інституту від 9 вересня 1955 р. // Архів ТНПУ. Спр. 322. 216 арк. 45. *Цимбал Л.* Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945. (До 60-річчя визволення України від німецьких окупантів): Монографія. Миколаїв: МДУ ім. В. Сухомлинського, 2004. 168 с. 46. *Отчет* на начало 1945/46 учебного года вуза… // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 47. *Отчет* высшего учебного заведения на начало 1946/47 учебного года… // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 48. *Отчет* высшего учебного заведения на начало 1947/48 учебного года… // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 49. *Отчет* высшего учебного заведения на начало 1948/49 учебного года… // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 50. *Отчет* высшего учебного заведения на начало 1949/50 учебного года… // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 51. *Отчет* высшего учебного заведения на начало 1950/51 учебного года… // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 52. *Звіт* за І півріччя 1944–1945 н. р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 8. 44 арк. 53. *Сведения* о количестве студентов Кременецкого государственного педагогического института (стационарное и заочное обучение) по факультетам на 1.09.1950 г. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 54. *Звіт* за 1944/1945 навчальний рік // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 8. 44 арк. 55. *Результати* весняно-літньої сесії 1945/46 н. р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 16. 54 арк. 56. *Звіт* про проведення державних іспитів на мовно-літературному та історичному факультетах Кременецького Державного Учительського інституту // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 97. 20 арк. 57. *Результати* державних екзаменів 1946 р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 97. 20 арк. 58. *Накази* 2.01.1948 – 25.12.1948 // Архів ТНПУ. – 25 арк. 59. *Накази* 07.1950 – 05.1951 // Архів ТНПУ. 52 арк. 60. *Відомості* про випуск Кременецького учительського інституту у 1947 р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк.

61. *Відомості* про випуск Кременецького учительського інституту у 1948 р. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк. 62. *Сведения* об окончании Кременецкого учительського института в 1949 г. // ДАТО. Ф.: Р-21. Оп. 3. Спр. 9. 82 арк.

Владимир Мисько, Ярослав Секо

ИСТОРИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КРЕМЕНЕЦКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УЧИТЕЛЬСКОМ ИНСТИТУТЕ (1940–1951 ГГ.)

В статье на основе ранее неопубликованных материалов проанализирована деятельность исторического факультета Кременецкого учительского института в 1940-1951 гг. Особое внимание обращено на деятельность кафедры истории и ее личный состав. Раскрыта система подготовки историков в контексте послевоенного времени.

Ключевые слова: исторический факультет, Кременецкий государственный учительский институт, кафедра истории, У. Краглик, историческое образование.

Volodymyr Misko, Yaroslav Seko

THE HISTORICAL EDUCATION IN KREMENETS STATE TEACHERS' INSTITUTE (1940–1951)

The article analyses the activity of the Historical Department of Kremenets Teachers' Institute in 1940-1951 on the basis of the previously unpublished materials. A special attention is paid to the History Chair's activity and its personnel. The paper reveals the training system of historians in the context of the postwar period.

Keywords: Historical Department, Kremenets State Teachers' Institute, History Chair, U. Kraglyk, historical education.

УДК 94:316.3 “1991/…”

Тетяна Орлова

“РЕВОЛЮЦІЯ ПРЕТЕНЗІЙ” І ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР У ДЗЕРКАЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

У статті аналізується феномен “революції зростаючих очікувань” (“революції претензій”) крізь призму соціальної історії та у контексті трансформації традиційної наративної історії у т.зв. модерністські та постмодерністські тенденції. Ключова увага приділяється пострадянському простору.

Ключові слова*:* “революції претензій”, соціальна історія, “антропологічний поворот”, модернізм, постмодернізм.

З одержанням незалежності Україна виходить з багатовікової ізоляції у всіх сферах буття, зокрема, і науковій. На сучасному етапі розвитку української історичної науки дуже важливим є врахування тих тенденцій, які діють у науці за кордоном, зокрема в Європі та США, діалог із найбільш перспективними напрямами. У своїй книзі “Історіографія в ХХ столітті: від наукової об’єктивності до постмодерністського виклику” відомий американський теоретик історії та історіограф Г. Іггерс виділяє дві основні тенденції. Перша пов’язана з трансформацією традиційної наративної, подійнісної історії у нові форми історичного дослідження, орієнтовані на підходи соціальних наук. Це так звана модерністська тенденція. Вона в історичній науці виявилася по-різному: від квантитативних підходів соціології й економіки, структуралізму школи “Анналів” до марксистського класового аналізу. На відміну від традиційної історіографії ці напрямки підкреслювали важливість вивчення соціальних структур і процесів соціальних змін. Другу тенденцію Г. Іггерс пов’язує з постмодернізмом [1].

Комплексний аналіз постмодернізму виходить за межі пропонованої до уваги студії. Проте варто наголосити, що однією з головних характеристик постмодернізму є дискретність, дроблення всіх аспектів людського життя. Загальна тенденція до “фрагменталізації” відбивається і на історіософії, де домінуючою стала ідея про кризу метаісторії. Історія зараз йде від єдиного, “базового” стандарту, замість цього – плюралістичний підхід до інтерпретацій минулого. В результаті гострих дискусій 1980-х років зміцнив свої позиції “антропологічний поворот”, чиєю головною характеристикою стало акцентування в дослідженнях вивчення власне людини в історії. Також на початку 1980-х років за кордоном соціальна історія виразно проголосила свій особливий статус, інтегративну функцію у системі історичних дисциплін. Один з провідних британських соціальних істориків К. Райтсон зауважив: “Суспільство є процес. Воно не буває статичним. Навіть його удавані найбільш нерухомі структури виражають рівновагу між динамічними силами. Для соціального історика головна з усіх задач полягає у тому, щоб уловити цей процес, одночасно виявляючи довгострокові зрушення в соціальній організації, у суспільних відносинах і в тих поняттях і цінностях, у яких ці соціальні відносини втілюються” [2, с. 171]. Але соціальна історія не може бути суто соціальною, як економічна суто економічною, політична – суто політичною і культурна – суто культурною, тому що всі дії людей мають економічний, культурний і політичний аспекти [3, с. 5]. Спадає на думку висновок про соціальну історію як історію всеосяжну, що досліджує життя і діяльність людей на різних рівнях. Визначальним принципом виступає антропоцентризм. Таким чином, одним з аспектів “антропологічного повороту” вбачається піднесення соціальної історії у

всьому різноманітті її складових. Разом із тим слід пам'ятати, що усі сфери життя з часом переходять у компетенцію історії.

Нам потрібно звикати до думки, що колишня історія себе вичерпала, а тому її колишню фактуру необхідно переглядати. Переосмислення власних підходів вимагає і та обставина, що роль історії у сучасному світі змінилася. З'явилися такі поняття, як "гібридна війна", "війна історій", "історична політика", "історична пам'ять", "безпека в гуманітарній сфері" тощо. Зростає значення прогностичної функції історії, як би дивно це не виглядало, адже історія – це про минуле? А минуле – це те, що було 5 і більше хвилин тому. Простіше кажучи: що відбулося? Чому так сталося? І чого, виходячи з історичного досвіду, можна очікувати у майбутньому? До чого готуватися? До яких заходів вдаватися?

Наше суспільство, як на рівні керівництва, так і на рівні пересічних громадян є дуже традиційним. Традиційність виявляється на різний лад. Один з проявів – неспроможність визначити майбутню модель розвитку, що випливає з нерозуміння сучасних реалій. А вони визначаються двома словами: "модернізація" і "глобалізація". За таких умов надзвичайно важливими є дослідження повсякденних практик і життєвих орієнтацій людей, особливо молоді, з якою працюють викладачі вищої школи. У західних країнах система освіти названим аспектам приділяє більше уваги, ніж це має місце на пострадянському просторі, на разі, в Україні. На відміну від декларацій радянських часів "Все для людини, все для блага людини" і заяв В. Путіна під час інавгурації 7 травня 2018 р.: "Наш орієнтир – це Росія для людей, країна для самореалізації кожної людини" [3], що насправді маскують цинічне ігнорування людських інтересів на користь влади, на Заході від давнини основним принципом суспільства є антропоцентризм. Людина – в центрі уваги соціогуманітарних наук, які уважно слідкують за тими змінами, що приносить час. Так, у 1950-х роках американський соціолог Д. Лернер запропонував поняття "революції зростаючих очікувань" ("революції претензій") для характеристики раптового масового зростання "нетерплячих" споживацьких очікувань у різних суспільствах, а також формування нового типу особистості – суб'єкта життєвих претензій, що збільшуються [4]. Наша сучасниця канадійська дослідниця і громадська діячка В. МакЕлрой вказує, що ідея "революції зростаючих очікувань" відстежується до провидінь історика А. де Токвілля у книзі "Старий режим і французька революція", що побачила світ ще у 1856 р. [5]. Аристократ А. де Токвілль, чиї батьки були ув'язнені й мало не страчені під час Французької революції, уважно стежив за її перебігом і залишив свої коментарі. Попри те, що головною причиною вважалися жахливі утиски французьких селян, найсильніші революційні почуття були відзначені у регіонах зростаючого добробуту. Люди, для яких кайдани кріпацтва послабшали, найголосніше закликали до змін [6]. На противагу К. Марксу, А. де Токвілль вбачав причини революцій не в економічній кризі, викликаній відставанням виробничих відносин від розвитку продуктивних сил. Він писав про можливість виникнення революцій не обов'язково внаслідок погіршення ситуації у суспільстві. Люди, на його думку, звикають до нестач і терпляче переносять їх, якщо вважають невідворотними. Проте як тільки з'являється надія на покращення, ці обмеження вже сприймаються як нестерпні. Тобто причиною революційних подій стає не сама по собі міра економічної нужденності та політичного гноблення, а їх психологічне сприйняття. З точки зору А. де Токвілля, це спостерігалося напередодні Великої французької революції: люди стали сприймати своє становище як нестерпне, хоча об'єктивно ситуація у Франції за правління Людовика XVI була сприятливіша, ніж у попередні десятиріччя. Не самий по собі деспотизм абсолютної королівської влади, а спроби його пом'якшання спровокували революційні бродіння, оскільки очікування поліпшення свого

становища зростали у людей набагато швидше, ніж реальні можливості (на думку спадає аналогія із обіцянками В. Януковича про "покращення вже сьогодні"). Проміжний висновок може бути таким: революція є наслідком усвідомлення альтернатив і можливостей.

Словосполучення "революція зростаючих очікувань" набуло популярності після Другої світової війни. Воно стосується ситуації, в якій зростання благополуччя та свободи дає людям повірити, що вони можуть змінити на краще життя своє і своїх родин. Це спонукає до пошуку політичних змін, що дозволять їм слідувати за можливостями. Друга світова війна дестабілізувала силову структуру світу. Колишні колонії скинули старий імперіалізм і прийняли перспективи незалежності, мріючи досягти благополуччя Заходу. Адже за умов глобалізації і розвитку засобів масової інформації та комунікації розширюються можливості для порівняння власного рівня життя й свобод із чужими. Звичайні люди в бідних і гноблених країнах почали сподіватися на краще життя. При чому практично всі ті суспільства були традиційними, аграрними у соціально-економічному аспекті, із селянською домінуючою культурою. Селянський світ як такий впродовж тисячоліть існував із "етикою прогодування", що породжувалася страхом нестач продуктів харчування, жахом голоду. Така етика регулює буденну поведінку селянина, його цінності, погляди на сенс життя, життєві мотиви та настанови. Історично відпрацьовується оптимальна технологія ведення сільського господарства, що гарантує від зовнішніх ризиків. За умов залежності від зовнішніх факторів і природної невизначеності провідною рисою селянської свідомості стає фаталізм. Провідною є формула: "Що Бог дасть". Така позиція перешкоджає прогнозуванню результатів власних економічних дій. А там, де неможливий прогноз, неможливі й чітко окреслені очікування, крім тих, які дозволяються звичаями, селянською доктриною економічної справедливості, прийнятими моральними категоріями та стандартами. Серед важливіших – розуміння справедливості як рівності й соціальна доктрина "гарантованого мінімуму", який в скрутних обставинах допомагала одержати община. Звідти такі народні приказки: "Що громаді, те й бабі" або "Ач, який розумний знайшовся! Хоче жити краще за всіх!". Стабільність аграрно-патріархального ладу з його невисокими життєвими стандартами і невибагливістю люду підтримувала релігія: за допомогою доктрини "гріха" раннє християнство намагалося урізати надмірні зазіхання людини, розглядаючи людську гордоту в якості головного з усіх смертних гріхів. Бідність же сприймається селянством як життєва неминучість, а намагання змінити ситуацію, інноватиність відчувається як патологічний тип поведінки [7]. Головним аргументом виступає твердження: "Наші діди-прадіди так жили і нам веліли".

Однак ситуація змінюється, коли те чи інше суспільство стає на шлях переходу від традиційності до сучасності: відбувається незворотний розрив з традиційними цінностями й нормами, формується суб'єкт іншого ґатунку – суб'єкт із зростаючими зазіханнями. Що зумовлює такі зміни? Справа у тому, що промислова революція призводить до докорінних соціальних трансформацій, зокрема, до індустріалізації і появи індустріального суспільства із масовим виробництвом, що в свою чергу породжує масове споживання. Як пише В. МакЕлрой: "Самий лише акт виробництва товарів і послуг продукує свободу, бо робить людей свідомими свого вибору і можливості його розширення. Можливості, що відкриваються із вільним ринком, створюють жагу до більшого" [5]. Виникла і розвивається технологія реклами і моди, що втовкмачує людям пристрасне бажання мати ті чи інші речі із тенденцією їх швидкого змінювання (адже потрібен збут нової продукції). Потреби зростають, з'являються нові, часто сконструйовані штучно. Можна побачити прояви демократизму у відносній рівності споживчих прагнень різних соціальних груп, їхній вірі у можливість

придбання одних і тих самих споживчих товарів високої якості. Формується культура, девізом якої стає “Бути – означає мати”. Схильність до споживання у певної частини населення стає способом конструювання власної ідентичності [8, с. 15].

“Суспільство масового споживання”, виникнувши у розвинених країнах Заходу, перетнуло їхні кордони і поширилося світом. У минулому потужним бар’єром, що захищав місцеву систему потреб, виступали станові й кастові рамки культури, як це було і в Російській імперії, де понад 90 % населення існувало із зрівняльним селянським світовідчуттям. Пізніше захистом слугував месіанізм ідеології – радянської, а тепер “руського миру”. За часів панування комуністичної влади в СРСР та країнах так званого “соціалістичного табору” споживацькі настрої всіляко цькувалися. Радянський тоталітарний режим здійснював свого роду диктаторський контроль над життєвими потребами і претензіями пересічного громадянина. Певний час це спрацьовувало, оскільки більшість населення складали селяни з їхньою схильністю коритися владі, навіть коли вони переїздили працювати на промислові підприємства і будівництво у містах. Поступово настрої погодження на бідне, але гарантоване рівне існування і багатодітність родин змінювалися зростаючими запитами і зниженням народжуваності. Демографічні зміни призводили до того, що починаючи з 1970-х років і надалі в країнах “соціалістичної співдружності” у самостійне життя вступала молодь (часом це були єдині діти в родині, яким батьки намагалися дати все найкраще) освічена, цікава до того, як живуть за “залізною завісою”. Роль “пускового мотору” в переорієнтації суспільства на ліберальні цінності відіграли молоді інтелігенти. За спостереженнями соціологів і соціальних істориків, саме освіта виступає детермінантою ідеологічного вибору на користь лібералізму у широкому розумінні цього слова. В. МакЕлрой зазначила: “Революція зростаючих очікувань часто поділяється на дві початкові стадії. Спочатку – помірне зростання благополуччя та свободи підвищує сподівання пересічної людини стосовно того, що можливо у житті. Далі, зростання доступу до ресурсів, особливо освіти та інформації, збільшує усвідомлення цією особою утисків та небажання їх терпіти. Напевно, це пояснює, чому соціальний протест так часто зріє у місцях більших можливостей, ніж там, де панує уярмлення. Революції витікають з університетів, де порівняно привілейована молодь вірить, що зміни можливі і в їхній долі” [5].

Амбіційні плани “споживання, що наздоганяє Захід” породжували в молодого східноєвропейця переконання, що життя стає або повинне ставати все кращим. Посилювалося прагнення “жити, як на Заході”, де рівень добробуту перевищував той, що мало населення соціалістичних країн (в Радянському Союзі рівень життя був набагато нижчим). Маса людей стала жадати західних стандартів споживання і вважати їх відсутність нестерпним порушенням “прав людини”. Гаслом особи, яка страждала від нездійсненних претензій, стало “Так жити неможна!” У 1989–1990 рр. сталися так звані “оксамитові революції”, в результаті яких соціалістична співдружність перестала існувати: комуністичний лад був повалений в країнах Центрально-Східної і Південно-Східної Європи. Серед причин, які призвели до розвалу СРСР, слід мати на увазі й дію “революції претензій”. Принагідно варто згадати про “арабську весну” – революційні виступи на Арабському Сході кінця 2010 – початку 2011 рр., де головною рушійною силою стала молодь, яка попри одержані дипломи не могла досягти очікуваного життєвого рівня (навіть одружитися і утримувати родину). В арабському світі на хвилі модернізації мало місце зростання очікувань у освіченої молоді, яка вважала, що сучасна освіта надасть їй можливість вести гедоністичний спосіб життя, пропагований західними ЗМІ. Однак сподівання більшості молодих освічених людей не справдилися. Виник феномен, який

соціологи назвали “відносним знедоленням”. Це означає невідповідність між очікуваннями і реальними можливостями людей, між тим, що вони мають, і що мають інші, зокрема мешканці гараздуючих західних країн.

Якщо вести мову про пострадянський простір, так тут прояви “революції претензій” відрізняються у різних нових незалежних державах, хоча деякі риси співпадають. По-перше, застрільниками визвольних змагань виступили інтелігенти, активну участь взяло студентство. В колишніх прибалтійських радянських республіках (нині політкоректніше називати їх країнами Балтії) інтелігенція першою виступила проти встановленого панування Москви, вимагаючи оприлюднити і денонсувати секретний протокол Пакту Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р. В Україні – Народний Рух очолили представники наукової і мистецької громадськості; студентство ініціювало “Революцію на граніті” у жовтні 1990 р.; з побиття студентських маніфестантів почалася Революція Гідності восени 2013 р. По-друге, свою роль відіграли нереалізовані очікування гідного керівництва з боку влади. В найбільш успішних у демократичному транзиті країнах Балтії виступи взимку 2009 р. одержали назву “Революції рукавичок”. У Києві люди вийшли на Майдан, оскільки В. Янукович не виправдав їх сподівання на євроінтеграцію, в якій вбачалася можливість дійсно змінити життя на краще. По-третє, і в країнах Балтії, прийнятих до НАТО і ЄС, і в Україні, яка тільки стала на цей шлях, спостерігається масовий виїзд мешканців за кордон, де можна заробити більше, ніж на батьківщині. Парадокс: у суспільствах масового виробництва й споживання відбувається деіндустріалізація. Це стосується не тільки пострадянського простору. Д. Трамп прийшов до влади зокрема через обіцянки покласти цьому край у США. Американське керівництво робить висновки із ситуації, намагається щось зробити. Риторичне питання: а наше?

Професор К. Кемпбел у книзі “Романтична етика і дух сучасного консьюмеризму” зазначає: зазіхання людей сконцентровані у площині швидких і наочних змін у їхньому приватному і публічному житті, але такі зміни, як правило, або настільки латентні, що не відчуваються кожною конкретною людиною, або настільки затягнуті у часі, що призводять до реакції “очікувань, які не знайшли відгуку” [9, с. 235]. І тоді культуру суспільства “перехідного” типу (до якого, безумовно, належать колишні радянські республіки) характеризують не тільки масово зростаючі претензії, але й масове розчарування від нереалізованих сподівань. А це завдає усьому реформаторському, модернізаційному процесу величезної шкоди. З одного боку, процеси модернізації, які розпочалися після Другої світової війни у багатьох країнах світу, засвідчили, що “революція зростаючих очікувань” неодмінно їх супроводжувала. З іншого, “революція претензій” формує багатомільйонні маси людей, які не задоволені своїм становищем на поточний момент, а це вводить їх у стан фрустрації. З точки зору соціальної психології – це не найкращий стан для здійснення реформ. Відомо, що оптимісти завжди успішніші у справах.

Якщо задіяти можливості історичної психології та історії ментальностей (остання входить до кола проблем соціальної історії), так виявиться, що в Україні “бути нещасним прийнято, навіть краще бути нещасним, ніж щасливим. Це культурний феномен”, – зазначає ректор Міжнародного інституту глибинної психології С. Уварова [10]. Психологи вказують, що саме розуміння щастя у різних народів – різне, зумовлюється їхньою історією та ментальністю. У нас передумовами є те, що українці тривалий час не мали державності, досі відчувають ускладнення із національною ідентифікацією. Слід додати до цього крах ідеалів після розвалу СРСР і теперішню соціальну невлаштованість. Хоча у мешканців бідних країн немає високих економічних зазіхань, Україна серед них тримається окремо. Директор Київського міжнародного інституту соціології В.

Паніотто вказує: “В Україні чим вище рівень матеріальної забезпеченості, тим вище рівень щастя. Я думаю, це пов’язане із тим, що ми ще не досягли того рівня, за яким починається нелінійна залежність” [10]. Це підтверджують дані досліджень соціологів інституту: серед бідних (тих, кому не вистачає грошей навіть на їжу), щасливими є лише 10 %, а серед людей із прибутком вище середнього – 34 % [10]. Відчуття щастя є суто суб’єктивним. І дуже часто протилежне відчуття живиться незадоволеністю життям через те, що індивід не має того, що мають інші. Соціальною історією помічено: очікування, що зросли, спочатку формують “дух споживацтва”, а вже після того – здатність і схильність людини до сучасного типу виробничої поведінки. Особливо це помітно на переважній частині пострадянського простору, де дуже сильними є настрої патерналізму й інфантилізму. Взагалі, помічне негативне ставлення до підприємництва і підприємців, хоча саме із їхньою появою і активністю пов’язана поява сучасного західного суспільства, що нині характеризується як соціально орієнтована ринкова економіка із ліберальною демократією. Також на настрої населення більшості нових незалежних держав пострадянського простору в цілому і України зокрема, впливає притаманна традиційним суспільствам комунальність (общинність), а детрадиціоналізація або модернізація пов’язана із індивідуалізацією способу життя. Новацією стала зміна командно-адміністративної економіки ринковою, яка не тільки забезпечує рясноту пропонованих товарів і послуг, але й призводить до того, що окремі громадяни мають самі конкурувати на ринку праці, а не чекати, поки держава забезпечить їм “гідну роботу і гідну зарплату”.

Не секрет, що частина сучасного студентства дотримується таких поглядів і висуває подібні вимоги. Проте “революцію претензій” символізує молодь соціально активна, яка має сильні особисті якості, високу соціальну адаптацію. Це забезпечує їй успіх за умови адекватного бачення і розуміння дійсності, що втілюється в інноваційних проектах. Кожного дня по телебаченню показують молодих людей, які досягли успіху у різних сферах. Проте також кожного дня йдуть сюжети про масовий виїзд українства за кордон. Кінець XX – початок XXI ст. надають індивіду найширші можливості в плані свободи його життєвого вибору, в тому числі й в соціальному просторі, що раніше нормативно охоронялося саме від свободи волевиявлення людини. “Залізна завіса”, яка оточувала Радянський Союз, перешкоджала не тільки виїзду людей за кордон, але й “захищала” їх від інформації про реалії оточуючого світу. Зокрема, і від того, що діє така мегатенденція, як “революція зростаючих очікувань”. “Залізна завіса” впала, відкривши пострадянський простір різноманітним викликам сучасного світу, серед яких і “революція претензій”. Аби суспільство чи індивід не пропали, треба давати адекватну відповідь. Історики, які вивчають досвід інших країн, можуть допомогти зорієнтуватися.

Г. Клівленд – президент Всесвітньої академії мистецтв та науки (WAAS) у 1990-х роках, високопосадовець адміністрації США часів президента Дж. Кеннеді – після Другої світової війни працював на Далекому Сході, зокрема, у Кореї та на Тайвані. Він помітив таку тенденцію: коли в суспільстві виділяється енергія, зростають очікування. Він чітко зрозумів, що ріст очікувань і прагнень суспільства є першим симптомом людського розвитку. Коли люди нічого не очікують або не думають, що речі можуть бути кращими, вони не вживають зусиль до якісних змін [11]. Теперішній виконавчий директор WAAS, дійсний член Римського клубу, Г. Джейкобс наголосив: “Зростання очікувань і прагнень суспільства є першим симптомом людського розвитку” [11]. Але тільки цього для розвитку недостатньо. За законами науки наук синергетики, розвиток можливий тільки за умов складності й відкритості системи – держави, фірми, індивіда. Як говорили в давнину: “Sapienti sat” – “Розумному достатньо”.

Список використаних джерел

1. *Iggers G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Middeletown, 1999. 198 p. 2. *Цит.*: Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. М., 1990. 224 с.; Миронов Б. Н. Социальная история России. В 2 т. М., 1999, т. 1. 582 с. 3. *Инаугурационная* речь. URL https://www.business-gazeta.ru/news/381326. (дата звернення 9.05.2018). 4. *Lerner D.* The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. N.Y. 1958. 466 p. 5. *McElroy W.* The Revolution of Rising Expectations [Online]. Available from: https://www.fff.org/explore-freedom/article/revolution-rising-expectations/ [Accessed: 10th May 2018]. 6. *Токвіль А. де.* Давній порядок і революція / З фр. пер. Г. Філіпчук. К., 2000. 224 с. 7. *Согомонов А. Ю.* Феномен "революции притязаний" в культурно-историческом контексте URL: http://ecsocman.hse.ru/data/542/700/1219/8_Prityazania_SOGOMON.pdf (дата обращения: 9. 05. 2018). 8. *Золотухин В. В.* Экономическая культура в период социальных перемен. Автореф. дис. на соискание степени канд. соц. наук. Ростов н/Д. 2003. 22 с. 9. *Campbell C.* The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism. Oxford. 1987. 312 p. 10. *Цит.*: Корреспондент: Материальные притязания и крушение идеалов мешают украинцам наслаждаться жизнью URL: https://korrespondent.net/ukraine/events/1348701-korrespondent-materialnye-prityazaniya-i-krushenie-idealov-meshayut-ukraincam-naslazhdatsya-zhiznyu (дата обращения: 10. 05. 2018). 11. *Гаррі Джейкобс:* "Зростання очікувань і прагнень суспільства є першим симптомом людського розвитку". URL: http://tyzhden.ua/Culture/201011. (дата звернення: 10. 05. 2018).

Татьяна Орлова

"РЕВОЛЮЦИЯ ПРЕТЕНЗИЙ" И ПОСТСОВЕТСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В ЗЕРКАЛЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

В статье анализируется феномен "революции растущих ожиданий" ("революции претензий") сквозь призму социальной истории и в контексте трансформации традиционной нарративной истории в т. н. модернистские и постмодернистские тенденции. Ключевое внимание уделяется постсоветскому пространству.

Ключевые слова: "революции претензий", социальная история, "антропологический поворот", модернизм, постмодернизм.

Tetyana Orlova

"THE REVOLUTION OF CLAIMS" AND POST-SOVIET SPACE IN THE MIRROR OF SOCIAL HISTORY

The article analyses the phenomenon of the "revolution of growing expectations" ("revolutions of claims") through the prism of social history and in the context of the transformation of traditional narrative history into the so-called modernist and postmodernist tendencies. The key attention is paid to the post-Soviet space.

Keywords: "revolutions of claims", social history, "anthropological turn", modernism, postmodernism.

УДК 342.382(477.88) “1918/1939”

Наталія Романишин, Олена Шкуратенко

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАКАРПАТТЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглянуто встановлення державно-правового статусу від Версальської системи договорів до розпаду Чехо-Словаччини у 1939 р. Проаналізована еволюція політичного становища Закарпаття протягом міжвоєнного періоду через призму зовнішньої політики європейських держав. Доведено, що, незважаючи на значний вплив на суспільно-політичні процеси на Закарпатті міжнародних подій, проголошення автономії, а згодом незалежності Карпатської України, стало результатом цілеспрямованої багаторічної праці українських патріотичних сил краю.

Ключові слова: зовнішня політика, історія міжнародних відносин, Закарпаття, Карпатська Україна.

На сучасному етапі українського державотворення зростає роль наукових студій з історії становленя української національної держави у XX ст. Такі дослідження дозволяють виявити, прослідкувати та узагальнити закономірності виникнення та розвитку окремих державних інститутів на різних етапах їх творення. Залишається актуальним питання процесу формування єдиної соборної держави з окремих українських земель, зокрема й Закарпаття.

Актуальність даної проблематики зумовлюється також потребою виваженого і збалансованого підходу України до налагодження політичних та економічних відносин з іншими країнами в сучасних умовах, зокрема з її найближчими сусідами та Європейським Союзом загалом. У цьому контексті значний науковий інтерес викликає аналіз політики країн Європи щодо державно-правового статусу Закарпаття у міжвоєнний період (1918–1939 рр.).

Про різні аспекти історії Закарпаття у міжвоєнний період є низка вітчизняних досліджень М. Болжидара, С. Віднянського, М. Вегеша [1; 2; 4]. Сучасні українські історики в основному фокусують свою увагу на здобутті автономії у 1938 р. та проголошенні незалежності Карпатської України у 1939 р. [3; 5] вказують, що в той момент Закарпаття стало важливим чинником європейської міжнародної політики [4, 6]. В сучасній українській історіографії розглядається зокрема і правове становище Закарпаття в складі іноземних держав [1; 3; 5; 6].

Серед досліджень зарубіжних істориків варто виділити дослідження польського історика Д. Домброського “Польща і Закарпаття: 1938–1939”. У праці системно проаналізована політика Польщі щодо Закарпаття у 1938–1939 рр., її активну співпрацю в цьому питання з Угорщиною. Таку активну зацікавленість Польщі у цьому питанні автор пояснює двома чинниками: бажанням отримати спільний кордон з Угощиною та стати міжнародним лідером серед країн Центрально-Східної Європи. При цьому традиційно для польської історіографії ігнорується український чинник. Надзвичайно цінною для українських дослідників є четвертий розділ даної монографії, де на основі польських та

угорських архівних матеріалів розкривається організація та диверсійна діяльність угорських та польських військових частин на території Карпатської України з метою дестабілізації ситуації в краї [7, с. 147–232].

Однак еволюція державно-правового статусу Закарпаття протягом міжвоєнного періоду через призму зовнішньої політики європейських країн висвітлена недостатньо.

Мета статті – здійснити системний об'єктивний аналіз еволюції державно-правового статусу Закарпаття в контексті європейської зовнішньої політики міжвоєнного періоду.

До 1918 р. Закарпаття під назвою Угорська Русь входило до складу Угорського Королівства – частини дуалістичної Австро-Угорської імперії. У цьому державному утворенні Угорська Русь не виступала навіть окремою адміністративною одиницею. Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні викликала необхідність визначення нових кордонів на післявоєнній карті Європи. Народи, які до того часу перебували в кордонах держави Габсбургів, вимагали незалежності. Чехи зі словаками розгорнули співпрацю з метою майбутньої спільної держави. Під час свого візиту до США майбутній президент Чехословаччини Т. Масарик підписав у травні 1918 р. угоду з тамтешніми словацькими діячами, за якою передбачалося об'єднання обох народів в єдину державу. Ситуація із Закарпаттям була складнішою. Антанта не була готова до підтримки незалежницьких устремлінь українців. На негативну щодо українських прагнень позицію західних держав впливали соціалістичні ухили окремих українських урядів та тривала орієнтація Києва на блок Центральних держав. Антанта прагнула підтримувати насамперед сильніші й виразно антибільшовицькі білогвардійські угрупування, що діяли під гаслом "єдиної та неподільної Росії". Прагнучи створити "санітарний кордон" навколо більшовицької Росії, Лондон і Париж підтримали зазіхання деяких країн Центрально-Східної Європи на українські території. Незалежній Україні в цих планах місця не знайшлося. За словами головного радника американського президента В. Вільсона з польського питання Р. Лорда, конференція так і не вирішила, ким вважати українців – друзями, ворогами чи нейтралами [8, с. 80].

До кінця Першої світової війни у закарпатців було декілька концепцій щодо свого майбутнього. На Закарпатті були представлені різні політичні течії, утворювалися місцеві русинські ради і комітети. Головні з яких – русофіли, проугорські та українофіли. Проросійський напрямок, внаслідок революції в Росії і приходу до влади більшовиків втрачав своїх симпатиків і його представники з часом почали схилятися до ідеї приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Проугорський напрямок внаслідок складного внутрішнього (економічна криза, комуністичний переворот) та зовнішнього (програш у війні) становища втрачав популярність. Проголошення УНР та ЗУНР сприяло зростанню симпатиків проукраїнського напрямку. Невдоволені обмеженою автономією під назвою "Руська Країна" в складі проголошеної Угорської Народної Республіки, спочатку з'їзди народних рад у Любовні, Сваляві та Сиготі в листопаді-грудні 1918 р., а 21 січня 1919 р. Всенародні збори угорських русинів у Хусті ухвалили з'єднати Закарпаття із Соборною Україною [2, с. 113]. Однак, міжнародна кон'юктура складалася так, що Україна не могла підтримати на міжнародному рівні державницькі прагнення закарпатців. У цій ситуації більшість почала схилятися на користь Чехословаччини. Такий вибір задовольняв проросійську та проукраїнську течію. Діяльність празького уряду розглядалась як така, що найбільше відповідає інтересам українців.

Безпосередній вплив на реалізацію права українців на своє власне державне самовизначення та втілення демократичних засад державотворення мала закарпатська українська еміграція у США, що проявилося у діяльності

Американської народної ради русинів, результаті проведеного серед українських емігрантів плебісциту. До Першої світової війни у США проживало 150 тис. закарпатців, що становило понад третину населення Закарпаття. Цим пояснюється вплив американських русинів та їх роль у політичному, культурному та суспільному житті Закарпаття. У США в липні 1918 р. була створена Американська народна рада русинів. Її лідером було обрано юриста Г. Жатковича. Спочатку Рада розглядала різні варіанти щодо майбутнього своїх родичів на Закарпатті. Восени 1918 р. Г. Жаткович припускав можливість оголошення незалежності і об'єднання краю з Галичиною та Буковиною, або встановлення автономії в складі Угорщини. Свій план він подав президентові США В. Вільсону. Однак американський президент відкинув його, мотивуючи відмовою європейських держав. Вільсон запропонував розглянути варіанти співпраці з іншими слов'янськими народами. Через декілька днів після цієї зустрічі Г. Жаткович зустрівся з Т. Масариком і в результаті розмови було досягнуто домовленості, за якою Американську народну раду русинів прийняли до складу Центральноєвропейського демократичного союзу – організації, яку очолював Т. Масарик. Цей факт означав згоду Г. Жатковича на приєднання русинів до майбутньої чехословацької держави. Офіційну позицію затвердив з'їзд Ради, що відбувся 12 листопада 1918 р., на якому 66 відсотків присутніх висловились за приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Тож на Паризьку мирну конференцію у лютому 1919 р. делегація американських русинів на чолі з Г. Жатковичем привезла декларацію від 13 лютого 1918 р. про укладення союзу з Чехією та Словаччиною [7, с. 36].

Крім того, прибувши у Париж, Г. Жаткович зустрівся з А. Бескидом, який представляв Руську народну раду. А. Бескид був політиком проросійського спрямування, але усвідомлюючи неможливість реалізації такої цілі, він схилявся до співпраці з Чехією. Результатом зустрічі стало створення спільної делегації, яка отримала назву Руська комісія. Її завданням мало стати представництво усіх русинських організацій на Паризькій мирній конференції [7, с. 37].

Питання Закарпаття було порушено на засідання Верховної ради 5 лютого 1919 р. та озвучено Е. Бенешом. Його позиція щодо Закарпаття базувалась на переконанні про неможливість створення незалежної русинської держави з огляду на відсутність політичних, економічних та культурних передумов для цього. Чеський міністр озвучив при цьому думку президента В. Вільсона, який також не бачив достатніх умов для окремого державного існування русинів. Е. Бенеш відкидав і можливість входження Закарпаття до Угорщини. На його думку, нова угорська держава не була б зацікавлена у розвитку русинів ані з політико-культурної, ані з суспільно-економічних позицій. Водночас неможливість приєднання до України або до Росії чеський політик доводив браком підтримки з боку союзників України у її прагненні до незалежності, а також можливим приєднанням до Польщі Східної Галичини, яка б відрізала Закарпаття від інших українських земель. Окрім того, він вказував на те, що при поділі колишньої габсбурзької монархії не можна було допустити, щоб кордони майбутньої Росії перетнули Карпати.

Включення Закарпаття до складу Чехословаччини мало важливе стартегічне значення. Завдяки Закарпаттю перед Чехословаччиною відкривалась можливість отримати спільний кордон з Румунією. Оточена Німеччиною та Угорщиною, межуючи на півночі з недружньою Польщею, Чехословаччина одержала шанс на кордон з потенційним союзником – Румунією.

Свої претензії щодо Закарпаття висловила і українська делегація, що перебувала на Паризькій мирній конференції. 5 березня 1919 р. українці направили ноту, в якій висловили протест проти відокремлення від України території Закарпаття разом з Земліном та частиною Спишу (Словаччина).

Аргументовувалося це тим, що вказані землі, населені українцями, колись належали до Галицько-Волинської держави і це бажання місцевого населення.

У травні 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання трьох найбільших народних рад – пряшівської (що представляла прихильників союзу з Чехословаччиною), ужгородської (проугорської) та хустської (проукраїнської) у Центральну Руську Народну Раду, на чолі якої став А. Волошин. На конгресі Ради, скликаному 8 травня, було прийнято рішення про приєднання території Закарпаття до Чехословацької республіки на основі повної національної автономії [9, с. 16].

10 вересня 1919 р. згідно з мирним Сен-Жерменським договором, Закарпаття під назвою "Підкарпатська Русь" офіційно стало частиною Чехословаччини. За цим договором Закарпаття мало отримати найширші права: автономний сейм з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії, місцевого управління та представництво в парламенті Чехословаччини. Керувати краєм мав губернатор, що призначався президентом республіки. Разом з тим західна частина Підкарпатської Русі опинилася під юрисдикцією Словаччини [9, с. 16]. Пізніше цей договір був підтверджений Тріанонським договором, укладеним 4 червня 1920 р.

Приєднання Закарпаття до Чехословаччини вважалося великим успіхом чеської дипломатії. Празі вдалося розділити історичних союзників Угорщини та Польщі і водночас отримати спільний кордон із своєю союзницею Румунією. Площа Закарпаття, що ввійшла до складу Чехословаччини, становила 12 700 квадратних кілометрів, а її населення налічувало більше 600 тис. осіб.

Проте реальної автономії закарпатці дочекалися тільки у жовтні 1938р., коли після Мюнхенської конференції Чехословаччина трансформувалася у федеративну державу. А напередодні, 29-30 вересня 1938 р. на міжнародній конференції в Мюнхені за участі керівників урядів Великої Британії (А.-Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), Німеччини (А. Гітлер) та Італії (Б. Муссоліні), обговорювалася вимога Німеччини про передачу їй Судетської області ЧСР з переважаючим німецьким населенням. Учасники конференції задовольнили ультимативні німецькі вимоги щодо ЧСР і до Третього рейху було приєднано Судетську область. У додатку до угоди Чехословаччина зобов'язувалася також у 3-місячний термін задовольнити територіальні вимоги Польщі та Угорщини.

Наслідками Мюнхенської конференції стала активізація словацьких і закарпатських політичних кіл щодо впровадження автономії. 8 жовтня 1938р. в Ужгороді відбулася нарада представників двох домінуючих орієнтацій на Закарпатті – русофільського (центральна руська народна рада, автономно-землеробський союз, руська національна-автономна партія) і українського (перша українська народна рада, соціал-демократична партія). Де, за участі депутатів празького парламенту і сенату від Закарпаття, було вирішено вимагати автономії від центрального уряду. Також була досягнута компромісна домовленість щодо персонального складу автономного уряду і створена Національна рада Підкарпатської Русі. До її складу ввійшли представники практично всіх основних політичних сил краю [10, с. 55–56].

Того ж дня Національна рада оголосила себе "єдиним законним представником всіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується самовизначення та самоуправління". Також вимагалося негайної заміни значної частини чеських урядовців в краї місцевими кадрами та прийняття закону про Підкарпатську Русь.

У відповідь на ці вимоги 8 жовтня голова нового чехословацького уряду Я. Сирови звільнив з посади губернатора краю К. Грабаря і призначив повноважним міністром для Підкарпатської Русі вихідця із Закарпаття І. Парканія. 10–11 жовтня були проведені переговори з представниками Національної ради Підкарпатської Русі, в результаті яких 11 жовтня 1938 р. Рада

міністрів ЧСР затвердила персональний склад автономного уряду із 6 осіб – відомих політичних діячів Закарпаття, що були депутатами чехословацького парламенту і сенату. Хоча, створення такого автономного уряду, на думку дослідника М. Лемака, виходило за рамки міжнародно-правових зобов'язань Чехословацької республіки [9, с. 20]. За переконанням іншого відомого дослідника історії Закарпаття В. Маркуся, "юридичний статус Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр. далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та Чехословацькій конституції 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала у процесі розвитку" [11, с. 22].

Перша Чехословацька республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Отже, 11 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено перший автономний уряд Закарпаття – Раду Міністрів Підкарпатської Русі (офіційна назва). Перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив Андрій Бродій – лідер русофільського напряму в краї, голова автономно-землеробського союзу. Поряд з посадою прем'єра він отримав портфелі міністра шкільництва і міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. До першого автономного уряду увійшло четверо представників русофільського і двоє (Ю. Ревай та А. Волошин) – українського напряму [12, с. 79].

Уряд А. Бродія проіснував усього 15 днів – від 11 до 26 жовтня 1938 р. 26 жовтня 1938 р. прем'єр автономії Підкарпатської Русі був знятий з посади і заарештований за звинуваченням у зраді на користь угорського уряду. Таким чином, політичні сили, що підтримували ініціативу включення Закарпаття до складу Угорщини були практично обезглавлені і знекровлені і в краї набирали все більшу вагу проукраїнські сили.

Того ж дня прем'єр-міністр Чехо-Словацької республіки Ян Сирови затвердив новий уряд Підкарпатської Русі, що складався з трьох осіб. На чолі став Августин Волошин – лідер українського напряму в краї, а міністрами – члени першого автономного уряду Ю. Ревай (міністр зв'язку, громадянських справ, здоров'я та соціального забезпечення) і Е. Бачинський (міністр внутрішніх справ). Таким чином, А. Волошин, крім виконання функцій прем'єра, очолив відомство фінансів, торгівлі та сільського господарства. Усунення з міністерських посад А. Бродія, С. Фенцика та І. П'єщака і передача їхніх повноважень новому прем'єру робило новий автономний уряд виразно українським.

Про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина переконливо свідчило й опубліковане 27 жовтня 1938 р. в газеті "Нова свобода" звернення Української народної ради "До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали". "Ми віримо, – говорилося у зверненні, – що великий 50 мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги, накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми" [13, с. 1].

У внутрішній політиці уряд А. Волошина схилявся до українізації краю. З цією метою була створена Українська народна рада, яка стала центральним органом усіх партій і товариств українського спрямування. Ще наприкінці жовтня 1938 р. уряд розпустив декілька партій і політичних угруповань, в основному, русинських і русофільських, були закриті редакції опозиційних видань [7, с. 240–241].

Ударом для нового уряду стали результати Віденського арбітражу, що відбувся 2 листопада 1938 р. і став результатом нової змови Німеччини та Італії з Угорщиною проти Чехо-Словаччини. Згідно з його рішеннями, ЧСР змушена була віддати Угорщині південні райони автономних Словаччини та Підкарпатської Русі, де проживало переважно угорське населення. Закарпаття, зокрема, втратило понад 12% своєї території, на якій знаходилося 97 населених пунктів, у тому числі найбільші міста краю – Ужгород, Мукачево, Берегово і проживало близько 175 тис. осіб, серед них – понад 33 тис. українців. Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду [12, с. 20–24].

На початку листопада 1938 р. була утворена організація народної оборони – Карпатська Січ, що становила собою напіввійськову організацію (її члени не були озброєні). Перші січові загони стали формуватися ще на початку 30-х років у містечку Ясіня за ініціативи одного з керівників Гуцульської Республіки (1919 р.) Д. Климпуша. Тоді це були здебільшого протипожежні та культурно-просвітні товариства. Однак загострення міжнародної ситуації навколо ЧСР і бажання закарпатців допомогти чехословацьким військам захистити територію автономного краю змусило провідників Карпато-української автономії прискорити створення місцевих збройних сил. За підтримки міністерства внутрішніх справ, а також керівництва ОУН і фінансової допомоги української діаспори, команди Карпатської Січі виникли майже в кожному більш-менш великому населеному пункті краю: загальна кількість вишколених січовиків становила близько 2 тис. осіб. Керівництво цими командами (січовими відділами) на місцях здійснювала Головна команда на чолі з командантом Карпатської Січі Д. Климпушем, що перебувала в Хусті [14, с. 83].

Серйозною проблемою залишалось юридичне оформлення автономії. 21 листопада 1938 р. міністр Ю. Ревай подав у Сейм запит щодо прийняття закону про автономію. 22 листопада 1938р. парламентом Чехо-Словацької республіки було внесено доповнення до Конституції у формі “Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі”. Цим законом встановлювалось, що “Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької республіки. Остаточну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі”, а також те, що “виконавчу владу виконує у всіх справах, які належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний уряд Підкарпатської Русі”. Ним же передбачалося протягом п’яти місяців провести вибори до законодавчого органу автономії – Сойму. Закон № 329/1938 “Про повний зміст приписів про автономію Підкарпатської Русі”; був введений в дію 12 грудня 1938 р. [15, с. 300].

Наприкінці грудня 1938 р. уряд А. Волошина прийняв постанову про зміну назви краю на Карпатську Україну. Ці акти суперечили положенням ухвал щодо автономії і дали можливість історикам і правознавцям говорити про певну авторитарність управління [11, с. 20].

З одного боку, такі дії можна пояснити тим, що внаслідок агресивних дій сусідів (в першу чергу Угорщини та Польщі) події розвивалися таким чином, що внутрішньополітичне становище Карпатської України дедалі більше ставало нестабільним і вибухонебезпечним, а це, своєю чергою, викликало необхідність створення оптимальних умов для оборони і консолідації. Але водночас призвело до здійснення урядом А. Волошина низки антидемократичних актів, що свідчило, на думку багатьох дослідників, про ознаки авторитарного політичного режиму в Карпатській Україні. З іншого боку, не слід забувати про тогочасну політичну кон’юнктуру.

Тридцяті роки XX ст. у Європі позначилися відступом багатьох країн від демократичних цінностей і переходом до авторитарного антидемократичного

режиму правління спочатку в Італії та Німеччині, а згодом у Польщі, Угорщині та інших країнах. Успішний розвиток цієї моделі в першу чергу в Італії та Німеччині став прикладом для інших країн. Позитивна динаміка розвитку Німеччини підводила до висновку, що демократія поступається ефективності і схиляла до авторитаризму не тільки уряди європейських країн, але й народи, що боролися за власну незалежність. Тому у той історичний момент це була європейська тенденція – скочування до авторитаризму, запровадження антидемократичних актів і обмеження конституційних прав.

Автономний уряд А. Волошина чітко усвідомлював свою історичну місію – Закарпаття, на їхню думку, мало стати зародком майбутньої великої української держави на територіях, які у той час належали до чотирьох держав: Чехо-Словаччині, Польщі, СРСР та Румунії. Ставлячи перед собою таку стратегічну мету, уряд усвідомлював, що для його реалізації необхідно мати сильного європейського союзника. У той час, міжнародна ситуація складалася таким чином, що єдиною країною, яка ревізувала несправедливі післявоєнні кордони й вирішувала долю Європи, була Німеччина. Тому український уряд шукав її підтримки. Німеччина, в свою чергу, демонструвала зацікавлення українським питанням – було відкрите німецьке консульство в Хусті, німецькі військові радники допомагали у підготовці карпатських січовиків, відбувалось становлення карпатоукраїнсько-німецьких економічних взаємин. Говорячи про очевидну пронімецьку орієнтацію уряду Карпатської України, слід зазначити, що широкого вибору він не мав. Німеччина на той час була єдиною великою країною, яка обіцяла свою підтримку.

24 жовтня 1938 р. спеціальна делегація Карпатської України в Берліні, передала німецькому урядові меморандум про те, що Карпатська Україна – це складова частина всіх українських земель. Її населення усвідомлює обов’язки “стосовно всієї української нації”. Автономна Карпатська Україна, йшлося далі в меморандумі, щоб не стати жертвою зовнішньої агресії, перебуває під чеським протекторатом, чекаючи об’єднання з Україною. Автори меморандуму пропонували перетворити Карпатську Україну в незалежну державу під міжнародним заступництвом чотирьох великих держав – учасників Мюнхенської конференції. Гарантією незалежності мали стати невеликі військові контингенти, які разом з українською міліцією оберігатимуть її кордони [16, с. 60]. Утім, українська пропозиція не знайшла підтримки в Берліні, оскільки там будували зовсім інші плани стосовно української автономії. Після проголошення автономії Карпатської України, яке викликало великий резонанс у багатьох країнах Європи, у Берліні вибрали очікувальну позицію. З одного боку вони підтримували карпато-український уряд, а з іншого – визначали коло зацікавлених держав, щоб згодом використати їх у своїх геополітичних цілях, маніпулюючи при цьому українським питанням.

Проголошення автомної Карпатської України відбулося в той момент, коли західноєвропейські дипломати й політики намагались прогнозувати найближчі плани Гітлера й шукали можливість відвернути можливий військовий конфлікт. Оптимальним варіантом для них було повернення вістря німецького експансіонізму на схід, що, з одного боку, дозволяло Третьому рейху вирішити свої економічні та політичні питання, а з іншого – не порушувати життєвих інтересів Заходу. Якщо Велика Британія підтримувала українську автономію, то для Франції це було складніше. Співчуваючи українському питанню, Париж ставив би під удар свого військового союзника Польщу, до складу якої входила Східна Галичина та Волинь. В кінцевому рахунку Франція зайняла позицію мінімального втручання в східноєвропейські справи, зосередившись на внутрішніх.

Польща була стурбована виникненням автономної Карпатської України. З одного боку, вона боялась, що це стимулюватиме національно-визвольний рух українців на її території, а з іншого – що автономія стане в руках Німеччини зародком пронімецької України, в тому числі й за рахунок Польщі. Тому Варшава активно виступала за анексію Закарпаття Угорщиною як на дипломатичному рівні, так і допомагаючи мадярам проводити диверсійні акції на території Карпатської України. Вона підтримувала ідею спільного польсько-угорського кордону ще й тому, що вбачала в її реалізації перший крок на шляху втілення в життя свого амбітного проекту "третя Європа" – об'єднання східноєвропейских держав під егідою Польщі [7, с. 141].

Серед держав, безпосередньо зацікавлених в українському питанні, була й Румунія. Існування Карпатської України влаштовувало Бухарест, оскільки певною мірою це урізувало інтереси Угорщини, зміцнення якої не було бажаним. Тому румунський уряд не підтримував ідею анексії Закарпаття Угорщиною та встановлення спільного польсько-угорського кордону. Водночас в Румунії побоювалися реалізації планів Німеччини щодо створення Великої України в тому числі й за рахунок включення Північної Буковини.

Угорщину українське питання цікавило виключно через призму анексії Закарпаття. Гортисти були готові підпорядкувати свою зовнішню політику Німеччині та за підтримки Берліну й надалі реалізовувати свої плани ревізії післявоєнних кордонів.

Рішення Гітлера остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину виявило справжні наміри політики Німеччини. Доля Карпатської України була вирішена – відігравши свою роль у внутрішній дестабілізації Чехо-Словаччини, вона мала стати винагородою Угорщині за її приєднання до Антикомінтернівського пакту. Не бажаючи надто посилювати Угорщину приєднанням до неї ще й Словаччини, Берлін ініціював її незалежність, а 12 березня дав згоду на окупацію Карпатської України Угорщиною.

У ці критичні березневі дні уряд А. Волошина готувався до відкриття сойму Карпатської України, призначеного президентом ЧСР Е. Гахою на 15 березня 1939 р., та далі покладав надії на німецьке заступництво перед угорським вторгненням. Увечері 14 березня 1939 р., щойно дізнавшись про проголошення Словаччиною самостійності, що означало остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною, А. Волошин офіційно проголосив її незалежною державою. Після цього до Берліна була надіслана телеграма: "Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр доктор Волошин. Хуст" [17, с. 146].

Окремі підрозділи угорських військ тим часом вже перейшли кордони Карпатської України, а відповіді з райхсканцелярії не було. Вранці 15 березня уряд А. Волошина ще раз звернувся до Берліна з конкретним запитанням: чи віддала Німеччина Карпатську Україну Угорщині? Лише після цього відомство Ріббентропа через свого консула в Хусті порадило А. Волошину "не чинити опір угорському вторгненню, бо німецький уряд у даній ситуації, на жаль, не може взяти Карпатську Україну під протекторат" [18, с. 86].

У такій безвихідній ситуації того ж дня після обіду в Хусті розпочала свою роботу перша і остання сесія сойму Карпатської України. Зокрема, таємним голосуванням сойм обрав президента новоствореної української держави – А. Волошина, а також прийняв два закони, які мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення. Ними підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, обраним соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий

прапор, а державним гербом – сполучення краєвого герба (ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн "Ще не вмерла Україна". Сойм також уповноважив уряд за згодою президента Карпатської України видавати розпорядження, що матимуть силу закону.

Утім, урядові новоствореної незалежної Карпато-Української Республіки так і не судилося приступити до виконання цих ухвал сойму. Того ж дня, 15 березня 1939 р., угорські війська розпочали загальний наступ по всій території щойно проголошеної української держави, який завершився 18 березня її повною окупацією і приєднанням до Угорщини. Уряд Карпатської України разом із новообраним президентом А. Волошиним змушені були залишити територію своєї країни. Хоча сили були нерівні і Угорщина загарбала Закарпаття, слід відзначити героїзм вояків Карпатської Січі, котрі захищали свою державу. Це був перший з початку мюнхенської доби збройний опір політиці фашистської Італії та нацистської Німеччини, а слідом за ними й Угорщини. За різними підрахунками в боях загинуло від 2 до 5 тис. захисників Карпатської України [19, с. 46]. Цей збройний спротив легкоозброєних і непідготовлених до ведення сучасної війни парамілітарних загонів був особливо вражаючим на фоні дій чеської армії, яка без жодного пострілу дозволила німцям окупувати Чехію та оволодіти її військовими арсеналами і складами. В історію боротьби українського народу була вписана ще одна героїчна сторінка.

Незважаючи на короткочасність свого існування, сам факт виникнення Карпатської України як держави знову продемонстрував перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами із Великої України.

Як бачимо, становлення української державності в Закарпатті у міжвоєнний період пройшло декілька етапів. Перший – від розпаду Австро-Угорщини восени 1918 р., включення спочатку до складу Угорщини, а тоді передачі Закарпаття у склад Чехословаччини за Версальською системою договорів. Другий етап – Закарпаття як адміністративно-територіальна одиниця Чехословаччини від 1919 р. до 11 жовтня 1938 р. Третій – автономія Підкарпатської України у складі Чехо-Словаччини (11 жовтня 1938 р. – 14 березня 1939 р.). Дослідник історії Закарпаття В. Маркусь підкреслює, що "юридичний статус Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр. далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала у процесі розвитку" [11, с. 22]. Четвертий період – проголошення незалежності Карпатської України та її короткотривале буття.

Можна стверджувати, що існування Карпатської України не просто збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни, а до певної міри було спровоковане цією кризою і стало одним із її виявів.

Ініціатором актуалізації української проблеми на міжнародній арені була Німеччина. У зв'язку з проголошенням автономії Закарпаття, вона використала українське питання у двох аспектах. З одного боку, як засіб розвалу Чехо-Словаччини та шантажу щодо Угорщини, яка прагнула окупації Закарпаття, з метою залучити її до Антикомінтернівського пакту, а також щодо Польщі та Румунії – постійним залякуванням створити Велику Україну на українських землях, які входили до складу цих держав. З іншого боку, для керівників Третього рейху актуалізація українського питання дала змогу прозондувати можливу поведінку держав Заходу та Радянського Союзу на випадок реалізації

плану створення Великої України, як засобу уникнути у майбутній війні боротьби на два фронти, а головне – визначити напрямок першого удару. Цих цілей німецький уряд досяг, розчленувавши і окупувавши Чехо-Словаччину та залучивши Угорщину до Антикомінтернівського пакту.

Однак, незважаючи на значний вплив міжнародного фактору на суспільно-політичні процеси у Закарпатті, не можемо не погодитись з думкою сучасних українських дослідників, що проголошення та існування Карпатської України відбулося в результаті цілеспрямованої багаторічної боротьби українських патріотичних сил краю.

Список використаних джерел

1. *Закарпаття* 1919–2009 років: історія, політика, культура / під ред. М. Вегеша та ін. Ужгород: Ліра, 2010. 720 с. 2. *Віднянський С.* Закарпаття: від “землі без імені” до власної державності – Карпатської України // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С.111–126. 3. *Вегеш М. М.* Вони боронили Карпатську Україну: нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород: Карпати, 2002. 709 с. 4. *Вегеш М.*, Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939 роки). Київ, Ужгород: Національна академія Наук України; Інститут історії України, Ужгородський державний університет, 1998. 257 с. 5. *Болдижар М.*, Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 238 с 6. *Ринажевський Б.* Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939). Львів: Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. 198 с. 7. *Домбровський Д.* Польщі і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. 392 с. 8. *Городня Н.* Їм потрібні спільні сильні союзники. Українське питання на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Політика і час. 1995. №11. С. 75–80. 9. *Лемак В. В.* Закарпаття у державно-правовій системі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.): Автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 1996. 22 с. 10. *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. Львів: За вільну Україну, 1994. 288 с. 11. *Маркусь В.* Від народу-племені через автономістські прагнення до державності й соборності // Культура українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної конференції. Ужгород, 1994. С. 19–23. 12. *Болжидар М.* Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли // Закарпаття в складі Чехословаччини. Проблеми відродження і національного розвитку. Ужгород, 1999. С. 20–28. 13. *До* всіх українців по цілому світі // Нова свобода. 1938. 27 жовтня. 14. *Пагіря О.* Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. Київ: Темпора, 2010. 152 с. 15. *Історія* державної служби України: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 5: Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991. 824 с. 16. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів: НТШ, 1993. 659 с. 17. *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. Львів: За вільну Україну, 1994. 288 с. 18. *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. Ужгород: Граджа, 1996. 397 с. 19. *Росоха С.* Сойм Карпатської України. Вінніпег: Культура й освіта, 1949. 98 с.

Наталия Романышин, Елена Шкуратенко

ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ЗАКАРПАТЬЯ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье рассмотрено становление государственно-правового статуса Закарпатья от Версальськой системы договоров до развала Чехо-Словакии в 1939 г. Проанализирована эволюция политического состояния Закарпатья в течении междувоенного периода в контексте внешней политики европейских государств. Доказано, что, несмотря на значительное влияние на общественно-политические процессы на Закарпатье международной ситуации, провозглашение автономии, а позже независимости Карпатской Украины, стало результатом многолетней борьбы украинских патриотических сил.

Ключевые слова: внешняя политика, история международных отношений, Закарпатье, Карпатская Украина.

Nataliya Romanyshyn, Olena Shkuratenko

THE STATE-AND-LEGAL STATUS OF THE TRANSCARPATHIAN REGION IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS

This article is about the establishment of the legal-and-state status of the Transcarpathian region from the result Versaille system of agreements till the collapse of Checkoslovakia in 1939. The paper analyses the evolution of the legal status of the Transcarpathian region between two Worls Wars in a prism of the exterior political relations of the European countries. It has been proved, that inspite of the great influence of the international events on the social and political relations in the Transcarpathian region, the Declaration of Autonomy and later the Independence of the Carpathian Ukraine was the result of the hard long and purposeful work of the Ukrainian patriotic power.

Keywords: exterior policy, the history of international relations, the Transcarpathian region, the Carpathian Ukraine.

УДК 323(47+57):94 “1953/1964”

Михайло Юрій, Леся Алексієвець

ХРУЩОВСЬКА “ВІДЛИГА” ЯК ВІДНОВЛЕННЯ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті йдеться про нову генерацію української національної інтелігенції, що ввійшла в культуру та політику СРСР у другій половині 1950-х років – період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської “відлиги” і найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х років. Підкреслюється, що у політиці 1960–1970-х років “шістдесятники” виказували внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: шістдесятники, дисиденти, влада, режим, тоталітаризм, опозиція, інтелігенція.

Тоталітарно-репресивний режим в СРСР вважав, що голод 1932–1933 і 1946–1947 рр., масові репресії і депортації, війна 1941–1945 рр., погром націоналістичного підпілля, переслідування української інтелігенції в повоєнні роки настільки обезкровили українську націю, що вона вже неспроможна піднятися з колін і чинити спротив. Однак, ці сподівання виявилися марними: влада недооцінила ментальність українців, їх нескореність і відданість національній ідеї. Так звана хрущовська “відлига”, критика культу особи Сталіна, часткова лібералізація суспільно-політичного життя, повернення із заслань частини учасників українського руху опору дали поштовх новому етапу національно-визвольної боротьби на землях України, який у широкому розумінні можна кваліфікувати як рух незгідних з політикою влади або дисидентський. З погляду ментальності це був вияв морального спротиву національно-свідомої частини українського суспільства тоталітарному режиму.

На відміну від демократичних європейських країн і США, в яких відкрите критичне ставлення до влади є традиційним, радянський режим добивався, щоб відсоток згідних з його політикою складав сто відсотків. Тут можна згадати майже стовідсоткову “підтримку” кандидатів від блоку комуністів і безпартійних на виборах до Верховної Ради СРСР. Вся попередня історія засвідчувала, що кожен незгідний щезав вночі, або і вдень нерідко назавжди як ворог народу, контрреволюціонер, шкідник, опозиціонер або буржуазний націоналіст. У китайському світі, як писав Карл Віттфогель, автор книги 1957 р. “Азійський деспотизм” (ця книга про азійський спосіб виробництва і комуністичний тоталітаризм), було ще гірше [1]. Йдеться про те, щоб біле назвати білим навіть тоді, коли воно чорне. Страх бути співучасником і свідком вираження якихось антидержавних поглядів і не донести одразу ж у відповідні інстанції, не засудити одразу ж, і опинитися під загрозою звинувачення у співучасті – ось що турбує і пригнічує людину в тоталітарній системі, деформує її свідомість.

Ось чому в умовах, коли монолітність комуністичної тоталітарної системи, враженої загостренням внутріпартійної боротьби після смерті Сталіна за спадкоємність влади, захиталася, почала давати збій, коли загроза суттєво ослабла, зароджується дисидентський рух, тобто рух незгідних з офіційними

суспільно-політичними доктринами, принципами політичного укладу, внутрішньою і зовнішньою політикою, з ідеологією режиму.

Дисидентство звернуло на себе увагу ще напередодні ХХ з'їзду КПРС, коли почалася вибіркова реабілітація жертв сталінських репресій, з'явилися ознаки поверхневої лібералізації режиму, інакодумство отримало деякі можливості для прояву. Опозиційні настрої були простимульовані у доповіді М. Хрущова "Про культ особи Й. Сталіна", в листі ЦК КПРС до партійних організацій "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і перешкоджання вилазок антирадянських, ворожих елементів" (від 19 грудня 1956 р.) і в аналогічних "закритих листах", які, з метою засудження культу особи, а відтак антипартійної групи Малєнкова, Молотова і Кагановича надсилалися партійним організаціям.

Термін "дисиденти" (від лат. dissidens – незгідний, "ті, що сидять окремо") спочатку вживався в середньовічній церковній мові для позначення єретичних сект, пізніше почав трактуватися як апофатичне самовизначення стосовно опонента дискусії. Основним опонентом і адресатом дисидентського слова була влада. Першопочаткова комунікація з нею справді мала метою переконання. Ліберально налаштована радянська інтелігенція, що сприйняла антисталінський пафос ХХ з'їзду і провірила у відверте прагнення влади до оновлення і змін, виявляла готовність вести діалог. Переконання влади – це своєрідна спроба радянського інтелектуального співтовариства знайти Себе в Іншому – інтелігента у владі, що свідчить про двосторонній процес, який відбувався в умовах "відлиги". З одного боку, інспіровані ХХ з'їздом суспільні процеси десталінізації створювали ілюзію близькості прагнень влади і ліберальної інтелігенції до змін. З другого, радянська освічена спільнота почала репрезентувати себе як самостійного учасника соціальної комунікації – інше "Я", відмінне від "Я" влади. Іншими словами, з початком епохи "відлиги" в умовах послаблення репресій і тотального контролю в середовищі інтелектуальної спільноти активізується процес внутрішньогрупової консолідації через вироблення моделей ідентифікації, певною мірою конкуруючих з моделями, легітимованими владою, і мови, що порушувала право на монополію останньої.

Дисидентський рух в Україні розгортався за умовно чотирма спрямуваннями: національно-культурницький, політичний, правозахисний і релігійний. Спільною для них була українська забарвленість, яка виявлялася по-різному. Євген Сверстюк, один із найяскравіших представників покоління шістдесятників, його філософ і літописець, справжній моральний авторитет України так характеризував головний, світоглядно-психологічний переворот, що розбудив представників усіх напрямів і настав, коли "...люди раптом прокинулись від падіння страшного ідола і кинулись до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні загони було кинуто на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники – ті, яким засвітилась істина і які вже не захотіли зректися чи відступитися від украденого світла" [12]. З'явилася надія на громадянську свободу, захищеність від беззаконня, свавілля влади, на торжество справжньої демократії і права. Люди позбувалися страху, починали сміливіше й вільніше думати і говорити. Першими відчули й усвідомили цю свободу – інтелігенти. Ще в 1953 р. вийшла дебютна збірка поезії Д. Павличка "Любов і ненависть", а в 1957 р. Л. Костенко "Проміння землі" – митців, які стали немовби "предтечами" шістдесятництва, а згодом на рівних влилися у цей широкий соціокультурний рух. У 1961 р. з'являється низка "кардинально" нових творів: М. Вінграновського "З книги першої, ще не виданої", І. Драча "Ніж у сонці. Феєрична трагедія в двох частинах", "Зелена радість конвалій" Є. Гуцала, публікації В. Симоненка, В. Стуса, Григора Тютюнника, Б. Олійника, Р. Іваничука та ін. Молоді таланти намагалися

позбутися нагляду і тиску КДБ, гуртувалися самочинно, виходячи зі справжніх ідейно-естетичних інтересів. Вони збиралися, зокрема, на київській квартирі І. Світличного, яка на початку 60-х рр. стала своєрідним центром національної культури. Наступного, 1962 р., гарматним залпом "вистрелили" у світ перші поетичні збірки М. Вінграновського ("Атомні прелюди"), В. Симоненка ("Тиша і грім"), І. Драча ("Соняшник"), Б. Олійника ("Б'ють у крицю ковалі"), книги малої прози В. Дрозда ("Люблю сині зорі") та Є. Гуцала ("Люди серед людей"). Це був таки справді – вибух. У культурне життя під'яремної України увірвалася зграя молодих талантів, які здійснили справжню революцію в найрізноманітніших мистецьких сферах: літературі, кіно, малярстві... Ця хвиля творчої свободи явила Україні й світові плеяду митців, імена яких на той час були незнайомими і новими, а тепер є славою і гордістю нації. Саме їх почали називати шістдесятниками. Хоча, на думку Максима Рильського, охрестили так це гроно обдаровань дещо поспішно й невдало, та термін "шістдесятники" так і зостався в історії. Здивоване й мало не шоковане суспільство, відвикле від зухвалих новацій як вияву природної зміни поколінь, одначе, відразу збагнуло: з'явилася нова генерація творців, які прагнуть сказати власне, оригінальне слово – як виявилося згодом – не лише в мистецтві, але й у суспільному житті. Та реакція на свідоме новаторство двадцятип'ятилітніх "порушників супокою" була різною. Діапазон оцінок їх дебютних публікацій – від захопленого схвалення до категоричного осуду. Щойно читацька публіка трохи отямилася від перших вражень, розгорілися дискусії на вічні теми: батьки і діти, традиції чи новаторство. На М. Вінграновського, І. Драча та ін. посипався град звинувачень у навмисній незрозумілості, затуманеності поетичного мислення, силуваній оригінальності... Та в цій запальній полеміці пролунали й інші голоси – на захист новаторів 60-х стали посивілі новатори 20-х: П. Тичина й М. Рильський, трохи молодший від них А. Малишко... [3, с. 10].

Започатковане насамперед поетами і художниками, шістдесятництво невдовзі набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного. В осерді цього руху були такі митці: поети (Д. Павличко, Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Коротич, Б. Олійник, В. Стус, І. Калинець); прозаїки (Григір Тютюнник, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Шевчук, Р. Іваничук, Н. Бічуя); майстри художнього перекладу (зі старших – М. Лукаш, Г. Кочур, з молодших – А. Перепадя й А. Содомора); літературні критики (І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська); малярі та графіки (О. Заливаха, А. Горська, В. Зарецький, Г. Севрук, Л. Семикіна, В. Кушнір, Г. Якутович, І. Остафійчук, І. Марчук); кіномитці й театральні діячі (режисери С. Параджанов, Ю. Іллєнко, Л. Осика, Л. Танюк, актор І. Миколайчук); композитори (В. Сильвестров, Л. Грабовський, Л. Дичко, М. Скорик, В. Івасюк); публіцисти та правозахисники (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Марченко, В. Мороз, О. Тихий, Ю. Литвин, М. Осадчий, Михайло та Богдан Горині, М. Зваричевська) та багато інших. До них дедалі ширше долучалися молоді науковці, учителі, студентство.

Для розуміння ментального обличчя шістдесятництва і їх впливу на соціокультурні процеси необхідно хоча б схематично розглянути культурно-історичні витоки цього явища. До них можна віднести: знайомство з надбаннями світової культури, особливо з модерною літературою та малярством XX століття; заглиблення в національні традиції української літератури (як класичної, так і доби Розстріляного Відродження); осягнення народної творчості (фольклор та міфологія, народне мистецтво).

Серед світоглядних засад шістдесятників слід виділити: лібералізм (культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу); гуманізм та

антропоцентризм (культ людської особистості – центру Всесвіту); духовний демократизм (культ простої, звичайної людини-трудівника); духовний аристократизм (культ видатної творчої особистості); моралізм та етичний максималізм (культ моральності як абсолютного мірила людських вчинків); космізм (усвідомлення "планетарної причетності" людини як частинки Всесвіту до космічних процесів); активний патріотизм (любов до Батьківщини й свого народу) і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам'яті як оберегів нації; культурництво (відстоювання справжньої, високомайстерної культуротворчості).

До естетичних засад шістдесятників можна віднести: критику інакшістю – заперечення соцреалізму власною творчістю; естетичну незалежність, відстоювання свободи митця; єдність традицій (національних і світових) та новаторства; індивідуалізацію (посилення особистісного начала); інтелектуалізм, естетизм, елітарність [9].

Досить розмаїто постає жанрова система "шістдесятників" (лірична поезія, балади, притчі, етюди, поеми, сонети, рубаї, ліричні новели, історичні романи, роман у віршах, химерна проза) і проблемно-тематичні обшири: традиційні (природа, Вітчизна, народ, історична пам'ять, людина у всьому багатстві її проявів – суспільне життя, моральність, кохання, творчість) та нові теми (підкорення космосу, етична правомірність НТР, стандартизація особистості в умовах новітнього міщанства).

Отже, явище "шістдесятництва" було неоднозначним як за джерелами зародження, творчими постатями, так і за стильовими течіями та ідейно-естетичними вподобаннями. Тут були і модерністи (І. Драч, В. Голобородько, М. Воробйов), і неоромантики (М. Вінграновський, Р. Лубківський), і неонародники (В. Симоненко, Б. Олійник), і постмодерністи (В. Стус). Таке розмаїття свідчило про багатство відновлюваної української літератури. Воно не вкладалось у жорсткі рамки "соціалістичного реалізму", загрожувало його існуванню, і тому радянська влада та слухняна критика (М. Шамота та ін.) намагалися його дискредитувати, звинувачуючи в "естетизмі", "абстракціонізмі", відірваності від життя тощо.

Як можна змалювати колективний ментальний портрет українських шістдесятників, дисидентів і правозахисників? Очевидно, мова має йти, насамперед, про такі параметри менталітету як свідомість, світогляд, моральні якості, культурно-духовні й національні цінності. Переважна більшість учасників цього руху представляли нову генерацію української інтелігенції, яка в порівнянні із старшим поколінням не зазнала репресій і такого руйнівного впливу комуністичної ідеології з її міфами і спотвореннями. Вони були людьми освіченими і обізнаними з гуманістичними концепціями західної культури, критично налаштованими до догматичної теорії і практики сталінізму, розкутішими у судженнях, ідентифікували себе з історією і культурою України, сповідували українську національно-визвольну ідею, відстоювали права і свободи українців, виступали за розширення сфери функціонування української мови, виступали носіями високих моральних і духовних цінностей та якостей.

У 1960-х рр. робляться спроби перегляду так званого радянського трактування морально-етичних цінностей у житті та літературі, загострюється проблема історичної правди та пам'яті, співвідношення національного та інтернаціонального. Свій варіант зведення рахунків із несправедливим минулим і сучасністю запропонував М. Стельмах у романі "Правда і кривда". Він одним із перших в УРСР звернувся до забороненої теми – голодомору 1932–1933 рр. та сталінських репресій ("Дума про тебе", "Чотири броди"), хоча повністю розкрити її з огляду на тогочасну цензуру йому не вдалось.

Письменники здійснювали прорив для виходу з накинутих владою шор "виробничого роману", позбавленого людинознавчої глибини (П. Загребельний: "День для прийдешнього", "Спека"; Ю. Мушкетик: "Серце і камінь" та ін.). Оновлювальні віяння торкнулися й драматургії, де неподільно панував О. Корнійчук. Глядачі звернули увагу на появу драми О. Левади "Фауст і смерть", комедії О. Коломійця "Фараони" тощо.

Спочатку, як свідчить мистецтвознавець Олексій Зарецький, шістдесятники "здебільшого... були лояльні радянські громадяни, які мали, як на порівняно молодих, досить високий соціальний статус – члени творчих спілок, аспіранти, науковці, їхні твори виставлялися та друкувались" [4]. У цей час письменників і поетів надихали новітні здобутки НТР: розщеплення атома, з'ясування молекулярної структури ДНК й особливо – польоти в міжпланетний простір. Проте з орбіти планета видалася такою крихітною й безборонною, що невдовзі на зміну романтиці нестримного освоєння космосу прийшло тверезе усвідомлення крихкої беззахисності всезагальної гармонії. До того ж віра в людину й любов до людини втілювалися насамперед у несамовито-щирій любові до України, вірі в непоборну силу її народу, його провідну місію. Тому в виступах і публікаціях І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба не дуже відверто, здебільшого завуальовано, але дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму, піднімали на щит новаторську поезію В. Симоненка, яка несла якийсь особливий, по-справжньому "шевченківський" дух. Особливо вразив його вірш "Україно, п'ю твої зіниці" зі словами: "Хай мовчать Америки й Росії, Коли я з тобою говорю". Популярність В. Симоненка, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча виходила за межі усталеного і викликала роздратування в офіційних колах. Зіткнення шістдесятників з системою було неминучим. Назрівав відкритий конфлікт із режимом. Тим паче, що на той час шістдесятництво вже гуртувалося не тільки довкола приватних "кухонних" осередків, але й в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях – зі статутом, "керівними органами", плановими заходами. У Києві це був Клуб творчої молоді "Сучасник" (голова – Л. Танюк), у Львові – "Пролісок" (на чолі з М. Косівим), імпульсом до створення якого став творчий візит до галицької столиці І. Дзюби, М. Вінграновського та І. Драча 1962 р. Тут збиралися, щоб обговорити мистецькі й громадські питання, послухати гарну поезію й музику; клуб організовував творчі вечори, вистави, виставки. Лунали гострі думки і "заборонені" слова – "Україна", "нація" (замість "УРСР", "радянський народ"), поширювалася "не рекомендована" чи й просто "крамольна" література, зароджувався "самвидав".

Особливий резонанс і репресивну реакцію влади викликало політичне дисидентство. Л. Лук'яненко у 1959 р. заснував на Львівщині "Робітничо-селянський союз", що ставив за мету добиватися демократичного виходу України зі складу СРСР шляхом всеукраїнського референдуму. Його арешт і засудження до смертної кари (згодом вирок був замінений на 25-річне ув'язнення) засвідчили, що період загальної ейфорії закінчувався. Пророче висловився у цьому зв'язку Д. Павличко у вірші "Коли умер кривавий Торквемада...": "...Здох тиран, але стоїть тюрма!". Ці рядки стали пророцтвом-пересторогою, адже хрущовський постсталінізм фактично не був запереченням сталінізму. Тоталітарний режим зовні лібералізувався, але не мав наміру розпрощатися з репресивними методами.

Варто вказати на суттєву відмінність дисидентського руху в Україні та в Росії . Якщо в Росії цей рух проявляв себе тільки в правозахисній площині, то в Україні, крім правозахисної діяльності, він набув політичної спрямованості, відстоюючи ідею українського суверенітету. Зокрема, у 1964 р. Д. Квецько і З. Красовська створили "Український національний фронт", який упродовж трьох

років зумів розгорнути діяльність уже в п'яти областях, а його програма ставила за мету: "Відокремлення України від Росії, створення української самостійної держави в її етнографічних кордонах" [13]. УНФ дотримувався принципів націоналізму і вважав республіку колонією Росії. Подібних поглядів дотримувалася й "Об'єднана партія звільнення України" на чолі з Б. Гарматюком [6].

Період порівняно мирного співіснування системи з дисидентством закінчився у жовтні 1964 р., коли консервативні сили в керівництві КПРС домоглися звільнення М. Хрущова, а на його місце прийшов їх ставленик – Л. Брежнєв, який взяв курс на згортання хрущовських реформ і ресталінізацію суспільства. У серпні – вересні 1965 р. Україною прокотилася перша брежнєвська хвиля політичних арештів. Серед тих, хто потрапив за грати, переважно були шістдесятники: критик І. Світличний, маляр О. Заливаха, правозахисники В. Мороз, брати Горині... Почалася ера лицемірства й брехні, доносів і наклепів, закритих судів і публічних покаянь, тюрем і спецбожевілень, а то й фізичних розправ, замаскованих під кримінальні злочини (наприклад, звірячі вбивства художниці А. Горської, композитора В. Івасюка). А 4 вересня 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків" у київському кінотеатрі "Україна" І. Дзюба виступив із заявою-протестом проти арештів української інтелігенції. Його підтримали В. Чорновіл, В. Стус, який, незважаючи на крики в залі, голосно вигукнув: "Хто проти тиранії, встаньте!". Відважні піднялися. Решта залишилися сидіти. Усі відчували: настав час вибору. Або відстоювати свої позиції "до кінця", або "пристосуватись" до нових умов життя, або "демонстративно" замовчати. Саме перед таким вибором постали шістдесятники, юність яких закінчилася разом з першими арештами. Друга хвиля арештів прокотилася 1972 р. (тоді забрали В. Стуса, В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюбу, І. Калинця...) – багатьох із них змусили передчасно посивіти. 1980 рр. – третя хвиля. Розпочалася жорстока боротьба комуністичного режиму з інтелігентами-гуманістами, яких зазвичай проголошували "буржуазними націоналістами" [12].

Серед головних варіантів виходу з цієї кризової, "межової" (у термінології екзистенціалістів) ситуації, окрім підпільного опозиційного руху, зокрема націоналістичного, вимальовувались три форми спротиву: дисидентство як активне інакодумство, відкрите протистояння тоталітарному режимові, яке не сприймало його псевдоідеалів і псевдоцінностей, схилялося до опозиційної громадської діяльності як героїчної самоофіри приречених на страту, свідомих своєї приреченості (В. Стус, І. Світличний, А. Горська та ін.); "внутрішня еміграція" – самоізоляція у власному внутрішньому світі, втеча в мовчання (Л. Костенко, В. Шевчук, М. Коцюбинська та ін.); конформізм (від лат. conformis – подібний, відповідний) – намагання ціною моральних та ідейних поступок врятувати власне життя й кар'єру; пасивне сприйняття нав'язуваної ідеології, підпорядкування "правилам гри" тоталітаризму заради фізичного виживання (Ю. Збанацький, В. Коротич, Л. Первомайський та ін.).

Перші гнили у тюрмах і висловлювали свою незгоду з політикою тоталітаризму через виснажливі голодування та відкриті листи протесту; другі намагалися хоч якось підтримати своїх братів з того боку колючого дроту (хто плиткою шоколаду, хто книжкою чи випискою з важливої статті в періодиці, хто – просто добрим словом у листі, якимось дивом пропущеному в "зону") і писали "в шухляду" (часом навіть без щонайменшої надії на друк); треті в цей час друкували сотні віршів і статей в періодиці, видавали десятки книжок з обов'язковими "паровозами" (програмовими поезіями про партію і Леніна, які "витягували" на собі цілу збірку, уможливлюючи її вихід у світ) і "датськими віршами" (до "красних дней календаря"), обіймали високі посади у

видавництвах, редакціях, творчих спілках, органах державної влади, отже, не тільки прямо не виступали проти системи, але й оспівували її. Проте навряд чи ми маємо моральне право засуджувати других чи третіх, адже були такі часи і люди шукали шляхи самореалізації. Однак, це не заважає нам схиляти голову перед тими, хто навіть у жахливих умовах "виправно-трудових", а насправді – концентраційних таборів і поселень, продовжував писати твори неперевершеної художньої вартості та ідейної спрямованості: наприклад, "Гратовані сонети" І. Світличного, його поема "Курбас", що була присвячена пам'яті українського режисера Леся Курбаса, знищеного на сумнозвісних Соловках, рукописні збірки І. Калинця, що з'явилися друком на початку 90-х рр. у Варшаві, Торонто і Києві з символічними назвами: "Пробуджена муза" та "Невольнича муза". У них неначе відбилася свідомість ровесників поета, котрі відчули подих "відлиги", перейнялися нею і за це були жорстоко покарані.

Водночас навіть у межах офіціозної імітаційної літератури пробивалися струмені опозиції. З літературного обігу було вилучено роман О. Гончара "Собор" на тій підставі, що в ньому мовилося про потребу відновлення національної пам'яті, про право людини на свободу, засуджувалися прояви пристосуванства та національного нігілізму. Суттєві зміни стались і в поезії Д. Павличка. З неї витіснялися штампи "соціалістичного реалізму", за якими дійсність розколювалася на дві непримиренно ворожі сили, що фарбувалися в контрастні чорний та білий кольори. Лірика дедалі глибше виповнювалася розмаїттям барв і форм, пізнавала принади яскравої метафори, проймалася насолодою творчого експерименту. Свідчення цьому – збірка "Гранослов" (1967). Високі морально-етичні критерії поет обґрунтовував і у великих віршованих формах ("Поєдинок", "Вогнище" та ін.), до яких зверталися й інші поети. Можливо, найповніше в цьому жанрі розкрився талант Б. Олійника. Скромно дебютувавши у 60-х рр., він поступово саморозкривався у філософському осмисленні принципових явищ етичного змісту ("Дорога", "Рух", "Урок", "Доля" тощо). Особливе місце в його доробку посідає поема-цикл "Сиве сонце моє". З переконливою силою художнього слова тут одухотворяється постать матері.

Багато в чому протилежної позиції послідовно дотримувалася Л. Костенко. Вона зуміла показати особистий приклад спротиву офіціозній імітаційній літературі. У відповідь на те, що видавництва і редколегії журналів виставляли різного роду перешкоди і не приймали її рукописів, перестала їх надсилати, кинувши виклик тогочасному режиму. В її доробку відсутні поетичні акорди про "щасливе життя" під "мудрим керівництвом" компартії. Після збірки "Мандрівки серця" (1961) лише 1977 р. з'явилася її книжка під символічною назвою "Над берегами вічної ріки". Невдовзі в українській літературі сталась особлива подія, пов'язана з публікацією її історичного роману у віршах "Маруся Чурай" (1979). Читача вразила не тільки нова, свіжа інтерпретація відомого сюжету про легендарну співачку часів Хмельниччини, а й потужний спалах історії. Ця надчутлива перейнятість пам'яттю роду і народу перетворилася на провідну в поемах "Скіфська одіссея", "Дума про трьох братів не азовських" та у віршах, позначених історіософічною пристрастю ("Лютіж", "Чигиринський колодязь", "Князь Василько", "Чадра Марусі" тощо). Поетеса змогла сфокусувати історичну перспективу в одну точку. Але, на відміну від представників "празької школи", вона не так заглиблювалася в минуле, як переводила його в сучасне.

В одну неподільну сув'язь поєднав долю давнього і нинішнього Києва П. Загребельний у романі "Диво", а відтак поетапно висвітлив перебіг національного минулого українського народу ("Первоміст", "Смерть у Києві", "Євпраксія", "Роксолана", "Я, Богдан" тощо). Він, як і інші письменники, розширяли хронологічні межі української історії, зважувалися полемізувати з

офіційною історіографією, яка відмовляла українству в знанні свого справжнього родоводу. Тому брутальній критиці було піддано романи “Мальви” Р. Іваничука та “Меч Арея” І. Білика. Давню традицію самовидців-речників культурної опозиції продовжував В. Шевчук. У його творах часто зображені персонажі-книжники, наприклад, Семен-затворник (“На полі смиренному”), Ілля Турчиновський (“Три листки за вікном”). Подібна манера спостерігається і в його романах, присвячених сучасності (“Дім на горі”) [12]. Дисидентський, а відтак і правозахисний рух опору радянському тоталітаризму відіграв колосальну роль у захисті національних цінностей української культури, захисті української мови, свідченням чого є численні дослідження та документи оприлюднені в останні роки [5].

Знаковим було те, що рух шістдесятників за три-чотири роки пройшов еволюцію від культурно-просвітницьких проблем до суспільно-політичного протесту. Це проявилось не тільки в самвидаві, але й у створенні більш-менш стійких груп активно діючих однодумців. Тобто, бачимо появу структурної опозиції існуючому режиму. Створюються необхідні програми дій. Крім роботи І. Дзюби [2], поширювалася стаття Е. Пронкжа “Стан і завдання українського визвольного руху”. Указавши на зв’язок теперішнього руху і попереднього, автор зауважує, що за нових умов мають бути використані ідейні, легальні й нелегальні засоби, масова й індивідуальна агітація та пропаганда, використання різноманітних товариств, демонстрацій, зібрань тощо [3]. Три антирадянських документи створила киянка Є. Кузнецова. Вона послідовно проводила думку, що російський шовінізм – джерело нещасть України, а її майбутнє бачиться таким, яке сьогодні має Болгарія або Чехо-Словаччина. Цими ж настроями перейнята і харківська інтелігенція. А оскільки вже були й підпільні організації, то можна говорити про наявність стійкої політичної опозиції. Влада знала про це і вирішила вжити невідкладних заходів. Почалися широкі показові арешти і переслідування незгідних.

Однією з головних організаційних форм руху наприкінці 1960-х років стає виготовлення і розповсюдження самвидаву. Національний рух згуртовується за допомогою всеукраїнського підпільного видання. Це був “Український вісник” за редагуванням В. Чорновола. Отже, рух починає ясно усвідомлювати важливість організації справи, значення нелегального видання, різних методів і форм роботи. Таким чином, поєдналися у своєму поступі найкращі риси попереднього етапу з урахуванням досвіду підпільних груп. На таку переорієнтацію руху вплинула блискуча публіцистика В. Мороза, серед них “Репортаж із заповідника імені Берії” і “Серед снігів” [11].

Уже на початок 70-х років національний рух опору радянській тоталітарній системі можна назвати українським національно-визвольним. Влада відреагувала на його посилення черговими репресіями. У 1972 р. почалися нові масові арешти. Але вони не зупинили цей рух. Про що свідчить створення Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Її створили відомі українські письменники та політичні в’язні: М. Руденко, О. Мешко, О. Бердник, Л. Лук’яненко, О. Тихий, І. Кандиба.

Українська Гельсінська група спробувала поєднати для більшої ефективності опору режимові боротьбу українців як нації з боротьбою інших націй за свободу. У статті “Наші завдання” правозахисний рух у середині 1978 р. ототожнював себе з національно-визвольним.

На початку 80-х років рух продовжував існувати як у вигляді організації “Українського патріотичного руху”, так і у появі окремих осіб, які розповсюджували самвидав, писали й розповсюджували листівки тощо. З початком перебудови в СРСР національно-визвольний спротив набув масовості. Більшість його учасників швидко проходила шлях від “національного

комунізму” до повного його заперечення. У національно-визвольному русі свідомо брали участь 2,5–4 тис. осіб. Зрозуміло, що їм співчували десятки тисяч людей. Їх вистачило, щоб підняти маси на активні виступи в кінці 80-х років. З 1987 року рух знову швидко переходить від культурницьких проблем до політичних вимог. Тобто від “Спадщини” (Київ), “Руху” (Івано-Франківськ), товариства Лева (Львів), Товариства української мови ім. Т. Шевченка – до Української Гельсінської Спілки та Народного руху України за перебудову (НРУ).

Течії дисидентського руху не були відгороджені одна від одної, їх учасники то розходились, то зливались, переслідуючи багато в чому спільну мету. Окрім національно-культурної, пов’язаної головним чином з українським шістдесятництвом і його представниками, в 1970-х рр. найбільшу активність демонстрували:

1. Правозахисне дисидентство, репрезентоване Українською Гельсінською групою – тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод, що стосувались прав людини і були підписані СРСР у 1975 р. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу групи входили О. Бердник, І. Григоренко, Л. Лук’яненко, І. Кандиба, М. Маринович та ін., усього 37 осіб. Вона підтримувала зв’язок з московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. УГГ мала на меті: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією Прав Людини ООН; збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, застосування політики етно- і лінгвоциду та насильницької русифікації; домагатись безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянським властям розпочати гоніння. До 1980 р. близько 75 % учасників Української Гельсінської групи були ув’язнені на строк від 10 до 15 років. Решта емігрувала.

2. Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найбільш яскравими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

3. Національно орієнтоване дисидентство, яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їх співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. Певна частина учасників цієї течії обстоювала ідею відокремлення України від СРСР мирним шляхом. До цього напряму належали І. С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл, Ігор та Ірина Калинці, М. Косів та ін.

Спільною рисою усіх напрямів дисидентства був захист інтересів українського народу, тобто органічне включення у сферу їх діяльності національного фактора. Специфіка дисидентського руху полягає у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об’єднань), ні цілісної загальної програми. Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні мав здебільшого націонал-комуністичне забарвлення, але представлені й радикально-націоналістичні сили, погляди яких були близькими до інтегрального націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Загалом, незважаючи на певну ідеологічну розмитість дисидентського руху, його недостатню сформованість в організаційному плані – це був рух, який наближав відновлення незалежності України, сприяв відродженню ідеалів українського менталітету як основи самобутності і нескореності українського

народу. Ментальне обличчя учасників цього руху добре охарактеризував І. Лисяк-Рудницький, зазначивши, що їх жертовність і хоробрість свідчили про незламний дух української нації. "Їхня боротьба за людські й національні права, – зазначав він, – узгоджуються з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи" [8].

Підсумовуючи розгляд деформацій менталітету українців, їх маргіналізацію на тлі більшовицької окупації та комунізації України, варто ще раз зазначити, що, не дивлячись на насилля, масові репресії, голодомори, величезні втрати й травми, отримані в роки Другої світової війни і повоєнних лихоліть, український народ зумів зберегти у своїй масі фундаментальні цінності та національні традиції, свою мову, культуру і духовність, питомі ментальні риси: любов до рідної землі, працьовитість, терпимість, не агресивність, здатність захищати себе і Вітчизну. Величезна заслуга в збереженні самобутності українського народу потужного руху спротиву політиці окупаційних режимів, діяльності шістдесятників, дисидентів і правозахисників.

Список використаних джерел

1. *Wittfogel K. A.* George Tayler, international Encyclopedia of Social Sciences, 18-London: Collier, 1979. 812 P. 2. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? К.: Видавничий дім "КМ Academia", 1998. 276 с. 3. *Дисидентський* рух в Україні у 60–80-х роках. URL: http//histuacom/knigi/istoriya-ukraini-vid-najdavnishih-chasiv/disidentskij-rux-v-ukraini-u-60-80-rokax. 4. *Зарецький О.* Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. 1995. №4. 5. *Касьянов Г. В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К.: Либідь, 1995. 130 с. 6. *Рух* опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. К.: Смолоскип, 2010. 804 с. 7. *Литвин В.* Історія України. К.: Наукова думка, 2006. 728 с. 8. *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. У 2 т. Т. 2. К.: Основи, 1994. С. 487. 9. *Пахльовська О.* Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. 2000. №4. 10. *Українське* шістдесятництво. Літературна енциклопедія. URL: http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60. 11. *Рух* опору в Україні: 1960–1990: енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. К.: Смолоскип, 2010. 804 с. 12. *Сверстюк Є.* Шістдесятники і Захід // Сверстюк Є. Блудні сини України. К.: Знання, 1993. 256 с. 13. *Сугоняко О.* Дух повстанців – щеплення від руїни // Наша віра. 2002. №11. 14. *Українське* шістдесятництво. Літературна енциклопедія // http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60.

Михаил Юрий, Леся Алексиевец

ХРУЩЕВСКАЯ "ОТТЕПЕЛЬ" КАК ВОССТАНОВЛЕНИЕ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ УКРАИНСКОГО НАРОДА

В статье идет речь о новой генерации украинской национальной интеллигенции, которая вошла в культуру и политику СССР во второй половине 1950-х годов – период временного ослабления коммунистическо-большевистского тоталитаризма и хрущевской "оттепели" и наиболее себя творчески проявила в начале и в середине 1960-х годов. Подчеркивается, что в политике 1960–1970-х годов "шестидесятники" представляли собой внутреннюю моральную оппозицию к советскому тоталитарному режиму.

Ключевые слова*:* шестидесятники, диссиденты, власть, режим, тоталитаризм, оппозиция, интеллигенция.

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets

KHRUSHCHOV'S "THAW" AS A RESTORATION OF THE SELF-IDENTIFICATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE

The paper deals with a new generation of the Ukrainian national intelligentsia that entered the culture and politics of the USSR in the second half of the 1950s – during the temporary weakening of the communist-bolshevik totalitarianism and Khrushchov's "thaw" and manifested itself most creatively at the beginning and in the middle of 1960 years. It is emphasized that in the policy of the 1960s–1970s the "sixties" represented an internal moral opposition to the Soviet totalitarian regime.

Keywords: sixties, dissidents, power, regime, totalitarianism, opposition, intelligentsia.

УДК 94:[323.281:323.15] (477.72)

Лариса Цибуленко, Геннадій Цибуленко

ВІЗІЯ КОНВЕЄРНОГО ЗНИЩЕННЯ НА ПРИКЛАДІ РЕПРЕСІЙ У ПОЛЬСЬКОМУ СЕЛІ НОВОПЕТРІВКА ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджено використання НКВС системи конвеєрного знищення польського населення в період “Великого терору”. Показано на прикладі одного села Херсонщини як застосовувались механізми фальшування справ для формування тотального жаху.

Ключові слова: контрреволюційна націоналістична організація, шпигунсько-терористична група, вербування, диверсії, пропаганда, слідчі.

Проблема вивчення репресивної сутності тоталітарного радянсько-більшовицького режиму зберігає свою актуальність через потребу дослідження регіональних особливостей і подальшої розробки теоретичних оцінок механізмів та методів каральної практики. Суспільно-політична актуальність проблеми полягає у потребі усвідомлення українським суспільством атмосфери, в якій проживають українці в анексованому Криму та на окупованих територіях Донбасу, де панує створений у сучасній Росії режим просвітницької деспотії, головним інструментом якої став терор.

Історіографія сталінських репресій є надзвичайно чисельною. Загальні теоретичні та фактологічні характеристики знайшли відображення в роботі В. Ченцова [1], де було розглянуто репресії як частину суспільно-політичного життя. У монографії І. Біласа [2] з історико-правових позицій показано механізм репресій більшовицької держави, досліджено його зародження та методи діяльності у боротьбі з національно-визвольним рухом українського народу. Сутнісні характеристики тоталітаризму та механізмів масового терору знайшли відображення в колективній монографії “Україна в добу “Великого терору” [3]. Низка досліджень детально розкривають інформаційний характер слідчої, судової та оперативної документації при вивченні механізмів терору [4; 5]. Ґрунтовна оцінка сучасної історіографічної спадщини проблеми сталінізму знайшла відображення в монографії І. В. Терлецької [6].

Тема репресій на Півдні України представлена рядом досліджень. У монографії М. М. Шитюка [7] висвітлюється становлення репресивно-каральної системи та надається загальна характеристика її проявів в економічній сфері, проти різних політичних партій та угруповань, служителів культу, інтелігенції, нацменшин тощо.

Репресії на Херсонщині знайшли відображення у багатьох історичних розвідках. Так, у дослідженні В. Павленка [8] здійснено джерелознавчий аналіз кримінально-слідчих справ, що стосуються звинувачення української інтелігенції Херсонщини в участі у “контрреволюційній організації”. Л. Цибуленко підняла питання дослідження репресій проти німців [9] та формування каральною системою стереотипу ворога [10]. Безпосередньо питання репресій польського населення розглядалось у розвідках Т. Шкодівської, Г. Цибуленка [11] та Л. Цибуленко [12].

Завдання статті – показати механіку проведення “конвеєрного знищення” як ключового механізму тотального терору.

Його сутність полягала в створенні на найнижчому суспільному рівні (поселення) атмосфери всеохоплюючого жаху, коли будь-яка людина у будь-який момент могла стати або жертвою, або бути залученою до масових знищень. Останнє не гарантувало захисту від можливості опинитися в лавах жертв.

Іншою важливою ознакою тотального терору було те, що в умовах слабкої інформаційної насиченості, попри потужний ідеологічний апарат, головним завданням було створення ситуації, у котрій людина відчувала жах реальної загрози. Епіцентр його повинен був знаходитися безпосередньо у місці проживання, а не становити інформаційний потік про знищення, хоч і масові, абстрактних людей в інших місцях, про яких репресований міг взагалі ніколи навіть не чути. Саме знищення близьких, родичів і сусідів гарантували дієвість механізму тотального залякування.

Для демонстрації дії "конвеєрного знищення" ми обрали польське село, де було проведено масові зачистки ворожих елементів. Для відтворення цілісної картини цих дій було залучено матеріали слідчих справ з фонду "Управління Служби безпеки України в Херсонській області" Державного архіву Херсонської області та довідки слідчих справ і спогади зі збірки "Реабілітовані історією" [13].

Наказ наркома внутрішніх справ Єжова № 00485 від 11 серпня 1937 р. щодо ліквідації на містах польських диверсійно-шпигунських груп і підрозділів "Польської військової організації" наголошував на проведенні "…активного слідства з розвінчання організаторів і керівників диверсійних груп з метою вичерпного вияву диверсійної мережі" [14]. Тим самим керівництво НКВС спустило гачок кампанії фабрикування на місцях цієї мережі. Невідомо наскільки саме керівництво вірило у потужність такої мережі, але на містах наказ у тримісячний термін до 20 листопада повністю ліквідувати польський диверсійно-шпигунський контингент сприйняли досить серйозно. Вже на 1 листопада 1937 р. в Україні по польській лінії було заарештовано 19.030 громадян, з них засуджено до розстрілу 4.885 осіб, у наступному 1938 р. засуджено 50 тис. поляків [7, с. 328].

Зі стартом загальносоюзної антипольської кампанії на Херсонщині розпочалось винищення польських осередків шпигунсько-деверсійної та контрреволюційної діяльності. Наприкінці 1937 р. до Нижньосірогозького райвідділу НКВС прибув начальник Нікопольського міського відділу НКВС, який провів оперативну нараду з працівниками райвідділу та міліції. Було оголошено про проведення в районі операції з ліквідації "Польського націоналістичного центру" в селах Новопетрівка, Анатолівка, Косаківка, Вікторівка та Миколаївка. Для посилення Нижньосірогозького НКВС було мобілізовано 50 комуністів з району і долучили Нікопольську міліцію [15, арк.71].

Ключовим об'єктом зачистки польського "контрреволюційного підпілля" стало село Новопетрівка. У селі за переписом у 1928 р. проживало 503 поляки, що становило 97,01 % мешканців села [16]. У 1937–1938 рр. у селі було знищено 27 чоловік, які пройшли за справами "Польського націоналістичного центру": Новопетрівської контрреволюційної націоналістичної польської організації (КРНПО) – 14 осіб, Новопетрівської контрреволюційної шпигунсько-терористичної групи (КРШТГ) – 5 осіб та як вороги-одинаки – 8 осіб.

Перші кроки у цій операції свідчать про те, що певна критика керівництва НКВС, що пролунала в наказі № 00485 про недостатню оперативну роботу [14], не відповідала дійсності. Вже на оперативній нараді в Нижніх Сірогозах працівникам районного НКВС роздали на руки ордери [15, арк. 71] з прізвищами підозрюваних для обшуків та затримань, підписані начальником Нікопольського міського відділу НКВС [17, арк. 4; 18, арк. 4].

20 жовтня 1937 р. оперативні уповноважені відділу державної безпеки Нікопольського міського відділення НКВС УРСР розпочали арешти поляків, яких звинувачували у належності до Новопетрівської КРНПО. Керівником організації було визнано Чайковського Михайла Францевича – директора місцевої школи, якому на момент арешту було 27 років [17, арк. 1, 6, 28 зв.]. Крім нього було заарештовано у цій справі ще 13 мешканців Новопетрівки: Богданевича С. М., Васьковського П. А., Вітвицького Л. Е., Корженевського Б. М., Кривицького С. А., Кривицького П. Л., Лозицького І. Ф., Пославського С. А., Ремешевського І. С., Хухровського І. І., Хухровського Г. І., Чайковського П. П., Шибінського О. Ц. Також було заарештовано Лебедовського Ф. П. і Яворського І. Г. з Анатолівки (входила до Новопетрівської селищної ради, проживало 132 поляки, які складали – 100 % мешканців села [16]) і по одному з навколишніх сіл, де мешкали невеликі громади поляків – Костецького Л. П. з Косаківки та Лежинського Г. В. з Вікторівки. Загалом до КРНПО нікопольськими енкеведистами було зараховано 18 осіб [17, арк. 28 зв.-29].

Операція проводилась досить організовано. Після арешту громадян, вказаних в ордерах, саджали до машин і відправляли спочатку до Нижніх Сірогоз, а потім до Нікополя. Там проводили допити за опитувальними листами, наданими секретарем райвідділу НКВС [15, арк. 71]. Прокуратура Нікополя автоматично штампувала однакові за змістом постанови про арешт. Темп і обсяг були настільки великими, що іноді писали прізвища з помилками [15, арк. 4]. Проте, репресивна машина цього, навіть, не помічала, фактично, арештовуючи і, ув'язнюючи людину з іншим прізвищем. На ці дрібниці вже ніхто не звертав уваги, бо доля конкретної арештованої людини, практично, була визначеною.

Другим етапом репресивних дій став період між днем арешту та викликом на перший офіційний допит, за яким складався протокол. Цей термін "очікування" тривав від 21 [17, арк. 25] до 28 днів [19, арк. 13]. Ми не маємо інформації про те, як відбувалось очікування допиту, начебто, новопетрівськими членами контрреволюційної націоналістичної польської організації. Проте, є спогади Закревського Я. Л., який проходив у справі аналогічної організації в с. Костянтинівка Великолепетиського району, куди він був направлений для роботи в школі та створення комсомольської організації. На момент арешту Я. Закревському було 23 роки [13, с. 380]. Як і інші поляки районів Нижнього Дніпра, він потрапив у жорна Херсонського відділу НКВС, де активно виконували завдання із їх зачистки [12, с. 160–166].

У споминах він так описав "підготовчу роботу" слідства Херсонського відділу НКВС. Слідчий "… все вимагав, щоб я підписав його брехливі папери, а я не хотів. Я йому доводив, що мене виховала радянська влада, вивчила. Який же я можу бути ворог народу? Я – активний комсомолець і збираюся вступати у ВКП(б). До мене застосовували і моральні, і фізичні методи. До в'язниці не відвозили, а закрили в будинку НКВС у таку душогубку, де навіть сісти не можна, а можна лише стояти, зігнувши коліна. На допити викликали завжди о 12-й ночі. Били, вимагали, щоб підписав "визнання". Я не підписував. Це тривало 7 діб. На восьму йти я вже не міг, ноги розпухли. Мене двоє міліціонерів повели до … слідчого. Коридор довгий, люди стогнуть, кричать. Один слідчий тягне жінку в крові за волосся… Двері до другого кабінету були відчинені, там в'язень дуже просив води. Та слідчий вимагав, щоб спершу підписав звинувачення. До них зайшли ще двоє, а він повторює лише: води, води, води. І вони почали його поїти, він напився і вже відмовляється, а вони кричать: "Пий, пий, сука!". Заливають його водою і сміються". Потім, згадував Я. Закревський "… скручують трубки з паперу, ставлять мені в вуха і кричать щодуху, лаються. У вухах задзвеніло, мені стало погано, втратив свідомість. Тоді слідчі ногу прищемили дверима та так, що зірвали ніготь, я прийшов до тями і почав

кричати, називати їх фашистами. А вони били під ребра і казали – не підпишу, ребра зламають. І як не тяжко було підписувати таку брехню, я підписав і отримав за це 10 років таборів” [13, с. 381].

Без сумніву можна вважати, що ці ж методи колег з Херсонського НКВС застосовували і слідчі з Нікополя. Так, офіційний допит М. Чайковського за протоколом тривав 4 доби. На цьому етапі проведення операції фіксувались через зізнання антирадянських дій арештованих. У ході допиту М. Чайковський повністю визнав свою участь в організації Новопетрівської КРНПО [17, арк. 25–26]. З його зізнань, він був завербований у 1930 р. під час навчання у Київському польському педагогічному технікумі його директором Бернадським, а потім у 1931 р. був уведений ним до групи, де перебували ще 1 викладач і 3 студенти. При проведенні всього однієї наради студенти отримали завдання “створення контрреволюційних груп у тих селах, де вони будуть працювати, залучаючи до цих організацій контрреволюційно та антирадянськи налаштованих осіб з числа поляків з метою всебічної допомоги Польській державі у період війни з СРСР. Наказувалось, щоб створені групи були готовими до проведення диверсійної та терористичної діяльності, спрямованої проти комуністів та активу села для послаблення економічної могутності Радянського Союзу” [17, арк. 26–27 зв.]. Дивним у цій трактовці було те, що, власне, М. Чайковський не наводить фактів про підготовку його до проведення такої роботи, що виглядає дивним, але не турбувало слідчих, мабуть, через те, що алогічність організації мережі диверсійно-терористичних груп їх не турбувала. Головним було саме звинувачення в такій діяльності.

Уся прив’язка до Київського польського націоналістичного центру теж виглядає химерною. Власне, М. Чайковський втратив зв’язок з Бернадським після закінчення педагогічного технікуму й отримував вказівки з Києва від одного із учасників групи Новаківського, який перебував у Новопетрівці, а потім виїхав на навчання до Києва, де заочно навчався і М. Чайковський в педагогічному інституті. Між ними відбулось декілька зустрічей під час сесій. Зустрічей із керівництвом організації не було, оскільки, Бернадський, за словами М. Чайковського, виїхав із Києва у 1935 р. [17, арк. 27 зв., 34 зв. –35].

Наступною фабулою слідства стало фабрикування діяльності, власне, Новопетрівської конрреволюційної націоналістичної організації. На єдиному допиті М. Чайковський відразу назвав усіх її членів, вказав 11 осіб, які він особисто завербовав у 1932–1936 рр., двох членів організації С. Кривицького (член правління колгоспу) та О. Шибінського (завідувач поштою), які отримали від нього завдання на подальше вербування нових членів. До складу Новопетрівської КРНПО увійшли представники усіх соціальних груп від колишнього та діючого керівництва й активу села та колгоспів до рядових селян [17, арк. 28 зв. –32 зв.; 19, арк. 9; 20, арк. 6]. Їх соціальна характеристика повністю відповідала вимогам директиви № 00485. До організації було включено колишнього дворянина [17, арк. 37], людей, які вже мали судимості [17, арк. 41, 49; 21, арк. 9; 18, арк. 7], служили в царській армії [19, арк. 9; 17, арк. 52; 21, арк. 9], були вислані з прикордонної зони [17, арк. 52], були вихідцями з лав куркульства та активними агітаторами проти колгоспів [15, арк. 8; 19, арк. 9-9 зв.; 21, арк. 9–9 зв.]. Лише у випадку з намаганням слідства долучити до конрреволюційної організації шкільну вчительку А. Рожок, М. Чайковський заявив про її непричетність [17, арк. 35 зв.-36].

Сфабрикована слідством Новопетрівська конрреволюційна націоналістична організація вела досить мляву диверсійну роботу. Весь обсяг диверсій реально було зведено до того, що її керівник доручив трьом членам підпалити комору, бавовну на складі та отруїти коней придатних до мобілізації в армію. Всі ці дії повинні були проводитись тільки під час початку війни між Польщею та СРСР.

Таку пасивність керівник організації пояснив побоюваннями викрити організацію до війни [17, арк. 33 зв.-34 зв.]. Агітаційна робота проводилась під час приватних зустрічей учасників організації, що товаришували між собою [17, арк. 37 зв.-38]. Вербування теж мало дивний формат, адже до цієї роботи М. Чайковський долучив колишнього голову сільради та керівника поштового відділення, який проводив її серед антирадянськи налаштованих елементів під час "пиятики" [17, арк. 41; 20, арк. 13]. Лейтмотивом цього вербування були наголоси про "возвеличення Польщі й існуючого там ладу", що "тільки в Польщі можливий розвиток національної польської культури", а "поляки, які мешкають на території України, терплять особливо великі утиски, створені радянською владою і, якщо Україна буде належати Польщі, то наше становище одразу покращиться і ми будемо мати можливість користуватися приватною власністю і вести власне господарство" [17, арк. 38; 18, арк. 24].

Наступною підпільною структурою, що сфабрикували працівники НКВС стала Новопетрівська контрреволюційна шпигунсько-терористична група. На відміну від чіткої структурованості КРНПО фабрикування групи мало дивний характер. Керівником її було визнано П. І. Пославського, який був заарештований 30 жовтня [22, арк. 4]. На першому ж допиті 4 листопада він назвав своїх 2 співучасників – Марковського А. І. й Орловського І. О., завербованих у 1932 р., які були заарештовані 23 і 29 жовтня [22, арк. 15, 22, 27; 13, с. 713, 714]. Всі троє мали приблизно однакові соціальні параметри: середняки, малограмотні і тільки один із завербованих П. І. Пославським був засудженим за спекуляцію [13, с. 713, 714; 22, арк. 6, 22, 27]. Мабуть, у ході підготовки до офіційного допиту саме П. І. Пославський підійшов на роль керівника групи через певні елементи біографії та вищий рівень освіченості (під час обшуку вилучено 8 книжок польською мовою [22, арк. 5]).

У ході роботи над групою її малочисельність, мабуть, викликала незадоволення у керівництва НКВС. Тому на другому короткому допиті 5 листопада П. І. Пославського примусили згадати, що у 1932 р. він завербував ще одного односельця – Цисельського П. М., який, до того ж, був заарештований на десять днів раніше за нього – 10 жовтня [22, арк. 21; 13, с. 718]. А вже у звинувачувальному вироку від 12 листопада до Новопетрівської КРШТГ було додано ще одного учасника – Орловського І. В. [22, арк. 32–33], про якого не має згадок ні в першому, ні в другому протоколах. Але сам він на допиті 8 листопада визнав свою причетність до шпигунсько-терористичної групи і розповів про свою в ній участь [22, арк. 29-31].

Сам процес створення шпигунсько-терористичної групи, виписаний показами, свідчить про суцільну нелогічність та формальність працівників правоохоронних структур. Із показів П. І. Пославського випливало, що він весною 1932 р. був завербований ксьондзом селища Мар'ївського (Горностаївський район), прізвище якого він не пам'ятав попри те, що був з ним знайомий з 1925 р. і хрестив у нього двох своїх дітей. Ксьондз, вербуючи П. І. Пославського, повідомив йому, що інформація збирається для польського консула у м. Харкові [22, арк. 6 зв., 14]. Така забудькуватість викликає подив. Якщо ми припустимо, що ксьондз був місцевим резидентом розвідки, то дивно, що він повідомляв звичайному селянину, хоч і майбутньому керівнику шпигунсько-терористичної групи, інформацію про керівника розвідувальної мережі в Україні.

Завданням для П. І. Пославського стала "організація однодумців, підготовка повстання проти радянської влади, коли почнеться війна. Тоді треба було для прискорення перемоги польської армії знищувати колгоспне майно, комуністів та актив села". Також надавалось завдання розпочати збір шпигунської інформації для консула [22, арк. 14 зв., 15]. Не менший подив викликає завдання про збір шпигунської інформації в рядовому колгоспі віддаленого степового

села. Ще більший подив викликає те, що П. І. Пославський повідомив членам групи про розвідувальну керівну вертикаль від ксьондза до консула у Харкові [22, арк. 15–15 зв.]. Проте, можливо працівники Нікопольського ДПУ не знали про деталі організації розвідувальної мережі.

За свідченнями П. І. Пославського після арешту НКВС ксьондза у 1933 чи 1934 рр. (про що чомусь слідчі нічого не знали) координацію групи з Харковом перебрав на себе шкільний вчитель Самборський (дані про нього відсутні), а після його від'їзду в інше село група перейшла під керівництво кравця А. Старового, який прибув до Новопетрівки із прикордонної зони. Та після нетривалого перебування в селі він від'їхав у с. Зелене Великолепетиського району [22, арк. 16 зв.], де і був заарештований у лютому 1938 р. Проте, реабілітований його у липні 1939 р. [13, с. 367], в той час як члени координованої ним шпигунсько-терористичної групи отримали вищу міру покарання [22, арк. 37; 13, с. 713, 714, 719].

Абсолютне здивування викликає той факт, що якщо члени Новопетрівської КРШТГ, проводячи контрреволюційну та польсько-націоналістичну агітацію, намагались виявити серед односельців однодумців і наблизити їх до себе, а один з членів групи, навіть, узяв на облік усіх незадоволених Новопетрівки і передав цю інформацію П. І. Пославському [22, арк. 15 зв., 24], то чому цей список відсутній у справі? А ще більш дивним є той факт, що сфабрикована слідчими ця шпигунська група чомусь не змогла за декілька років виявити в своєму селі діяльність чисельної контрреволюційної націоналістичної польської організації. На наше переконання, для слідчих такі очевидні факти не мали ніякого значення, адже їх метою не було справедливе покарання винних.

Саме тому нікого не дивувало, що Новопетрівські КРНПО і КРШТГ не особливо готувалась і до приходу Польщі. З усього агітаційного та військового озброєння у декількох чоловіків було вилучено мисливські рушниці з набоями, з десяток книжок, конспекти та фотографії, а у частини затриманих взагалі нічого не було вилучено [15, арк. 7; 17, арк. 5; 18, арк. 5; 19, арк. 6; 20, арк. 5; 21, арк. 6; 22, арк. 5]. Вершиною абсурду став один із звинувачувальних висновків, де зазначалось, що у звинуваченого, який "був готовий до здійснення диверсійних актів", вилучили рушницю і набої, а констатували, що у справі "речових доказів не виявлено" [19, арк. 6, 36–37]. І якщо зброю не порахували доказом, то інші факти взагалі не свідчили про контрреволюційну діяльність. Але при відсутності у судово-правоохоронній системі Радянського Союзу презумпції невиновності головним доказом було зізнання, й тому вся інша слідчо-процесуальна атрибутика перетворилась на суцільну формальність. Саме через це справи були наповнені такими алогічними пасажами.

Досить продуманим кроком слідчими стало залучення до Новопетрівської КРНПО 4 осіб із Анатолівки, Косаківки та Вікторівки [18, арк. 13, 23, 29; 20, арк. 13]. На нашу думку, це було зроблено слідчими на перспективу розширення мережі цієї організації. Та темпи проведення першого етапу антипольської операції змусили їх згорнути цей проект і обмежитись 18 особами. Проте, сфабриковані підпільні виходи на сусідні села відкривали перспективи для звинувачень. Так, заарештованого 4 січня 1938 р. у с. Анатолівка Л. Л. Кривицького – організатора колгоспу, голови кооперативу – через покази свідків намагались пов'язати з членом КРНПО [23, арк. 16; 17, арк. 28 зв.] та членами КРШТГ [23, арк. 16 зв.; 22, арк. 22, 25], попри те, що вони вже були розстріляні.

Через те, що швидкість покарань була високою, слідчі НКВС після фізичного знищення учасників контрреволюційної націоналістичної організації та шпигунсько-терористичної групи просто застосовували звинувачувальні кліше – "антирадянська агітація" чи "контрреволюційна діяльність", що легко

корелювалося із сформованим каральною системою стереотипом ворога [10, с. 239]. За цим звинуваченням у Новопетрівці наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. було заарештовано ще 8 чоловік, з яких 7 було засуджено до смерті: Кривицького І. З. [13, с. 711], Орловського С. О., Садовського Ю. Л. [13, с. 714], Цисельського А. М., Цисельського І.М., Хухровського Т. І. [13, с. 718], Шибінського К. І. [13, с. 720] і лише Маньковського Ф.І. виправдали [13, с. 713].

Фабрикування справ щодо учасників Нижньосірогозького "Польського націоналістичного центру" було чітко визнано в ході реабілітаційних розслідувань кінця 50-х – початку 60-х рр. Одним із напрямів фальсифікацій стала підготовка характеристик на затриманих. Їх або складали у сільрадах під контролем працівників НКВС, або вони вже підписувались головами чи секретарями сільрад у райвідділі. Якщо характеристики, складені в сільрадах, не відповідали вимогам, тоді через погрози арешту їх примушували переписувати [15, арк. 62–63, 72]. Іншим напрямком були фальсифікації показів свідків, для чого використовували спеціально підібраних і підготовлених людей, які проголошували завчені тексти на завчасно підготовлені керівництвом питання, що роздавались слідчим або примушували погрозами підписувати чисті протоколи [15, арк. 72; 17, арк. 120–121; 19, арк. 53].

Нехтуючи елементарними правовими та моральними нормами прокурор СРСР А. Вишинський для надання репресіям справді масового характеру запровадив принцип "співучасті у широкому розумінні". За цим принципом заперечувалась необхідність встановлення прямого причинного зв'язку між діяльністю співучасника і виконавця злочину для притягнення їх до кримінальної відповідальності [2, с. 102–103]. За цим принципом формувались справи із звинуваченням новопетрівських "контрреволюціонерів". У ході аналізу прокуратури у 1958 р. відносно справи Новопетрівської КРНПО було зроблено висновок, що 14 осіб з 18 були звинувачені працівниками Нікопольського міського відділу НКВС виключно за показами інших звинувачуваних, без проведення допитів свідків [17, арк. 136–182; 21, арк. 37].

Створена слідчими з біографії М. Чайковського – керівника Новопетрівської КРНПО – лінія його вербування та формування зв'язку Київ-Новопетрівка при проведенні перевірки у 1956 р. просто розвалилась. За даними КДБ з шести членів націоналістичної групи у технікумі працював лише С. Бернадський, якого було засуджено у 1934 р. до 5 років ВТТ, замінених через хворобу на заслання. Зв'язківця Г. Новаківського було засуджено у вересні 1938 р. до 5 років таборів [17, арк. 70–74, 77, 78 зв., 79–80 зв.]. Такі м'які вироки, у порівнянні з тим, що отримали поляки із Новопетрівки, дивні, як для членів центрального проводу контрреволюційної націоналістичної організації, й абсолютно логічні за умови, що ці особи до Новопетрівської контрреволюційної організації, як і до будь-якої іншої не мали жодної справи. Щодо Новопетрівської КРШТГ було визнано, що органи держбезпеки не мали ніяких відомостей про їх причетність до польської розвідки, а зі справи, взагалі, не зрозуміло ким був завербований її керівник П. І. Пославський [22, арк. 38–38 зв.].

У цілому в ході операції в чотирьох зазначених селах Нижньосірогозького району зі знищення "Польського націоналістичного центру" було заарештовано у три прийоми 200 осіб [15, арк. 71]. За наявними матеріалами частина з них була відпущена, а 57 було засуджено до розстрілу. У ході проведення операції влада активно використовувала метод покарання активістів. Так, у Косаківці залучено до арештів і супроводу двох поляків, яким, навіть, надали зброю, а потім вони теж були заарештовані [19, арк. 52].

Ця тотальна зачистка не стільки винищила потенційного ворога в польському середовищі, чому суперечить, власне, факт фальсифікацій злочинів, скільки створила атмосферу всеохоплюючого жаху. Під час реабілітаційних розслідувань

люди заявляли, що не знали про причини арештів та про антирадянську і контрреволюційну діяльність репресованих. Ймовірно, у селах, де проводилась зачистка поляків, могли і не знати про реальні звинувачення, але не могли не усвідомлювати того, що відбувалось. Адже у селах з'явилося чимало працівників НКВС, сільради надавали характеристики, залучались люди до проведення затримань, обшуків і конвоювання підозрюваних. У ході операцій у Новопетрівці арешти було проведено приблизно в кожній четвертій родині, а в Анатолівці у кожній третій.

Не мало значення те, чи виступала людина проти влади зі зброєю в руках, критикувала її дії, чи віддано служила їй або виявляла повну пасивність. Головне завдання такої конвеєрної зачистки – створення у населення стійкого розуміння, що тебе карають не за щось, а тому, що так бажає влада. Це і було головним завданням терору в радянській системі – зламати кожного через демонстрацію можливого.

Список використаних джерел

1. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / НАН України. Інститут історії України. Київ, 1999. 482 с. 2. *Білас І. Г.* Репресивно-командна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: "Либідь"–"Військо України", 1994. 432 с. 3. *Україна* в добу "Великого терору": 1936–1938 роки / авт.-упоряд Ю. Шаповал [та ін.]. Київ: Либідь, 2009. 544 с. 4. *Подкур Р., Ченцов В.* Документы органов государственной безопастности УССР 1920-1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь: Збруч, 2010. 372 с. 5. *Петровський Е. П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2006. 20 с. 6. *Терлецька І. В.* Сучасна українська та російська історіографія сталінізму: монографія. Київ: Київ. нац. торг. - екон. ун-т., 2013. 319 с. 7. *Шитюк М. М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки. Київ: Тетра, 2000. 533 с. 8. *Павленко В.* Інтелігенція Херсонщини у справі "Спілки визволення України": джерелознавчі аспекти проблеми [20-і – 30-і роки XX ст.] // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал, 2016. № 3[6]. С. 105–120. URL: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/141/117 (дата звернення: 13. 05. 2018). 9. *Цибуленко Л.* Аксіологічні пріоритети вчительства в німецьких національних районах Півдня України періоду "Великого терору". Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал, 2017. № 3(9). С. 43–52. URL: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/255/203 (дата звернення: 13. 05. 2018). 10. *Цибуленко Л. О.* Стереотип ворога в рефлексії каральної радянської системи часів масових репресій 30-х років. International scientific-practical conference "Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology": Conference Proceedings, June 16–17, 2017. Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. P. 237–239. 11. *Шкодівська Т. Г.*, Цибуленко Г. В. Статистика репресивної політики щодо поляків на Херсонщині в 1937–1938 роки // Проблеми регіональної історії України: Матеріали науково-практичної конференції молодих істориків. Херсон: ПП "Вишемирський", 2013. С. 75–79. 12. *Цибуленко Л.* Соціокультурні стереотипи репресованих поляків Півдня України часів "великого терору" // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал, 2016. № 2(5). С. 157–170. URL: http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/141/117 (дата звернення: 13. 05. 2018). 13. *Реабілітовані* історією. У 27 т. Херсонська область. Херсон: ВАТ "Видавництво "Нддніпрянська правда", 2005. 944 с. 14. *Оперативный* приказ народного комиссара внутренних дел Союза С.С.Р. № 00485 от 11. 08 1937. URL: http://old.memo.ru/history/document/pow.htm (дата звернення: 14.05.2018). 15. *ДАХО* (Державний архів Херсонської області). Ф. 4033 (Фонд "Управління Служби безпеки України в Херсонській області"). Оп. 3. Спр. 863. 94 арк. 16. *ДАХО*. Мелітопольський повіт 1928 р. С. 84. (Матеріали опису поселень повіту) Копія. 17. *ДАХО*. Ф. 4033. Оп. 3. Спр. 874. 192 арк. 18. *ДАХО*. Ф. 4033. Оп. 3. Спр. 138. 70 арк. 19. *ДАХО*. Ф. 4033. Оп. 4. Спр. 430. 79 арк. 20. *ДАХО*. Ф. 4033. Оп. 4. Спр. 402. 67 арк. 21. *ДАХО*. Ф. 4033. Оп. 4. Спр. 474. 80 арк. 22. *ДАХО*. Ф. 4033. Оп. 3. Спр. 657. 65 арк. 23.*ДАХО*. Ф. 4033. Оп. 3. Спр. 455. 77 арк.

Лариса Цыбуленко, Геннадий Цыбуленко

КОНЦЕПЦИЯ КОНВЕЙЕРНОГО УНИЧТОЖЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ РЕПРЕССИЙ В ПОЛЬСКОМ СЕЛЕ НОВОПЕТРОВКА ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье исследовано использование НКВД системы конвейерного уничтожения польского населения во время “Большого террора”. Показано на примере одного села Херсонщины, как использовались механизмы фальсификации дел для формирования тотального ужаса.

Ключевые слова: контрреволюционная националистическая организация, шпионско-террористическая группа, вербовка, диверсии, пропаганда, следователи.

Larysa Tsybulenko, Hennadiy Tsybulenko

THE CONCEPT OF THE CONVEYER DESTRACTION BASED ON THE REPRESSION IN A POLISH VILLAGE NOVOPETRIVKA, KHERSON REGION

The article examines the exploitation of conveyer destruction of the Polish population during the “Great Terror” by the NKVD system. The paper demonstrates the application of the affairs falsification mechanisms for the formation of total horror on an example of a village in Kherson region

Keywords: counter-revolutionary nationalist organization, espionage-terroristic group, recruitment, sabotage, propaganda, interrogators.

УДК 94 (477+438)“1921/1939”

Сергій Гуменний

НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЙСНОСТІ ТАРНОПОЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1921–1939)

Матеріал присвячено малодослідженому питанню впливу нелегальних міграцій з території УСРР (УРСР) до Другої Речі Посполитої на соціально-економічне становище Тарнопольського воєводства у 20–30-х рр. XX ст. Виокремлено маловідомі епізоди контрабандної торгівлі, що спричинила активний економічний розвиток населених пунктів на радянсько-польському кордоні. У статті робиться спроба реконструкції суспільних процесів, що мали місце у прикордонному соціумі Надзбруччя внаслідок активізації нелегальних міграційних процесів.

Ключові слова: нелегальні міграції, контрабанда, радянсько-польський кордон, Корпус охорони прикордоння (КОП), Друга Річ Посполита, Тарнопольське воєводство, УСРР (УРСР).

Республіка Польща, підписавши Ризький мир від 18 березня 1921 р., отримала нестабільну та фактично відкриту державну межу із СРСР. У ході польсько-радянської війни, що передувала стабілізації кордону, більшовики заявили претензії на захоплені Другою Річчю Посполитою землі Східної Галичини та Волині. З 1 серпня по 15 вересня 1920 р. у Тернополі базувався Галревком, що проголосив встановлення радянської влади в Галичині. Подальші події повернули Надзбруччя до складу Польщі, але через новостворений кордон постійно проникали агітатори та диверсанти, підтримані радянською стороною. Діяльність таких груп знаходила відгук серед непольського населення краю. Військова поразка ЗУНР, недалекоглядна політика польської влади у аграрній (ігнорування факту земельного голоду українського населення та практика осадництва польських колоністів), освітній і культурній сферах спричинили перманентний опір українців-галичан. Процеси українізації та впровадження НЕПу, що розгорталися з іншого боку Збруча, становили різкий контраст до польської дійсності. Вони ставали причиною зародження симпатій до Радянської України серед безземельного селянства Тернопільщини. Варто уточнити, що прорадянські настрої не були панівними серед західноукраїнського населення через розвиток легальної національної опозиції (УНДО, УРП) та радикальних таємних націоналістичних організацій (УВО, згодом ОУН). Подальше згортання українізації, примусова та всеохопна колективізація, масові репресії і Голодомор 1932–1933 рр. взагалі звели нанівець орієнтації галичан на більшовицьку державу. Особливу роль у процесах зростання популярності радянської моделі розвитку, зразка 1920-х рр., відіграв “збручанський” кордон. Парадоксально, але сплеск контрабанди у напрямку СРСР, через той таки кордон, та масові втечі селян, духовенства і робітників до Польщі викликали масову опозиційність комуністичній владі у західноукраїнському соціумі.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії є чимало праць, які концентрують увагу на політичному й соціально-економічному житті українства міжвоєнної Польщі. Ці проблеми знайшли відображення у працях І. Васюти [1], Л. Зашкільняка [2], Л. Алексієвець [3], Н. Дейвіса [4], В. Вісина, М. Литвина [5]. У свою чергу історіографічні напрацювання, які стосуються незаконних міграцій

і товарообігу на “ризькому” кордоні, обмежуються лише дотичними працями таких іноземних науковців, як Г. Домінічак [6], І. Мельніков [7] та Л. Спаткай [8]. Серед українських вчених до цієї тематики зверталися С. Гнітько [9] та М. Кабачинський [10]. Компенсувати такий стан наукової розробки можна, залучивши неопубліковані джерела, що зберігаються в архівах Києва (Державний архів Служби безпеки України), Львова (ЦДІАЛ) і Тернополя (ДАТО), використавши епістолярну спадщину сучасників.

Таким чином, питання нелегальних мігрантів, які намагалися потрапити в Другу Річ Посполиту з території УСРР (із 1937 р. – УРСР), факти шпигунсько-диверсійної діяльності на терені прикордоння, а тим більше сприйняття цих явищ місцевим населенням досі залишаються малодослідженими. Сучасний етап розвитку української історичної науки вимагає незаангажованого та неупередженого вивчення питання нелегальних переходів і контрабанди на східному кордоні Другої Речі Посполитої у 20–30-і рр. XX ст. З огляду на це, аналіз джерел, які розкривають сутність впливу нелегальних міграцій на радянсько-польське прикордоння видається актуальним та перспективним напрямком історичних студій.

Метою наукової розвідки є спроба дослідження нелегальних міграцій та порушення режиму радянсько-польського кордону і його вплив на політико-економічну дійсність прикордоння Тарнопольського воєводства (утворене 3 грудня 1920 р.) II Речі Посполитої [2; 5]. Фактично, пропоноване дослідження територіально охоплює землі Борщівського, Чортківського, Копичинецького, Скалатського і Збаразького повітів Тарнопольського воєводства. Для того, щоб досягти поставленої мети, ставимо перед собою наступні завдання: дослідити наявну джерельну базу та виокремити характерні особливості ставлення державних структур СРСР і Польщі до нелегальних мігрантів та товарообігу на кордоні; окреслити основні етапи існування державного кордону між Польщею та СРСР, виокремити взаємовпливи між фактором кордону, його нелегальними порушеннями і соціально-економічною ситуацією в прикордонній зоні Тарнопольського воєводства; проаналізувати явище нелегальної міграції на радянсько-польському кордоні в 1921–1939 рр.

Відповідно, об’єктом дослідження є нелегальні міграції на радянсько-польському кордоні впродовж 1921–1939 рр. Предметом дослідження, у свою чергу, виступають соціально-економічні, політичні настрої населення прикордонних територій Тарнопольського воєводства, що сформувалися під впливом нелегальних міграцій, контрабандної торгівлі та протидії державних структур цим явищам.

Принагідно зазначимо, що радянсько-польський кордон було прокладено цілковито штучно, з позиції ігнорування інтересів українського населення, історичної традиції та економіки регіону. Виняток становив його відрізок, що адміністративно підлягав Тарнопольському воєводству, де згідно тенденційної статистики Другої Речі Посполитої україномовне населення (1931 р.) налічувало близько 45,5 % людності [11]. Тут державний кордон фактично існував із 1772 р. Тому, якщо демаркація кордонів на Волині чи Поліссі розірвала господарські зв’язки, то економіка Надзбруччя уже близько 150-и років практикувала контрабандну торгівлю [12, s. 48, 65–72]. Прикордонні містечка і села, такі як Підволочиськ, Токи, Гусятин і Коцюбинчики, Збриж, Скала над Збручем та Нівра слугували місцем накопичення товару для його подальшого транспортування на територію СРСР. Переважно така торгівля концентрувалася у руках єврейського купецтва, що володіло крамницями та складськими приміщеннями в містечках поблизу кордону. Перенесення товарів через державну межу здійснювали переважно місцеві українські селяни, які добре орієнтувалися на місцевості та потребували грошових ресурсів [13, с. 107–113].

Узагалі, у 20–30-і рр. XX ст. радянсько-польський кордон пройшов кілька періодів еволюції, що відрізнялися характером режиму охорони державного кордону та міжнародними стосунками. Перший можна локалізувати між 1921 та 1924 рр., як період формування державного кордону, розбудови його інфраструктури. Складний характер місцевості долини Збруча та господарська розруха новоутворених країн затягували процес. Радянська сторона надалі розглядала можливість експорту революції на територію Галичини. Для створення в населення УСРР образу "палаючих Кресів", що прагнуть об'єднання з Радянською Україною, а також для комуністичної агітації безпосередньо в Галичині на територію Тернопільщини, поблизу с. Кудринці Борщівського повіту, було перекинуто партизанський загін "Червона дванадцятка" [14; 15, с. 2–3]. Свою диверсійну діяльність це угруповання, що складалося переважно з комунізованих ветеранів Легіону Українських січових стрільців (УСС) та УГА на чолі з П. Шереметою (учасник польсько-українських боїв за Львів 1918 р.), С. Меличуком, І. Цепком, проводило на території прикордонних Борщівського і Заліщицького повітів. Зауважимо, що нелегальному переходу кордону цією групою передував відхід до Польщі з території УСРР Подільської повстанської групи армії УНР отамана Якова Гальчевського (вересень 1922 р.) [16, арк. 41–48, 50–51]. Звідси можемо зробити висновки про нестабільність державного кордону і цілеспрямоване збереження такого стану для диверсійно-розвідувальної та агітаційної роботи на території сусідньої країни. Надзбручанське прикордоння 1921–1924 рр. стало зоною підвищеної соціальної небезпеки, спостерігалося піднесення економічної та політичної злочинності. До прикладу, учасники "Червоної дванадцятки" палили поміщицькі фільварки, руйнували мости та лінії зв'язку. Також вони тероризували противників бойкоту виборів до польського Сейму аби перехопити ініціативу антипольської боротьби в Української військової організації (УВО), що саме проводила "саботажну акцію" [5; 15, с. 2–6]. Цікаво, що такі відомі діячі націоналістичного руху як П. Мірчук і З. Книш стверджують (не наводячи при цьому достатньої доказової бази) приналежність загону С. Мельничука та П. Шеремети до УВО [17, с. 29–30]. 28 жовтня 1922 р. в бою поблизу с. Голігради (Заліщицький повіт) загинув І. Цепко, а П. Шеремета потрапив у полон та був невдовзі страчений у Чорткові [14; 15, с. 2–6]. Такі дестабілізаційні проникнення у польське прикордоння радянська сторона здійснювала протягом всієї першої половини 1920-х рр. С. Петлюра у листі до В. Кедровського писав: "На польсько-совєтському кордоні большевики систематично роблять "нальоти" організованими озброєними бандами. Мають вони плян викликати заворушення на місцях, щоб, як пощастить їх роздути, приєднати і Галичину і Бессарабію, і Волинь і Білорущину до Союзу С.С.Р." [18, с. 429]. Існувала таємна постанова ЦК РКП(б) від 25 лютого 1925 р., яка передбачала нелегальний перехід через кордон, на територію Польщі, диверсійних військових груп, які постачались та керувалися із СРСР [19, с. 10].

Поряд із політичною нестабільністю прикордоння переживало справжній контрабандний бум, визначальним чинником якого стала перманентна економічна криза, розрив господарських зв'язків та розорення населення внаслідок багаторічного військового протистояння. У 1922–1923 рр. на кордоні УСРР з Республікою Польща затримано товарів за попередньою вартістю на суму 2282307 крб., а 1924–1925 рр. піднесли вартість конфіскату до 3885217 крб. [20, с. 133]. Аби зрозуміти наскільки загрозливих розмірів набула контрабанда для радянської економіки, варто навести такі дані – у 1923 р. відсоток контрабандного товару відносно імпортованого в УСРР легально, становив: 34 % відносно парфумерії, 91 % спиртовмісних речовин, 106 % до обсягу фотографічного паперу, 539 % щодо трикотажу, 629 % тютюну,

990% опію та 4118% сахарину [20, с. 135]. Ці товари знаходили збут переважно у приватних крамницях Заслава, Борисова, Житомира та Бердичева, Києва, Волочиська і Кам'янця, що з'явилися як один з елементів НЕПу [8; 21, арк. 19].

Зрештою 20-і рр. XX ст. стали часом небувалого сплеску економічної активності у невеликих прикордонних містечках II Речі Посполитої. І лише прихід у 1924 р. на кордон елітарних загонів Корпусу охорони прикордоння (КОП) з польського боку та сталінський терор з радянського відправили у небуття розквіт контрабандистів. Доказом цього можна вважати кількість осіб, затриманих КОП, під час перетину кордону із контрабандою, яка різко йде на спад. Зокрема, за період з листопаду 1927 р. по жовтень 1928 р. затримано 194 особи, а між листопадом 1928 р. та жовтнем 1929 р. лише 40 [22, s. 9–10]. Поряд з цим, поява КОП у прикордонних селах виявилася джерелом нового міжнаціонального загострення. Ця збройна одиниця активно протидіяла проявам українського культурного життя під приводом забезпечення прикордонного режиму [23, с. 154–155]. Існують свідчення про окремі зловживання представниками цього формування своїм становищем, моральне та фізичне приниження українського населення. Наведемо спогади уродженця Скали над Збручем Степана Мартюка (1925 р. н.) – родича керівника "Маслосоюзу" Івана Мартюка. "По школі, прибігав я до хати, дещо перекусив і тоді давай гнати корову "під скали". Під скали – це на яр Збруча, де було трохи трави… Треба було мати перепустку з гміни за два золотих. Я тої перепустки не взяв зі собою. Чомусь того дня провіряв перепустки польський жовнір-пограничник. Злапав той опир мене без перепустки і давай збиткуватися надо мною! Сказав скинути портки [штани – прим. авт.] (щоб я не втік!) і за кару збігати схилом яру вдолину, а тоді дряпатися назад догори. Я збіг так на долину і догори може зо чотири рази, а тоді вже дальше не міг, бо ноги геть задубіли і боліли аж страх! Я й розплакався, але йому, сякому-такому синові, навіть не скривилося! Садист, тай годі! Аж якась жінка побачила, як він мене мучить, то й наробила крику […] Пізніше робили зажалення [писали скаргу – прим. авт.] на того бандита, але що крук крукові зробить? Ока не виколе. Так і присохло все. В нас стерегли границі польські вояки із західної Польщі. Деякі були досить добрі, навіть приязні, але деякі були шовіністи польські і тільки дивилися, де б позбиткуватися над локальним населенням. Був такий один, що дуже любив вишні. Ми йому наривали вишень, а він нам давав дивитися далековидом на другу сторону Збруча, на Радянську Україну. Ми навіть любили його" [24, с. 21].

Не можемо оминути увагою і того факту, що контрабанда, яка бурхливо розвивалася, часто ставала прикриттям диверсійно розвідувальної діяльності на користь СРСР. Сьогодні важко точно сказати наскільки обґрунтованими, через їх масовість, є окремі повідомлення про шпигунство контрабандистів. Цифри дійсно вражають, адже у 1921–1925 рр. на західному кордоні СРСР затримано 2742 порушників, серед яких 675 виявилися шпигунами. Проте, серед цих справ трапляються і такі, що володіють достатньою доказовою базою, наприклад, контрабандист "Фелгож", що значився, як власник магазину з реалізації тканин і займався нелегальним перевезенням товарів із СРСР, як з'ясувалося ще й діставав інформацію про дислокацію і переміщення військових одиниць Польщі для радянської сторони [25, арк. 8]. З польською розвідкою, у свою чергу, співпрацювало контрабандистське угруповання Зільбермана, що діяло в околицях м. Кам'янець-Подільський). Ці відомості було використано Подільським губернським відділом ДПУ для введення своїх агентів до спецслужб Речі Посполитої [9, с. 410–423].

Кількість документації КОП та державної поліції щодо підозр у шпигунстві зростатиме, аж поки у 1933–1937 рр. не буде зафіксовано нову потужну хвилю нелегальної міграції, викликаної колективізацією і голодом [26, арк. 7]. Слідом за

активізацією селянських втеч до Польської республіки йшли контрзаходи з боку радянської влади. Основні зусилля прикордонників УРСР спрямовувалися на охорону державної межі, спостереження за настроями населення та прорадянську агітацію. Звернемося до свідчень Степана Мартюка: "По другому боці Збруча [навпроти Скали – прим. авт.] розташоване село Волохи. Хати там були побудовані у два ряди […] дальше за городами стояли будинки колгоспу. Часто я обсервував [спостерігав – прим. авт.] зо стриху цілі Волохи і цікавився, що там діється. Бачив на вправах червоноармійців. Літком, коли в Збручі тепла вода і ми могли купатися можна було бачити солдатів на човні. Вони сідали в човен, двох веслувало, один кермував човном, а один грав на "гармошці". Всі нераз співали. Це був свого роду концерт для нас, щоби показати які вони веселі і щасливі! Все для пропаганди! Десь 1934 або 1935 року вимурували радянці оборонний мур, такий з отворами на кулемети! Той мур тягнувся кілометрами горою над скалами і виглядав ніби Китайський Мур! Які вони були наївні! Цей мур мав би правити за оборонну лінію, щось "a la" Лінія Мажіно!!!" [24, с. 22].

Отже, у період з 1921 по 1939 рр. радянсько-польський кордон був місцем значної активності нелегальних мігрантів та контрабандистів, яку можна пояснити цілим набором факторів. По-перше, тривалі військові дії та утвердження радянської влади спричинили занепад промисловості на теренах колишньої Російської імперії, а прокладення нового "ризького" кордону у 1921 р. відбулося без урахування господарських зв'язків. По-друге, населення потребувало певного часу для адаптації до нових політичних реалій – наявністю кордону. Масові спроби нелегальних міграцій початкового етапу існування кордону (1921–1923) часто пояснювалися нерозумінням суті прикордонного режиму, господарською необхідністю (для купівлі цвяхів, реманенту, солі та селітри) або продовженням боротьби за відновлення УНР [2; 3; 5]. По-третє, попит по радянський бік кордону викликали пропозицію з іншої сторони Збруча. В руках купецтва прикордонних містечок зосередилося постачання за кордон тканин, ґудзиків, біжутерії, хутра, кокаїну, жіночої білизни, рукавиць, горілки та інших спиртовмісних речовин, чаю, кави, цукру і сахарину, виробів із дорогоцінних металів та валюти. По-четверте, контрабанда та нелегальна міграція інколи не лише не помічалася, а навіть стимулювалася владними структурами, оскільки була вигідна для постачання дефіцитних товарів та надавала зручне прикриття шпигунській діяльності на території противника [10; 26, арк. 7, 18–29]. Закономірно, що ставлення радянської влади до контрабанди різко змінилося зі становленням культу особи Й. Сталіна, розвитком процесів колективізації та індустріального будівництва.

Таким чином, перманентна поява нелегальних мігрантів у прикордонному соціумі неминуче впливала на нього. Мігранти служили безпосереднім джерелом інформації, очевидцями процесів, які відбувалися в УСРР (УРСР). Селянські маси Надзбруччя, в переважній більшості своїй патріархальні й консервативні, були схильні до сприйняття інформації від безпосередніх носіїв. Розуміючи це, а також беручи до уваги антипольські настрої західноукраїнського населення (поч. 1920-х рр.), радянська сторона сприяла проникненню більшовицьких агітаторів та диверсантів (що оголошували себе новітніми опришками як один з керівників "Червоної дванадцятки" С. Мельничук) в Галичину [15, с. 3–22]. З тих самих причин, наприкінці 20-х рр. XX ст. СРСР різко покращує охорону свого західного кордону, адже розповіді нелегальних мігрантів, їх фізичний стан слугували доказом тоталітарного характеру радянської держави. Протидія контрабанді з боку прикордонників СРСР також переслідувала не лише економічні інтереси. Партфункціонери розуміли, що масовий найм збіднілого галицького селянства для транспортування контрабанди на територію УСРР (УРСР) відбирав електорат у нелегальної КПЗУ, бо демонстрував тотальний

дефіцит та неефективність більшовицької економіки. Під час селянських заворушень 1930 р., Голодомору 1932–1933 рр. та активної фази колективізації різко зростає застосування зброї та виконання смертних вироків за спробу нелегального перетину радянського кордону. Відкритість такої діяльності у зоні фізичної видимості прикордонного населення Тарнопольського воєводства свідчили про зміну курсу стосовно західноукраїнського населення. Галичани, що створювали громадські комітети допомоги голодуючим, збирали свідчення для розгляду Лігою Націй факту штучності голоду 1932–1933 рр., перестали розглядатися як ґрунт, придатний для масової комуністичної агітації.

Під впливом постійної прикордонної напруги, гальмування національного й економічного життя з боку II Речі Посполитої, спираючись на аналіз свідчень втікачів з УСРР (УРСР), прикордонне українство значно радикалізувалося. Доказом цього може слугувати розвиток національно орієнтованих освітніх, господарських та спортивних організацій – "Просвіти", "Сокола", "Рідної школи" та філії "Маслосоюзу" і кредитних товариств, аматорських театрів, що діяли попри заборони поліції і прикордонників. У цих місцевостях максимальної сили набувають антирадянські настрої та формуються політичні та господарські зародки українського національного суспільства, що виявляється в утворенні громадських організацій (допомогових комітетів), які були покликані сприяти втікачам з-за кордону, надавати посильну допомогу радянському українству.

Виходячи з цього, можемо підсумувати, що сьогодні питання нелегальних міграцій і контрабанди товарів на кордоні між Республікою Польща та СРСР у 20-ті рр. XX ст. в українській історіографії, на відміну від польської чи білоруської, лише починає ставати об'єктом дослідження. Поряд із цим, перспективним наслідком для історичних студій вважаємо детальне дослідження впливу нелегальних міграційних процесів на життя автохтонного населення прикордонних регіонів Тарнопільського воєводства.

Список використаних джерел

1. *Васюта І. К.* Політична історія Західної України (1918–1939). Львів: Каменяр, 2006. 335 с. 2. *Зашкільняк Л.*, Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с. 3. *Алексієвець Л.* Новітня історія Польщі (1918–1926). Київ–Тернопіль: Астон, 2002. 320 с. 4. *Дейвіс Норман.* Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. П. Таращук. К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. 1080 с. 5. *Вісин В.*, Литвин М. Проект "Україна". Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / В. Вісин, Р. Голик, В. Голубко, Л. Зашкільняк та ін.; авт.-упоряд. М. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. 448 с. 6. *Dominiczak H.* Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939, Warszawa 1992. 287 s. 7. *Мельнікаў І.* Заходнебеларуская Атлантыда 1921–1941 гг. Мінск: Галіяфы, 2014. 429 с. 8. *Спаткай Л.* Пограничная летопись Беларуси. Книга VII. Польская пограничная охрана на территории Западной Беларуси (март 1921 г. – сентябрь 1939 г.). "Издательские решения", 2017. 228 с. 9. *Гнітько С.* Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ". №2/4 (13/15). Київ, 2000. С. 410–423. 10. *Кабачинський М.* Історія охорони кордонів України: Монографія. Хмельницький, 2005. С. 249. 11. *Drugi* Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: województwo tarnopolskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej / Statystyka Polski. Warszawa, 1938. Seria C. Zeszyt 78. 300 s. 12. *Adelsgruber* Paulus, Cohen Laure, Kuzmany Börries. Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland, 1772–1918. Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2011. 316 s. 13. *Гуменний С.* Основні категорії нелегальних мігрантів на українському відрізку радянсько-польського кордону в 20–30-х рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 107–113. 14. *Рубльов О.* Червона дванадцятка // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с. 15. *Макотерський Ю.* Чи спокій віднайдуть невинно убієнні. Чортків, 2004. 68 с. 16. *Архів* УСБУ Вінницької обл. Спр. 12197. Арк. 41–48, 50–51. 17. *Мірчук П.* Нариси історії Організації українських націоналістів. 1920–1939. Т. 1. Львів, 1999. 18. *Петлюра С.* Статті, листи, документи.

Видано в тридцяту річницю з дня смерти Симона Петлюри. 1926–1956. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. 481 с. 19. *Жив'юк А.,* Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від "червоного терору" до боротьби з інакодумцями Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1 / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2006. С. 8–78. 20. *Кондурашкин И.* Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918–1926. М., 1927. 21. *Державний* архів Служби безпеки України, Ф. 30. Спр. 427. Т. 1. Ч. 1. Арк. 19. 22. *Korpus* Ochrony Pogrnicza w szóstą rocznicę objącia służby na granicach Rzeczypospolitej. 1929–1930 / Red. F. Jamka Koperski. Warszawa, 1930. S. 9–10. 23. *Зуляк І.* Тернопільщина у міжвоєнний період / Тернопільщина: історія міст і сіл у 3-х томах. Т. 1. Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2014. 668 с. 24. *Фонди* Скала-Подільського краєзнавчого музею. Спогади Степана Мартюка (1925 р. н.). Машинопис. Торонто, 1997. 22 с. 25. *Держархів* Тернопільської обл. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 12. 26. *Держархів* Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1887. Арк. 7, 11, 18–29.

Сергей Гуменный

НЕЛЕГАЛЬНЫЕ МИГРАЦИИ КАК ЭЛЕМЕНТ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ ТАРНОПОЛЬСКОГО ВОЕВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ПОЛЬША (1921–1939)

Материал посвящен малоисследованному вопросу влияния нелегальных миграций с территории УССР к Второй Речи Посполитой на социально-экономическое положение Тарнопольского воеводства в 20–30-х гг. XX в. Выделены малоизвестные эпизоды контрабандной торговли, которая повлекла за собой активное экономическое развитие населенных пунктов на советско-польской границе. В статье делается попытка реконструкции общественных процессов, имевших место в пограничном социуме, вследствие активизации нелегальных миграционных процессов.

Ключевые слова**:** незаконная миграция, контрабанда, советско-польская граница, Корпус охраны пограничья (КОП), Вторая Речь Посполитая, Тарнопольское воеводство, УССР.

Serhii Humennyi

THE ILLEGAL MIGRATION AS AN ELEMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC REALITY OF THE TARNOPOL VOIVODESHIP OF THE REPUBLIC OF POLAND (1921–1939)

The article is devoted to the unexplored issue of the illegal migration's impact from the territory of the USSR to the Second Polish Republic and the socio-economic situation of the Tarnopol Voivodeship in the 20–30's of the XX century. Attention is drawn to the unexplored episodes of smuggling that caused an active economic development of the settlements in the Soviet-Polish border. The article attempts to reconstruct the social processes that took place in the border society due to the activation of illegal migration.

Keywords: the illegal migration, the smuggling, state border of the USSR, Border Protection Corps (KOP), the Second Polish Republic, Tarnopol Voivodeship, the Ukrainian Soviet Socialist Republic (UkrSSR).

УДК 328(477)

Антоніна Волошенко

СИСТЕМНА КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ НЕЕФЕКТИВНОЇ ПРОТИДІЇ

У статті проведено дослідження корупції як системного атрибуту української державності, проаналізовано причини неефективної протидії даному руйнівному явищу на вітчизняних теренах.

Ключові слова*:* системна корупція, різновиди корупції, протидія корупції, регуляторні імперативи, антикорупційний дирижизм.

Корупційна проблематика на сьогодні – світовий тренд, а боротьба з корупцією свого роду "мода" XXI століття. Корупція свою тіньову, потаємно-зловісну сутність втілює як атрибут загальноісторичного людського буття. Корупція – це багатоаспектне політичне, соціально-економічне, антиправове та психологічно-аморальне явище, що ґрунтується в цілому комплексі протиправних дій і вчинків, націлених на отримання неправомірної вигоди та незаконне збагачення. Упродовж існування України як незалежної держави корупція набула безпрецедентних масштабів і на сьогодні є системною.

Прийняття нормативно-правових актів вищої юридичної сили (законів) антикорупційного штибу, а також президентських антикорупційних указів та офіційних постанов виконавчої влади набуло перманентного характеру. За їх кількістю (за нашими підрахунками – 38) Україну можна вважати світовим чемпіоном. Водночас інтенсивно збільшується кількість різного роду агентств, бюро, служб антикорупційного штабу. Окрім уже існуючих на початку березня 2018 р. розроблено черговий законопроект про створення Національного бюро фінансової безпеки, безпосередньо підзвітного Президенту країни. І це при тому, що в березні 2017 р. Кабінет Міністрів схвалив законопроект "Про службу фінансових розслідувань". Чи сприятиме кількісне збільшення однопорядкових антикорупційних структур ефективній протидії корупції? – риторичне запитання.

Однак попри те, що гасла "запобігання корупції", "протидія корупції", "боротьба з корупцією" звучать як мантра усі роки української незалежності, кожна нова влада, декларуючи антикорупційні імперативи, своїми практичними діями стало погіршує фінансово-економічну, а отже, і антикорупційну ситуацію в країні. Еволюціонуючи, дане явище від окремих, спорадичних проявів у вигляді хабарництва, перетворилася на складне, системне, багатогранне дійство, що деформує базові засади національного державотворення.

Водночас корупція, як атрибутивне явище суспільного буття, будучи на слуху у політтехнологів і журналістів, досі залишається поза серйозною увагою наукової спільноти. Досі антикорупційна проблематика не стала предметом монографічних та дисертаційних досліджень вітчизняних учених. Лише нещодавно з'явилося солідне монографічне дослідження на дану тему [13].

На вітчизняних теренах, детермінована розмаїттям різних за змістом й характером причин, чинників і умов, корупція проявляється практично в усіх сферах суспільного буття. Аналізуючи категорію "системна корупція", ми виходимо з таких її різновидів:

- політична корупція;
- владно-олігархічна корупція;
- корпоративно-кланова корупція;
- адміністративно-бюрократична корупція;

- офшорна корупція;
- економічна корупція;
- побутова корупція.

Виходячи з обмежених рамок журнальної публікації, пропонуємо досить стислу характеристику вищевказаних різновидів системної корупції.

Політична корупція переслідує мету досягнення, насамперед, політичної вигоди шляхом узурпації базових повноважень держави. У даному випадку на передній план виходить політичний вплив, тобто загальнодержавний ресурс влади, підпорядкований особистісним або груповим інтересам. За влучною характеристикою першого Президента незалежної України Л. М. Кравчука, політична корупція – це "демократія навиворіт". Інакше кажучи, політична корупція істотно послаблює державність, відчутно підриває авторитет держави. Українською очевидністю є те, що до Верховної Ради весь час потрапляють особи (через спотворення результатів виборів та підкуп виборців), які не відповідають критеріям і стандартам політичної доброчесності. Таким чином, політична корупція дає змогу конвертувати владу в капітал, а капітал – знову у владу.

Для протидії даному корупціогенному "тандему" на часі: по-перше, прийняти й неухильно здійснити комплекс законодавчих і нормативно-правових заходів, націлених на виконання рекомендацій Групи держави проти корупції (GRECO); по-друге, провести за участю авторитетних учених юристів експертизу дієвості чинного антикорупційного законодавства; по-третє, украй важливо забезпечити реальну дієвість новостворених антикорупційних органів, бюро, служб. Адже високо затратна для держави наявність останніх поки що не гальмує розмаїту корупцію на вітчизняних теренах. Також абсолютно не виправданою виявилася практика фінансування політичних партій, які потрапляють до Парламенту країни, з державного бюджету.[1]

Владно-олігархічна корупція – це вплив олігархів на формування груп впливу у Верховній раді та ключових сегментах Кабінету Міністрів шляхом незаконних і непрозорих виплат народним депутатам та вищим державним посадовим особам. Відомий й авторитетний в минулому дипломат, а нині популярний письменник Юрій Щербак справедливо відзначає "відчутну корупційну хтивість можновладців, присутність олігархічних впливів на політику" [20, с. 212].

У той же час найбільш прибуткові сегменти національної економіки очолюють ставленики олігархічних груп. При цьому фінансово-грошові ін'єкції здійснюються олігархами з метою підпорядкування власним інтересам базові правила та ключові регулюючі імперативи, тобто закони, укази, положення інструкції тощо. Під гаслом ринкових реформ в країні відбулося безконтрольне присвоєння олігархами найбільш прибуткових галузей та сегментів національної економіки. Таким чином, всезагальна "топ-корупційна дисперсія" системно корумпованими владними інституціями й держапаратом зумовлює перманентність цивілізаційної деградації країни і суспільства. Фактично йдеться про "фундаменталізм свободи існуючих монополій великого капіталу, який багато в чому приватизував державу" [6, с. 4].

Для того щоб, врешті-решт, зламати "хребет" владно-олігархічній корупції необхідна, по-перше, політична воля найвищого керівництва держави. По-друге, має бути призупинена бездумна екстенсивність появи нових законів, які затим "посилюються" черговими змінами та доповненнями, і в найкоротший термін – "почивають у бозі", тобто з моменту їх прийняття стають нікому не потрібними. По-третє, має обов'язково утвердитися судова система і передусім антикорупційний суд, націлений забезпечити невідкладний і об'єктивний

[1] Так, бюджетні витрати на парламентські партії склади в минулому році 197 млн грн.

судовий розгляд корупційних справ і невідворотність покарання їх ідеологів та виконавців.

Корпоративно-кланова корупція є відчутним провокатором сприйняття держави як концентратора системної корупції. У буквальному розумінні "клан" – це домінуюча і водночас монопольно-замкнута група спільників, що переслідує мету ігнорувати загальнодержавні інтереси й пріоритети заради збагачення та отримання неправомірної вигоди. Корупційні прояви корпоративно-кланової корупції перш за все пов'язані з діяльністю так званих "промислово-фінансових груп" (ПФГ). Офіційно дані юридичні структури в Україні не створювалися самоініціативно. За попередніми оцінками, на вітчизняних теренах де-факто діє 10–15 міжрегіональних і близько 50 регіональних об'єднань, які виникали й формувались при підтримці тіньового капіталу і які з часом утвердилися в формі корпоративно-кланових угрупувань [16]. Водночас майже 50 % непрацюючих кредитів банків припадає на 20 найбільших бізнес-груп.

В Україні кланово-корупційні відносини – це зцементований моноліт, що об'єднує правоохоронні органи, прокуратуру, суди, чим власне і зумовлена аморфність зусиль щодо протидії незаконному збагаченню представників вітчизняної клептократії. Характерними ознаками корпоративно-кланової корупції виступають: клановість, кронізм (родинність), непотизм, протекціонізм, фаворитизм. Виходячи такої очевидності, д. ю. н., проф. Данило Гетманцев вважає, що "захищатися частіше треба не державою і правом, а від держави і права" [7, с. 9].

Не може залишатися поза увагою громадянського суспільства запит першого Президента незалежної України до нинішньої чинної влади: "чого ви світом з протягнутою рукою ходите? У вас мільярдерів більше, ніж в інших країнах Європи, у вас навколо міст палаци стоять, а по вулицях через дорогі іномарки пройти не можна! З фотографіями своїх домівок позичатися їдьте…" [21, с. 15].

Адміністративно-бюрократична корупція. Корупцію, що поширюється на нижньому і середньому рівнях державної влади, називають адміністративною (посадово-бюрократичною). Адміністративно-бюрократична корупція визначається як "навмисне спотворення практик застосування чинних законів, правил і норм з метою надання переваг державним і недержавним економічним агентам за допомогою незаконних і непрозорих виплат державним посадовим особам" [14].

Український бізнес вимушений витрачати багато часу і значні ресурси задля подолання бюрократичних перепон і дотримання непотрібних правил і норм. Тож, адміністративно-бюрократична корупція відчутно підриває довіру підприємців до влади та державних інституцій. При цьому хабарники, розкрадачі бюджетних фінансів і державного майна, як правило, відповідають перед законом суто символічно. На часі законодавчо відмінити штрафи за корупційні проступки, а також право вносити корупціонерами заставу. Бюрократична вседозволеність і відсутність невідворотної відповідальності є реальним підґрунтям даного різновиду корупції.

Нобелівський лауреат Пол Кругман на щорічному формі Ялтинської економічної стратегії (16. 09. 2017 р., м. Київ) зазначив: "В Україні величезна армія держслужбовців. Навіть не уявляю, навіщо вам їх стільки потрібно".[1] І тенденція нарощувати армію чиновницької бюрократії є перманентною. Так, урядом прийнято рішення про створення інституту "директоратів", які стануть черговим додатковим підрозділом міністерств поряд з уже існуючими департаментами, управліннями, відділами тощо.

---

[1]Див.:https://dt.ua/macrolevel/nobelivskiy-laureat-pol-krugman-treba-govoriti-pro-viznachalnu-rol-derzhavi-u-podolanni-krizi-pro-neobhidnist-vtruchannya-u-rinkovi-mehanizmi-ta-ruchnogo-keruvannya-254451_.html.

Величезна армада державних службовців звично використовує своє посадове становище, щоб збагатитися матеріально або ж прогарантувати отримання неправомірної вигоди. Поза полем правового регулювання залишаються багато видів соціально і економічно небезпечної і реальної корупції: корупційний лобізм; корупційний фаворитизм і протекціонізм; непотизм (заступництво родичам); незаконне збагачення і т. ін. У цьому сенсі не варто погоджуватися з пропозицією проф. В. О. Мандибури про "унормування лобіювання як легального демократичного шляху взаємодії громадянського суспільства та правової держави, визначення легальних форм і способів лобіювання" [13, с. 447]. Не складає труднощів аби уявити ті зловживання, які на законних підставах стануть демонструвати вітчизняні лобісти. Тотально корумпована система не в змозі боротися сама з собою.

Нинішня практика перманентного розмноження чиновницько-бюрократичних структур зрозуміло підживлює адміністративно-бюрократичну корупцію. І даний різновид корупції існуватиме доти, доки держава не піде на відчутну кількісну оптимізацію наявних державних інституцій і служб.

Офшорна корупція. Офшорна корупція – це переховування фінансових капіталів й високоприбуткових активів за межами країни, яка є продуцентом останніх. Попри те, що в економічно розвинутих країнах присутня жорстка антикорупційна практика та діє ефективна система попередження легалізації тіньових капіталів, досі окремим винятком залишається офшорна корупція. Остання всіляко стимулюється корупційними сюзеренами окремих високорозвинутих країн, оскільки таким чином здійснюється інвестиційне підживлення відповідних територій. За даними Global Financial Integrity масштаби світової офшоризації сягають 21 трлн дол., а загальна сума високоліквідних активів й цінностей нині перевищує 32 трлн дол. [22, с. 1]

Офшорні юрисдикції або офшорні фінансові мережі є невід'ємним атрибутом тих ринкових економік, які демонструють спрощені умови фінансово-правового нагляду й контролю і таким чином забезпечують: а) можливість для фінансових агентів інших країн анонімно здійснювати фінансові операції; б) приховувати реальних вигодоотримувачів (бенефіціарів) фінансових потоків: в) комфортні умови для легалізації тіньового капіталу; г) можливість уникати податкових та інших платежів.

За роки української державності суб'єкти корупційних відносин зареєстрували 468 офшорних компаній. Найвища активність офшоризації припала на останнє десятиліття. Так, лише у минулому році 115 українських чиновників задекларували 375 офшорних компаній в 41 країнах [18]. При цьому майно та активи не задекларовані на вітчизняних теренах. За оцінками фахових експертів, обсяги виведених в офшори тіньових капіталів перевищують 10 млрд дол. за рік [18].

Світова практика боротьби з офшорною корупцією доводить, що найбільш ефективним та дієвим засобом є створення сприятливого інвестиційного і підприємницького клімату в національній економіці для легалізації капіталів. Крім того, для України є край необхідними до застосування рекомендації Лондонського антикорупційного форуму (відбувався 12. 05. 2016 р.) за участю глав держав і представників правоохоронних органів: по-перше, більш активно й дієво викривати реальних корупціонерів; по-друге, відчутно посилити кримінальну відповідальність публічних діячів, у тому числі VIP-чиновників за корупційні дії та активне освоєння офшорно-тіньових схем [12, с. 157].

Економічна корупція. Ще древні римляни стверджували: "сила – запобігає та зупиняє, а слабкість – провокує". Даний постулат доречний щодо такого масштабного явища, яким на сьогодні є економічна корупція. У корупційній економіці деформуються або перестають діяти фундаментальні економічні

закони. На сьогодні беззаперечною є та очевидність, що системна (багаторівнева й масштабна) корупція руйнує передусім фінансово-економічний фундамент держави.

Зазвичай економічна корупція найчастіше демонструє такі прояви: незаконне кураторство великими інвестиційними проектами, особливо з участю іноземних корпорацій; отримання монопольного допуску до найбільш вигідних й прибуткових видів комерційної діяльності, (наприклад, нафтогазовій чи в експортно-імпортній сфері); заволодіння контрольним або блокуючим пакетом акцій; участь близьких родичів впливових державних службовців або муніципальних чиновників в управлінні компаніями; створення особливо сприятливих, штучних умов для "своїх" фірм; підбір найбільш вигідних замовлень та постачальників необхідної продукції тощо.

Необхідно розуміти, що економічна корупція – це перш за все дієві схеми і механізми тіньовим чином реалізувати надмірні фінансові запити й егоїстичні інтереси. Загальновідомо, що значна частина національної економіки дуже глибоко імплементована в "тінь". Різні дослідники рівень тінізації фінансово-економічних відносин визначають на рівні від 35 до 65 % [22]. А за даними Асоціації дипломованих сертифікованих бухгалтерів Україна з рівнем тінізованої економіки 45,16 % твердо посідає чільне місце у списку країн з найбільшою тіньовою економікою. Україна "поступилася" Нігерії (48, 37 %) та Азербайджану (67,04 %) [22]. У світовій практиці рівень тінізації економіки понад 40 % ВВП оцінюється експертами як критичний, оскільки за таких умов важелі регулювання економікою втрачають дієвість. В абсолютному виразі обсяг тіньової діяльності в 2017 р. сягнув 1,1 трлн грн. [22].

У 2018 р. масштаби й рівень тіньової економіки в Україні не зменшилися. Більше того, в умовах поширення цінових та девальваційних шоків, що провокуються так званим "гнучким валютним курсом", спостерігається подальше зростання тіньової економіки, а отже, корупційних схем і операцій. Проф. В. О. Мандибура справедливо зазначає, що "по-справжньому багата людина в Україні фактично нічим не поступається в обсягах кінцевого споживання тій особі, яка вважається багатою в США чи Євросоюзі" [13, с. 166]. І це при загальному, тотальному зубожінні працюючого населення.

На національному рівні економічна корупція – це стало відтворювальна система деформації передусім макроекономічних відносин шляхом протиправного обміну народногосподарського ресурсу на вигоду окремих осіб та владно-економічних кланів. Зрозуміло, що економічна корупція фактично не може існувати без підтримки і тісної взаємодії із владними структурами. В Україні часта зміна гравців в чиновницько-управлінській вертикалі не змінює корупційної суті пануючих економічних відносин.

Економічна корупція являє широку гаму різних за характером і ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю антидержавних діянь. Рівень економічної корупції – це своєрідний "термометр" правового й морального здоров'я суспільства і водночас показник здатності держави системно й реально протидіяти даному хронічному злу. Економічну корупцію слід розглядати як різновид суспільної корозії, яка роз'їдає державні устої і руйнує суспільство загалом.

Експертні оцінки показують, що майже 70 % громадян України переконані (і небезпідставно), що новостворені антикорупційні структури в значній мірі демонструють зусилля в протидії економічній корупції як украй руйнівному явищу. Так, НАБУ зініціювало розгляд таких корупційних справ: Одеського припортового заводу, справи Мартиненка, Онищенка, Насірова, щодо крадіжок проекту "Стіна", Ротердам +, Карпати газ, крадіжок при рефінансуванні банків НБУ, справа Трейд Коммодити та ін. До суду скеровано 52 обвинувачувальні

акти стосовно 79 осіб. Особливий резонанс викликав арешт глави фіскальної служби країни Романа Насірова, тіньова діяльність якого принесла бюджетні збитки в сумі 2 млрд грн. Загалом на початок 2017 р. НАБУ здійснив досудове розслідування у 272 кримінальних провадженнях. Нещодавно в Мінінфраструктурі України виявили корупційні порушення в тендерах на 6,4 млрд грн. [23]. Однак в традиціях української слідчої практики й тенденційного судового лібералізму зазначені справи так і не завершилася очікуваним жорстким вироком.

Зрозуміло, що з кожним роком економічна корупція стає все більш витонченою. Зокрема, цьому сприяє поява новітніх фінансових інструментів та найсучасніших Інтернет технологій. Показово, що на світових фінансових ринках останнім часом усе більш активно проявляють себе такі похідні від фінансових деривативів, як кредитний брокеридж, форекс брокеридж, депозитарні розписки, ковенанти, коллатералізовані боргові зобов'язання, сек'юритизація, ф'ючерсний контракт на основі фондових індексів, фінансово-інформаційні активи та багато інших. Досить активно у фінансових операціях використовуються свопові угоди тощо. Корупціонери освоюють їх швидше, ніж детективи НАБУ, НАЗК та працівники Держфінмоніторингу. За визнанням міністра фінансів О. Данилюка, "для нинішніх борців з корупцією – це космос".

Тому не зрозумілою і, на наше переконання, принципово неприйнятною є позиція д. е. н., проф. Олександра Петрика[1], коли він стверджує: "Посилення контролю за кредитною діяльністю банків з боку міжнародних інституцій і НБУ може стримувати фінансові установи у наданні кредитів бізнесу, операції з яким можуть класифікуватися як підозрілі щодо корупції" [22 (44), с. 7]. Якраз навпаки, посилення державного і міжнародного контролю за банківським бізнесом – це запорука детінізації банківської діяльності, а отже звуження корупції в фінансово-економічній сфері.

Авторитетні українські вчені-макроекономісти у свій час слушно порекомендували: "Доступні інструменти та механізми здійснення економічної політики необхідно використовувати вибірково і розумно. Прагматичний підхід передбачає і те, що набір інструментів господарської політики не може бути даним раз і назавжди. Від одних інструментів потрібно позбавлятися, а інші створювати" [5, с. 16]. Однак для цього важливо застосовувати "практику державного підштовхування". Тому цілком закономірно, що Нобелівську премію 2017 р. з економіки присудили професору Чикагського університету Ричарду Талеру "за вклад у вивченні поведінкової економіки" [1].

Фактично замаскованою корупційною схемою, зініційованою НБУ в 2014 р., на яку чомусь досі не звертає уваги НАБУ, є усталена модель відволікання коштів банків (що мали б бути задіяні в кредитуванні національної економіки) на так звані "депозитні сертифікати". Завдяки такій схемі середньоденні суми на депозитних сертифікатах у 2017 р. становили майже 49 млрд грн За це НБУ виплатив банкам по депозитним сертифікатам 6,4 млрд грн Голова Ради НБУ Богдан Данилишин, критикуючи таку практику, визнає: "Виходить, що у вигляді депозитних сертифікатів Нацбанк створив для банків безризиковий інструмент, що не тільки є дуже витратним для держави, а й витісняє з ринку практику кредитування реального сектору економіки" [8, с. 5].

Побутова корупція. Одним з ключових чинників побутової корупції в Україні є вимушений контакт громадянина з чиновником. Украй негативною тенденцією є те, що Україна все більшою мірою перетворюється у залежного користувача, а не ідеолога і розробника сучасних інформаційних технологій. На початку 2010 р. відповідний департамент ООН підрахував і опублікував на базі 192 країн світу

[1] Виконавчий директор МВФ від України (2013–2017 рр.)

рейтинг готовності кожної з них до використання технологій "електронного уряду". Україна на той час посіла (завдяки радянському заділу) почесне 54-е місце [10, с. 185]. Однак за останні 17 років за критерієм формування "невагомої економіки" наша держава втратила наявний науково-технічний потенціал і впала у "велику депресію" [9, с. 248]. Відчутним наслідком останньої є системна (і зокрема, тотальна побутова) корупція.

Загроза побутової (низової) корупції в тому, що при мінімальному рівні ризику для обох сторін угоди вона володіє специфічною цінністю не тільки для отримувача хабара, але і для хабародавця. Згідно з даними соціологічного опитування, за підсумками 2017 року, не менше 60 % українців вважають хабарництво нормою життя. При цьому більше половини (54,1 %) респондентів впевнені в тому, що влада практично нічого не робить для боротьби з корупцією, 39,5 % опитаних вважають, що робить недостатньо, лише 3,5 % відповіли, що "влада робить все від неї залежне" [24].

У країнах, де має місце бідність працюючого населення і, зокрема, низький рівень оплати державних службовців, панує побутова корупція. "Хабар і корупція перетворилися на таке само закономірне і необхідне явище як сонце, дощ, ніч, день, закон чи його відсутність" [11, с. 271]. Виходить замкнуте коло: корупція є причиною зубожіння і гальмом розвитку держави, а зубожіння – причина поширення корупції. Як правило, учасники відповідних дій не вважають себе агентами корупції; скоріш за все, на їх переконання, це тактика виживання.

З певними застереженнями, але враховуючи нинішнє адміністративно-бюрократичне засилля, можна зрозуміти прибічників точки зору, що "побутова корупція допомагає в реалізації прав громадян, усуває створені бюрократичні перешкоди, долає дію соціально необумовлених правових норм тощо" [2, с. 51]. Але необхідно враховувати, що при цьому порушуються права інших громадян і відбувається тіньовий перерозподіл грошових коштів. Також, загрозою є для майбутнього суспільства, той факт, що сприйняття корупції, як звичної реальності, формується у ранні періоди підростаючого покоління.

Підсумовуючи вищеозначені різновиди системної корупції, зазначимо: ефективна протидія даному злоякісному явищу передбачає застосування широкого комплексу державних регуляторних імперативів. Підґрунтям останніх, як правило, виступають базові принципи, закони, постанови, інструктивні вимоги, накази тощо. Водночас регуляторні імперативи набувають реальної дієздатності лише тоді, коли враховують наявні об'єктивності та викликають довіру широкого загалу, тобто віддзеркалюють базові державні й суспільні інтереси та пріоритети.

Водночас відсутність найвищої політичної волі щодо реальної протидії засиллю корупції на вітчизняних теренах відчутно послаблює впливи державних регуляторних імперативів. Зокрема, закони як нормативно-правові акти вищої юридичної сили, все частіше ігноруються, не сприймаються як визначальний імператив, тобто обов'язкове правило громадянських поступків та суспільної поведінки. Тому є вагомі підстави стверджувати, що в Україні системна корупція фактично витісняє державу як імперативний (визначальний) суб'єкт влади, присвоюючи принципово важливі атрибути.

Системна корупція – нейтральна до понять "гуманність" і "милосердя", так само як і закони дикої природи. Тому така модель суспільних відносин, гостро потребує широкого розмаїття законів, законодавчо встановлених принципів, правил і норм, які б чітко й однозначно, тобто правовим чином, впорядковували ці відносини. Дану модель ми називаємо "антикорупційним дирижизмом" [3]. Тому постає гостра необхідність в розробці та застосуванні комплексної моделі антикорупційного дирижизму, тобто постійному моніторингу корупційної

ситуації в країні, вивчення причин виникнення корупційних проявів та наслідків від їх впливу, розгляду в деталях корупції як системного явища.

Відтепер стало очевидним, що не виробивши і не запустивши в дію державні регуляторні імперативи протидії корупції, держава не в стані перебороти дану кризову ситуацію в країні. Регуляторні імперативи – пов'язані й обумовлені фундаментальними принципами на яких має бути побудована національна система державного управління й макроекономічного регулювання. Зауважимо, що сутність державного управління – це передусім і головним чином практичне застосування регуляторних імперативів. Саме в цьому знаходить свій реальний прояв (так має бути) любий акт державного впливу, де б він не здійснювався. Тому протидія системній корупції через механізми ефективного застосування регуляторних імперативів – це чи не найбільш нагальна потреба українського сьогодення.

А така очевидність потребує консолідації зусиль наукової спільноти, державників-патріотів і високофахових політтехнологів для формулювання антикорупційної моделі і водночас запуску в дію найбільш ефективних інструментів антикорупційної політики, до яких безумовно слід віднести державні регуляторні імперативи антикорупційної протидії.

У концептуальній парадигмі протидії системній корупції державні регуляторні імперативи мають відігравати визначальну роль По суті державна політика і механізми запобігання, виявлення, розслідування, розкриття та припинення тіньових схем і корупційних діянь охоплюється поняттям "антикорупційний дирижизм". Отже, державні регуляторні імперативи, націлені протидіяти системній корупції, і антикорупційний дирижизм – це практично нероздільні процеси.

Вище запропонована модель конкретних проявів системної корупції важлива тим, що чітко демонструє необхідність і важливість запобігати і протидіяти не корупції взагалі, а виявляти насамперед причини та ключових суб'єктів того чи іншого корупційного різновиду, що в свою чергу стає запорукою не спорадичної боротьби з наслідками корупційних проявів, а з їх першопричинами та носіями. З цією метою украй важливо сформувати 7 груп фахових експертів не бюрократичного штибу (при цьому не обмежуватися лише юристами, а залучати вчених макроекономістів, фінансистів, соціологів), кожна з яких спеціалізовано відслідковувала б відповідний корупційний сегмент (напрямок) та оперативно готувала фахові рекомендації для відповідних комітетів Верховної Ради, ДБР, НАБУ, та інших антикорупційних служб.

Особливо назрілою й актуальною має стати увага фахових науковців до такого цивілізаційного феномену як "державні регуляторні імперативи" або "антикорупційний дирижизм". Антикорупційний дирижизм передбачає запуск в дію: по-перше, системну детінізацію; по-друге, деолігархізацію та демонополізацію; по-третє, легімітизацію товаропродукуючого капіталу; по-четверте, здійснення виваженої фіскальної амністії; по-п'яте, також на часі законодавчо-нормативне врегулювання проблеми конфлікту інтересів, прозорості доходів і видатків публічних осіб та державних службовців.

На часі невідкладно скасувати нині діючу "презумпцію невинуватості" народних депутатів, та публічних осіб найвищого державного рангу, котрі підлягають досудовому слідству у зв'язку з виявленими корупційними діями.

Подолання корупції на побутовому рівні в національній економіці не можливе без подолання тотальної бідності передусім працюючого населення. Необхідно законодавчо затвердити поняття "межа бідності" та встановити поріг прожиткового мінімуму на рівні міжнародних стандартів: 5 доларів на день на одну особу відповідно до курсу гривні, що закладається у Державний бюджет.

Лише такий захід стане першим реальним кроком в протидії побутовій (фактично загальнонародній) корупції.

Список використаних джерел

1. *Белянин А. В.* Ричард Талер и поведенческая экономика: от лабораторных экспериментов к практике подталкивания (Нобелевская премия по экономике 2017 года) // Вопросы экономики. 2018. С. 5–25. 2. *Бусол О. Ю.* Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : дис. …д-ра юрид. наук: 12. 00. 08. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2015. 479 с. 3. *Волошенко А.* Антикорупційний дирижизм в Україні: проблеми ефективного застосування. Банківська справа: науково-практичне видання. №6 (137). 2015. С. 81–89. 4. *Гайдуцький П.* Незабуті реформи в Україні. 1991–2017. К. ТОВ "ДСК-центр", 2017. 852 с. 5. *Геєць В., Гриценко А.* Навігатор у блукаючому світі (роздуми над прочитаним) // Економіка України. 2009. № 9. С. 4–18.6. *Геєць В.М.* Особливості взаємозв'язку економічних та політичних трансформацій на шляху до реконструктивного розвитку економіки України // Економіка України. 2017. № 10. С. 3–17. 7. *Гетманцев Д.* Під загрозою виживання // Дзеркало тижня. Міжнародний громадсько-політичний тижневик. 2017. № 47. С. 9. 8. *Данилишин Б.* Цілі політики компромісу: зростання економіки чи зниження інфляції? // Дзеркало тижня. Міжнародний громадсько-політичний тижневик. 2018. №7. С. 5. 9. *Ещенко П. С.* Украинская "великая депрессия" и как из нее выйти? К.: ВД "Дакор", 2017. 248 с. 10. *Згуровський М. З.* Тернистий шлях до відродження: статті та інтервью К.: Генеза, 2010. 368 с. 11. *Камлик М., Невмержицький Є.* Корупція в Україні. К.: Знання, КОО, 1998. 187 с. 12. *Ковальчук А.* Боротьба з відмиванням брудних капіталів: міжнародні стандарти та національні реалії. К.: Знання, 2016. 318 с. 13. *Мандибура В. О.* Корупція: інституційна сутність та механізми подоланн. К.: Парламентське видавництво, 2017. 488 с.14. *Нисневич Ю.,* Стукал Д. Многоликая коррупция и ее измерение в исследованиях международных организаций // Мировая экономика и международные отношения, 2012, № 3. С. 83–90. 15. *Петрик О.* "Кредитна апатія", або Чому банки не кредитують бізнес? // Дзеркало тижня. Міжнародний громадсько-політичний тижневик. 2017. №44. С. 7. 16. *Протидія* економічній злочинності / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк, І. М. Зарецька, Е. Картер, Р. Ворнер. Харків: Нац. ун-т внутрішніх. справ, 2004. 568 с. 17. *Топ-10* видов коррупции в Украине. РИА Новости Украина. 11.12.15. URL: http://rian.com.ua/infografika/20151211/1001868134.html. 18. *Рощенко О.* Антикорупціонери: НАЗК має дослідити майно 375 офшорів // Українська правда. 5. 01. 2017. URL: http://www.pravda.com.ua/news/2017/01/5/7131723//. 19. *Розслідування* НАБУ: ключові показники.URL: nabu.gov.ua/tags/rozsliduvannya-nabu. 20. *Щербак Ю.* Україна в епіцентрі світового шторму: оцінки, прогнози, коментарі. К. : Ярославів Вал, 2017. 360 с. 21. *"Бульвар Гордона"*, 07. 03. 2018 р., №10, с. 15. 22. *Дзеркало* тижня. Інформаційно-аналітичний тижневик. 2017. № 40. С. 1 23. *Див.*: UKR.NET, 24.XI.2017 р. 24. *РИА* Новости Украина URL: http://rian.com.ua/infografika/20171211/1001868134.html.

Антонина Волошенко

СИСТЕМНАЯ КОРРУПЦИЯ В УКРАИНЕ: ПРИЧИНЫ НЕЭФФЕКТИВНОГО ПРОТИДЕВОДЕЙСТВИЯ

В статье проведено исследование коррупции как системного атрибута украинской государственности, проанализированы причины неэффективного противодействия данному разрушительному явлению на отечественных просторах.

Ключевые слова: системная коррупция, разновидности коррупции, противодействие коррупции, регуляторные императивы, антикоррупционный дирижизм.

Antonina Voloshenko

THE SYSTEMIC CORRUPTION IN UKRAINE: CAUSES OF INEFECTIVE COUNTERACTION

The paper presents the research of corruption as a systemic attribute of the Ukrainian statehood, it analyses the reasons of ineffective opposition to this devastating phenomenon on the native territory.

Keywords: systemic corruption, corruption varieties, corruption counteraction, regulatory imperatives, anticorruption dirigisme.

УДК 334: 331.5

Любов Литвин

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано сутність та ознаки соціального підприємництва. Розглянуто основні сфери діяльності та напрями соціального підприємництва.

Виявлено роль і значення соціального підприємництва в Україні, розвиток якого сприяє створенню робочих місць і нових форм підприємництва та зайнятості, що, в свою чергу, пом'якшує соціальну напругу.

Ключові слова: підприємництво, соціальне підприємництво, соціально відповідальний бізнес, благодійна діяльність.

Світовий економічний розвиток упродовж останніх десятиліть супроводжується загостренням соціальних та екологічних проблем суспільства. Ці проблеми є наслідком так званих "ринкових провалів", тобто неспроможності ринкових механізмів ефективно їх розв'язувати.

За такої ситуації держава має перерозподіляти свої доходи на задоволення найгостріших соціальних потреб, проте багато з них так і залишаються нерозв'язаними. Все це у підсумку обумовило активізацію діяльності різноманітних некомерційних, волонтерських, благодійних незалежних організацій філантропічної спрямованості, які у свою чергу сприяли появі на рубежі XXI ст. соціальних підприємств.

У нинішніх умовах ця тема дуже актуальна для України. Сучасні виклики українського суспільства, а саме військові дії та проблеми внутрішньо переміщених осіб, створюють додаткові причини щодо активізації соціальних ініціатив. Соціальне ж підприємництво може стати ефективною формою такої допомоги.

Соціальне підприємництво – це бізнес, що має переважно соціальні цілі та доходи якого головним чином реінвестують у розвиток підприємства та/або спрямовують на громадські справи чи вирішення гострих соціальних проблем.

Соціальні підприємства не є благодійними організаціями, вони функціонують так само, як будь-який інший комерційний бізнес. Відрізняються вони тільки тим, що отриманий прибуток вкладають у добру справу, а не тільки збагачує власника цього бізнесу.

Соціальне підприємництва охоплює три ключових аспекти:

підприємницький вимір: участь у безперервній економічній діяльності (наприклад, впровадження інновацій для забезпечення потреб неплатоспроможного населення, отримання прибутку);

соціальний вимір: виразна соціальна мета (наприклад, працевлаштування інвалідів, залучення маргіналізованих груп населення до громадського життя);

управлінський вимір: наявність механізмів управління, що забезпечують пріоритетність соціальної мети та врахування інтересів різних зацікавлених сторін. Для соціальних підприємців найголовніша мета – соціальні зміни (здебільшого – завдяки вирішенню нагальної проблеми, яку було недооцінено чи проігноровано іншими інституціями (державними установами, бізнес-структурами тощо).

Можна виділити три ознаки соціального підприємництва:

1) на ньому має працювати не менше ніж 50 % працівників, які представляють вразливі групи населення, до того ж велика частина прибутку реінвестується в розвиток компанії та створення нових робочих місць;

2) на підприємстві може бути менше половини працівників з уразливих груп населення, натомість щонайменше 10 % прибутку спрямовується на соціальну мету;

3) можна не працевлаштовувати вразливі групи населення, але віддавати на соціальну мету 20 % прибутку [1].

В Україні поки що бракує досвіду, практики, розуміння соціального підприємництва, а головне – достатньої кількості соцпідприємців, які, об'єднавшись і дійшовши взаємної згоди, змогли б відстоювати свої інтереси та розвиток соціального підприємництва через створення закону. В іншому разі – створення та ухвалення невиваженого закону може обмежити можливості соцпідприємництва, звузити допустимий діапазон діяльності та навіть нашкодити.

Соціальне підприємництво в Україні розвивається поступово і поки знаходиться на стадії зародження. В рамках проекту "Сприяння соціальному підприємництву" в різних регіонах України створюються спеціальні центри, які надають соціальним підприємствам комплексну підтримку у започаткуванні та розвитку їхньої діяльності, проводять тренінги та навчання соціальних підприємців.

В Україні соціальне підприємництво набуває все більшої популярності серед громадських організацій, як ефективний механізм вирішення локальних соціальних та економічних проблем територіальних громад.

Діяльності українських соціальних підприємств за даними "Каталогу соціальних підприємств" зосереджена переважно у сфері послуг – майже 67 % підприємств (освіта, спортивні клуби, туризм, шиномонтаж) (здебільшого така діяльність не потребує значних фінансових інвестицій при започаткуванні); далі йде поєднання виробництва і надання послуг – 26 % (легка промисловість та психологічна допомога, виробництво сувенірної продукції української тематики та професійно-технічна освіта/ діяльність шкіл підготовки водіїв транспортних засобів/ надання соціальної допомоги без забезпечення проживання для осіб похилого віку та інвалідів). Виробничою діяльністю займаються лише 7 % підприємств (сфера харчування, поліграфія, сільське господарство) [2].

Прикладами українських соціальних підприємств в Україні є платформа "Тепле Місто", соціальна пекарня "Горіховий дім", Львівська міська громадська організація "Туристсько-спортивний клуб "Манівці", піцерія "PizzaVeterano", Благодійний магазин "Ласка" (LaskaCharityStore) та інші [3].

Незважаючи на зростання популярності та поширення в різних країнах і частинах світу, соціальне підприємництво в Україні постає перед цілою низкою проблем та перешкод. Найбільшим і єдиним недоліком соціального бізнесу є те, що підприємець не може розпоряджатися своїм прибутком повністю. До переваг можна віднести високу відповідальність за результати діяльності перед клієнтами та громадою, інноваційність, переважання соціальної місії над комерційною, працевлаштування незахищених верств населення, реформування соціальної сфери.

Соціальне підприємництво допомагає створювати робочі місця; збагачувати професійний досвід людей, які працюють на соціальних підприємствах, задля подальшого працевлаштування за сучасних ринкових умов; розвивати територіальні громади, залучаючи до громадського життя соціально вразливі групи населення, забезпечуючи їхніх членів роботою; розширювати активність громадян, які можуть самостійно вирішувати свої проблеми та брати відповідальність за своє життя; посилювати увагу до соціально незабезпечених

груп населення, не стільки надаючи їм благодійну допомогу, скільки забезпечуючи їх корисною соціально значущою роботою; відроджувати сільські та міські території та поліпшувати їхню соціальну інфраструктуру тощо.

Для активізації розвитку соціального підприємництва в Україні нині необхідним є:

- закон про соціальне підприємництво, що визначав би чіткі критерії соціального підприємництва та створив правові механізми підтримки соціальних підприємців;
- поширення інформації про соціальне підприємництво через засоби ЗМІ;
- створення спеціальних кредитних і позикових програм для залучення фінансових коштів на першому етапі розвитку соціального підприємництва;
- започаткування програм з професійного навчання бажаючих для здійснення діяльності у сфері соціального підприємництва;
- нарощення соціального капіталу для підвищення рівня взаємодовіри та взаємодії у суспільстві.

Отже, розвиток соціального підприємництва в Україні – це тривалий процес, масштаб і темпи якого неможливо прогнозувати, що пояснюється децентралізованим характером цих процесів. Однак цей процес можна пришвидшити, якщо проводити активну соціально-економічну політику, розглядати формування соціального підприємництва як важливий самостійний напрям політики соціально-економічних реформ.

Зростання активності громадян через створення соціальних підприємств, їх співпраця з владою дозволить розпочати в Україні вирішення такої надзвичайно актуальної проблеми, як побудова соціальної держави і громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Підприємці* й суперсила. Як в Україні розвивається соціальний бізнес / Тиждень. 16 січня 2018. URL: http://tyzhden.ua/Economics/207751. 2. *Каталог* соціальних підприємств України 2013 року / за ред. В. Назарук. К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2013. 79 с. 3. *Заробляти* і допомагати: як працюють соціальні підприємства в Україні та світі. URL: https://dyvys.info/2017/09/04/zaroblyaty-i-dopomagaty-yak-pratsyuyut-sotsialni-pidpryyemstva-v-ukrayini-ta-sviti/.

Любовь Литвин

СОЦИАЛЬНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО: СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье проведен анализ сущности и признаков социального предпринимательства. Рассмотрены основные сферы деятельности и направления социального предпринимательства. Выявлены роль и значение социального предпринимательства в Украине, развитие которого способствует созданию рабочих мест и новых форм предпринимательства и занятости, что, в свою очередь, смягчает социальную напряженность.

Ключевые слова: предпринимательство, социальное предпринимательство, социально ответственный бизнес, благотворительная деятельность.

Lubov Lytvyn

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: THE ESSENCE AND FEATURES OF FORMATION IN UKRAINE

The article analyses the essence and features of social entrepreneurship. The paper reveals the main areas of activity and tendencies of the social entrepreneurship. It identifies the role and importance of social entrepreneurship in Ukraine, a development of which promotes the creation of jobs and new forms of entrepreneurship and employment, what, in its turn, mitigates the social tension.

Keywords: entrepreneurship, social entrepreneurship, socially responsible business, charitable activity.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327. 94 (477) 1918

Ігор Дацків

СТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ

У статті йдеться про встановлення дипломатичних відносин Української Держави з країнами Четверного Союзу, що були головним напрямком українського зовнішньополітичного курсу. Аналізується зовнішня політика уряду гетьмана Павла Скоропадського для зміцнення національної державності та захисту від більшовицької агресії. Висвітлюються поступове зміцнення свого суверенітету та можливості для подальшого самостійного державного розвитку.

Ключові слова: Гетьман, Четверний Союз, Українська Держава, Німеччина, Австро-Угорщина, договір, дипломати.

Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, що відбулися у житті українського народу впродовж останніх двох десятиліть, зокрема, здобуття Україною незалежності, процеси демократизації громадського життя, привели до посилення в суспільстві інтересу до історії, її правдивого відтворення. В цьому контексті особливої актуальності набули історичні події, пов’язані з встановленням дипломатичних взаємин Української Держави гетьмана Павла Скоропадського з країнами Четверного союзу в 1918 р. Вони привертають увагу науковців, державних діячів, політиків.

Аналіз зовнішньої політики гетьманату П. Скоропадського про міжнародне визнання знайшли відображення в спеціальних дослідженнях вітчизняних емігрантських українських істориків. Його започаткували в своїх працях діячі українського національно-визвольного руху 1917–1923 рр. В. Андрієвського [1], Д. Дорошенко [2], О. Доценко [3], О. Шульгин [4] та ін. Ними представлено широкий фактичний матеріал, що відображає події того часу й надає можливість аналізувати розвиток зовнішньополітичної діяльності Української держави; цитовано важливі державно-політичні документи, які з часом були безслідно втрачені; збережено дух тієї епохи.

Низка досліджень представників української діаспори стала основою дальшого вивчення Української гетьманської політики. Передусім йдеться про праці Д. Дорошенка [5] з найповнішою інформацією про ставлення інших держав до України в часи Гетьманату, оскільки, будучи міністром закордонних справ Української держави (від травня до листопада 1918 р.), Д. Дорошенко безпосередньо причетний до формування її зовнішньої політики.

Щодо вчених діаспори, то великий науковий інтерес викликають роботи М. Мельника [6] та І. Нагаєвського [7], що містять значний фактичний і документальний матеріал.

Радянська наука не лишила праць, які узагальнили б історіографічний спадок вчених, налаштованих проти комуністичної ідеології. Праці, присвячені критиці “буржуазних фальсифікаторів” історії, мають виразно пропагандистський

характер, перевантажені ідеологічними штампами, майже не містять конкретної інформації про Українську Державу і про праці її зарубіжних дослідників [8, с. 30].

Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, перебуваючи у міжнародній ізоляції, розв'язувала проблему прориву блокади та встановлення дипломатичних зносин з країнами як близького, так і далекого зарубіжжя. Предметно досліджено ці проблеми в роботах, Д. Вєдєнєєва [9], Т. Заруди [10], Н. Кривець [11], Р. Пирога [12], В. Соловйової [13] та ін

Після гетьманського перевороту П.Скоропадський, керуючись вимогами міжнародного права, прийняв на себе всі зобов'язання УНР і, в першу чергу, умови Брестського договору. Про це, зокрема, свідчить зміст наказу фельдмаршала Ейхгорна 22 травня 1918 р. військовим частинам, у якому зазначалось: "...Гетьман вважав за свій святий обов'язок перейняти на себе усі умови Берестейського договору" [14, с. 80].

У спадщину від УНР Українська Держава дістала чотири посольства 1-го рангу – в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, діяльність яких була підтверджена постановою гетьманської Ради Міністрів 21 червня 1918 р. [5, с. 104]. Голови цих репрезентацій дістали найвищу категорію дипломатичних представників – міністрів-резидентів, акредитувалися головами держав, до яких відряджалися посольства. Дипломатичні стосунки з країнами Четверного союзу були головним напрямком дипломатичної діяльності гетьманського уряду.

Одну з найважливіших ролей у цих взаєминах відігравала військова присутність Німеччини та Австро-Угорщини, армії яких були запрошені в Україну Центральною радою. За доби Української Держави дипломатичні стосунки України з Німеччиною та Австро-Угорщиною мали ключове значення для української зовнішньої політики. Як зазначав Д. Дорошенко, посада українського дипломатичного представника в Берліні за часів Української Держави була чи не найголовнішою. Призначення послом Української Держави в Берліні барона Федіра Штейнгеля – відомого в українських політичних колах громадського діяча, сприяло піднесенню авторитету України в Німеччині.

Дмитро Дорошенко згадує, що Ф. Штейнгель не без вагань прийняв пропозицію гетьманського уряду. "Він відверто заявив мені, що, будучи за своїми переконаннями федералістом, він не зважується зайняти пост, який вимагає оборони самостійності держави, – писав у своїх споминах міністр закордонних справ Української Держави. – Але згодившись во ім'я добра України взяти на себе предложені йому обов'язки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній Українській Державі" [2, с. 269].

Обійнявши посаду в Берліні, Ф. Штейнгель особисто сформував склад посольства, намагаючись залучити до роботи фахівців, які "знали і вміли провадити дипломатичну службу". При цьому він керувався принципом "приналежності людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному" і тому запрошував на посади осіб, які, "хоч досі в українських колах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але, територіально походячи з України і визнаючи себе громадянами Української Держави…, будуть добрими й корисними службовцями" [2, с. 270].

Проте міністр закордонних справ Д. Дорошенко наполягав, щоб співробітники посольства України у Берліні "репрезентували не тільки українську державність, але й українську національність, щоб вони були не тільки добрими й совісними урядовцями-фахівцями, але й патріотами". На думку міністра, у складі представництва мали залишитися найбільш досвідчені і в той же час національно свідомі люди. Такими він характеризує, зокрема, В. Козловського (секретаря посольства) – "людину…, дуже добре обізнану з

німецькими відносинами”, а також Козія, Хотька, Павловського та деяких інших урядовців [2, с.270–271]. Ф. Штейнгелем до складу посольства були запрошені такі: О. Іванов (радник), В. Ланін (секретар), М. Страдомський (торговий агент) [5, с.105–107]. З свого боку, Д.Дорошенко вважав необхідним призначити до складу посольства І. Товстоліса (старшим секретарем) та Коваленка. Як згодом напише Д. Дорошенко у своїх споминах, Ф. Штейнгель, “сам джентльмен..., вірив у порядність і лояльність запрошених ним осіб, але дійсність показала, що він помилився: ці люди були лояльні хіба в тому розумінні, що совісно виконували формальні службові доручення й свою біжучу канцелярську роботу”, в цілому ж “про них справедливо установилась думка в Берліні, що це “росіяни з українського посольства” [2, с. 271].

Доречно також згадати, що зі створенням у Баварії українського консульства, віце-директора департаменту загальних справ Міністерства закордонних справ Василя Оренчука 15 листопада 1918 р. було призначено українським консулом в Мюнхені,а урядовцем консульства було призначено Романа Громницького [15, с. 78].

У Берліні для українського представництва був придбаний будинок з повним умеблюванням. У приміщенні українського посольства було влаштовано декілька офіційних прийомів за участю дипломатичного корпусу, акредитованого у Німеччині, та представників впливових політичних, військових і фінансових кіл. Після прибуття до місця призначення Ф. Штейнгель установив безпосередні контакти з міністром закордонних справ та канцлером Німеччини і зумів “придбати собі в очах німецьких правлячих сфер авторитет і повагу” [5 с. 95].

Діяльність українського посольства в Берліні засвідчує намагання формувати незалежну зовнішню політику України, незважаючи на її тісний зв’язок з країнами Четверного союзу. Д. Дорошенко писав, що головним завданням української політики, у напрямку якого він намагався працювати, було “визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців”. У той же час ставилось за мету, використовуючи “поміч Німеччини, доки це нам буде потрібно, старатись якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини..., і визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ”. Україна покладала свої надії на Німеччину, яка могла б протидіяти загрозам з боку радянської Росії і бажала використати її для швидкого замирення і закріплення українських кордонів [5 с. 91].

Одним з фатальних наслідків недовір’я Німеччини до України стало настійливе небажання німецького командування допустити організацію національної армії. Німці вважали, що формувати її передчасне і що цілісність і охорону Української Держави мусять забезпечувати союзні армії. У результаті українські військові сили обмежувались дивізією З. Натієва, дислокованою на Харківщині, дивізією сірожупанників під командуванням генерала Сокири-Яхонтова, яка прийшла в Україну в серпні 1918 р., і корпусу прикордонної охорони.

Негативно поставилось німецьке командування і до проблеми Чорноморського флоту, не бажаючи передати його Україні. Лише в жовтні 1918 р. це було вирішено на користь Української Держави – весь Чорноморський флот і берегові укріплення перейшли у її розпорядження.

Вирішенню даних проблем значною мірою сприяла українська дипломатія. За словами Д. Дорошенка, вибір німецьких представників військової влади й дипломатії для України був дуже невдалим – “мов навмисне з таких людей, що до України ставились упереджено і в неї не вірили. Вести діло з членами центрального уряду в Берліні було в тисячу разів легше й приємніше, ніж з його представниками в Києві... Переносячи центр ваги наших зносин до Берліна, ми

емансипувались би від впливів німецьких представників у Києві і дістали б більшу волю рухів” [16, с. 98]. Після призначення барона Ф. Штейнгеля українським дипломатичним представником в Берліні і з вступом його у офіційні стосунки з німецьким урядом ситуація значно покращилась. Ратифікація 28 липня 1918 р. Німеччиною Брестського договору зміцнила українсько-німецькі відносини.

На відміну від досить активних українсько-німецьких дипломатичних зв’язків, українсько-австро-угорські відносини не одержали такого розвитку. Вони постійно гальмувались австро-угорською стороною. Український історик Я. Грицак наголошує: “Австро-Угорщина трактувала Берестейський мир як “хлібний мир” [17, с. 130].

Перед загрозою тотального голоду в країні, Австро-Угорщина під тиском своїх союзників змушена була визнати Україну незалежною державою і взяти на себе зобов’язання розділити Галичину на Східну і Західну та, приєднавши до першої Буковину, утвердити окремий коронний край. У відповідь бажала одержувати продовольство для населення та сировину для своєї індустрії. Затримки з боку України постачання давали підстави віденському урядові порушувати питання про перегляд умов Брестського договору.

Українське посольство в Австрії мало першорозрядний статус. Призначення послом у Відні В. Липинського – відомого політичного і громадського діяча, історика та публіциста, було свідченням великого значення, яке надавала Українська Держава політичним стосункам з Австро-Угорщиною. Це був ключовий дипломатичний напрямок з огляду на те, що саме Австро-Угорщина мала в своєму складі українські й польські землі, що вимагало тут від України особливо сильної й активної дипломатії. Обізнаність В. Липинського з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і серед українців державницької орієнтації говорили про те, що він є найбільш вдалою кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду [18, с. 109].

Призначення В. Липинського українським послом у Відні відбулося 21 червня 1918 р. постановою Ради Міністрів про тимчасові дипломатичні представництва [19, арк. 3]. Він особисто сформував персональний склад посольства, до якого ввійшли І. Токаржевський-Карашевич, В. Полетика, М. Біленький, Ст. Ванькович, А. Жук [20, арк. 1–4].

Посольство прибуло до Відня 1 липня 1918 року. Протягом кількох місяців МЗС Української Держави проводило переговори з делегацією РСФРР у Києві про передачу Україні приміщення посольства колишньої Російської імперії в Австро-Угорщині. Через п’ять днів посол був прийнятий міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Іштваном Буріаном, якому В. Липинський вручив ввірчу грамоту. Кожного дня відбувалися зустрічі з німецькими, австро-угорськими офіційними представниками, на яких обговорювалося питання ратифікації Брестського миру. Треба зазначити, що В. Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Брестський мир. В. Липинський провів обмін ратифікаційними грамотами з уповноваженими Болгарії, Німеччини та Туреччини [21, с.73–80].

В’ячеслав Липинський принципово виступав у вирішенні важливихвих питань зовнішньої політики Української Держави. Одним із таких складних питань була проблема Холмщини. Хоча за Брестським договором її територія разом з частиною Підляшшя відійшла до України, Австро-Угорщина, військами якої були окуповані ці території, відкрито дозволяла полякам їх полонізувати. Напередодні анулювання Австро-Угорщиною таємною угоди про створення українського коронного краю В. Липинський вважав, що в разі необхідності поступок Відню краще “поступитись де в чім в справі Холмщини, чим

відступити від поділу Галичини". Але вже в ході конфлікту він наголошував на необхідності "рішучих протестів". "Наша мовчазна згода тепер на віддання Холмщини, – підкреслював він у листі до Д. Дорошенка, – се база, на якій остаточно в нашу некористь вирішиться ся справа на майбутнім міжнароднім конгресі. Отже, наша (зокрема, Ваша і моя) позиція в сій справі мусить бути, в разі ультимативних кроків Австрії, дуже виразна, тверда і рішуча". В. Липинський вважав, що протест (крім дипломатичних нот та інших друкованих офіційних дипломатичних документів) мав полягати або "в відмові з нашого боку ратифікувати мир з Австрією, з огляду на одностороннє порушення цього миру з боку Австрії", або "коли Холмщина буде прилучена до Польщи насильно, без ратифікації миру Австрією.., треба б відкликати з Відня наше посольство, оставивши одного урядовця, акредитованого при міністерстві для полагодження біжучих справ". Останнє, на його думку, мало б зашкодити Австро-Угорщині значно більше, ніж Україні, оскільки вона мала серйозне зацікавлення в економічних стосунках з Україною [21, с. 85].

Питання вирішувалось на найвищому державному рівні гетьманом, Ф. Лизогубом і Д. Дорошенком під час їхніх подорожей до Берліна. В. Липинський провів у справі Холмщини серію зустрічей з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом І. Буріаном, а також з графом Йогачем Форгачем, який прибув до Відня, наслідком чого було позитивне вирішення проблеми на дипломатичному рівні. Однак дальший розвиток подій – розпад Австро-Угорської імперії, революція в Німеччині, а згодом і антигетьманське повстання в Україні – дав можливість Польщі окупувати Холмщину і Підляшшя [18, с. 112].

Уповноважений гетьманом П. Скоропадським провести ратифікацію Брестського договору з країнами Четверного союзу, В. Липинський доклав чимало зусиль для виконання цього завдання. Як уже згадувалося, ним був здійснений обмін ратифікаційними грамотами з Болгарією, Німеччиною і Туреччиною. Лише Австро-Угорщина зволікала з ратифікацією договору, чинячи усілякі перешкоди послідовному проведенню в життя цього процесу [18, с. 112].

В'ячеслав Липинський заявив про себе як рішучий і послідовний дипломат. У листі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка він пропонує вжити кардинальних заходів щодо Австро-Угорщини у зв'язку із загрозою з її боку не ратифікувати мирний договір та не йти на поступки у справі Холмщини. Він пропонував відкликати українське посольство з Відня на знак протесту проти насильного прилучення Холмщини до Польщі.

Під час офіційного візиту до Німеччини міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка 25 жовтня 1918 р. відбулась його консультативна зустріч з українським послом у Відні В. Липинським. Необхідність її проведення була викликана всіма ознаками розпаду Австро-Угорської імперії й нагальною необхідністю в зв'язку з цим призначити тимчасове представництво в Австрії, Угорщині й Чехії. Д. Дорошенко виписав офіційне доручення на ім'я В. Липинського, який мав продовжити свою дипломатичну місію в Австрії. До Будапешту для організації дипломатичного представництва відряджався радник українського посольства у Відні І. Токаржевський-Карашевич, до Праги – В. Полетика. Одночасно В. Липинський отримав від Д. Дорошенка доручення надавати матеріальну підтримку дипломатичним представникам новоутвореного галицького українського уряду [2, с. 365].

Напередодні призначення до складу українського посольства у Відні А. Жук, який залишився у Києві під час гетьманського перевороту, провів активні консультації із багатьма українськими діячами, намагаючись не лише з'ясувати перспективи української державності, але й вирішити питання фінансування

обміну військовополоненими між Україною та Австро-Угорщиною й Німеччиною. З цього приводу він зустрічався з гетьманом П. Скоропадським, головою Ради Міністрів М. Василенком, декілька разів із міністром закордонних справ Д. Дорошенком, головою комісії у справі обміну військовополоненими генералом Байловим, а також членами новоствореної комісії: П. Холодним, Блонським, Крамарем [22, арк.114–116]. За його ініціативою у М. Василенка відбулися збори комісії, на яких були присутні відомі представники українських військовополонених, що на той час перебували в Києві, – Г. Коссак, Д. Олянчин, Андріюк, Сокира-Яхонтов [22, арк. 119].

Українське посольство в Болгарії, як і інші дипломатичні представництва Української Держави у країнах Четверного блоку, мало перший ранг, а його голова – статус міністра-резидента, якого в країні призначення акредитувала перша особа. Аналізуючи дипломатичні взаємини України з Болгарією, Д. Дорошенко зазначав, що від самого початку вони склалися дуже добре, і, що Болгарія перша прислала до Києва свого представника Івана Шишманова. Одночасно приязне ставлення до України та гетьмана П. Скоропадського демонстрував і болгарський цар Фердинанд, який, за словами Д. Дорошенка, “дуже тішився, що, замість заборчої, імперіалістичної Росії, сусідом Болгарії по північному березі Чорного моря являється Україна” [5, с. 98]. 15 липня 1918 р. у Відні відбувся обмін ратифікаційними грамотами Брестського мирного договору між Українською Державою та Болгарією. Українську грамоту за підписом гетьмана П.Скоропадського передав український посол у Відні В. Липинський, болгарську за підписом царя Фердинанда – легаційний радник болгарського посольства у Відні в ранзі charge d’affaires Джебаров [5, с. 95].

16 липня 1918 р. штат посольства, що складався з 10 осіб на чолі з О. Шульгиним, виїхав до Софії. По дорозі вони мали важливі зустрічі у Львові з членами Українського парламентського клубу в австрійському парламенті та митрополитом А. Шептицьким, а у Відні – з українськими й болгарськими дипломатами; були присутніми при обміні ввірчими грамотами між В. Липинським та болгарськими дипломатами [23, арк. 52–52 зв.]. 29 липня 1918 р., українське посольство прибуло до Софії, де їх зустріли представники міністерства закордонних справ Болгарії. 7 вересня голова посольства О. Шульгин вручив ввірчі грамоти царю Болгарії – Фердинанду І. Продовж серпня він провів цілий ряд зустрічей з головою закордонних представництв насамперед країн Четверного союзу, а також болгарськими міністрами закордонних справ і військових справ, був присутнім на офіційних прийомах на честь болгарського царя Фердинанда І, австро-угорського імператора Карла І та ін. [23, арк.10–21].

Головним чинником українсько-болгарських взаємин у цей час було поглиблення торговельно-економічних відносин, які б суттєво збільшили заплановані Брестським договором обсяги поставок українських товарів у Болгарію. Вона прагнула відстояти свої власні економічні інтереси, які постійно намагалися контролювати Німеччина та Австро-Угорщина. Проблему спробували вирішити на найвищому державному рівні, але втручання німецької сторони, яка не менше була зацікавлена в українських харчових продуктах та товарах легкої промисловості, звели нанівець ці спроби. Українські та болгарські дипломати, в свою чергу, вживали заходів для налагодження безпосередніх зв’язків між промисловцями обох країн, але вони фактично не встигли набути систематичного і тривкого характеру [18, с. 117].

22 серпня 1918 р. у Відні відбувся обмін ратифікаційними грамотами між Українською Державою та Туреччиною. Українську сторону, як уже наголошувалося, репрезентував В. Липинський, турецьку, за підписом султана Магомета V турецький посол у Відні – Гусейн-Гільмі-Паша [5, с. 95]. Обмін

ратифікаційними грамотами, який проводився членами українського дипломатичного представництва в Австро-Угорщині, свідчив не стільки про пріоритетний статус цього посольства, скільки про неповне комплектування інших репрезентацій Української Держави у країнах Четверного союзу.

На чолі українського посольства в Туреччині ще в червні 1918 р. було призначено відомого українського громадсько-політичного діяча Олександра Кістяківського, на його ім'я МЗС Української Держави підготувало навіть ввірчу грамоту. Але особисті причини завадили йому обійняти посаду. Замість нього було призначено колишнього київського губернського комісара Тимчасового уряду Михайла Суковкін [25, арк. 97].

До Туреччини українське посольство прибуло 1 листопада 1918 р., і, з великими почестями було прийняте султаном Туреччини [26, с. 85]. На жаль, гетьманат П. Скоропадського, як і правління турецького султана, тривав недовго. На час прибуття українського посольства до Царгороду в Золотому Розі вже стояли панцирники Антанти і до завершення Першої світової війни залишалися лічені дні. Так що українське посольство на чолі з М. Суковкіним за часів Української Держави фактично не встигло розгорнути своєї діяльності. Водночас міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, характеризуючи українсько-турецькі відносини, називає їх "добросусідськими і приязними" [5, с. 99].

Таким чином, дипломатичні відносини Української Держави з країнами Четверного союзу були головним напрямком українського зовнішньополітичного курсу. Уряд гетьмана П. Скоропадського намагався використати Німеччину та Австро-Угорщину для зміцнення національної державності та захисту від більшовицької агресії. На відміну від дещо проблемних стосунків з цими країнами, двосторонні контакти з Болгарією та Туреччиною характеризувалися взаємною симпатією та доброзичливим ставленням. З послабленням Німеччини наприкінці Першої світової війни Українська Держава поступово зміцнювала свій суверенітет та можливості для подальшого самостійного державного розвитку.

Список використаних джерел

1. *Андріївський В.* З минулого. [У 3 т.]. Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. Ч. 1. Гетьман. Берлін: Укр. Слово, 1923. 262 с. 2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле, 1914–1920. Мюнхен, 1969. 467 с. 3. *Доценко О.* Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції, 1917–1923 рр. Т. ІІ, кн. 5. Львів, 1924. 398 с. 4. *Шульгин О.* Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. К., 1918. 110 с.; Shoulgine O. L'Ukraine la Russie et la Puissance de L'Entente. Berne, 1918.; Shoulgine O. L'Ukraine et la Cauchemar Rouge. Paris, 1927. 5. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр.: У 2-х тт. К.: Темпора, 2002. Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. 351 с. 6. *Мельник М.* Українська Держава 1917–1920 років у світлі міжнародного права // Визвольний шлях (Лондон). 1971. Кн. 5. С. 455–480; кн. 6. С. 617–640; кн. 7–8. С. 839–864; кн. 9. С. 1005–1024; кн.10. С. 1099–1118. 7. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1993. 414 с. 8. *Грибоєдов С. В.* Фомування гетьманського уряду Української Держави: Історіографія питання // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка: Історія. 2000. № 46. С. 29–33. 9. *Вєдєнєєв Д.* Зовнішньополітичні погляди та діяльність В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [Матеріали Міжнар. наук. конф., 2–6 червн. 1992 р., Київ, Луцьк, Кременець]. Київ; Філадельфія, 1994. С. 195–197; Вєдєнєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки. К.: Національна академія СБУ, 2007. 261 с. 10. *Заруда Т.* Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави // Останній гетьман: Ювіл. зб. пам'яті П.Скоропадського. К., 1993. С. 66–82. 11. *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с. 12. *Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією.: Інститут історії України НАН України. К., 2008. 209 с. 13. *Соловйова В. В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.:

Монографія / Відп. ред. О. П. Реєнт. Київ–Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. 394 с. 14. *Гец М.* Українська держава 1918 р. як предмет міжнародного права // За велич нації. Нью-Йорк, 1955. С. 80–82. 15. *Кривець Н.* Українське консульство в Мюнхені (1919-1922 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип.12. К.: Інститут історії України, 2003. С. 77–85. 16. *Дорошенко Д.* Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. 1927. Зб. V–VI. С.75–105. 17. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації, XIX–XX ст. К.: Ґенеза, 1996. 356 с. 18. Соловйова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.: Дис. … д-ра іст. наук. К., 2006. 469 с. 19. *Центральний* державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 3198 Фонд посольства Української Держави в Австро-Угорщині. Оп. 2. Спр.3. 4 арк. 20. *ЦДАВО* України. Ф. 3198. Оп. 2. Спр.2. 7 арк. 21. *В'ячеслав Липинський*: З епістолярної спадщини (Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна). К., 1996. 190 с. 22. *ЦДАВО* України. Ф. 3766 Фонд Міністерства закордонних справ Української Держави. Оп.1. Спр. 85. 135 арк. 23. *ЦДАВО* України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 22. 57 арк. 24. *Павленко В. В.* Дипломатична місія УНР в Болгарії. 1918–1920 рр. // Український історичний журнал. 1992. №12. С.18–31. 25. *ЦДАВО* України. Ф. 3696 Фонд Міністерства Закордонних справ УНР. Оп. 2. Спр. 9 б. 153 арк. 26. *Кобилянський Л.* Українське посольство в Туреччині // Нова Україна (Прага). 1925. Червень-липень.

Игорь Дацкив

СТАНОВЛЕНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ГЕТМАНАТА П. СКОРОПАДСКОГО С ГОСУДАРСТВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗА

В данной статье речь идет об установлении дипломатических отношений Украинского Государства со странами Четверного Союза, что было главным направлением украинского внешнеполитического курса. Анализируется внешняя политика правительство гетмана П. Скоропадского для укрепления национальной государственности и защиты от большевистской агрессии. Освещается постепенное укрепление своего суверенитета и возможности для дальнейшего самостоятельного государственного развития.

Ключевые слова: Гетьман, Четверной Союз, Украинское Государство, Германия, Австро-Венгрия, договор, дипломаты.

Ihor Datskiv

THE FORMATION OF DIPLOMATIC RELATIONS OF P. SKOROPADSKY'S HETMANAT WITH THE QUATERNARY UNION STATES

The presented article deals with the establishment of diplomatic relations between Ukraine and the countries of the Quaternary Union that were the main trend of the Ukrainian foreign policy course. It analyses the foreign policy of Hetman P. Skoropadynsky on the national statehood strengthening and protection from bolsheviks' aggression as well as the gradual consolidation of the own sovereignty and opportunities for further independent state development.

Keywords: Hetman, Quaternary Union, Ukrainian State, Germany, Austria-Hungary, treaty, diplomats.

УДК 327(477)

Микола Алексієвець, Назар Лис

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В ОБОРОННО-БЕЗПЕКОВІЙ СФЕРІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1991–2017)

У статті висвітлюються напрацювання українських і зарубіжних авторів у дослідженні українсько-польського співробітництва в оборонно-безпековій сфері в 1991–2017 рр., розглядаються інтерпретаційні оцінки різноманітних аспектів зазначеної наукової проблеми.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, оборонно-безпекова сфера, історіографія.

Понад двадцятип'ятиліття сучасних українсько-польських відносин стало свого роду маркером партнерства України та Республіки Польщі (РП) в постбіполярному світі. Воно увібрало в себе як деякі досягнення двостороннього міждержавного співробітництва, так і низку суперечливих аспектів взаємодії, особливо у трактуванні подій та постатей з історичного минулого обох країн і народів. Зауважимо, що останні кілька років були чи не найскладнішими у відносинах між Україною і Польщею у новітній історії Української держави. Вони продемонстрували виразні ознаки змін у міждержавній співпраці стратегічного формату. З одного боку, спостерігаємо розвиток, ось уже понад двох десятиліть успішне та взаємовигідне співробітництво між Україною і РП на міждержавному і міжсуспільному рівнях (найбільший торгівельний партнер України з-поміж країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), четверте місце серед країн світу (РФ, КНР, ФРН), підтримка Польщі під час Євромайдану і т. д.), а з другого – загострення взаємин між обома країнами, з'явилося відчуття відсутності довгострокових пріоритетів та ідейної порожнечі. При цьому зазначимо, що, на нашу думку, така ситуація є результатом як внутрішніх змін в Україні та Польщі, так і еволюції міжнародного контексту.

Водночас, на думку авторів, беззаперечно, що попри складні переплетіння історії, політики, дипломатії, Польща залишається важливим стратегічним партнером України. Справжня співпраця не повинна бути заручником історичного минулого. Незважаючи на очевидну наявність низки суперечностей, конфліктних ситуацій і розходження в оцінках, що важливі для українсько-польського діалогу, не слід перебільшувати існуючих нині розбіжностей. Визначення нової візії двосторонніх відносин є викликом сьогодення, зміни парадигми у новітній системі міжнародних відносин. Серед важливих питань, які важливо роз'язувати нашим народам і країнам є активізація взаємодії у військовій сфері, спільна участь у миротворчих операціях, проектах НАТО, повернення до роботи успішних форматів з минулого, на зразок "УкрПолбату" тощо. Ці питання набувають особливого значення у зв'язку із загальним ускладненням міжнародного становища, посиленням агресії з боку Російської Федерації, забезпеченням національної безпеки. До того ж, як відомо, потреба стосунків між країнами і народами, загалом міжнародні відносини, є важливою і, разом з тим, завжди новою, а, отже, потребує перманентного ґрунтовного, цілісного та об'єктивного дослідження.

Зауважимо, що історії українсько-польських відносин сучасності, їх розвитку й активізацій в нових геополітичних реаліях присвячені десятки праць відомих

як українських, так і зарубіжних авторів, переважно польських. В обіг уводяться нові історичні джерела, політичні й правові обґрунтування, збагачена фактологічна база. Підкреслимо, що одночасно із здобуттям незалежності України розпочинається новий етап розбудови національної історіографії. Практично започатковується новітній період у розвитку історичної науки. Наукова історична думка поступово нагромаджує потенціал дослідження сучасних українсько-польських взаємин у розвитку двосторонніх міждержавних відносин. Наукові праці із означеної проблематики дозволяють простежити основні напрямки військово-політичного співробітництва між Україною і Республікою Польща окресленого періоду.

Незважаючи на порівняно нетривалий з історичного погляду час дослідження наукової проблеми, уже напрацьовано масив історичних праць, який можна умовно поділити за двома тематичними напрямками: загальна й спеціальна тематична література в контексті їх розгляду за проблемно – хронологічним і країнознавчим принципами.

До загальної історіографії відносимо науково-теоретичні праці українських і зарубіжних учених, в яких проблеми військово-політичного співробітництва України і Польщі висвітлюються лише побічно, проте фактологічний матеріал, висновки та узагальнення авторів сприяють розумінню значення та причин багатьох подій і процесів, пов’язаних з розвитком українсько-польских відносин на сучасному етапі. До цієї групи ми віднесли наукові публікації, присвячені питанням міжнародних відносин сучасності, праці з історії України і Польщі, а також розвідки, в яких досліджуються питання європейсько-антлантичної інтеграції, політико-економічної модернізації обох країн в нових умовах розширення Європейського Союзу (ЄС) і Північноантлантичного альянсу (НАТО), участі України та Польщі в цих процесах. Серед праць, які стосуються історії творення новітньої системи міжнародних відносин, її інституалізації, характеризують нормативно-правові основи, організаційні форми та основні напрямки й пріоритети функціонування європейсько-світових організацій варто відзначити, на думку авторів, колективну роботу українських дослідників “Міжнародні відносини та зовнішня політика 1980–2000 рр.” [1], праці О. Бойка [2], А. Гальчинського [3], О. Горенка [4], О. Ковальової [5], П. Демчука [6], М. Дністрянського [7], І. Мельникової [8], С. Василенко [9], О. Брусиловської [9], С. Віднянського [10], ін. Значна увага в них приділяється зовнішній політиці незалежної України, розвитку її відносин з державами Центральної та Східної Європи. Дослідженню місця і діяльності України в новій системі міжнародних відносин присвячені праці К. Кіндрата, С. Трохимчука [11], О. Івченка [12], Л. Васильєвої-Чекаленко [13], В. Кременя [14], В. Литвина [15; 16], А. Кирчіва [17], Т. Грищенка [18], В. Дергачова [19], М. Алексієвця та Я. Сека [20], ін. Автори зазначених праць акцентують на висвітлення особливостей вироблення геополітичної стратегії України після розпаду СРСР, проблеми її участі у світовій системі міжнародних відносин у другій половині минулого століття, відтворення перспектив розвитку нашої держави наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. Паралельно вони висвітлюють і деякі аспекти розвитку українсько-польських відносин в нових геополітичних умовах.

Зауважимо, що в останні роки з’явилась низка досліджень комплексного характеру про становлення і розвиток двосторонніх міждержавних стосунків України і Польщі у різних сферах суспільно-економічного і духовного життя двох народів. У цьому контексті слід відзначити наукові роботи таких українських науковців як: В. Дем’янця [21], В. Струтинського [22], Г. Зеленько [23], В. Колесника і М. Кучерепи [24], П. Чернеги [25], Т. Зарецької [26], Л. Алексієвець і В. Гевко [27], Л. Алексієвець і І. Ільчук [28], а також Л. Стрільчук [29], М. Янкова [30], ін. Комплексним відображенням

розвитку історіографії українсько-польських відносин новітнього часу стала фундаментальна історіографічна праця дослідниці Н. Чорної "Україна і Польща: історіографія відносин (кін. XX – поч. XXІст.)" [31], в якій узагальнено понад 25-річні напрацювання української і зарубіжної історіографії українсько-польських зв'язків сучасності, охарактеризовано їхній зміст та основні тенденції розвитку. Винятковий інтерес з огляду на вивчення запропонованої проблеми викликає робота відомих львівських істориків Л. Зашкільняка і М. Крикуна "Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів"[32]. У ній автори фахово проаналізували основні пріоритети становлення українсько-польських взаємин упродовж тривалого історичного періоду. Ця праця стала доброю основою для подальшого вивчення розбудови міждержавних двосторонніх відносин між двома країнами і народами.

Еволюцію українсько-польських відносин у досліджуваний період у різних сферах висвітлюють у своїх публікаціях М. Рябчук [33], В. Гевко [34–35], І. Ільчук [36], В. Моцок [37], О. Бабак [38], В. Лишко [39], І. Афанасьєв [40], В. Васюк[41], Ф. Медвідь [42] та ін. Автори зазначених праць на основі широкого використання архівних матеріалів та історичних джерел предметно розглядають становлення і розвиток політичних і економічних стосунків між Україною і РП на міждержавному та регіональному рівнях. Автори вищезазначених наукових робіт дійшли цінних висновків, серед яких важливими є для нас виважені оцінки потенціалу та досягнутого рівня стратегічного партнерства України і Польщі. Узагальнення та оцінки сприяють кращому розумінню місця і ролі обох держав у новітній системі геополітичних координат, значення подій, процесів, органічно пов'язаних із формуванням й поглибленням українсько-польських відносин означеного періоду.

Другу групу літератури становлять праці науковців, предметом дослідження яких є саме розвиток українсько-польських відносин у військово-політичній сфері та оборонно-безпековій площині. Процеси розширення НАТО суттєво вплинули на інтенсивність та динаміку двосторонньої співпраці між Україною і Польщею у військово-політичному контексті. Вступ РП до НАТО (1999 р.) активізував питання українсько-польських відносин на новому, вищому рівні їх розбудови в галузі модернізації озброєння та військової техніки. Проблеми відносин між Україною і Польщею у військово-технічній сфері все більше стають предметом дослідження як українських, так і польських науковців. Значну цінність у контексті військово-технічної співпраці України і РП становлять наукові дослідження О. Знахоренко [43], І. Фаніна [44], П. Грицака [45], В. Борохвостова [46], А. Мартинова [47] та ін. Питання співпраці України і РП у військовій галузі розглядає у своїх працях відомий український історик І. Тодоров [48–49]. Зовнішня політика України і Польщі у військово-політичній сфері, становлення та розвиток їх відносин з НАТО стали предметом спеціальних досліджень Є. Бершади [50], О. Їжака [51], С. Пирожкова і О. Крамаревського [52], А. Пивоварова [53], В. Гевко [54] та ін. У працях зазначених авторів розглянуто основні напрямки співпраці між Україною і РП у військово-політичній та оборонно-безпековій сферах, визначено ключові аспекти взаємин між обома країнами. Свідченням успіхів їх співробітництва автори називають військово-технічну взаємодію, спільні навчання, участь у миротворчих операціях. Чимало уваги українські науковці приділяють питанням взаємин України і Польщі в контексті їх участі у процесах європейсько-антлантичної інтеграції, підтримки в Європі безпеки, миру й стабільності, осмислення використання відповідного належного досвіду. З-поміж багатьох авторів, які розробляли означену проблематику, варто назвати В. Бочарова, В. Бурдяк та І. Мороза, В. Маліка, В. Моцока, С. Федуняка, О. Полторацького та ін. Значний інтерес у контексті співпраці України і Польщі у військово-

політичній галузі викликають роботи М. Янкова, В. Бадрака, А. Березного, Л. Голопатюка, Ю. Макара, ін. Їх праці містять великий фактологічний матеріал, а тому можуть скласти добре підґрунтя для вивчення військово-політичного співробітництва двох держав.

Великий інтерес у контексті досліджуваної теми викликають наукові праці польських дослідників, які розкривають деякі аспекти та особливості формування зовнішньополітичної стратегії Польщі в сучасних умовах, її співпраці з Україною у військово-політичній сфері. Серед таких досліджень варто виокремити публікації таких польських дослідників, як: В. Малендовський [55], Б. Геремек [56], Я. Стефанович [57], Я. Браткевич [58], Т. Олешанський [59] та ін. У їх працях міститься глибокий аналіз і добре систематизований виклад фактів, значна увага зосереджена на польсько-українських зв'язках сучасності, в т.ч. і співпраці у військово-технічній сфері, питаннях безпеки і стабільності на європейському континенті. Польські дослідники розглядають еволюцію військово-політичної співпраці України і Польщі, аналізують нормативно-правове забезпечення взаємин держав, конкретні заходи за їх участю, зокрема реалізацію Програми "Партнерство заради миру", інші ініціативи у військово-технічній сфері тощо. Аспекти військово-політичної співпраці України і Польщі охарактеризовано також у колективній праці польських авторів під керівництвом Є. Козакевича [60], а також у роботах А. Древіцького [61], А. Тоша [62], ін. При цьому зауважимо, що польські науковці, звертаючись до розгляду сучасних українсько-польських стосунків, рідко оминають увагою співпрацю держав у військово-політичній галузі, оскільки вона набуває особливої значимості.

Таким чином, місце й роль українсько-польських відносин у забезпеченні стабільності у регіоні знаходить достатнє відображення у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Позитивним у розвитку історіографії є те, що на сьогоднішній день накопичено достатню кількість фактологічного і теоретичного матеріалу з проблеми, на основі чого можна встановити чинники, які сприяли формуванню нової моделі українсько-польських відносин сучасності, у т.ч. і у військово-політичній сфері, визначити основні етапи їх розвитку та тенденції й напрямки, осмислити значення співпраці між Україною і Польщею для збереження безпеки та стабільності.

Список використаних джерел

1. *Міжнародні* відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.): підр. / Л.Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. К: Либідь, 2001. 624 с. 2. *Бойко О. Д.* Історія України. К:. Академвидав, 2006. 699 с. 3. *Гальчинський А.* Україна – на перехресті геополітичних інтересів. К.: Знання України, 2002. 180 с. 4. *Горенко О.* Соціально – політичний вимір європейської інтеграції України. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. 331 с. 5. *Ковальова О.* Стратегія інтеграції: як реалізувати європейський вибір України. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 340с. 6. *Демчук П.* Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. К.: "ППП", 2004. 264 с. 7. *Дністрянський М.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Вид-во центру ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 310 с. 8. *Мельникова І. М.* Україна у взаємовідносинах з прикордонними державами ЦСЄ: створення міжнародно-правових підвалин добросусідства і співробітництва // Україна в європейських міжнародних відносинах. К., 1998. С. 58–87. 9. *Василенко С.* Україна. Геополітичні виміри в західноєвропейському процесі. Одеса, 2000. 206 с. 10. *Віднянський С.* Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 6–7. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. С. 27–38. 11. *Кіндрат К.*, Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть. Львів, 2002. 112 с. 12. *Івченко О.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997. 687 с. 13. *Васильєва-Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика України. К.: Кондор, 2011. 290 с. 14. *Кремень В.* Політична стратегія України. Порівняльні перспективи // Віче. 1994. №10. С. 3–12. 15. *Литвин В.*

Зовнішня політика України від адаптації до конкретних дій // Віче. 1993. №3. С. 59–71. 16. *Литвин В.* Зовнішня політика України. 1990–2000. // Віче. 2000. №11. С. 3–49. 17. *Кирчів А.* Геополітичний вимір України: синдром суми рівноправних векторів // Молода нація. 2000. Спецвипуск. С.185–193. 18. *Грищенко Т.* Зовнішньополітична стратегія держави: проблема визначення // Людина і політика. 2000. №5. С. 2–9. 19. *Дергачов В.* Нові геополітичні реалії та зовнішньополітична стратегія України // Історія в школі. 1999. №1–2. С. 19–21. 20. *Алексієвець М.*, Секо Я. Зовнішня політика України в контексті сучасних цивілізаційних викликів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. Вип. 3. С. 85–106. 21. *Дем'янець В.* Політика та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках // Людина і політика. 2000. №4. С. 30–37. 22. *Струтинський В.* Україна і Польща на шляхах парламентаризму // Віче. 1998. №9. С. 115–128. 23. *Зеленько Г.* Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації // Людина і політика. 2000. №2. С. 28–34. 24. *Колесник В.* З історії українсько-польських наукових взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. Ч.ІІ. К., 2003. С. 95–102. 25. *Чернега П.* Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства // Історія в школі. 2002. №5–6. С. 1–4. 26. *Зарецька Т.* Українсько-польські політичні відносини (1991–2001рр.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. Ч. ІІ. К., 2002. С. 7–12. 27. *Алексієвець Л.*, Гевко В. Україна і Польща: шляхи співробітництва. Тернопіль, 2009. 153 с. 28. *Алексієвець Л.*, Ільчук І. Українсько-польські відносини сучасності. Тернопіль, 2016. 260 с. 29. *Стрільчук Л. В.* Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття). Луцьк, 2013. 608 с. 30. *Янків М.* Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат (політико-економічний та секторальний аналіз). Львів: Світ, 2011. 384 с. 31. *Чорна А.* Україна і Польща: Історіографія відносин (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.). Вінниця, 2014. 416 с. 32. *Зашкільняк Л.*, Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с. 33. *Рябчук М.* Українсько-польські відносини: нові реалії, нові перспективи // Політика: час. 1993. №8. С. 26–31. 34. *Гевко В.* Основні тенденції політичного українсько-польського співробітництва в 1996–1999 роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль, 2003. Вип. 3. С. 364–370. 35. *Гевко В.* Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.): авторед.дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07. 00. 01 "Історія України". Чернівці, 2005. 20 с. 36. *Ільчук І.* Історичні та геостратегічні передумови становлення українсько-польських взаємин у новому геополітичному просторі // Україна – Європа – Світ. Міжнар. зб. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 3. Тернопіль, 2014. С. 329–338. 37. *Моцок В.* Польська політика "двох шляхів" у контексті формування українсько-польських відносин // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2001. Т. 8. С. 268–276. 38. *Бабак О.* Українсько-польські відносини. Кіровоград, 2005. 142 с. 39. *Лишко В.* Культурно-освітня релігійні товариства як гарант добросусідства між Україною і Польщею // Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". Серія: Історія. К., 2000. Вип. 7. С. 90–100. 40. *Афанасьєв І. А.* Польсько-українські відносини 1991–2000 рр.: політична та економічна взаємодія: дис. канд. істор. наук // Національний університет "Києво-Могилянська академія". К., 2004. 216 с. 41. *Васюк В.* Базові засади становлення й еволюція сучасних українсько-польських відносин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне, 2009. Вип.15. С. 69–72. 42. *Медвідь Ф.* Стратегічне партнерство України і Польщі в умовах багатополярного світу // Наукові праці МАУП. 2001. Вип. 1. С. 33–38. 43. *Знахоренко О. М.* Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: дис. канд. історичних наук // Інститут міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка. К., 2005. 235 с. 44. *Фанін І.* Військово-технічне співробітництво України з країнами пострадянського простору та перспективи його розвитку // Стратегічна панорама. 2009. №7. С. 182–191. 45. *Грицак П.* Зовнішня політика Польщі у військово-політичній сфері та сфері міжнародної безпеки (1989–2000 рр.) // Молода нація: Альманах. 2001. №1. С. 161–183. 46. *Борохвостов В. К.* Деякі аспекти реалізації політики України у сфері військово-технічного співробітництва за умови євроатлантичної інтеграції // Стратегічна панорама. 2006. №1. С. 131–138. 47. *Мартинов А.* Українсько-німецько-польське військово-політичне співробітництво в контексті розширення НАТО // Студії політичного Центру "Генеза". 1997. №1. С. 39–41. 48. *Тодоров І.* Співпраця України та Польщі: військово-технічний вимір. URL: www.nguv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2008/tovarow.html. 49. *Тодоров І. Я.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Донецьк: Дон НУ, 2006. 268 с. 50. *Бершада Є.* Українсько-польські стосунки та європейська безпека. URL:www.ji.lviv.ua/n14text/bersheda.html.

51. *Їжак О.* Після колапсу СРСР: розширення НАТО і геополітична трансформація пострадянського простору // Політика і час. 1998. №7. С. 21–26. 52. *Пирожков С.* В контексті загальної архітектури безпеки. Польсько-українські відносини: погляд з України // Політика і час. 1996. №1. С. 14–25. 53. *Пивоваров А. С.* Основні аспекти українсько-польського стратегічного партнерства // Держава і право. 2008. №1 (39). С. 710–716. 54. *Гевко В.* Військово-політична співпраця між Україною і Польщею у 1992–2003 роках // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2004. Вип.1. С. 238–245. 55. Malendowski *W.* Polityka bezpieczeństwa RP: uwarunkowania, strategia, kierunki działania. Poznan, 1998. 187 s. 56. *Геремек Б.* Основні напрямки зовнішньої політики Польщі // Політична думка. 1998. №1. С. 62–65. 57. *Stefanowicz J.* Rzeczpospolity pole bezpieczenstwa. Warsawa, 1993. 198 s. 58. *Bratkiewiewicz J.* Strategiczne znaczenie Ukrainy-Miedzypolityka a strategia. Poska w srodowisky mieedzenarodowym. Warszawa, 1994. S. 140–146. 59. *Olzanski T.* Ukrainska polityka bezpieczenstwa a NATO // Biuletyn Ukrainski. 1996. №5(29). S. 30–44. 60. *Kozakiewicz I.* Polska I Ukrainana progutr zeciegoty siaelecia // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Warszawa 2000. №10. S. 294–300. 61. *Drzewicki A.* Stosunkiz Ukraina w sferze bezpieczenstwa: polski punkt widzenia // Bezpieczenstwo narodowe. 1994. – №2. S. 151–168. 62. *Tos A.* Polityczne stosunki polsko-ukrainskie w ostatnem dekadze XX w. URL: http://www.psz.pl//117-polityka/arkadiusz-tos-polityczne-stosunki-polsko-ukrainskie-w-ostatniej-dekadzie-xx-w.

Николай Алексиевец, Назар Лис

СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ И РЕСПУБЛИКИ ПОЛЬША В СФЕРЕ ОБОРОНЫ И БЕЗОПАСНОСТИ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ (1991–2017)

В статье показаны наработки украинских и зарубежных авторов в исследовании украинского-польского сотрудничества в сфере оборонны и безопасности в 1991–2017 гг., рассматриваются интерпретационные оценки различных аспектов указанной научной проблемы.

Ключевые слова: Украина, Республика Польша, оборонно-безопасная сфера, историография.

Mykola Alexiyevets, Nazar Lys

THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND IN THE DEFENSE-AND-SECURITY SPHERE: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM (1991–2017)

The article covers the work of the Ukrainian and foreign authors in the study of Ukrainian-Polish cooperation in the defense-and-security sphere in 1991–2017 as well as it considers the interpretative assessments of various aspects of the scientific problem mentioned above.

Keywords: Ukraine, Republic of Poland, defense-and-security sphere, historiography.

УДК 339.94(477+476) “2010/2014”

Stepan Vasylyshyn

TENDENCIES AND PROBLEMS OF COLLABORATION IN ECONOMIC SPHERE BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF BELARUS IN CONTEMPORARY CONDITIONS (2010–2014)

In the article the author considers the economic collaboration between Ukraine and the Republic of Belarus during 2010–2014, pays attention to the contractual and legal foundation of such contacts, and investigates the main tendencies and problems of bilateral economic relations.

Keywords: Ukraine, the Republic of Belarus, commercial and economic collaboration, pact, relations.

Economic direction of collaboration in Ukrainian-Belarusian relations is very important for both states. It is very essential for Ukraine in the conditions of economic war with Russia, because the Republic of Belarus is near the only state from all of Eurasian Economic Union which is interested in development of bilateral commercial and economic relations, and leaves its market open for Ukrainian goods. For Belarus the priority of economic vector of collaboration with Ukraine is caused by the following circumstances. First, it is a good possibility to save traditional sales market for its production. Also there are close economic contacts, which historically turned out between enterprises of both countries. Now Ukrainian-Belarusian economic relations mostly depend on geopolitical situation in Eastern Europe. This tendency has a direct influence on dynamics of commercial and economic collaboration between Ukraine and the Republic of Belarus because of essential restrictions on potential possibilities of extension of interstate economic contribution. In these conditions the priority aim for the authorities of both republics is a necessity of organization of constant dialogue concerning the main points of economic collaboration. Also this aim includes the extension of institutional contribution in economic sphere and competence in choosing the optimal external economic partners.

The purpose of the article is to analyze the main tendencies of collaboration between Ukraine and the Republic of Belarus in economic sphere during 2010–2014 years and also to determine the basic problems which have being prevented the development of bilateral economic development during the period mentioned.

Historiographic base of the subject mostly includes the works of Belarusian and Ukrainian scientists. Bilateral economic relations were investigated in researches of H. Maksak [1], H. Maksak and D. Yurchak [2], B. Zalieskii [3], O. Valion [4], V. Zasadko [5], T. Polovyi [6] and others.

Speaking about the resources of our paper, we should point out that during the process of investigation we have analyzed the documents from official web sites of higher authorities of Ukraine and the Republic of Belarus.

Breaking for further development of Ukrainian-Belarusian economic relations was the beginning of 2010 year. Importance of this period was determined by a few factors. First of all, from January, 1, 2010 appeared the positive tendency of increase of amount of interstate commercial and economic operations. Second, the new politic management of Ukraine paid the priority attention to economic aspect of bilateral contribution.

In these conditions on April, 29, 2010 during the negotiations of both Presidents in Minsk the subject of further interstate economic collaboration became of a great importance. On this meeting O. Lukashenko and V. Yanukovych expressed their satisfaction by a new tendency of increase of mutual amount goods turnover. Also they

pointed out the strategic partnership between two countries in commercial and economic sphere. As a result of negotiations, the leaders of both republics achieved principal agreement concerned making deeper the contribution in the following spheres: power, transit, transport, industrial cooperation, interregional contribution and boundary commerce [7].

The major result of the visit was the agreement between both sides included the following: the governments of Ukraine and of Belarus were entrusted with working out the "travelling card**"** **(**Plan of mutual operations) from realization of the priority directions of Ukrainian-Belarusian economic collaboration by the middle of June, 2010. While preparing this document, the Presidents of Ukraine and Belarus entrusted its authors to include in the text a lot of concrete projects in different economic sectors. Special attention should be paid to such aspects: extension of bilateral industrial, scientific and technical cooperation; supply of Belarusian agricultural machine building to Ukraine; development of transport infrastructure; liquidation of existing commercial barriers; intensification of role of mutual settlement in national currencies; creation of business contribution council from the management of enterprises and business representatives from both countries [7].

In the context of realization of the Agreement mentioned, the "travelling card" was draw up and signed on May, 29, 2010 in Homel by First Vice-Prime Ministers of Ukraine and the Republic of Belarus A. Kliuiev and V. Semashko [1]. Drawing-up of the Plan of mutual operations can be considered as a quite logical and effective step from Ukrainian and Belarusian political management because of the following circumstances. First of all, in 2008 the term of validity of Interstate program for long-dated economic collaboration between the both states ended. Second, the signed in 2009 Memorandum about groundwork of system of measures concerning intensification of bilateral economic collaboration in conditions of world crisis showed its insufficient effectiveness. According to the aforesaid, the document mentioned became the only normative act being regulated the practical realization of priority directions of Ukrainian-Belarusian economic collaboration for short- and medium-dated periods.

As pointed out in his investigation H. Maksak, from the full value realization of "travelling card" both sides waited for an increase of goods turnover between two countries to the record target of 7–8 milliard dollars per year [1]. The governments of both states linked the extension of bilateral commerce with realization of projects concerning creation of mutual enterprises for export of production in the third countries, and also with the development of contribution in industrial sphere, especially in machine industry, transport and metallurgy. A separate point of the signed Plan of mutual operations was devoted to collaboration between both republics in sphere of oil transit across the territory of Ukrainian state and organization of Belarusian petrochemical supply to Ukraine. As it suitably underlined contemporary native investigator of Ukrainian-Belarusian relations H. Maksak, the realization of the last point of the document based on geopolitical situation in 2010 in the region could be the most important step on the way of providing power security for Ukraine and the Republic of Belarus [1].

During 2010 the active institutional contribution was being continued. For example, on June, 16–17, in the context of "travelling card" realization on the base of Ukrainian-Belarusian business council was created Advisory council. The main purposes of this institution were to widen the interstate commercial and economic collaboration, deepen the contacts between representatives of business circles, increase of bilateral goods turnover [2].

Commercial restrictions became a serious problem in the structure of Ukrainian-Belarusian economic collaboration. We would like to point out, that restrictive measures in bilateral commerce had negative influence for bilateral goods turnover.

That is why the mutual activity of the both countries concerned the liquidation of all existing trade barriers was provided for as a separate point in “travelling card”. Trying to solve this problem, on September, 28–29, in Minsk were being held Ukrainian-Belarusian negotiations concerning the application of restrictive measures in mutual commerce. During the discussion both sides marked the progress in sphere of liberalization antidumping and special protective actions. Also sides confirmed their intension to continue the work devoted to creation of optimal conditions for unimpeded access of Ukrainian and Belarusian goods for the markets of both states. The results of negotiations included the following agreements: the Ukrainian side liquidated special measures concerning import of stockinet linen, cotton fabric and luminescent gas lamps made in Belarus; was finished the process of signing the Agreement between concern “Belbiofarm” and Ukrainian Ministry of economy which provided the supply of Ukrainian starch syrup; was constantly made a decision concerning the supply of Ukrainian caramel to Belarusian market and import of Belarusian tires to Ukraine [8].

The results of work of Intergovernmental joint committee concerning the questions of commercial and economic collaboration greatly influenced on the dynamics of Ukrainian-Belarusian economic contribution. On September, 30, 2010 in Minsk was carried out the first session of Committee, headed by First Vice-Prime Ministers of the Republic of Belarus and Ukraine V. Semashko and A. Kliuiev. During the session of Committee the sides discussed the status of interstate commercial and economic collaboration, and also outlined the perspective directions concerning the increase of mutual goods turnover. Except that, the participants of the session discussed few questions including extension of contribution in the following sectors of economy: transport, building and architecture, science and technologies, agro-industrial complex, fuel and energetic sphere. Also there were a lot of debates about the problems of interregional and boundary contribution, widening contractual and legal base of Ukrainian-Belarusian economic relations. As a result of the session there were signed a few documents concerning bilateral economic collaboration: Agreement between Government of the Republic of Belarus and Ukrainian Cabinet of Ministers about the conditions of supplying to Ukraine new pneumatic rubber tires for cars; Protocol between Government of the Republic of Belarus and Ukrainian Cabinet of Ministers concerning changes and additions to the Agreement about work activity and social protection of the citizens working abroad from July, 17, 1995; Pact about long-dated productive cooperation between OJSC[1] “Belkomunmash” and CJSC[2] “Chernihivskyi avtozavod” [9].

Because of the activation of Ukrainian-Belarusian economic collaboration the political management of both states got a problem of changing the format of bilateral economic relations. On May, 19, 2011, during the meeting of Belarusian President O. Lukashenko with Prime Minister of Ukraine M. Azarov this problem was being discussed. Also Ukrainian Prime Minister outlined the increase of mutual goods turnover during the last time. Mykola Azarov told O. Lukashenko that it was time to change simple commercial and economic collaboration into contribution in widest meaning – organization of mutual factories in such spheres as agricultural machine building, mastering of space [10].

Also O. Lukashenko and M. Azarov paid attention to the discussion of the future summit of CIS[3] states planned for the second part of 2011. To the mind of Ukrainian Prime Minister, the most important question of the summit should be devoted for the debates concerning free trade zone agreement. Mykola Azarov used to think that signing of this document would cause the increase of goods turnover and would

[1] Open Joint-Stock Company.
[2] Closed Joint-Stock Company.
[3] This abbreviation means “Commonwealth of Independent States” (*the author’s foot-note*).

seriously consolidate contribution between both countries (Free Trade Pact within the framework of CIS was signed on October, 18, 2011 in Saint-Petersburg) [10]. It should be pointed out that Ukrainian political management of that time considered the post-soviet spaciousness as a key direction of its external economic activity. That is why Ukrainian leaders considered the question of free trade agreement within the framework of CIS as a priority and of strategic importance, which would allow to save and even to widen an economic potential of Ukrainian state.

On December, 15, 2011 in Kyiv the Twentieth (jubilee) session of Intergovernmental joint committee concerning the questions of commercial and economic collaboration was taken place. During the work of Committee were being discussed the ways for widening the bilateral economic collaboration in such spheres as engineering, power, transport and agriculture. There were also debated the questions of production, scientific and technical cooperation; creation of mutual enterprises including pharmaceutical sector; deepen of the interregional and boundary contribution. All those questions of interstate commercial and economic collaboration were included to the final Protocol of session, which underlined the main directions of Ukrainian-Belarusian contribution for 2012 year [11].

Special attention from both sides was paid to widening of contractual and legal base of bilateral economic relations. During the work of Committee were signed the following important documents: intergovernmental Agreement about the status of objects of Biloozero' water supply system included to Dnieper and Bug Channel; Plan for cooperation between the both Ministries of Foreign Affairs in economic sphere for 2012–2013 years; Program for industrial, scientific and technical cooperation between organizations of Ukraine and Belarus with entrance to the markets of the third countries; documents concerning realization of infrastructure projects in transport sphere [11]. So, the results of Twentieth session of Intergovernmental joint committee concerning the questions of commercial and economic collaboration confirmed the readiness of both states to develop bilateral economic relations based on the principles of mutually advantageous partnership with taking into account the national interests of both republics.

In 2011 the Customs Union, a new integration organ in the region, caused a bad influence on mostly positive tendency of widening of Ukrainian-Belarusian collaboration in economic sphere. The CU[1] consisted of Russian Federation, Kazakhstan and the Republic of Belarus. We would like to mention that from this time Russian Federation began to force upon other countries its own politics using economic instruments of Customs Union. This tactics of Russian external policy sometimes caused "commercial wars" on the post-soviet spaciousness especially between Ukraine and the Republic of Belarus.

In the middle of 2011 Ukrainian exporters of rustproof pipes had troubles with supplying of their products to Belarusian market. The Belarusian side commented the situation during the press-conference of the Vice-Minister of Foreign Affairs O. Hurianov. Being answered the questions of independent Ukrainian journalist, he said: "Speaking about this situation, I would like to mention that this blockade it is not a Belarusian step. In this case there is no Belarusian position, because there is a position of states which are Customs Union' members. This restriction was an idea of Russian Federation which did this concerning to all providers of such production on the territory of Customs Union. In these conditions the applications of Ukrainian side about our blockade is not correct. We quite the reverse worked about the level of quotas which would satisfy the Ukrainian side and are waiting for the decision of Eurasian Economic Committee. This question was being decided by three states and

[1] We mean "Customs Union".

Belarusian position was not of a key importance. We tell this to Ukrainian side and are waiting for their understanding…" [12].

As we have seen, the perspectives of increasing of bilateral economic collaboration between Ukraine and Belarus began to depend on the political position of Russia. This tendency became a long-dated and influenced badly on the dynamics of bilateral economic collaboration in future because of commercial restrictions created by both states concerning one another.

On February, 2012 after putting by Ukraine into operation some commercial restrictions concerning export of dairy products to Russia, the Belarusian side declared the same measures concerning Kyiv. Despite of the Belarusian explanation about their agreements with Russian in Customs Union, as a reply from March, 1, 2012 Ukraine put into operation the embargo on import of meat and milk products from Belarus [2]. So, in spring of 2012 a commercial war between both states began.

The problem was solved only in two months, during the meeting of Belarusian First Vice-Prime Minister V. Semashko with Minister of Economic Development and Commerce of Ukraine P. Poroshenko in Minsk. As a result, all restrictions concerning Ukrainian export of Belarusian meat and milk were liquidated. Belarus cancelled all commercial restrictions concerning the import of Ukrainian beer, which were put into action in 2010 [2].

We would like to mention that all those bilateral economic restrictions were being put into operation not only because of the external factors (influence of Russia), but depending on the desires of both sides to protect the national commodity producers from domination on the markets of both states an import production.

For example, in January, 2013 Ukraine restricted the access of the milk production of three great Belarusian producers to its market. As investigated H. Maksak and D. Yurchak, the official version of these measures was a few problems with quality of production. But in fact it was caused by the commercial expansion of Belarusian enterprises which in 2012 increased its presence nearly in a half in the milk production of Ukrainian market. As a reply for Ukrainian measures, from April, 2013 Belarus closed its market for Ukrainian confectionary production [2]. Also the both scientist highlighted that Ukrainian politics of protectionism depended on the change of official "supervisor" of bilateral relations. There were two examples of this tendency: on the beginning of 2012, when A. Kliuiev left the government; in the beginning of 2013, when Minister of Economic Development and Commerce P. Poroshenko left the Cabinet [2].

Despite of these problems, the bilateral relations were saving positive dynamics and developed in a good way of increasing of economic collaboration. Sessions of Intergovernmental joint committee concerning the questions of commercial and economic collaboration, and meetings between the leadership of both countries were organized to solve the existing problems in bilateral relations.

On May, 22, 2013 the Twenty-Second session of Intergovernmental joint committee concerning the questions of commercial and economic collaboration was organized in Kyiv. The Ukrainian and Belarusian delegations were headed by First Vice-Prime Ministers of both Republics S. Arbusov and V. Semashko. During the work of Committee both sides underlined the high level of bilateral partnership. Also a key attention was paid to collaboration in different sectors of economy, such as transport, agro-industrial complex, fuel and power and chemical spheres. At the end of the session between the Ukrainian and Belarusian governments was signed the final Protocol about interregional and boundary contribution [13].

The perspectives of the further deepen of Ukrainian-Belarusian commercial and economic collaboration was a major topic during the negotiations on June, 17–18, 2013 between the President of Ukraine V. Yanukovych and Belarusian President O. Lukashenko. Victor Yanukovych pointed out, that both states had a great potential,

which was not realized in the whole measure. Also the Ukrainian President outlined the ability of widen of transport and logistic coordination [14].

During the negotiations the Presidents also discussed the questions of economic collaboration in oil transporting, agro-industrial complex, agricultural machine building, military and technical, interregional and boundary contribution. Victor Yanukovych stressed the ability of widening of bilateral collaboration in those spheres [14].

Oleksandr Lukashenko pointed out, that both states evolved from simple commerce to the creation of mutual cooperatives, and Belarus would work hardly in this direction. Also he said that both countries should cancel all the restrictions in mutual commerce [14].

As a result of the negotiations the leaders of both countries decided to activate bilateral commercial and economic relations in sector of industrial cooperation [14].

Except the questions of direct economic collaboration, the sides discussed the abilities of economic coordination in integration associations. For example, on May, 31, 2013 in Minsk was signed Memorandum about the deepening of collaboration between Ukraine and Eurasian economic committee. This event was commented by V. Yanukovych in such way: “This decision is accepted only by economic interests of Ukrainian state and traditional relations between Ukraine and the states of Customs Union. I am convinced that our efforts made for cooperation between Ukraine and Customs Union, and further – between Eurasian Economic Union will increase the progress in economic sphere and the well-being of nations”. The Ukrainian leader also told his Belarusian colleague that Ukraine was interested in entering the World Trade Organization [14].

Bilateral economic relations were the subject of discussion during the visit of Ukrainian Prime Minister M. Azarov to the Republic of Belarus. The major attention was paid to development of industrial cooperation in designing of agricultural machine building, deepening of cooperation in the sphere of veterinary and phyto-sanitary control and so on. After negotiations was signed a “travelling card” from bilateral cooperation development for 2013–2015 years [15].

The Ukrainian internal policy actions of 2013–2014 had a serious influence on the entire structure of Ukrainian-Belarusian relations, even on bilateral economic collaboration. The new tendency of bilateral economic relations was a great limitation of mutual economic operations. This situation was caused by a few factors: economic recession in Ukraine; annexation of the Crimea; the beginning of Russian invasion against Ukrainian state; “economic war”, started by Russian Federation against Ukraine with using the instruments of Customs Union and its members, including Belarus.

All these problems were discussed during the first meeting of O. Lukashenko with Executor the Functions of Ukrainian President O. Turchynov. The sides discussed the transport corridor from Black Sea to Baltic Region, functioning of mutual enterprises and further collaboration in this sphere. After the negotiations the leaders of both states declared few decisions in the sphere of commercial and economic collaboration, and about the necessity increasing of economic operations between two countries [16].

Unfortunately, we should underline, that the tendency of mutual limitation of commercial and economic collaboration was not changed. It was determined by a few factors. First, the annexation of Crimea and the war in Donbas caused the limitation of economic operations between Crimea and Donetsk Region [17, p. 25].

The bilateral commercial restrictions which were put into operation during 2014 by both states, also negatively influenced on the dynamics of mutual economic collaboration. For example, on May, 1 the Government of Belarus decided to put into operation a certain licensing of beer and confectionary goods for those states, which are not members of Customs Union. Belarusian state power did not give an official

comment to these restrictions, so the experts discussed them in different ways: as a protective measure for national producer or as a result of Russian political influence [2].

As a reply for those steps of Belarusian state power, from July, 26, 2014 Ukraine put into operation the import tax for Belarusian confectionary, milk products, electric lamps and refrigerators in 55,29 per cent of its customs value. Belarusian tires, beer and details for refrigerators also were taxed by 60,05 per cent of customs value. The problem of the restrictions was solved on July, 18, 2014 after the visit of Ukrainian delegation to Minsk. From August, 19, all mutual restrictions were cancelled [2].

On July, 10, 2014 the Ministry of agriculture and foodstuffs of Belarus put into operation to restrict a potato import from Ukraine [2].

To our mind, the new model of economic collaboration of Ukraine and the Republic of Belarus in contemporary conditions should be firstly based on the principles of good-neighbour relations, equal rights, mutually beneficial and strategic partnership. Reaching of this purpose depends on the following steps both states should do:

1) make their decisions in independent way, avoiding the influence of the “third sides”;

2) activate bilateral economic relations and avoid the practice of discrimination protective measures concerning the country which is a trade partner;

3) change relations from simple commercial to innovation economic collaboration based on the deep cooperation with high additional value and its mutual export in the third courtiers;

4) take part in contemporary globalization processes and use their potential possibilities;

5) take into account the peculiarities of national economics.

So, the long period of Ukrainian-Belarusian relations confirmed the importance and priority of economic component in the state relations structure, and corroborated the rightness of basic principles on which the model of bilateral economic collaboration was being formed.

The period of 2010–2014 can be characterized by few clear tendencies in bilateral economic collaboration linked with a great attention of the leadership of both states to this sphere, realization of economic programs, cooperation in institutional organizations. Also during the period analyzed the dynamics of interstate economic relations was being influenced by a few problems, but in general Ukraine and the Republic of Belarus could be named as a strategic partners in economic sphere, which were very interested in widening of this partnership.

References

1. *Maksak H.* Belarus–Ukrayna: novye aktsenty – otkrytye vozmozhnosty. URL: https://nmnby.eu/yearbook/2010/maksak-ru.html. 2. *Maksak H.*, Yurchak D. Sotrudnychestvo Respublyky Belarus y Ukrayny v novykh heopolytycheskykh uslovyiakh. URL: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11006.pdf. 3. *Zalesskyi B.* Belarus – Ukrayna: otvet na vyzovy – medyinoe stratehycheskoe partnerstvo. URL: http://bz.ez.by/files/345/215/h_823bd0661aefeec778033d0770c1f768. 4. *Valion O. P.* Bilorus: sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku (kin. 80-kh rr. XX – poch. XXI st.). Ternopil: Aston, 2014. 274 s. 5. *Zasadko V. V.* Instytutsiinyi bazys stymuliuvannia rozvytku ekonomichnoi spivpratsi Ukrainy z Respublikoiu Bilorus. URL: http://sp.niss.gov.ua/articles/1131/. 6. *Polovyi T. Ye.* Ukraina – Respublika Bilorus: osoblyvosti mizhderzhavnoho dialohu na suchasnomu etapi. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2015_1_24. 7. *29 aprelia* Aleksandr Lukashenko vstretylsia s Prezydentom Ukrayny Vyktorom Yanukovychem. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 8. *O belorussko-ukraynskykh* perehovorakh po voprosu prymenenyia ohranychytelnykh mer vo vzaymnoi torhovle. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/b4e280c33125fdce.html. 9. *O provedenyy* zasedanyia Mezhpravytelstvennoi Belorusko-Ukraynskoi smeshannoi komyssyy po voprosam torhovo-эkonomycheskoho sotrudnychestva. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/a446258ac49b0dd4.html. 10. *19 maia* Aleksandr Lukashenko vstretylsia s Premier-Mynystrom Ukrayny Nykolaem Azarovym.

URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 11. *O 20-m* zasedanyy Mezhpravytelstvennoi Belorusko-Ukraynskoi smeshannoi komyssyy po voprosam torhovo-эkonomycheskoho sotrudnychestva. URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/eb3970d7d35b322b.html. 12. *Otvety* zamestytelia Ministra Ynostrannykh Del Respubliki Belarus Aleksandra Hurianova na voprosy zhurnalystov v khode press-konferentsyy na temu: "Ytohy vneshnei torhovly v 2011 hodu". URL: http://mfa.gov.by/press/news_mfa/cd91c78b6a87855c.html. 13. *Pidsumky* uchasti Pershoho Vitse-Premier-Ministra Ukrainy S. Arbuzova u 22-mu zasidanni Mizhuriadovoi ukrainsko-biloruskoi zmishanoi komisii z pytan torhovelno-ekonomichnoho spivrobitnytstva 22 travnia ts. r. URL: http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1168-brifing-v-mzs. 14. *Belarus* zaynteresovana v aktyvnom razvytyy vzaymodeistvyia s Ukraynoi. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 15. *Ofitsiinyi* vizyt Premier-Ministra Ukrainy M. Azarova do Respubliky Bilorus. URL: http://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1182-brifing-v-mzs. 16. *Aleksandr Lukashenko* vstretylsia s yspolniaiushchym obiazanosty Prezydenta Ukrainy Aleksandrom Turchynovym. URL: http://president.gov.by/ru/news_ru/. 17. *Betlii O.*, Preiherman Ye. Audyt zovnishnoi polityky Ukrainy: Ukraina – Bilorus. Dyskusiina zapyska. K., 2016. 57 s.

Степан Василишин

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ І РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ (2010–2014)

У статті автор розглядає економічну співпрацю між Україною та Республікою Білорусь упродовж 2010–2014 рр., акцентує увагу на договірно-правовій базі цих зв'язків, досліджує основні тенденції та проблеми двосторонніх економічних відносин.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, торговельно-економічна співпраця, договір, відносини.

Степан Василишин

ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ УКРАИНОЙ И РЕСПУБЛИКОЙ БЕЛАРУСЬ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ (2010–2014)

В статье автор рассматривает экономическое сотрудничество между Украиной и Республикой Беларусь в течение 2010–2014 гг., акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих связей, исследует основные тенденции и проблемы двусторонних экономических отношений.

Ключевые слова*:* Украина, Республика Беларусь, торгово-экономическое сотрудничество, договор, отношения.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(3)

Олександр Шама

КОНЦЕПЦІЯ “LO STATO” Н. МАКІАВЕЛЛІ ТА ПОДОЛАННЯ ЛОГОКРАТІЇ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ДУМКИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Безроздільне багатовікове домінування християнської ідеології у всіх сферах життя середньовічної Європи було підважене виникненням у містах феномену ренесансного гуманізму, що виявлявся як заснована на рецепції античності “модифікація” християнства, характерною рисою якої був відхід від персоналізму убік містицизму, пантеїзму і, в кінцевому рахунку, антропоцентризму, що, в певному розумінні, якщо не ставив людину на місце Бога, то перетворював її на “титана”, вільного від будь-яких соціальних і культурних обмежень. З одного боку, це спонукало небачене в історії розкриття творчих можливостей людини, з іншого – посприяло утвердженню в суспільно-політичній сфері принципів аморалізму і вседозволеності, що дали початок процесам “десакралізації” держави в обох її іпостасях – “теократії” і “політії”. Переломною на цьому шляху стала концепція “lostato” Н. Макіавеллі, якому вдалось пробитись крізь середньовічну риторику до реальності, показати речі такими, якими вони є, тобто подолати логократію – владу слів, з епохи, що відживала своє.

Ключові слова*:* теократія, політія, логократія, антропоцентризм, “державець-художник”, аморалізм, “lo stato”.

Уже йшла мова про те, що, незважаючи на існування двох могутніх ієрархій – церковної і військової, кожна з яких прагнула до безроздільного панування, – рівновага сил, а пізніше компроміс між ними, дозволяв людині зберігати особистісний, інтимний стосунок до Бога, який був запорукою існування середньовічної особистості. В певному розумінні вся будівля середньовічної цивілізації трималася на августинівському “мене не було б, якби Ти (тобто Бог – авт.) не був у мені” [4, с. 65]. Ця ідея також виражала традиційний уклад життя і, в той же час, сама визначала його постійне відтворення [1, с. 50]. Із змінами, що наступили в житті європейського суспільства в XI–XII ст., особливо з напливом нових, незвичних знань і способів інтерпретації, утримати цю, раптом дуже тонку, лінію особистісного розуміння Бога стало можливим тільки при крайньому напруженні всіх духовних сил. Дуже промовисте свідчення цьому залишив П’єр Абеляр. “Свавільні відступники, – писав він у листі до Елоїзи, – для яких мудрість – це щось схоже на лупанар, визнали, що хоча я і великий логік, однак суттєво помиляюсь у тлумаченні слів св. Павла. Вони віддають належне витонченості мого розуму, але мають сумніви щодо чистоти моєї християнської віри. Я не хочу бути другим Арістотелем, якщо це значить, що я повинен відділити себе від Христа... Я занадто люблю Його, що править одесную Отця. Я обіймаю його руками віри... Я спирають свідомістю своєю об скелю, на якій Христос поставив свою церкву...” [Цит. за: 95, с. 149].

З часом, однак, подібних Абеляру мислителів, що продовжували утримуватись на “лезі ножа” особистісного розуміння Абсолюту, ставало все менше, натомість ряди “свавільних відступників” зростали. Причому, це не було пов’язане з якогось роду секуляризацією. Навпаки, мучеників, святих і містиків ставало все більше з кожним століттям епохи Середньовіччя (XIV століття навіть називають “містичним”). Так, св. Франциск Ассізький розмовляв з Христом, який відкрив йому найпотаємніші істини, допоміг робити чудеса і навіть послав ангела з віолою в руках, щоб підтримати у молитві до себе. У життєписі святого про це розповідається так: “Вражений до глибин явленням Ангела, стояв Франциск. Ангел провів раз смичком догори струнами віоли і миттю така невимовна краса мелодії осолодила душу св. Франциска, і так піднесла його над усяким чуттям тілесним – що, як розповідав він потім братії, не відав він, чи провів Ангел смичком донизу, бо від нестерпної ніжності і насолоди душа його покинула тіло” [9, с. 109]. Немає сумніву, що святий увійшов у стан екстазу, який означає втрату усвідомлення своєї особистості у “виході з себе”, тобто – у “покиданні душею тіла” і “злитті з Абсолютом” в “небесному блаженстві” [4, с. 59].

Будучи виразом глибокого релігійного почуття, екстаз, однак, означає щось цілком відмінне або навіть протилежне християнському персоналізму. Згідно Л. Леві-Брюля, екстаз – це внутрішнє і безпосереднє спілкування з божеством через інтуїцію, взаємопроникнення і взаємне прилучення суб’єкта і об’єкта шляхом повної співпричетності. Будь-яка логічна достовірність залишається у порівнянні з екстазом чимось блідим, холодним і майже байдужим [7, с. 319]. Така свідомість сприймає Бога не як особу, а схильна бачити його наче “розлитим” у природі: кожна квіточка і пташечка має в собі його частку, тому віруючому треба любити природу і світ, а не похмуро порпатись у власній душі. Наприклад, знаменитий гімн Франциска Ассізького “Братові сонцю” майже з язичницьким захопленням славить красу матеріального світу: “Я славлю Тебе, Господи, за все, що Ти створив, // І в першу чергу за мого повелителя Брата Сонце, // Яке дає нам день; і світло, що Ти нам посилаєш через нього. // Яке воно чудесне, осяйне і гарне! // На тебе воно схоже, о Всевишній! // Хвала тобі, мій Господи, за Місяць і за Зорі, // За те, що в небі Ти їх засвітив яскраво, // Розсипав, мов коштовні самоцвіти. // Хвала тобі, мій Боже, що створив Ти брата Вітер...” [Цит. за: 8, с. 305].

“Христос у тлумаченні Франциска, – пише С. С. Неретіна, – знову став Сином Людським і людині знову дозволено було любити не тільки Бога, але і людину, твар” [6, с. 152]. Правда, ця любов відноситься тільки до духовної природи людини, тілесну ж слід приборкувати, безжально перемагати. Св. Франциск звертається до нечистих сил: “Робіть з тілом моїм все, що вам Бог попускає, всяку річ я витримаю охоче, бо немає в мене більшого ворога, ніж ця плоть моя” [9, с. 106]. Власне звідси походить ідеал “владарки панни Бідності” і взагалі ідея жебрущого ордену. Святий повчає братію: “Не майте сумніву, – як тільки ми зневажимо убогість, і світ зневажить нас, і буде нужденність гірша, ніж дотепер; але якщо міцно обіймемо ми убогість святу, світ вийде до нас і подасть нам живлення в достатку. Заради спасіння світу Господь прикликав нас у нашу святу згоду і поклав такий договір між нами і світом: ми даємо благий приклад світові, світ же обдаровує нас усім потрібним. Так не припинімо ж наполягати у святій убогості, бо вона – шлях досконалості і запорука і завдаток вічного блаженства” [9, с. 106] (Варто звернути увагу на те, що договір між Франциском з його братією і світом цілковито відповідає загальному принципу укладення феодальних угод: “ми даємо світові те-то і те-то, він же обдаровує нас усім необхідним” [Пор.: 1, с. 45]).

Таким чином, зв'язок між екстатичним (тобто, згідно Л. Леві-Брюля – антиінтелектуальним) вченням і асоціальною доктриною простежується досить ясно. Тепер стає зрозумілою вся нехіть церкви до "нових спасителів", але рух вже набрав такого розмаху, що папство пішло на угоду з поміркованими послідовниками святого. Екстремісти ж, які називали себе "меншими братами", скоро взагалі порвали з церквою, довівши доктрину св. Франциска до логічного завершення. Новоутворений орден одразу ж, як відзначив Ж. Ле Гофф, спрямував свою діяльність на міста [10, с. 84–85], знайшовши у комунах і республіках благодатний грунт для проповіді [Пор.: 92, с. 10–11]. Це стало однією з ознак початку кінця Середньовіччя.

Отже, корінь усіх інтелектуальних течій і рухів, що руйнували середньовічний світогляд, треба шукати не тільки у секуляризації або "більш світському ставленні до речей", а також у масовому розповсюдженні екстатичної релігійності і містицизму, які, по-суті, витісняли з соціальної свідомості особистісне розуміння Абсолюту і людської сутності. Слід зазначити, що частина католицького кліру розуміла небезпеку масового поширення екстатичної релігійності і містицизму. Так, Й. Хейзінга, висвітлюючи діяльність французького теолога Жана Жерсона, писав: "Жерсон повсюди бачить небезпеки надмірного розповсюдження благочестя. Виносити містику на вулицю він вважає безглуздим. Він каже, що світ на цьому останньому відрізку часів, незадовго до свого кінця, наче недоумкуватий дід, зробився жертвою всіляких фантазій, марень і ілюзій, які вельми багатьох відводять від дійсності. Не маючи належного наставництва, вони віддаються занадто суворим постам, занадто довгим нічним пильнуванням, занадто рясним сльозам, що туманять їх мозок. Вони не прислухаються до жодних напучень про необхідність стриманості. Але нехай стережуться, бо вони легко можуть піддатися диявольському осліпленню". І далі: "Споглядальне життя таїть у собі великі небезпеки, каже Жерсон; багатьох воно ввергає в похнюплення, а то і робить божевільними. Йому відомо, що занадто суворий піст легко приводить до божевілля або до галюцинацій; йому відомо також про те, яку роль відіграє піст у заняттях волхвуванням" [11, с. 211–212].

Ще наочніше антиперсоналізм проявився у світогляді Ренесансу (хоча, здавалось би, одна з основних рис ренесансного світогляду – антропоцентризм – є найвищим ступенем персоналізму). Дослідники давно вже звернули увагу на те, що за своїм духом середньовічна філософія є "лише продовженням еллінсько-римської" [12, с. 339]. Однак, цей дух, сприйнятий через Августина, був виразно домінований християнством. Тільки Арістотель, засвоєний з допомогою арабських коментарів "у сильно неоплатонічному дусі", як зазначив В. Віндельбанд [12, с. 342], спричинив різкі зміни у світогляді Середньовіччя.

Узагалі, неоплатонізм став тією філософією, яка, за словами О. Ф. Лосєва, "запліднювала" європейський Ренесанс і часто відігравала "не тільки передову, але у самому справжньому сенсі слова революційну роль" [13, с. 92], тобто – роль "гробокопача" Середньовіччя. Вже йшла мова про те, що неоплатонізм був розвитком філософії Платона і довів до логічного завершення платонівський антиперсоналізм у вченні про "безумовно трансцендентне Єдине" [4, с. 58–60]. У свою чергу засновник неоплатонізму Плотін, як писав О. Ф. Лосєв, це Єдине "зробив предметом людської свідомості, але свідомості вже не розчленовано-множинної, не логічної і навіть не душевної і не розумової, а надчуттєвої, тобто пізнаванної тільки у нерозчленовано-піднесеному стані, в особливого роду натхненні або нестямі, у надрозумовому екстазі" [13, с. 88]. Згідно Л. Леві-Брюля, такий "нерозчленований стан" притаманний "прелогічній" (до-логічній) свідомості, тобто, з точки зору еволюції людської особистості, якщо скористатись терміном Е. Фромма, означає "регрес" від християнства до

політеїзму (язичництва), який відкидає особистісне розуміння Абсолюту і людини [4, с. 60].

В іншому джерелі філософії Ренесансу – Ареопагітиках [4, с. 66] говориться так: "...Істинне пізнання, споглядання і надприродне славослів'я Надприродного – це саме незнання і небачення, яке досягається... відстороненням від усього сущого" [14, с. 223]. Перед нами — яскравий приклад апофатичної теології, що прагне виразити сутність абсолютного потойбічного Бога шляхом послідовного відкидання ("заперечення") усіх стосовних до нього визначень як непорівнянних з його природою. Це – "вище знання", яке осягається через відмову від всякого знання, а утвердження – через заперечення. Спекулятивне мислення "знімається" на шляху містичного досвіду. Треба, щоб "замовк розум" і душа занурилась в містичне пізнання "повного знання" в акті "надчуттєвого і надрозумного єднання" з Богом, тобто, у сферу несвідомого психічного, континуальної свідомості тощо. Найглибше пізнання Бога, пише Діонісій Ареопагіт, "ми одержуємо, пізнаючи його незнанням у переважаючому розум єднанні, коли наш розум, позбувшись всього існуючого і потім полишивши самого себе, з'єднується з сяючими променями і звідти, з того світу, осяюється непізнаванною безоднею премудрості" [15, с. 617]. Обмеживши розвиток понятійного мислення, антиномізм Діонісія сприяв переключенню пізнавальної енергії на більш глибокі неформалізовані рівні свідомості, з яких середньовічній людині відкривались інші горизонти пізнання, недоступні рівню формально-логічного мислення. Це пізнання специфічне, воно прагне "пережити знання" у формах особливого духовного досвіду. Богослов "не тільки вчить божественному, але і сам переживає його", одержуючи духовну насолоду від споглядання непередаваної досконалості і мудрості. На найвищому ступені пізнання повинно настати "обоження" – повне незлитне поєднання особистостей людини і Бога за винятком сутнісної тотожності. Цей акт зводить воєдино усі форми пізнання, які зливаються в єдність, з якої були виділені і до якої прагнули повернутись [16, с. 71–74; 17, с. 212–216]. Таким чином, Діонісій Ареопагіт у цьому своєму "апофатичному богослов'ї", яке означає шлях до "зосередженого мовчання і екстатичної бездумності" [14, с. 231], прокламує, по суті, негацію – негативне (негативістське) ставлення до реального світу, від якого треба відсторонюватись, ховаючись у "бездумність" [4, с. 66].

Однак, екстатичний тип свідомості властивий не тільки містикам, але і деяким художникам. А. Шопенгауер писав: "Ми знайшли в естетичному способі бачення дві нероздільні складові частини: пізнання об'єкта, не як окремої речі, але як платонічної ідеї, тобто як форми існування всього роду таких речей; потім самоусвідомлення того, що пізнає, не як індивідуума, а як чистого, безвольного суб'єкта пізнання. Умовою, за якої обидві складові частини постійно з'єднуються, є вилучення роду пізнання, зв'язаного з законом обгрунтування, яке, навпаки, і є єдино придатним для використання волею і наукою" [18, с. 425]. Як бачимо, "художник" Шопенгауера і "богослов" Діонісія Ареопагіта прагнуть до одного і того ж самого – з'єднання об'єкта і суб'єкта пізнання, тобто, "подолати себе як особистість" для того, щоб відкрити "екстраординарну істину", що пояснить суще без участі раціонального пізнання, зв'язаного з необхідністю "обгрунтування". І "художник", і "богослов", таким чином, мають на меті осягнення такого стану, коли втрачається власна воля і індивідуум повністю віддається якогось роду надприродній силі, позбавляючись від рефлективної здатності розуму, що, по суті, означає домінування його інтуїтивної здатності. Г. Рід зазначав, що художня форма "...за своєю сутністю інтуїтивного походження. У реальній діяльності художника її (форму) важко визнати творінням інтелекту – скоріше, це керована і визначена емоція, і коли ми говоримо про мистецтво як про "свободу творення форм", то уявляємо не

інтелектуальну діяльність, а, скоріше, виключно інтуїтивну” [19, с. 13]. Те, що Ренесанс мав своєю репрезентативною стороною саме художню діяльність – загальновідомо, але риси “артистизму” були також властиві і іншим сферам соціального життя, зокрема, державній, про що яскраво свідчить “Государ” Макіавеллі. Але, перш, ніж говорити про творчість великого флорентійця, необхідно з’ясувати характерні ознаки художнього типу свідомості.

Першою такою рисою є “архаїчність” – зверненість у минуле або до більш примітивних пластів культури або особистості, що так було властиво діячам Ренесансу. Ф. Ніцше писав: “Поети... або відвертають свій погляд від обтяжливого сьогодення, або допомагають сьогоденню набути нових барв за допомогою сяйва, яким вони примушують світитись минуле. Щоб мати можливість робити це, вони повинні самі бути в певному сенсі істотами, оберненими назад; так що ними можна послугуватись, як дзеркалами далеких часів і уявлень, відмираючих або вже мертвих релігій і культур” [20, с. 325]. Така “оберненість у минуле” означає негацію сучасного, тотальне заперечення його, яке (якщо людина в силу своєї особистості не схильна до “екстатичної бездумності”) може породити прагнення змінити світ, зробити його “гармонійним”, “справедливим”, “правильним”. Політик, що має “художню” вдачу, розглядає суспільство як “зіпсоване”, як “карикатурну пародію” на старі, добрі минулі часи, і може сприймати себе як такого, що покликаний відродити “славне минуле”, переробивши сьогодення згідно обраних соціокультурних моделей і особистісних (звичайно – героїчних) взірців.

По-друге, з “художньою” свідомістю пов’язується неприйняття моральних норм, прийнятих у суспільстві (хрестоматійним тут слід назвати приклад Нерона: за свідченням Светонія, цей “артист на троні”, будучи поетом, живописцем, актором, скульптором, співаком і т.д., так само “художньо” ставився і до управління державою, користуючись сенатом, народом римським і “самими стінами вітчизни” як матеріалом для здійснення своїх “творчих амбіцій” [21, с. 151–174]). Прийнято зводити ідею “позаморальності мистецтва” до Ніцше [Див. напр.: 103, с. 309], однак, ще у Середні віки “виходити по той бік добра і зла” вважалось допустимим в естетичній сфері. Так, послідовник Франциска Ассізького св. Бонавентура повчав, що зображення диявола може бути прекрасним, оскільки “за своєю субстанцією зло все одно є злом.., однак художнє зображення зла... відтінює і поглиблює красу добра. Таким чином, зло, взяте не у своїй субстанції, але у своєму зображенні – теж прекрасне” [Цит. за: 25, с. 165-166]. Однак, якщо весь світ сприймати “естетично”, то очевидним стає допустимість зла не тільки у “його зображенні”, наприклад, щоб “гармоніювати”, “виправити” недосконалість і зіпсованість “соціального оточення” політика, схильного до “артистизму”. А для цього необхідно відкинути загальноприйняті норми моралі – у даному випадку середньовічної християнської – щоб розгорнутись на всю шир своїх титанічних сил.

Третьою рисою “художньої свідомості” є індивідуалізм, що покладає необхідність протиставлення “художника” – “натовпу”, або, у соціально-політичній сфері, “вождя” – “народу”. Ф. Ніцше писав, що художник “тільки те і робить, що вчиться спочатку складати камені, потім будувати з них; він завжди шукає матеріал і завжди зайнятий його обробкою” [20, с. 332]. Так само і політик (вождь, государ, реформатор і т.д.) постійно “збирає і обробляє соціальний матеріал” – “народ”, “націю”, “масу” – для того, щоб створити з нього державу. Індивідуалізм Ренесансу мав тенденцію до необмеженої експансії – і в метафізичному, і в просторовому, і в соціальному вимірі – він вимагав, як зазначив Л. Баткін, “відмови від правового (...і всякого іншого) однобічного жорсткого фокусування, покладаючи таку повноту смислового світу індивіда, яка мислима лише у точці перетину і конфлікту абсолютно всіх площин і

визначень цього світу” [22, с. 70]. В силу цього експансивність ренесансного “індивідуаліста-титана” набирає агресивного характеру: бачачи людей не як осіб, а як “масу”, він трактує її лише як засіб творення, тобто – інструментально. О. Ф. Лосєв відмітив: “...Особистість-титан існує не одна, їх дуже багато, і всі вони хочуть свого абсолютного самоутвердження, тобто усі вони хочуть підкорити інших людей самим собі, хочуть безмежного над ними владарювати і навіть їх знищити” [13, с. 61]. Той факт, що “титанів” було багато, певною мірою стримував їх, не давав реалізувати на практиці своїх амбіцій “абсолютного самоутвердження”. Крім того, зауважує О. Лосєв, вони були “поки що чесними людьми” і “середньовічна традиція... допомагала людському суб’єктові, що стихійно себе утверджував, не втрачати землі з-під ніг і не занурюватись у безпринципний нігілізм” [13, с. 61]. Можна припустити, що ця “середньовічна традиція” не стільки допомагала, скільки заважала “стихійному індивідові” у здійсненні його планів.

Таким чином, характерні риси особистості ренесансної людини – архаїзм свідомості, індивідуалізм і аморалізм – є антитезою християнського розуміння людини і утвердження світогляду Ренесансу означало розлад, руйнування середньовічного світу, а значить, і порушення рівноваги між соціальними ієрархіями, що створювало передумови для вибуху нестримної боротьби між ними за панування над суспільством.

Філософія Ренесансу заперечувала особистісне розуміння Абсолюту, що являло собою “регрес” до світогляду, властивого полісним або і родоплемінним суспільствам з їх підпорядкуванням особистості інтересам спільноти. Однак, середньовічне християнство не могло зникнути безслідно – адже неоязичництво Ренесансу зростало на зовсім іншій основі, ніж язичництво Античності. Позбавлена духовної опори в Абсолюті, що розуміється як особистість, індивід перестає бути особою (тобто “образом і подобою Божою”), але він ще не підпорядкований спільноті або ідеї, оскільки триває боротьба між ієрархіями, і тому повинен “стихійно самоутверджуватись”, керуючись при цьому довільно обраними орієнтирами. Звідси – “титанізм”, бо разом з опорою у Богу людина втрачає і моральні критерії і рамки своїх прагнень і своєї діяльності. Звідси і “естетичне ставлення до дійсності”, тому що “свавільне самоутвердження” (“самотворення”) покладає необхідність принципу креативності. Іншими словами, “ренесансні титани” були схильні бачити у Богові “художника”, що створив світ згідно своїх естетичних уподобань, і часто представляли свої власну творчість і діяльність як “аналог” цієї “божественної творчості”. Отже, людина стає подібна Богові, а потім сама ставить себе на його місце – Всесвіт із теоцентричного перетворюється в антропоцетричний.

Перехід від “людини як творіння Божого” до “людини-бога” відбувся не одразу. Ф. Ніцше показав, що занепадаюча релігія спочатку переходить до “більш ослаблених форм”, наприклад, пантеїзму [20, с. 385]. Св. Франциск Ассізький своїм містицизмом і проповіддю любові до “квіточок, пташок і звірят”, як таких, що містять у собі “часточку Бога”, по суті, започаткував “розтікання” Абсолюту по стихіях, явищах, істотах і речах Всесвіту. Також Мейстер Екхарт твердив, що весь світ і його окремі моменти суть тільки “сходження” божества, а кожна річ, кожна істота і кожна людина в основі своїй є богом, однак не тим богом, що наповнює душу праведника під час молитви, причому сам праведник усвідомлює свою тварність, а богом, за його сутністю, за його природою, за його субстанцією [13, с. 215–216]. Самого ж Бога (біблійного Бога-Саваофа) для Екхарта якби і не існує, він говорить про “безодню безмовного, пустельного божества, позбавленого виду і образу” [11, с. 244]. Натомість Джованні Піко делла Мірандола попросту підміняє Бога людиною. У творі Піко “Промова про гідність людини” Бог говорить Адаму: “Я поставив тебе

в осередді світу, щоб ти міг оглядатись навкруги і бачити все суще. Я створив тебе істотою ні небесною, ні земною, ні смертною, ні безсмертною для того, щоб ти сам міг робити себе таким або іншим: ти можеш опуститись до тваринного стану або ж піднестись до божественного. Звірі залишаються такими, якими вони виходять з черева матері. Вищі істоти залишаються такими, якими повинні бути у вічності. Лише ти один можеш розвиватись, зростати за своєю волею, в тобі містяться зерна різноманітного життя" [Цит. за: 23, с. 77]. Такий Бог не потрібен людині, яка "сама робить себе", і ось радник французького короля Людовіка XI Філіпп де Коммін у "Мемуарах" смиренно говорить: "Господь більше не розмовляє з людьми, і немає більше пророків, чиїми устами він промовляє" [24, с. 208–209]. Бог перестав бути ідеальною вершиною середньовічної теократичної держави, зникла ідея, що об'єднувала церковну і військову ієрархії, що, зрештою, завершилось розпадом Європи на окремі держави, кожна з яких пішла тепер своїм шляхом.

Занепад теократичної ідеї означав також те, що військова ієрархія звільнялась від нав'язаної їй ролі охоронниці віри, а отже, і моральна функція правителя перестала бути зобов'язуючою. Вже йшла мова про те, що роль "доброго пастиря" для правителя була засобом поставити його в залежність від вищого дворянства, яке прагнуло бути "співправителем" і зберегти своє панівне становище [1, с. 57]. Тепер же, коли "Господь більше не розмовляє з людьми", виникла потреба у новій теорії, яка б дала підстави обмежити владу правителя в нових умовах централізації феодальних держав. Для цього витягається на світ Божий концепція політії ("органічної держави"), нав'язуванням якої дворянство намагається приборкати зміцнілу королівську владу. Наприклад, Джон Фортескьє так пояснює королю Англії Едуарду IV що таке держава: "Так само, як із зародку формується фізичне тіло людини, яким управляє одна голова, так із народу виростає держава, що являє собою... містичне тіло, кероване однією людиною, що становить якби голову цього тіла" [25, с. 294]. Структура ж "державного тіла" така: серцем є "прагнення народу"; воно містить у собі кров – "мудру турботу про благо цього народу", яку розсилає по всьому тілу, зокрема, і до голови. Нервами, за допомогою яких зміцнюється єдність тіла, є закони, і через них приводяться в рух інші органи і члени тіла. З такої аналогії Фортескьє робить важливий висновок: "І як голова фізичного тіла не може змінити його нерви і силу його м'язів і не може відмовити своїм членам у потрібному їм притоку крові, так і король... не може змінювати закони, що діють в цьому політичному тілі або відібрати у народу проти його волі або з примусу те, що належить йому за правом... Адже король поставлений для охорони законів, а також життя і майна всіх підданих і влада, яку він має, одержана ним від народу, так що він і не повинен претендувати на яку-небудь іншу владу над своїм народом" [25, с. 295]. На відміну від Г. Брактона [1, с. 57–59], Д. Фортескьє не посилається на сакральну функцію королівської влади, а використовує, вслід за Арістотелем, образ "органічної держави", щоб обгрунтувати рівні права "народу" (тобто дворянства) і короля, і закріпити обмеження влади останнього.

Зовсім іншу концепцію держави висуває італійський мислитель і історик Ніколо Макіавеллі в своєму знаменитому творі "Государ" або "Державець" (1513 р.). Головна відмінність полягає в тому, що держава Макіавеллі сама по собі – "мертве тіло" і лише государ (князь, король, імператор, військовий вождь, релігійний предводитель тощо) може "вдихнути" в неї життя. П'єр Абеляр писав: "Вважають... що одна і та ж сама душа цілком перебуває в окремих частинах тіла, завдяки чому одночасно їх оживляє. Мені ж здається, що можна сказати, наче вона існує в окремих частинах не інакше, як за своєю силою і міццю, що між тим як вона перебуває по суті в одній тільки частині, сили свої вона поширює на всі члени і, залишаючись в одному і тому ж місці, керує всіма

членами разом, оживотворяючи їх” [26, с. 176]. У Макіавеллі ж душею “політичного тіла” виступає правитель. Крім того, на відміну від Фортескьє, “держава” італійця – перш за все місто, але не все місто, як в античному полісі, а лише певна його частина: як відмічають дослідники, Макіавеллі “звузив” державу, позбавивши її більшості середньовічних ознак [27, с. 34].

“...Місто – це люди, а не стіни і не порожні кораблі”, – говорив Нікій в “Історії” Фукідіда [28, с. 348]. Якими ж бачить людей Макіавеллі? Можна сказати, що в цілому він був про них невисокої думки: “...Про людей загалом можна сказати, що вони невдячні і непостійні, схильні до лицемірства і обману, що їх відлякує небезпека і приваблює нажива: поки ти робиш їм добро, вони твої усією душею, обіцяють нічого для тебе не шкодувати: ні крові, ні життя, ні дітей, ні майна, але коли в тебе з’явиться потреба в них, вони одразу ж від тебе відвернуться” [29, с. 437]. У той же час люди “такі наївні і так поглинуті найближчими потребами, що ошуканець завжди знайде того, кого можна ошукати” [29, с. 437]. Той же, хто “бажаючи сповідувати добро у всіх випадках життя... неминуче загине, стикаючись з численними людьми, чужими добру”. Людям властиві якості, що заслуговують схвалення або осуду: щедрість і скупість, співчутливість і безжалісність, чесність і віроломство. Доброчесності, звичайно, слід віддавати перевагу, але “в силу своєї природи людина не може мати лише чесноти і неухильно їх дотримуватись”. Прямо кажучи, “люди завжди погані, поки їх не примусить до добра необхідність”, і взагалі, “у світі... немає нічого крім черні” [30, с. 46, 72, 54]. Як бачимо, тут вповні вимальовується образ ренесансної людини (“титана”), що сама для себе обирає життєві принципи і орієнтири, відкидаючи метафізичні основи моральності і (або) заміняючи їх тими або іншими прагматичними раціями. Кінцевою метою усіх людей, згідно Макіавеллі є досягнення слави і багатства [30, с. 75], але так як більшість людей відносяться до маси (“натовпу”, “черні”), то ці прагнення є “вульгарними” (“простонародними”), тобто не виходять за рамки задоволення “простих потреб життя”. Однак, і серед цієї юрби трапляються індивіди, котрі вважають для себе принизливим коритись іншим [30, с. 27], а тому прагнуть будь-яким способом піднятися над масою, ставши для цього правителем – “державцем”.

Згідно Макіавеллі, існує два шляхи стати владарем: або народитись королем чи князем, або досягти влади іншим способом. У першому випадку влада є успадкованою, “якщо рід князя правив тривалий час”. У другому – влада набувається певним чином: її можна завоювати, одержати з чиїхось рук (через призначення, проголошення тощо), загарбати шляхом здійснення злочину або, нарешті, через обрання своїми співгромадянами. Коли мета досягнута (без значення яким способом), усі государі опиняються в однаковому становищі, всім треба починати з нуля, адже для того, щоб бути володарем, треба мати державу, тобто кожен государ повинен створити державу і утримати її в своїх руках.

Якщо поминути випадок одержання влади у спадок, то государем може стати будь-яка приватна особа, навіть “найпідлішого” походження. Тому що, згідно Макіавеллі, правителем робить не походження, а особисті якості: доблесть, сміливість, рішучість, сила духу. Ще потрібен талан, прихильність Долі, тобто Фортуна, але, як відомо, вона сміливцям і дається, бо “фортуна – жінка і хто хоче з нею полагодити, повинен лупити і стусати її... вона, як жінка – подруга молодих, бо вони не такі обережні, більш відважні, і з більшою зухвалістю її приборкують” [30, с. 76]. Щодо Божої милості, то вона – серйозна запомога для правителя, тому, на думку Макіавеллі, про Мойсея немає потреби розводитись, але тут же відзначає, що все-таки “слід похилити голову перед тією благодаттю, яка зробила його гідним розмовляти з Богом” [30, с. 17]. Тобто, все одно, високі особистісні якості у державця повинні бути, усе ж інше – справа Фортуни.

Досягши тим або іншим чином влади, государ тепер повинен утримати її. Макіавеллі вчить: "...Влада правителя повинна спиратись на міцну основу, інакше вона впаде. Основою ж влади у всіх державах... є хороші закони і добре військо. Але хороших законів не буває там, де немає доброго війська, і навпаки, де є добре військо, там і закони хороші...". Звідси категоричний висновок: "...Государ не повинен мати іншої мети, іншої думки, жодної справи, яка стала б його ремеслом, крім війни, її порядків і правил, бо це – єдине ремесло, гідне властителя. В ньому така сила, яка не тільки тримає біля керма тих, хто народився монархом, але нерідко підносить на трон простих людей. І навпаки, можна бачити, що коли монархи думають більше про життєві утіхи, ніж про зброю, вони позбуваються своїх володінь. Головна причина втрати ними держави – нехтування військового ремесла, а умова приходу до влади – мистецтво в цій справі" [29, с. 431–432].

Є три способи набуття собі війська: найняти, прикликати союзника і створити власне. Однак, у найманців "нема ні відданості, ні іншої спонуки, яка утримує їх у шеренгах, окрім убогої платні", якої, зрозуміло, недостатньо, щоб вони були готові пожертвувати собою за правителя. Крім того, всім відомо, що найманці "повільно і мляво наступають, зате з чудовою швидкістю відступають". Вони також честолюбні, розбещені, віроломні і нечестиві і, переконаний Макіавеллі, "поразка їх відстрочена лише настільки, наскільки відкладений рішучий наступ" [30, с. 36, 39]. Натомість союзницькі війська – це вірна загибель, бо вони віддані своєму правителю і можуть позбавити влади того, хто їх запросив. Значить, найкраще – створити власне військо, тобто таке, що складається з підданих, громадян або відданих державцю людей. Для цього треба озброїти підданих, чим государ завоює відданість одних, зміцнить відданість інших і таким чином перетворить підданих у своїх прибічників. Ідеальне ж військо може складатись з корінних підданих, котрі мешкають поруч державця, і треба завжди прагнути того, щоб армія складалась саме з них, бо, наприклад, Рим, віддавши військову справу варварам – загинув [30, с. 42].

Гроші на утримання війська можна роздобути різними шляхами, але найкраще взяти їх у народу або церкви. Так як це дуже болюче питання і розлучатися з грошима ніхто просто так не хоче, то, твердить Макіавеллі, необхідно мати солідне обґрунтування для поборів. Коли існує безпосередня військова загроза ззовні, то проблема відпадає, якщо ж часи мирні, то треба створити загрозу: уявну або дійсну або ще краще – захопити народ якоюсь ідеєю, яка б вражала його уяву. Наприклад, король Іспанії Фердінанд II Арагонський затіяв війну за Гранадський емірат і на одержані від народу гроші збудував армію, яка принесла йому славу. Пізніше, виступивши захисником релігії, він примусив вже церкву виплатити значні кошти, що дозволило йому вести війни в Африці, Італії і навіть суперничати з Францією. Щоб утримати внутрішню єдність країни, знову ж таки виступивши захисником християнства, Фердінанд пограбував і вигнав з королівства марранів, налаштувавши проти них все суспільство, чим, зрештою, і об'єднав його. "Важко уявити собі, – захоплюється Макіавеллі, – більш нещадний в той же час більш незвичний вчинок". Так іспанський король "обдумував і втілював величезні задуми, тримаючи у постійному захваті і напруженні підданих, котрі самозабутньо слідкували за ходом подій" [30, с. 66–67].

Дві сили можуть позбавити державця влади – одна зсередини (піддані), друга – ззовні (сильні сусіди). Із зовнішньою небезпекою можна справитись за допомогою хорошого війська і хороших союзників, причому той, хто має добре військо, знайде і вірних союзників, а якщо небезпека ззовні буде усунена, то в середині збережеться мир. Але так як хороше військо може бути створене тільки за згоди підданих, то питання влади зводиться до відносин з ними – "людьми

міста". Добиватися любові підданих – невдячна, та і небезпечна справа: любов легко переходить в ненависть, тому треба зупинитись на "середньому варіанті" – "не бути ненависним народові". Макіавеллі дає такий рецепт: "Цього можна досягти, якщо тверезо підійти до справи: перш за все зрозуміти, що таке піддані. Звичайно, для державця – це маса, натовп, але вона не є однорідною, бо поділяється на знать і власне народ. Різниця між ними полягає у тому, що... знать бажає панувати і гнобити народ... народ не бажає перебувати у підкоренні і гнобленні" [30, с. 29].

Отже, є дві сили, на які государ може розраховувати. Якщо він обере знать, то цим дуже обмежить свою владу, бо знать вважає себе рівнею йому, тому він "не може ні наказувати, ні мати незалежного способу дій". Крім того, ставши на бік знаті, правитель відкрито покаже себе таким самим гнобителем, як і вона, що легко може викликати ненависть народу – виконуючи вимоги знаті, государ задовольняє інтереси небагатьох за рахунок переважаючої більшості, чим позбавляє себе її підтримки. Це дуже небезпечно: не маючи опори "в масі" правитель стає легкою здобиччю для свого "знатного" оточення, адже воно є далекоглядне, хитре і свавільне, на відміну від "простакуватого люду". Нарешті, государ може обрати знать, бо в його праві "карати і милувати, наближати або піддавати опалі", але не може обрати народ. Це не означає очолення "черні" на противагу знаті, що є так само необдуманим, як і в протилежному випадку (досить згадати, як обманулись у черні Гракхи). Для державця достатньо лише задовольнити інтереси народу, який "вимагає тільки, щоб його не гнобили", а тому першому слід узяти на себе захист другого [30, с. 30].

Здійснивши це, государ створює базу для своєї влади. Тепер він всіляко повинен її зміцнювати: будувати мури і рови, дбати про оновлення озброєння і боєздатність війська, засновувати громадські склади із запасами живлення, води і питва, а також, у гірші часи, давати можливість прогодуватись простому народові, не сягаючи до казни – а для цього треба постійно забезпечувати його роботою [30, с. 33]. Далі, наставляє Макіавеллі: "Государ повинен також показувати себе покровителем талантів, приваблювати обдарованих людей, виявляти пошану до тих, хто відзначився в якомусь ремеслі або мистецтві. Він мусить спонукувати громадян спокійно займатися торгівлею, землеробством і ремеслами щоб одні займались благоустроєм своїх маєтків, не боячись, що ці маєтки в них відберуть, інші – відкривали торгівлю, не побоюючись, що їх зруйнують податками; більше того, він повинен мати нагороди для тих, хто дбає про поліпшення міста або держави. Він зобов'язаний також займати народ святами і видовищами у придатну для цього пору року. Поважаючи цехи, або триби, на які поділене кожне місто, государ повинен іноді брати участь у їх зборах і являти собою взірець щедрості і великодушності, але при цьому твердо триматись своєї гідності і величі, що мають проявлятись у кожному його вчинку" [30, с. 69].

Підсумовуючи, слід з'ясувати, що ж таке "держава" Макіавеллі? Коротко кажучи, це все те, що дає змогу державцеві утримати владу. Це не "Град небесний" Августина і не політія Арістотеля, а "щось", утворене свідомою діяльністю владаря з "людей міста" для того, щоб здійснити власне жадання влади. Тоді яка ж мета цієї влади, чому держава Макіавеллі (lo stato) має таку величезну цінність, тим більше, що сам автор нічого не говорить про її "надземну" мету: його держава (lostato) – не "шлях до неба", а государ – аж ніяк не намісник Бога. Припустити, що її кінцевою метою є "добробут громадян", тобто, їх "самодостатнє існування" як в "органічній державі" Арістотеля теж не доводиться, тому що справно діюче господарство і висока культура – лише один з засобів підтримки влади государя, не більше. Прояснює це питання той факт, що Макіавеллі виразно протиставляє свою lo stato Папській державі і Османській

імперії, головна особливість устрою яких полягає в наявності постійних державних установ, котрі роблять можливою передачу влади без потрясінь, майже механічно, що перетворює правителя на "придаток" державного тіла: на троні може бути один, а може – інший. "Lo stato" Макіавеллі неповторна – це той "механізм", який кожному державцеві треба спочатку створити, а потім кожного разу "заводити". Втім, слід зауважити, що образ механізму – з пізнішої епохи, Макіавеллі ж сучасник Рафаеля і Мікеланджело, тому більш відповідним буде образ мистецького твору. Вболіваючи з приводу того, що в його батьківщині немає політичного діяча, здатного очолити визвольну боротьбу проти "варварів", мислитель кілька разів повторює: "...В Італії... достатньо матеріалу, якому можна надати будь-якої форми" [30, с. 75,76], тобто "людей міста" в достатку, справа лише в тому, щоб знайшовся сміливець, який "виліпить" з "юрби" державу. Таким чином, государ – це деміург або, точніше, художник, наслідок зусиль якого не картина або скульптура, а держава – твір особливого мистецтва "італійської політики". При всьому цьому Макіавеллі не виходить за коло понять своєї епохи: його "lo stato" – це та ж сама "органічна держава" феодальної епохи у її міському (полісному) варіанті, а государ лише "оживляє" собою існуючі форми соціально-політичної організації. Цілковито новим був підхід до розуміння держави, зокрема – її повна десакралізація, яка, зрозуміло, була б неможливою без руйнування середньовічного християнського світогляду. Шлях від "Граду небесного" до "lo stato" дорівнює шляхові від "державця–доброго пастиря" до "державця-художника" і, зрештою, шляху від людини як "образу і подоби Божої" до "людини-звіра" ("Треба знати, – пише Макіавеллі, – що з ворогом можна боротись двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб притаманний людині, другий звірю; але так як першого часто недостатньо, то доводиться прибігати до другого. Звідси висновок, що державець повинен засвоїти те, що закладено в природі і людини, і звіра" [30, с. 52]). Таким чином, творчість Макіавеллі постає як переломний етап у розвитку теорії держави: він першим пробився крізь середньовічну риторику до реальності, показав речі такими, якими вони є, тобто подолав логократію – владу слів з епохи, що віджила своє.

"Государ" не врятував Італії, але ідеї Макіавеллі живі у віках – не у сенсі посібника для тиранів і вождів, а тому, що допомагають кращому розумінню механізму влади – влади як такої, позбавленої усяких релігійних, метафізичних або риторичних покровів. Перш за все, "Государ" ознаменував собою перехід від "органічного" до "інструментального" розуміння держави. В. Зомбарт зазначив: "...Значна частина принципів і ідей, покладених в основі сучасного державного мистецтва, логічно розвинулись з кола уявлень середньовічного міста, яке найбільш чистої своєї форми набуло в Італії" [31, с. 332–333]. "Абсолютні" монархи трансальпійської Європи створили армію, суд, фінансові установи, меркантилістичну економіку, взоруючись на міських інституціях. Споконвічних же своїх партнерів – церкву і військову ієрархію – вони стали розглядати як "корисні установи". Зразок для такого розуміння знову ж таки дав Макіавеллі. "У наші дні, – писав він, – добре влаштованою і добре керованою державою є Франція. В ній існує багато корисних установ, що забезпечують свободу і безпеку короля, з яких найперша – парламент з його повноваженнями. Творець цієї монархії, знаючи владолюбство і нахабство знаті, вважав, що її необхідно тримати у шорах; з другого боку, знаючи ненависть народу до знаті, засновану на страхові, бажав захистити знать. Однак, він не зробив це обов'язком короля, щоб знать не могла звинуватити його у потуранні народові, а народ – у сприянні знаті, а створив третейську установу, яка, не включаючи короля, приборкує сильних і заохочує слабких... Звідси можна витягти... корисне правило, а саме: що справи, невгодні підданим, правителі повинні покладати на інших, а угодні –

виконувати самі” [30, с. 56–57]. Ніби “виконуючи вказівки” Макіавеллі, монархи в тих країнах, де інституція монархії традиційно мала високий авторитет, була символом єдності, стали активно зводити будівлю абсолютистської держави, організовуючи нові установи і переосмислюючи призначення старих, щоб пристосувати їх до своїх потреб.

“Государ” яскраво відобразив ще один симптом руйнування середньовічної картини світу – кризу моральності. Песимістично оцінюючи людську натуру, Макіавеллі трактує її вже не як “боголюдину” Піко делла Мірандоли, а як “звіролюдину”, котрій властиво те, що “закладено у природі і людини, і звіра” [30, с. 52]. Таким чином, сходження від “образу й подоби Божої” – через “боголюдину” – завершилось “звіролюдиною”. Те, за що так довго боролись “ренесансні титани”, нарешті сталося: людина, визнавши корисною свою “звірину” натуру, одержала “свободу волі”. Бог не все виконує сам, – зазначає Макіавеллі, – щоб не позбавити нас вільної волі й належної нам частки слави.

Список використаних джерел

1. *Шама О.* Деякі аспекти становлення і розвитку середньовічної феодальної державності // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 20. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 44–62. 2. *Шама О.* “Ідеальна” держава Платона як “виховний заклад” для підготовки до “небесного блаженства” // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип.1. Ч. 4. С. 133–143. 3. *Шама О.* “Органічна держава” Арістотеля як кінцева мета розвитку античного суспільства // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 17. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 245–253. 4. *Шама О.* Погляди на державу в епоху Пізньої Античності: від негації Плотіна до “двох градів” Августина // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. Вип. 19. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 55–70. 5. *Шама О.* Середньовічне місто і початок процесу десакралізації держави // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип.1. Ч. 4. С. 133–143. 6. *Неретина С. С.* Абеляр и Петрарка: пути самопознания личности (текстологический анализ) // Вопросы философии. 1992. №3. С. 134–160. 7. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Пер. с фр. под ред. Никольского В. К. и Киссина А. В. Москва: Изд-во “Атеист”, 1930. 337 с. 8. *Лінч Д. Г.* Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1994. 494 с. 9. *О святом* Франциске Ассизском. Рассуждение о Стигматах / Пер. О. Седаковой; Вступ. ст. Н. Трауберг; Прим. Дж. Бастиани // Искусство кино: Ежемесячный журнал Конфедерации Союзов кинематографистов / Гл. ред. Щербаков К. А.; Редколл.: Абдрашитов В. Ю., Бланк Б. Л., Вайсфельд И. В. и др. 1992. №1. С. 103–109. 10. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр. Е. И. Лебедева, Ю. П. Малинин, В. И. Райцес и др.; Общ.ред. Ю. Л. Бессмертного; Послесл. А. Я. Гуревича. М.: Изд. гр. “Прогресс”, “Прогресс-Академия”, 1992. 376 с. 11. *Хейзинга Й.* Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Пер. Д. В. Сильвестрова; Ст. А. В. Михайлова; Коммент. Д. Э. Харитоновича; Отв. ред. С. С. Аверинцев. М.: Изд-во “Наука”, 1988. 539 с. 12. *Виндельбанд В.* История древней философии с приложением Истории философии средних веков и эпохи Возрождения / Под ред. проф. А. И. Введенского, пер. [с нем.] слушательниц С.-Петерб. высших женских курсов. 3-е изд. СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1902. XVI+404 с. 13. *Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения. М.: “Мысль”, 1978. 623 с. 14. *Послание* к Тимофею святого Дионисия Ареопагита о таинственном богословии / Пер. Л. Н. Лутковского // Историко-философский ежегодник 1990 / Отв. ред. Н. В. Мотрошилова; Ред. коллег.: Б. В. Богданов, А. И. Володин, Б. Т. Григорьян и др. М.: “Наука”, 1991. 380 с. 15. *Ареопагитики* / Пер. игум. Геннадия (Эйкаловича), Ш. В. Хидашели, С. С. Аверинцева // Антология мировой философии в 4 т. Т. 1. Философия древности и средневековья. Ч. 2. / Ред. коллегия: В. В. Соколов (ред.-сост. и авт. вступ. статьи), В. Ф. Асмус, В. В. Богатов и др. М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры “Мысль”, 1969. 936 с. 16. *Бычков В. В.* Малая история византийской эстетики. К.: “Путь к истине”, 1991. 407 с. 17. *Бычков В. В.* На путях

“незнаемого знания”. К публикации малых сочинений из Corpus Areopagitium // Историко-философский ежегодник 1990 / Отв. ред. Н. В. Мотрошилова; Ред. коллег.: Б. В. Богданов, А. И. Володин, Б. Т. Григорьян и др. М.: “Наука”, 1991. 380 с. 18. *Шопенгауэр А.* Основные идеи эстетики // Шопенгауэр А. Избранные произведения / Сост., авт. вступ. ст. и примеч. И. С. Нарский. М.: “Просвещение”, 1992. С. 413–474. 19. *Read H.* Sens sztuki. Warszawa: Państwowewyd. nauk., 1965. 192 s. 20. *Ницше Ф.* Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов / Пер. с нем. С. Л. Франка // Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Том 1. М.: Изд-во “Мысль”, 1990. 829 с. (Б-ка “Философ. наследие”). С. 231–490. 21. *Светоний Г. Т.* Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат., предисл. и послесл. М. Л. Гаспарова. М.: “Худож. лит.”, 1990. 255 с. 22. *Баткин Л. М.* К спорам о логико-историческом определении индивидуальности // Одиссей. Человек в истории. 1990. / Отв. ред. А. Я. Гуревич; Ред. коллег. Ю. Н. Афанасьев, Л. М. Баткин, Ю. Л. Бессмертный и др. М.: Наука, 1990. С. 59–75. 23. *Буркгардт Я.* Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. С. Брилианта с 8-го нем. изд., перераб. Л. Гейгером. СПб: Типо-лит. “Герольд” (М.В. Пирожков), 1906. 404 с. 24. *Филипп де Коммин.* Мемуары / Пер., статья и прим. Ю. П. Малинина; Отв. ред. Ю. Л. Бессмертный. М.: Изд-во “Наука”, 1986. 495 с. 25. *Фортескье Д.* Похвала законам Англии // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, Англо-Саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия / Под ред. В. И. Корецкого. М.: Изд-во юридич. л-ры, 1961. 950 с. 26. *Абеляр П.* Диалектика // Вопросы философии. 1992. №3. С. 161–178. 27. *Mączak A.* Renesansowe państwo jako przedsiębiorstwo // Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej / Red. Kr. Matwijowski, Zb. Wójcik. Wrocław: Wydawn. Uniwer. Wrocławskiego, 1988. 262 s. (Acta UniversitatisWratislaviensis. №945; Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia. №66). S. 23–34. 28. *Фукидид.* История / Изд. подг. Г. А. Стратановский, А. А. Нейхард, Я. М. Боровский; Отв. ред. Я. М. Боровский. Ленинград: Изд-во “Наука”, Ленингр. отд., 1981. 542 с. 29. *Мак'явеллі Н.* Державець // Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець. К.: “Основи”, 1998. С. 393–463. 30. *Макиавелли Н.* Государь. Москва: “Планета”, 1990. 84 с. 31. *Зомбарт В.* Современный капитализм. М.-Л.: Государственное издательство, 1931. 509 с.

Александр Шама

КОНЦЕПЦИЯ “LO STATO” Н. МАКИАВЕЛЛИ И ПРЕОДОЛЕНИЕ ЛОГОКРАТИИ В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Безраздельное многовековое доминирование христианской идеологии во всех сферах жизни средневековой Европы было подорвано возникновением в городах феномена ренессансного гуманизма, представлявшего собой основанную на рецепции античности “модификацию” христианства, характерной чертой которой был уход от персонализма в сторону мистицизма, пантеизма и, в конечном счете, антропоцентризма, который, в определенном смысле, если не ставил человека на место Бога, то превращал его в “титана”, свободного от каких-либо социальных и культурных ограничений. С одной стороны, это побудило невиданное в истории раскрытие творческих возможностей человека, с другой способствовало утверждению в общественно-политической сфере принципов аморализма и вседозволенности, давшие начало процессам “десакрализации” государства в обоих ее ипостасях – “теократии” и “политии”. Переломной на этом пути стала концепция “lo stato” Н. Макиавелли, которому удалось пробиться сквозь средневековую риторику к реальности, показать вещи такими, какие они есть, то есть преодолеть логократию – власть слов, из эпохи, что отживала свое.

Ключевые слова: теократия, полития, логократия, антропоцентризм, “государь-художник”, аморализм, “lostato”.

Olexandr Shama

N. MACHIAVELLI’S CONCEPT “LO STATO” AND OVERCOMING THE LOGOCRACY IN THE SPHERE OF STATE THOUGHT IN THE EPOCH OF MIDDLE AGES

The inseparable centuries-old domination of Christian ideology in all spheres of the life of the Medieval Europe was fueled by the emergence of the Renaissance humanism phenomenon in the cities, which was based on the recipe of antiquity, the “modification” of Christianity, the characteristic feature of which was the departure

from personalism towards mysticism, pantheism and, ultimately, anthropocentrism, which, in a certain sense, if you did not put a person into a place of God, then turned it into a “titanum”, free from any social and cultural constraints. On the one hand, it prompted unprecedented in the history of the disclosure of creative abilities of man, on the other hand, it contributed to the establishment of the principles of amoralism and permissiveness in the socio-political sphere, which gave rise to the processes of “desacralization” of the state in both its hypostases – “theocracy” and “politia”. The turning point in this way was the “lostato” concept by N. Machiavelli, who managed to break through the medieval rhetoric to the reality, to show things as they are, that is, to overcome the logocracy– the power of words from the era that was devastated.

Keywords: theocracy, politics, logocracy, anthropocentrism, “artist-holder”, immorality, “lo stato”.

УДК 327:351.746.1](44)

Людмила Чекаленко

БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті авторка аналізує політику безпеки Французької Республіки на сучасному етапі у контексті новітніх концепцій національної безпеки. Висвітлюються французька стратегічна доктрина, місце України як держави-партнера у безпековій політиці Франції, позиції французьких президентів щодо зазначеної проблеми.

Ключові слова: Французька Республіка, національна політика безпеки, євроцентризм, атлантизм, ядерне питання, ЄС, НАТО.

Політика безпеки Французької Республіки у недалекому історичному минулому і у сьогоденні була і є доволі різноплановою та різнонаповненою, однак основним її стрижнем є дотримання і захист прав людини, протистояння війні та насильству, що уособлювало у недалекому минулому німецький чинник.

Оскільки Франція творила політику об'єднаної Європи, стояла у витоків і сама була джерелом розвитку європейської спільноти, можна стверджувати: безпекова політика Франції – це безпекова політика Європи без кордонів, Європи епохи зародження і становлення Європейського Союзу, який став французьким дітищем, втіленим у життя.

Франція є однією з держав-членів ЄС з найрозвиненою національною культурою стратегії безпеки.

Зазначимо, що з позицій сучасних концепцій безпеки і відповідної термінології, безпекова складова трактується як набагато ширша субстанція, ніж тільки оборонна і військова. До неї відносять практично всі сфери міжнародного буття, де існують різнопланові загрози. Згадаємо лише деякі з них: енергетичні та екологічні проблеми, комп'ютерний тероризм, соціальні негаразди, а серед сучасних проблем додається ще й піратство. Цей перелік загроз можна значно розширити. У нашому варіанті пропонуємо дотримуватися термінології і понятійного апарату, що увійшов у повсякденну практику європейської спільноти.

Політика безпеки Французької Республіки тісно пов'язана як із зовнішньою політикою самої Франції, так і з безпековою складовою політики Європейського Союзу. Два блоки означених питань переплелися між собою і доповнюють одне одного. Безпекова політика Франції диктувала становлення політики безпеки ЄС, і навпаки: політика Євросоюзу часто задавала тон зовнішньополітичним рішенням французького керівництва. У такому тандемі розвивалася і міцніла своєрідна, неповторна, не запозичена політика П'ятої Республіки.

Оскільки тема нашого дослідження – безпекова політика Французької Республіки, вважаємо за логічне розглянути її у двох площинах. Перша – політика безпеки самої Франції, оскільки ці питання у французькому варіанті є настільки нестандартними і оригінальними, водночас українському читачеві практично не відомими.

Другий комплекс питань – безпекова діяльність країни в межах Європейського Союзу, тому що саме Франція перебувала у витоків становлення безпеки ЄС і саме Франція сьогодні відіграє першість у розвиткові зовнішньої політики, політики безпеки і оборони Євросоюзу.

Відповідно до французької традиції зовнішньополітичні пріоритети Франції лежать у трьох сферах: європейська спільнота, “зона глобальної відповідальності” – підмандатні території у Середземномор’ї і Африці, а також держави, що визначають світовий розвиток. З огляду на зазначене формується і зовнішньополітична безпекова стратегія Французької Республіки. Безперечно, події двох світових воєн зіграли ключову роль у виробленні відповідних поглядів на власну і міжнародну безпеку держави. Трагічна поразка у Другій світовій війні похитнула французький пацифізм, обмежила незалежність зовнішньополітичних рішень, продемонструвала неспроможність Франції посісти перше місце в Європі у протистоянні фашистській Німеччині. Водночас, гіркий досвід поразок виробив своєрідний підхід до майбутнього розвитку.

Суть зовнішньої політики Франції полягає у довготерміновому континуітеті (*англ. continuity* – неперервність), тобто традиційній тяглості від давнини до сьогодення, що спирається на традиційність, закономірність і об’єктивність. Творці французької зовнішньої політики упродовж її історії прагнули величі своїй країні. І сьогодні ця ідея є складовою національної політичної культури. Виправданням глобалізму Франції служить також її статус постійного члена РБ ООН і могутній власний ядерний потенціал.

Французькі національні традиції щодо національної безпеки збігаються з американськими в частині, що стосується їх ідеологічного забарвлення. Останнє пояснюється традиційною історико-літературною культурою французької дипломатії: на зовнішньополітичній службі у свій час перебували відомі письменники – Руссо, Вольтер, Шатобріан, Стендаль та ін., а також глибокими революційними традиціями країни. Оскільки національні традиції перебувають у прямій залежності від політичної культури, концепція національної безпеки Франції, фактично, визначається ідеологічними настановами національної доктрини.

Серед національних особливостей формування політики національної безпеки можна відзначити такі. У Франції існує стійке, загальне розуміння того, що країна є могутньою світовою державою. У цьому і полягає голлістська традиція, сформульована Шарлем де Голлем: “Франція лише в тому випадку є справжньою Францією, якщо вона перебуває на перших позиціях”. Витоки цієї традиції лежать у “націонал-кольбертизмі”***,** за ім’ям державного діяча епохи абсолютизму Ж. Кольбера – послідовного прихильника централізованої держави, який проголосив культ верховного авторитету, всевладдя держави та недопущення заподіяння їй будь-якої шкоди. Політику кольбертизму покладено в основу конституції П’ятої Республіки.

Особливою умовою, що вплинула на формування французької політики безпеки, була не обтяженість комплексом провини через своє колоніальне минуле (на відміну від деяких країн, наприклад, Японії). Цей фактор також додає Франції впевненості претендувати на глобальне місце у світі. Передусім це виявляється в прагненні відігравати роль посередника між провідними західними країнами і державами третього світу. Характерною рисою французької політики безпеки є також і те, що Франція, на відміну від США, ніколи не прагнула до одностороннього гегемонізму. Гарантування власної безпеки нею традиційно розглядається у спільній діяльності й за допомогою провідних держав в умовах багатополярного світу. Звідси і традиційне прагнення Франції до проведення гнучкої політики балансування, і відмова від будь-яких двосторонніх союзів на користь багатосторонніх. Складовою основою реалізації політики безпеки Франція також розглядає військові інструменти, що знаходить підтвердження у

*Економічна політика Ж. Кольбера – кольбертизм – одна з відгалужень меркантилізму.

тривалому відокремленні в питаннях національної оборони від НАТО та інших держав Європи, а також у проведенні власної ядерної політики.

У геополітичному плані Франція вважає себе не тільки континентальною і водночас морською державою, але і єдиною європейською країною з особливим геополітичним розташуванням (поза Іспанією), що одночасно виходить до Атлантики і Середземного моря. Таке географічне положення Французької Республіки вплинуло і на формування її геополітичної моделі.

Слід зазначити, що колоніальне минуле Франції не тільки приносило плюси, а й додавало мінусів щодо внутрішньої політичної нестабільності. Досить гострий характер у реалізації політики безпеки у 1950–1980 рр. набувала концептуальна боротьба навколо концепції тьєрмондизму* (третій світ) – зовнішньополітичного курсу Франції щодо країн третього світу.

Суть концепції полягає в оцінках ліворадикальних теоретиків визвольних рухів французьких колоній, як соціалістичної революції, а їх народів – як нових носіїв історичної місії вивільнення людства від експлуатації і гноблення. Водночас, розповсюджується і таке переконання, що в постколоніальних країнах існують найсприятливіші умови для соціалізму. Спираючись на такі погляди, соціалісти проголосили солідарність з національно-визвольними рухами – т. зв. “новий інтернаціоналізм”, як нову антиімперіалістичну концепцію солідарності гноблених класів у боротьбі проти експлуатації і нерівності. Однак після приходу до влади соціалістів (президентство Ж. д’Естена), політика Франції щодо країн третього світу стала швидко посуватися у бік прагматизму, віддзеркалюючи традиційний неоколоніалістський курс П’ятої Республіки [1; 2]. Однак для сучасної Франції тьєрмондизм означає необхідність постійної глобальної відповідальності за свої підмандатні та постколоніальні території та сприяння їхньому розвитку.

Європейський периметр, окреслений як один з важливих в політиці республіки, обґрунтовує необхідність участі Франції у формуванні регіонального порядку як в Середземномор’ї, Північній Африці, так і на Близькому Сході та прилеглих до нього акваторіях.

Євроцентризм визначає особливу важливість стану безпеки в Європі та участі в європейських справах, де Франція традиційно розглядає себе регіональним лідером, стримуючи при цьому європейські апетити США, Великої Британії (англосаксонська група), Німеччини, а у деяких випадках і Росії. Усі згадані вище концепції і теоретичні розробки покладені у законодавчу палітру французької держави.

Забезпечення національної безпеки Франції покладено на президента республіки, що визначено конституцією 1958 р., згідно з якою президент є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності, дотримання угод і договорів Спільноти (ЄС), а також главою збройних сил. Президенту ж надані виняткові права, коли незалежність нації, цілісність її території або виконання міжнародних договорів опиняються під серйозною і безпосередньою загрозою. Роль президента була закріплена юридично і практично створенням т. зв. “Президентського сектора” політики безпеки і зовнішньої політики, тобто надання президенту виняткових повноважень, до яких віднесено питання зовнішньої політики, дипломатії, оборони, взаємодії з членами Спільноти.

З огляду на особливе, близьке до абсолютного, становище президента у сфері національної безпеки, величезного значення набула і його функція основного ідеолога її забезпечення. Саме національні доктрини та концепції, прийняті за

*Термін “тьєрмондизм” або “третій світ” був вперше застосований політологами Ж. Баландьє і А. Сові. У подальшому так визначали зовнішньополітичний курс Франції щодо країн, які розвиваються.

основні напрями гарантування безпеки (вони, зазвичай, не мають характеру єдиного, цілісного документа), є тими рамками, які визначають поточні рішення і дають орієнтири на перспективу. При розробці програмних документів у сфері національної безпеки президент спирається на радників з канцелярії президента при Єлисейському палаці.

Участь інших ланок виконавчої влади в розробці питань національної безпеки значно скромніша. Проте прем'єр-міністр і уряд мають значні преференції в цьому питанні. Особливо слід згадати про підпорядкований прем'єр-міністру Генеральний секретаріат національної оборони, що відповідає за міжвідомчу координацію питань оборони, значення якого аналогічне до ролі Ради національної безпеки в США. Так, розпорядженням від 07.01.1957 р. у сферу оборони включено проблему війни, дипломатії, економіки, цивільної оборони, наукових і технічних досліджень. Генеральний секретаріат веде і власну аналітичну роботу.

Значну роль у формуванні національної доктрини і концепції національної безпеки Франції відіграє міністерство закордонних справ, у складі якого функціонує Центр аналізу та прогнозування, а також міністерство національної оборони і генеральний штаб, що відповідають за розробку національної військової доктрини.

Слід зазначити, що багато теоретиків національної безпеки з держапарату, що переходять на роботу у приватний сектор, часто продовжують свою теоретичну діяльність. У результаті формуються групи інтересів, що поєднують державні погляди і прагнення приватного бізнесу, а таке, своєю чергою, впливає на формування і коригування політики національної безпеки.

Роль політичних партій і представницьких органів влади у визначенні політики національної безпеки країни обмежена конституцією. Крім того, домінування виконавчої влади над законодавчою у Франції фактично зводить нанівець фактор міжпартійної боротьби при визначенні характеру концепції національної безпеки. Однак більшість партій Франції розробляють свої програми зовнішньої і оборонної політики, а також публікують документи з різних аспектів безпеки. При цьому наголошується фактична відсутність серйозних розбіжностей щодо політики національної безпеки між фракціями Національних зборів Франції, незалежно від гостроти поточного моменту і ступеня реальності зовнішніх загроз.

Біполярне протистояння протилежних блоків часів холодної війни диктувало своєрідну поведінку їх учасників. Чому Франція почала розвивати власний ядерний потенціал, а не задовольнилася американською ядерною парасолькою? Більшість дослідників причини такої поведінки Франції бачать у побоюванні й небажанні генерала Шарля де Голля бути втягнутим у можливий ядерний конфлікт СРСР – США. На нашу думку, це рішення скоріш за все було пов'язане з боротьбою з Великою Британією за лідерство в Європі. Опосередковано це підтверджують і негативні оцінки французьким керівництвом політики цієї країни, що була оснащена ядерними американськими боєголовками і отже залежна від ядерної стратегії США. І ще однією, чи не найважливішою причиною було намагання зробити Францію першою з перших не тільки в Європі, а й у світі. Ядерність Франції – окрема і цікава сторінка у становленні й розвитку цієї держави, яка самостійно створила свій міцний ядерний потенціал і пишається цим досягненням. Водночас, сама Франція здійснювала неадекватну вимогам світової безпеки ядерну політику, відмовившись у свій час приєднатися до міжнародних конвенцій про відмову випробування ядерної зброї у повітрі, на землі та під землею* [3; 4].

---

* Початок ядерності Франції було покладено у 1944 р. за часів Четвертої Республіки головою тимчасового уряду генералом Шарлем де Голлем, який затвердив законопроект про створення Комісаріату Атомної

Керівництво П'ятої Республіки, на чолі з де Голлем поза суто ідеологічних і стратегічних міркувань про безпеку і захист суверенітету Франції, розглядало ядерну зброю інструментом реалізації національних зовнішньополітичних цілей. Головними з них вважалися: вивільнення країни з-під опіки Вашингтона, здобуття самостійної позиції в НАТО, підвищення престижу Франції в Західній Європі. Французьку ядерну доктрину розробляли провідні військові теоретики, такі як генерали П. Галлуа, Л. Пуарьє і адмірал А. Сангінетті. Концептуальні положення національної безпекової доктрини під назвою "стримування слабким сильного" [5; 6] полягали в переконанні, що слабка у військовому порівнянні держава, яка володіє ядерним потенціалом, може шляхом погрози його застосування стримати сильного агресора від розв'язання війни або конфлікту. Ця концепція, як бачимо, актуальна й сьогодні.

У зовнішній площині французька доктрина мала яскраво виражену антирадянську спрямованість, а у внутрішньому вимірі – абсолютний пріоритет національних ядерних сил у військовому будівництві, що врешті-решт привело до незалежності Франції від потуги НАТО. Військово-політичне керівництво Франції визначило для своїх стратегічних ядерних сил основну мету – стримування війни. Як можливу форму застосування ядерних сил було обрано тактику завдання всіма наявними носіями масованого ядерного удару (концепція "все або нічого") по об'єктах промислового потенціалу противника (концепція "удару по містах"). До кінця 1956 р. у Франції були сформовані всі необхідні структури для реалізації атомного військово-політичного проекту і прийнята відповідна державна програма на 1957–1961 рр., що передбачала безперебійне фінансування всіх теоретичних і практичних розробок. Просуванню атомного проекту Франції багато в чому сприяла, прийнята в 1958 р. нова Конституція, що істотно розширила права президента Французької Республіки. Ядерний потенціал став дітищем генерала де Голля – ярого прихильника ядерної незалежності Франції. 3 листопада 1959 р. у Центрі вищих військових досліджень де Голль заявив, що основна мета ядерної програми Франції полягає у створенні національних ударних сил на основі ядерної зброї, яка могла бути задіяна в будь-якій точці земної кулі. 13 лютого 1960 р. потужний вибух (60–70 кт) на полігоні Регган голосно сповістив про входження Французької Республіки до "атомного клубу". У квітні й грудні того ж року в атмосфері були проведені ще два випробування ядерних бомб. Однак четвертий ядерний вибух відбувся 25 квітня 1961 р. з неповним циклом ділення, оскільки французька влада остерігалася ядерного тероризму з боку алжирських заколотників на чолі з генералом Шале.

Отже, політикою ядерності розв'язували завдання посилення впливу Франції на міжнародній арені в статусі великої світової держави. Найбільш вдало цим настановам сприяла концепція "пуризму", що становила собою систему концептуальних поглядів та практичних рекомендацій, які наприкінці 1950-х рр. впроваджували ідею ядерного націоналізму (модель стримування через очищення). Винятковою рисою пуристів було прагнення відшукати таку формулу стримування, яка передбачала стримування слабшим сильнішого. Політика ядерного націоналізму призвела до виходу Франції з військової структури НАТО. Крайня відкинула американську стратегію "гнучкого реагування", яка з 1962 р. стала офіційною доктриною Альянсу. Франція відмовилася також підписати "Пакт Нассау", схвалений в грудні 1962 р. президентом США Дж. Кеннеді й прем'єр-міністром Великої Британії

Енергетики (КАЕ). До 50-рр. КАЕ під керівництвом знаного Ж. Кюрі здійснював мирні наукові розробки, однак вже в липні 1952 р., за "Законом Гайяра", Франція прийняла перший п'ятирічний план розвитку атомної промисловості, на реалізацію якого було надано спочатку 40, а пізніше 100 млрд франків.

Г. Макмілланом. Суть цього документа полягала у дотриманні паритету Великої Британії і Франції у ядерній політиці НАТО і в поступовому інтегруванні ядерних сил цих країн до ядерних сил Сполучених Штатів під командуванням Альянсу.

Де Голль також вважав стратегічною помилкою політику протистояння НАТО і Варшавського договору, саме він запропонував створити єдину Європу від Атлантики до Уралу. Фактично позиція генерала дала поштовх процесові розрядки в Європі й світі, пошуку компромісу між двома антагоністичними таборами, обміну візитами на вищому рівні, підписанню перших міждержавних радянсько-французьких договорів про дружбу тощо. Така політика відповідно сприяла і спричинила утворення безпекової європейської організації з безпеки і співробітництва в Європі НБСЄ/ОБСЄ.

Важливим наслідком ядерності Франції став її вихід з-під американської залежності. Ще наприкінці 1950-х рр. американцям було заборонено мати на військових французьких базах ядерну зброю: у 1958 р. уряду США було відмовлено в наданні можливості розгорнути балістичні ракети середньої дальності на французькій території. З-під командування НАТО було виведено французький флот: спочатку в Середземному морі, а влітку 1963 р. – в Атлантиці. Тому вже на початку 1963 р. американсько-французькі суперечності в ядерній сфері набули вкрай гострого характеру. 31 березня 1966 р. був опублікований меморандум уряду Франції про вихід з військової організації НАТО.

Прийняті рішення було обґрунтовано теоретичними розробками ортодоксальних пуристів: доктрина Айєре та таємні директиви грудня 1967 – листопада 1968 рр. Центральною політичною концепцією доктрини Айєре стала відмова від орієнтації збройних сил Франції на окремого супротивника. Цей план дістав назву оборони по всіх азимутах. Шлях до реалізації цієї доктрини представник Генерального штабу республіки Ш. Айєре вбачав у здійсненні військової стратегії глобального стримування на основі власної термоядерної стратегічної зброї із світовим радіусом дії [7]. Доктрина була сприйнята світовою громадськістю як офіційне проголошення нового зовнішньополітичного курсу Франції на засадах військового озброєного нейтралітету.

Для Альянсу в умовах непрогнозованої в’єтнамської кампанії США рішення Парижа стало важким і несподіваним ударом. Усі керівні органи НАТО потрібно було терміново перебазувати в Брюссель. Саме відтоді й зародилася в Європі сумнозвісна “брюссельська бюрократія”, розміри якої допоможуть уявити наведені дані. До 1 квітня 1967 р. США евакуювали з Франції 29 баз із 33 тис. військовослужбовців. Французи з того часу брали участь лише в політичній діяльності НАТО.

У період президентства В. Ж. д’Естена основні принципи де-голлівської ядерної стратегії збереглися, однак окреслилися і перші кроки в еволюції зовнішньополітичного курсу країни, спрямовані на зближення з США і НАТО. Тепер вже керівництво Франції вважало, що ядерна зброя не може бути застосована як відповідь на будь-яку форму агресії, але тільки у випадку атомного нападу. За оцінками офіційних осіб до 1978 р. був досягнутий запланований рівень кількісного розвитку зброї ядерного стримування відповідно до принципу “достатності”. У результаті двадцятирічних зусиль всіх французьких урядів стратегічні ядерні сили Франції до 1983 р. містили 33 стратегічні бомбардувальники, 18 БРСД S-3 і п’ять ПЛАРБ з 80 балістичними ракетами М20. В арсеналах Франції був 131 ядерний заряд сумарною потужністю 103,9 Мт. Нагадаємо, що ударні атомні авіаносці є тільки у США і Франції. Ця вражаюча військова міць стала основою суверенітету і безпеки

Франції, всіма видами озброєння готової відстоювати свою територіальну цілісність.

Нова ядерна доктрина Франції – національна доктрина стратегічного ядерного стримування означає, що французькі боєголовки більше не спрямовані тільки на країни, що володіють ядерною зброєю. Тепер удару стратегічних сил може бути піддана будь-яка країна (ядерна або неядерна), яка загрожує національній безпеці чи стратегічним інтересам Франції. Зміни у французькій доктрині, що передбачає використання сил ядерного і термоядерного стримування, розроблялися з середини 1990-х рр. за президентства Франсуа Міттерана. Однак активне переосмислення завдань ядерного озброєння спостерігаємо з переобранням на президентську посаду Жака Ширака у 2002 р. Виступаючи перед експертами Міністерства оборони, Ж. Ширак говорив про небезпеку, яка загрожує Франції, і фактично попередив деякі країни, які намагаються створити свій власний ядерний потенціал, що "якщо ці держави приховують щодо нас ворожі наміри, то їх лідери повинні розуміти, що можуть піддатися страшному лихові". Це була перша погроза з боку французів на адресу вороже налаштованих країн. Тепер французи залишили за собою право не тільки на удар проти країни, звідки виходить терористична загроза. Париж готовий і до превентивних бомбардувань (причому точкових) місць виробництва зброї масового знищення і баз терористів. Для цього Франція вже має арсенал так званих мініатюрних атомних бомб. Крім того, французька доктрина ядерного стримування була орієнтована і проти Китаю. Військові аналітики уважно відстежують можливі загрози, які може становити для Франції та її інтересів бурхливий розвиток цієї азіатської держави.

2008 року президент Н. Саркозі, виступаючи перед дипломатичним корпусом, визначив п'ять зовнішньополітичних пріоритетів – складових безпеки свого президентства, а саме: зближення Франції з США і НАТО, нова політика на Близькому Сході на основі тісних відносин з Ізраїлем, зближення з Великою Британією, збалансовані відносини з Німеччиною, комерціалізація відносин з країнами Африки, а також захист прав людини, що є основним стрижнем зовнішньої політики Франції. Однак реальна зовнішня політика виявилася дещо іншою. За час президентського правління Н. Саркозі, який відрізнявся певною нестриманістю не тільки щодо французьких дипломатів, але й щодо зарубіжних, а також необережною поведінкою з партнерами, розгорілися гучні демарші в Алжирі, Індії і Туреччині, Сенегалі, Мексиці й Китаї.

Наступний уряд Франції намагався виправити ситуацію: розвиток відносин, зокрема з Китаєм, розглядав як пріоритетний напрям зовнішньої політики, намагаючись врегулювати двосторонні відносини з позицій стратегічного партнерства. Міністр закордонних справ Франції Лоран Фабіус, визначаючи особливу роль Китаю у світовій політиці, з огляду на важливу роль у світовому управлінні країн з новими сформованими ринками, окреслив три пріоритетних напрями розвитку французько-китайського партнерства (липень 2012 р.): уряди мають надавати сприяння у досягненні балансу торгово-економічних відносин, вживати конкретних кроків з активізації політичного партнерства і посилити гуманітарні контакти і зв'язки між народами [8]. Останнє, на наш погляд, є особливо важливим для обох країн, оскільки супроводжується наявністю значної китайської діаспори у Франції [9, с. 44–48]. До того ж, Франція і Китай мають опанувати новою сферою співробітництва в галузі захисту навколишнього середовища, урбанізації і поступального розвитку, поряд із зміцненням традиційної взаємодії в галузі ядерної енергетики і авіації тощо. Новий французький уряд пропонує Китаю відкритий реальний діалог на засадах поваги позицій одне одного, що дасть змогу поглибити взаєморозуміння і зміцнити взаємні інтереси. Становлення простору безпеки Європи, в якому визначальну

роль грає Франція, є багатовимірним і доволі складним явищем. Європейська система безпеки і співробітництва формується понад шістдесят років, однак через низку проблемних питань і нових загроз кінцевої мети поки не досягнуто. Основною перешкодою на цьому шляху вбачаємо не розбіжність геополітичних інтересів активних учасників системи безпеки і не конкуренцію між ними, що іноді перетворювалася на пряме протистояння в реалізації зовнішньополітичних рішень, а, скоріше, недосконалість і неготовність європейських керівних органів і народів ЄС до реальної наддержавності, яка передбачає остаточне управління суверенітетами з єдиного центру.

Розпад соціалістичного табору, припинення існування соціалістичної системи у 1989 р. й остаточний колапс СРСР 1991 р. докорінно переформатували європейський простір і, відповідно, поставили під сумнів адекватність правової основи європейської безпеки, а отже, і її базових принципів. Проте півтора десятиліття безумовного домінування США у 1990-х – на початку 2000-х рр. продовжили її існування як багато в чому декоративної правової конструкції. Нині ця правова основа перестала бути адекватною міжнародній ситуації на континенті й, відповідно, зазнала деструкції. Косівський прецедент для виконання одних положень Гельсінкського акту зруйнував інші його положення. Укотре вибухнула міна суперечностей між принципами і верховенства прав людини, і державного суверенітету та невтручання у внутрішні справи. Мораторій на виконання ДЗЗСЄ, проголошений Кремлем наприкінці 2007 р., означав остаточне руйнування й тих норм, які регулювали на європейському просторі суто військові питання.

Щодо французьких реалій сьогодення зазначимо таке. Сучасні концепції національної безпеки Франції обмежуються в цілому двома альтернативами: євроцентризмом і атлантизмом при регіональному лідерстві Французької Республіки. Сучасну модель концепції національної безпеки Франції можна охарактеризувати як модель регіонального лідерства. Однак у наукових колах цієї держави й до сьогодні спостерігається певна плутанина у визначеннях: “політики оборони” і “політики безпеки”*.

Згідно з чинною концепцією французької національної безпеки, Україна не створюватиме для Франції системної і довгочасної загрози, оскільки на даний час наша держава за своїм економічним, військовим, науково-технічним та іншими потенціалами не становить загрози Французькій Республіці. Проте існує реальна загроза зміни статусу держави-партнера на державу-загрозу для Франції за умови вступу України до будь-яких військово-політико-економічних союзів та організацій на чолі з Російською Федерацією.

Виняткову роль у формуванні концепції національної безпеки Франції зіграло ядерне питання. Певним чином, виправдовуючи негативні наслідки ядерності країни, французька дипломатія намагалася подати ядерний потенціал своєї держави як провідний оплот свободи в Європі й пропонувала європейцям ядерний щит на заміну американського. Спираючись на концепцію вирівняльної сили ядерної зброї, суть якої полягала в однакових можливостях супротивників знищити одне одного, генерал де Голль вибудував французьку стратегічну доктрину: розбудова ядерного потенціалу, чим компенсував відносну військову і економічну слабкість держави. Раціональною формою реалізації військової сили в ядерну епоху стає політика стримування, а стратегічною ціллю – морально-психологічний тиск на противника. Концепція стримування замінила реальне використання силової категорії, військово-політичного і дипломатичного засобу.

---

* 15 липня 2009 р. під час сесії Сенату щодо закону військового планування високі посадовці (Жан-П’єр Chevènement) застерігали проти плутанини між “політикою оборони” і “політикою безпеки”, посилаючись на ст. 15 Конституції, яка офіційно вказує, що Президент Республіки головує у високих радах і комітетах національної оборони, а не в раді внутрішньої оборони та безпеки.

Таким чином, було сформовано своєрідний французький ядерний націоналізм, що спирався на найважливіші зовнішньополітичні настанови П'ятої Республіки: досягнення і зміцнення національної безпеки і незалежності, стабілізація міждержавних відносин, балансування між центрами сили, орієнтація на розрядку. У процесі їх практичної реалізації значно посилився авторитет Франції у світі. Отже, Франція самостійно гарантує свою безпеку через реалізацію ядерного націоналізму, через ідеологію пуризму – стримування слабким сильного. Ця політика формувалася на таких принципах: 1) врівноважені і роз'єднані сили ядерної зброї; 2) пропорційність стримування; 3) санктуаризація національної теорії ядерної держави [10, с. 80; 11].

Зазначимо, що і Н. Саркозі, і президент Франції Ф. Олланд з багатьох стратегічних і оборонних питань мали схожі позиції. Бачення Ф. Олландом викликів національній безпеці Франції переважно збігалося з положеннями "Білої книги" – доктрини з питань оборони і національної безпеки, затвердженої президентом Н. Саркозі.

Франсуа Олланд підкреслював важливість збереження ядерного потенціалу і відповідної концепції, зобов'язався зберегти і підтримувати повітряну і морську компоненти ядерного стримування Франції. Оприлюднені ним пріоритети підтверджували сказане: покращення якості стратегічного аналізу і космічних можливостей, забезпечення оперативності потреб для розгорнутих сил і зміцнення оборонної виробничої бази Франції на основі співробітництва з європейськими партнерами, переважно з Великою Британією.

Подібних пріоритетів дотримується і новий французький президент Еммануель Макрон.

У ядерних питаннях захищатиметься особлива позиція Франції щодо політики стримування в межах Альянсу: Франція намагатиметься всіляко уникати будь-яких компромісів між ядерним стримуванням і розвитком ПРО в Європі, враховуючи пріоритети лівих, а також нові витратні заходи на високу собівартість системи, непереконливу ефективність і схему її управління і контролю (тобто приналежність).

Водночас, з огляду на глибоку економічну кризу із дефіцитом державного бюджету як самої Франції, так і всього простору Європейського Союзу, передбачається скорочення або заморожування воєнного бюджету країни* навіть із врахуванням поповнення за рахунок оборонних статей. А повернення Франції до всіх систем безпеки Альянсу вимагає дотримання союзницьких зобов'язань перед НАТО і, зокрема США.

Таким чином, як можна передбачити, схему національної безпеки, що складається з логічної тріади: власна безпека, безпекова складова Європейського Союзу і відносини з НАТО, Франція вибудовуватиме з урахуванням розбудови майбутньої європейської системи захисту, а також французьких інтересів у системі національних пріоритетів держави.

Складна історія, важка відповідальність за все людство, що Франція добровільно взяла на себе, відкритість для всіх і перманентна схильність до революцій, готовність пожертвувати для себе, як для всіх, – все це і сьогодні створює привабливий образ цієї країни. Держави, яка не поступиться суверенітетом заради хвилинного відчуття зверхності й не віддасть пальму геополітичної першості в ненадійні руки. Франція – вічний борець за мир і безпеку, сучасна потужна держава, створила себе сама і допомогла постати іншим.

---

*Впровадження нової податкової політики шляхом збільшення податків для заможних громадян зазнає фіаско. Президент Франції Ф. Олланд пообіцяв зберегти витрати на оборону на рівні 3,3 % обсягу державного бюджету.

Вагоме слово Франції в європейських справах часто вирішувало долю всього європейського континенту. Континенту, який вона створила.

Список використаних джерел

1. *Тюлин И. Г.* Процесс формирования и эволюции современных французских теорий международных отношений и концепции внешней политики: автореф. дис. на соискание уч. ст. докт. полит. наук: спец. 23. 00. 02 “Политические институты и процессы”. URL: http://www.referun.com/n/ protsess-formirovaniya-i-evolyutsii-sovremennyh-frantsuzskih-teoriy-mezhdunarodnyh-otnosheniy-i-kontseptsii-vneshney-poli. 2. *Тюлин И. Г.* Внешнеполитическая мысль современной Франции. М.: Междунар. отношения, 1988. 182 с. 3. *Nuclear* Power in France. URL: http:// www.world-nuclear.org/info/inf40.html. 4. *Невзоров А.* “Ядерный национализм” по-французски. URL: http://www.apn.ru/?chapter_name=advert&data_id=369&do=vie. 5. *Lucien* Poirier. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Lucien_Poirier. 6. *Pierre* Marie Gallois. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Marie_Gallois. 7. *Коломієць О. В.* Концепція національної безпеки Франції як модель “регіонального лідерства”. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2012_3/30.pdf. 8. *Франция* готова урегулировать двусторонние отношения с Китаем со стратегической высоты и с точки зрения перспективы – глава МИД Франции. URL: http://russian.cri.cn/841/2012/07/08/1s434150.htm. 9. *Чекаленко Л. Васильєва М.* Виклики міграції: досвід Європи // Зовнішні справи. 2012. №1. С. 44–48. 10. *Тускоз Ж.* Міжнародне право: [підручник] / Пер. з франц. К.: АртЕк, 1998. 416 с. 11. *Информация.* Оружие Франции URL: http://kartinamir.ru/frantsiya/orujie-frantsii.

Людмила Чекаленко

ПОЛИТИКА БЕЗОПАСНОСТИ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье автор анализирует политику безопасности Французской Республики на современном этапе в контексте новейших концепций национальной безопасности. Освещается французская стратегическая доктрина, место Украины как государства-партнера в политике безопасности Франции, позиции французских президентов по данной проблеме.

Ключевые слова: Французская Республика, национальная политика безопасности, евроцентризм, атлантизм, ядерный вопрос, ЕС, НАТО.

Lydmyla Chekalenko

SECURITY POLICY OF THE FRENCH REPUBLIC

In the article the author analyses the security policy of the French Republic at the present stage in the context of the latest concepts of national security. It highlights the French strategic doctrine, the place of Ukraine as a partner state in France’s security policy, and the position of the French presidents regarding this problem.

Keywords: French Republic, national security policy, eurocentrism, Atlanticism, nuclear issue, EU, NATO.

УДК 336.226.211(470) “1914/1918”

Світлана Орлик

КРИЗА ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ НА ОКУПОВАНИХ РОСІЄЮ ТЕРИТОРІЯХ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ВПЛИВ ЇЇ НА ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК

Стаття присвячена економічним процесам, зокрема, кризі внутрішньої торгівлі, яка відбувалася в Галичині та Буковині у період російської окупації в часи Першої світової війни. Досліджено негативні наслідки торговельної кризи на продовольчий ринок захоплених західноукраїнських земель. Розглянуто адміністративно-примусові заходи, які вживала окупаційна влада для локалізації кризи внутрішньої торгівлі на окупованих територіях.

Ключові слова: Перша світова війна, Галичина, Буковина, Російська імперія, російська окупація, внутрішня торгівля, економіка.

Загарбання російськими військами території Галичини й Буковини у період Першої світової війни супроводжувалося повним руйнуванням економіки та її інфраструктури (в т.ч. транспортних зв’язків, банківської системи, тощо), значним скороченням підприємницької активності. Як наслідок, на окупованих територіях розпочалася криза внутрішньої торгівлі, котра призводила до негативних наслідків, перш за все соціально-економічних.

Метою нашої статті є розглянути причини та наслідки виникнення кризи внутрішньої торгівлі на захоплених російськими військами території Галичини й Буковини та способи впливу російської окупаційної влади на цей процес.

Проблема діяльності російських окупаційних цивільних органів управління в Галичині та Буковині розглядалися багатьма українськими істориками, такими як І. Берестом [1], В. Великочим [2], В. Глизнером [3], І. Ільницьким [4], І. Кучерою [5], М. Литвином [6], І. Лозинською [7], В. Любченко [8], О. Мазуром [9], О. Реєнтом [15] та ін. Проте, проблема впливу діяльності російської окупаційної влади на стан внутрішньої торгівлі захопленого регіону розглядалося лише побіжно.

З перших днів російської окупації теренів Галичини й Буковини ситуація з наявністю необхідної кількості харчових продуктів ускладнювалася. Окуповані території були позбавлені налагоджених економічних зв’язків, що скорочувало товарообіг і повністю обмежувало потрапляння на ринок Галичини необхідних продуктів й товарів, особливо тих, які не вирощувалися або ж не вироблялися в регіоні. На перших порах спостерігалося значне знецінення товарів через відсутність ринків збуту, що спричинило надлишок товарів і тимчасове падіння цін. Цим станом скористалися підприємливі торговці, які за два місяці, протягом вересня-жовтня 1914 р., скупили всі надлишки продуктів за низькими цінами і вивезли їх до Російської імперії. З часом, у грудні 1914 р., на ринках Галичини й Буковини обсяги пропозицій продукції власного виробництва різко скоротилися, відповідно, попит на них збільшувався і ціни почали зростати. Крім того, окремі господарства зазнали значних збитків з тієї причини, що зненацьке вторгнення російських військ у Галичину й Буковину не дало можливості зібрати значну кількість врожаїв: частина врожаю була знищена військовими діями, частина реквізована або розграбована. Вже у лютому 1915 р. все чіткіше окреслювалася нагальна потреба ввезення продуктів з Російської імперії, оскільки наступ голоду на окупованих територіях ставав загрозливою реальністю.

Разом з тим, війна затягувалася і у Російській імперії почали виникати продовольчі проблеми на своїх землях. Міністерство торгівлі і промисловості звернуло увагу на те, що прикордонні Подільська, Волинська і Київська губернії внаслідок активного вивозу продукції в Галичину самі опинилися у критичному стані, зокрема "ціни на всі засоби поживи дуже понеслися і стали вищі, як у самій Галичині" [14, с. 46]. Начальник Київського губернського жандармського управління від 11 березня 1916 р. про настрої населення Київської губернії повідомляв: "Дорожнеча життя на місцях все збільшується і служить нескінченною темою для скарг, ремствування і нарікань на бездіяльність уряду, це явище яке заслуговує на особливо серйозну увагу. Дорожнеча дуже відчутна по селах, де селяни самі є виробниками багатьох продуктів першої необхідності, а в містах ще більше, де незаможний клас приречений на напівголодне животіння, оскільки ціни на житнє борошно, капусту кислу, свиняче сало, коров'яче масло, солону рибу піднялися на 300 %, а на цибулю і сіль навіть на 500 %" [19, арк. 5 зв.–6]. Тож уряд Російської імперії почав скеровувати окупаційну владу в Галичині до встановлення певних обмежень та заборон на ввезення / вивезення товарів на окуповані території Галичини і Буковини. Такі проблеми урегульовувалися обов'язковими постановами. Так, обов'язковою постановою від 20 вересня 1916 р., підписаною головним начальником постачання армій Південно-Західного фронту Ельснером, заборонялося ввезення зернового хліба, борошна, різних круп, гороху, бобових, макаронів, рису, сіна, соломи і мішків з усіх повітів Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Бессарабської, Херсонської та визначеного переліку повітів Чернігівської, Катеринославської й Таврійської губерній, що значно обмежувало товарообмін між Галичиною, Буковиною з прикордонними територіями Російської імперії[45, арк. 145–146]. Зазначені обмеження не поширювалися на постачання продуктів для потреб армії, у т. ч. через Уповноваженого Міністерством землеробства при штабі Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, коли здійснювалося постачання борошна, круп, цукру, овочів, м'ясних продуктів та ін. для магазинів Південно-Західного фронту [27, арк. 4,16, 85, 43–44]. Аналогічна заборона на вивезення із зазначених губерній Російської імперії стосувалася і бурякового жому у будь-якому вигляді згідно з обов'язковою постановою Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту Ельснера від 18 грудня 1916 р. [48, арк. 19]. Лише складна продовольча ситуація на Буковині, яка виникла восени 1916 р., змусила російську окупаційну владу, як виняток, надавати дозволи окремим особам на закупівлю і вивезення продовольчих товарів з Подільської і Київської губерній та ввезення їх у Буковину [45, арк. 144]. Обов'язковою постановою від 24 жовтня 1916 р., яка була підписана головнокомандувачем арміями Південно-Західного фронту Брусиловим, заборонявся вивіз з окупованих російськими військами територій Галичини і Буковини в Російську імперію та Румунію будь-яких харчових продуктів та фуражу, а також переганяти рогату худобу, овець і свиней [46, арк. 55; 49, арк. 87; 39, арк. 240].

Розвитку торговельної кризи також сприяв транспортний колапс, який паралізував рух товарів взагалі. Залізничні дороги окупованих територій перебували у цілковитому підпорядкуванні новоствореного Управління залізничних доріг Галичини та були зайняті лише постачанням продукції для військових потреб. З даного приводу 28 лютого 1915 р. начальник Управління залізничних доріг Галичини інформував Військового генерал-губернатора Г. Бобринського про перспективи налагодження вільного товарообігу на захоплених територіях: "зараз перевезення приватних вантажів, при всьому бажанні, не можуть здійснюватися виключно з причини недостатності на дорогах рухомого складу", тобто вагонів [21, арк. 1–1 зв.]. Лише з 10 березня 1915 р.

планувалося відкриття 36 станцій місцевого сполучення, з яких дозволятиметься перевезення товарів багажем [21, арк. 1–1 зв.]. Про вищезгадані перспективи згадував і сучасник тих подій, історик І. Крип'якевич: "від 28 лютого отворено на галицьких залізницях перевіз багажів особовими поїздами. Се вплинуло на упадок цін товарів" [14, с. 49]. Митні проблеми з організацією перетину кордону з Російською імперією, довго не вирішувалися російським урядом, що також негативно впливало на товарообмін між Російською імперією та тимчасово окупованими територіями Галичини й Буковини [18, с. 5–11]. На такі проблеми ринок реагував однозначно – дефіцитом продуктів першої необхідності для населення та високою ціною на них. Представник від Міністерства торгівлі і промисловості А. С. Остроградський, котрий у жовтні 1914 р. був відряджений до Військового генерал-губернатора Галичини, мав доручення "організувати торгівлю в Галичині та отворити границю для російських товарів" [14, с. 43, 50]. За свідченнями І. Крип'якевича, А. С. Остроградський оптимістично зв ітував у пресі про стан торгівлі в окупованому регіоні: "край не тільки є завойований, але знаходиться в области воєнних ділань, тому трудно говорити про нормальне житє. Енергічно працюють лише залїзні фірми, а також ремісники всіх родів. В торговій области є лише випродажа запасів. Що до заробітків, то селяни заробляють добре при перевозах, а робітники при воєнних роботах…. Щодо цін то тепер дешевійші дещо м`ясо і споживні продукти…." [14, с. 43, 50]. Проте, одне справа – звітувати у пресі на всю імперію про "благо", яке несла російська окупація на галицькі землі, інша річ – реальне життя у зруйнованих і пограбованих російським окупантом західноукраїнських містах і селах.

Однією з обмежувальних обов'язкових постанов у сфері регулювання торгівлі, виданих Військовим генерал-губернатором Галичини, була постанова від 17 вересня 1914 р., у якій, окрім питань заборони торгівлі алкогольними напоями та пивом [12], встановлення курсу рубля відносно австрійських і німецьких грошей [10; 13; 17], окремими пунктами визначалося: "заборонено підвищення цін на продукти першої необхідності вище такси, встановленої міськими громадськими управліннями", "забороняється у трактирах і ресторанах здійснювати торгівлю пізніше 10 години вечора за Петроградським часом" [20, арк. 1]. За недотримання встановлених норм для порушників передбачалася відповідальність: позбавлення волі до 3-х місяців, або сплата штрафу у розмірі до 3-х тис. руб.

Після входження російських військ у міста Галичини, як під час першого вторгнення (вересень 1914 р.), так під час другого (серпень 1916 р.), відразу ставали актуальними питання організації торгівлі та громадського харчування, оскільки вони частково вирішували проблеми забезпечення військ продуктами харчування та іншими товарами першої необхідності. Багато торгівельних закладів зразу ж закривалися через невпевненість їх власників у тому, що вони можуть здійснювати торгівлю безпечно, а не бути при цьому вбитими чи пограбованими. Факти безконтрольних грабежів крамниць під час входження російських військ 22–24 серпня 1914 р. у м. Бучач описувала газета "Діло". Вона повідомляла, що "Інша річ, що вже майже не було що нищити, бо спалено і зрабовано всї склади і торговлї в ринку та вздовж улицями до передмістя. Загалом згоріло около 130 крамниць. Ненарушені остали лиш ті крамниції і гуртівнї, що находять ся по закутинах міста" [16, с. 3]. Тому, закономірно, що при входженні російських військ у галицькі та буковинські міста частина крамниць була покинута власниками, котрі виїхали разом з відходом австрійської армії. Таким чином, питання про відкриття одних та оприбуткування кинутих товарів від інших, до призначення начальників повітів, вирішувалося безпосередньо російською військовою владою за розпорядженнями начальників гарнізону (військових комендантів). Так,

наприклад, до начальника гарнізону російських військ у м. Ряшів (нині м. Жешув у складі Польщі) Перемишльського повіту у грудні 1914 р. зверталися місцеві жителі щодо надання дозволу на відкриття крамниць [32, арк. 5; 33, арк. 1]. Військовий комендант м. Станіславова, командир 2 -го Запорізького полку, підосавул Чекалов, 5 вересня 1914 р. видав обов'язкову постанову про те, що всі крамниці і лавки мали бути відкритими протягом усього дня з 8-ої години ранку до 8-ої години вечора, за винятком крамниць, які здійснювали торгівлю товарами першої необхідності: пекарень, лавок з продажу дріб'язкового товару. М'ясні магазини мали починати торгівлю з шостої години ранку. Ресторанам і кав'ярням "Золотий Орел" та "Едізон" дозволялася торгівля до 2-ої години ночі. Ресторанам М. Гавбенштока, А. Штігара, І. Шміда, Кніжатка Ф. Малашинського, К. Швайсера і кав'ярням "Уніон" Кровіцького та "Австрія" Бєля – до 4-ої год. ночі. Винні у порушенні вимог зазначеної постанови мали "каратися за всією суворістю Російських військових законів" [36, арк. 1].

За ініціативою начальника Збаразького повіту у м. Збаражі було проведено засідання ради магістрату (25 квітня 1915 р.), на якому розглядалося питання упорядкування торгівлі у вихідні, святкові і "табельні" дні. Очільники міста за поданням окупаційної влади було вирішено, що крамниці, які торгують продовольчими товарами (у т.ч. булочні і м'ясні лавки), мали працювати цілий день; бакалійні – від 8 до 10 години ранку та від 2-ої до 4-ої години дня; всі інші крамниці – від 12 до 4 години дня [44, арк. 2].

Пізніше, коли на захоплених територіях відбулися відповідні призначення губернаторів та начальників повітів відповідно до норм Тимчасового положення "Про управління областями Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни" від 19 серпня 1914 р. [26, арк. 1–3], поставлено під контроль окупаційної влади і порядок надання дозволів на відкриття торгівельних закладів та промислових підприємств безпосередньо чинами цивільної адміністрації, а не представниками військової комендатури [43, арк. 88–88 зв., 91]. Звичайно, мали місце випадки конфлікту інтересів, які виникали навіть під час другої окупації, коли комендант м. Чернівців видавав окремим торговцям відповідні посвідчення, що викликало обурення Чернівецького губернатора. У випадках виявлення порушників, які здійснювали торгівлю без відповідних дозволів, застосовувалися значні штрафи або арешт. Так, у м. Ярославі Перемишльської губернії було арештовано міщанина Г. Серветника, який здійснював торгівлю у магазині без дозволу та ще й неякісними продуктами. Раніше на його клопотання про відкриття магазину двічі надходила відмова за підписом начальника Ярославського повіту. За такі злісні порушення міщанин був покараний штрафом у розмірі 3 000 руб., а у разі неспроможності сплати штрафу можливо було відбути покарання шляхом позбавлення волі строком на три місяці [28, арк. 14–14 зв., 21, 26].

Ускладнився товарообмін у зв'язку з обмеженням руху торговців відповідно до прийнятих 19 жовтня 1914 року "Тимчасових правил щодо в'їзду осіб з губерній Російської імперії в Галичину, виїзду з Галичини та руху по території Галичини" [24, арк. 61–61 зв.; 31, арк. 1–1 зв.]. Цими правилами передбачалося не лише обов'язкове отримання перепусток при в'їзді до Галичини чи виїзді з неї, а й отримання дозволів для переїзду з одного повіту в інший. Перепустки видавалися Військовим генерал-губернатором Галичини, його помічником, губернаторами Галичини, градоначальником м. Львова, начальником канцелярії Військового генерал-губернатора Галичини, начальником штабу Військового генерал-губернатора Галичини, начальником жандармського управління та відділень Галицької залізничної дороги, начальниками повітів. Тобто, дрібним торговцям, які кочували по різних повітах зі своїм крамом, або їздили на закупи необхідних товарів до інших регіонів Галичини для торгівлі у своїх крамницях і на базарах, необхідно було проходити встановлену російською владою дозвільну

процедуру. Так, житель м. Ходорова Бобрківського повіту Перемишлянської губернії П. Габер звертався до Військового генерал-губернатора Галичини з проханням про надання йому дозволу на вільний проїзд у м. Львів та інші міста Галичини для здійснення постачань шкіряних товарів для місцевого населення, оскільки "у м. Ходорові немає іншої такої особи, яка здійснює таку торгівлю" [31, арк. 49]. Дозвіл на рух з м. Лежайська (нині в Польщі) до м. Білгорай (нині у Польщі) для постачання харчових продукців на шести підводах просили двоє торговців І. Келбович та К. Маркевич з м. Лежайська Ланцутського повіту Перемишлянської губернії [31, арк. 61]. Подібні звернення надходили масово до канцелярії Військового генерал-губернатора та начальників повітів [31, арк. 82, 104–104 зв., 128; 29, арк. 141; 38, арк. 4]. Про вплив на ціни заходів обмеження руху повідомляв начальник Переворського повіту у своєму рапорті до Перемишльського губернатора (від 22 квітня 1915 р.), – "ціни можуть бути зниженими, при умові, якщо буде дозволено пропуск декількох підвід, які привезуть товари у м. Люблін, або ж якщо буде дозволено пропуск з м Люблін у м. через Розвадов по ширококолійній залізничній дорозі раз на тиждень одного вагону з товаром, оскільки в Любліні ціни на предмети першої необхідності значно дешевші ніж у м. Львові" [30, арк. 10]. За повідомленням начальника Нисківського повіту (м. Ниско, нині в Польщі) Перемишльської губернії (20 квітня 1915 р.), прикордонна стража не пропускала торговців до Люблінської губернії з Галичини та у зворотному напрямку також, а тому залишалося лише "клопотатися до пана Перемишльського губернатора про дозвіл привозити товари з Росії, оскільки в іншому випадку місцевому населенню загрожував голод" [30, арк. 11 зв.]. Складність постачання товарів з Росії полягала не лише у значній віддаленості Перемишльської губернії від російського кордону та потребі отримувати відповідні дозволи на пересування як по Галичині, так і при перетині кордону з Росією, а й у тому, що транспортний зв'язок, особливо залізничний, був майже відсутній. Ризики руху гужового транспорту були надзвичайно високими. Начальник Ланьцутського повіту (м. Ланьцут нині у Польщі) Перемишльської губернії своїм рапортом від 21 квітня 1915 р. повідомляв Перемишльському губернаторові, що "головними причинами підвищення цін на місцевому ринку порівняно з попередніми є: відсутність можливості привезення товарів залізничними дорогами, крайня недостатність і дорожнеча підвід і складність проїзду для торговців у Росію для закупівлі товарів" [30, 13 зв.].

Під час другої окупації Галичини і Буковини ситуація на ринку продовольства ще більше погіршилася, деякі регіони були доведені до голоду. Через військові дії селяни не могли здійснювати польові роботи. У деяких регіонах спостерігалася відсутність засобів проведення сільськогосподарських робіт (відсутність посівного матеріалу, інвентарю, худоби для обробітку землі, чоловічої робочої сили, виснаженість населення у цілому та ін.) через постійні реквізиції майна, які проводили російські війська. Начальник Коломийського повіту у доповідній записці до військового генерал-губернатора Галичини 13 липня 1916 р. повідомляв, що у м. Коломиї з 227 уцілілих торгівельних підприємств закрито 178, працює 49; спалено 3 торгових підприємства і розграбовано 50; "покинуті торгівельні підприємства охороняються і відкриваються для відпуску товарів п. п. офіцерам лише за вимогою військового начальства"; у місті спостерігалася гостра нестача продуктів першої необхідності, особливо житнього і пшеничного борошна, різних круп, цукру і чаю [22, арк. 2–2 зв.]. Закономірно, що в умовах з обмеженою кількістю продовольчих ресурсів, товари, які залишалися на окупованих територіях часто приховувалися або ж продавалися за значно завищеними цінами.

Нестача харчових продуктів породжувало адекватну реакцію продовольчому ринку – приховування товарів, що спричиняло ще більший ріст цін. Тож, 22 грудня 1916 р. Військовим генерал-губернатором областей Австро-Угорщини, Ф. Треповим було видано спеціальну обов'язкову постанову, яка стосувалася проблеми навмисного приховування харчових продуктів в закладах торгівлі (у т.ч. складах), а також у квартирах, приватних будівлях (житлових і не житлових) в кількості, яка "очевидно перевищує необхідну кількість для особистого споживання". Постановою передбачалося, що власники таких запасів та особи, котрі мають відомості про місцезнаходження прихованих продуктів і товарів, зобов'язані протягом 14-ти днів після публікації цієї постанови, поінформувати представників російської влади (начальника повіту, поліцмейстера або чинів міської чи повітової поліції). В іншому випадку, у разі виявлення зазначених запасів, їхні власники підлягатимуть арешту, а продукти і товари – конфіскації. Крім того, постановою передбачалося, що в разі недотримання встановлених норм передбачалася відповідальність – позбавлення волі до 3-х місяців, або сплата штрафу в сумі до 3-х тис. руб. [23, арк. 19; 48, арк. 17].

Слід відзначити, що обов'язкові постанови, видані Військовим генерал-губернатором, часто дублювалися за підписами представників цивільної окупаційної влади – губернаторів, а також представників військової влади – командувачів діючих армій на окупованій території [39, арк. 232, 319, 320].

На фоні дефіциту продуктів повсюди поширювався ряд негативних тенденцій – спекуляція з усіма її наслідками, підвищення цін та приховування товарів, загострення проблеми продажу неякісних продуктів. Управляючим Чернівецькою губернією, графом Ламздорфом-Галаганом 14 серпня 1916 р. було видано обов'язкову постанову, якою заборонялося:

- штучне і недобросовісне підвищення цін на предмети першої необхідності;
- продаж за підвищеними цінами тих товарів, на які були встановлені такси;
- обважування та обмірювання при продажу продуктів й інших товарів;
- продаж продуктів зіпсованих і непридатних для вживання, як для людей, так і тварин;
- продаж недозрілих або з ознаками гниття фруктів;
- укриття на складах, у коморах, магазинах та інших місцях продуктів з метою підняття цін;
- скуповування перекупщиками за межею міста та околицях міста харчових продуктів для подальшого продажу їх на базарах [48, арк. 4].

Цією ж постановою було передбачено, що за недотримання встановлених норм передбачалася відповідальність – позбавлення волі до 3-х місяців, або сплата штрафу в сумі до 3-х тис. руб.

Тернопільський губернатор Чарторижський, отримуючи велику кількість скарг від споживачів з приводу продажу неякісних продуктів, зобов'язав начальників повітів "вжити заходи до періодичного огляду магазинів", у т.ч. і тих, постачання яких здійснювалося відділом допомоги Всеросійського Земського Союзу, на предмет якості наданих у продаж продуктів [39, арк.71].

Продаж неякісних продуктів міг відбитися на здоров'ї не лише місцевого населення, а й російських військових, які придбавали продукти у крамницях, базарах та ярмарках. Тож військова окупаційна влада зобов'язала органи місцевої влади прийняти відповідні рішення для місцевого виконання. У м. Збаражі магістратом було прийнято "Правила, відносно торгівлі на базарах", у яких поряд з іншими питаннями встановлення порядку та облаштування місць для торгівлі, наголошувалося, на тому, що до базарної торгівлі "допускаються у продаж товари виключно доброякісні, без будь-яких підробок і нешкідливі для здоров'я, в іншому випадку ці товари будуть конфісковуватися торгівельними наглядачами"; "всі товари мають відповідати встановленим мірі й вазі. Ваги і

міри мають бути з відповідними клеймами"; "будь-який продавець і покупець мають пред'являти торгівельному наглядачеві ціни продажу і купівлі на кожну його вимогу" та ін. [40, арк. 6–8зв.].

Для м. Чернівців Військовим генерал-губернатором Треповим була оприлюднена підписана чергова обов'язкова постанова від 1 лютого 1917 р. у якій жорстко регламентувався розпорядок здійснення торгівлі: "а) у м'ясних крамницях у будні дні з 7-ми год. ранку до 8-ми год. вечору, а у недільні та святкові дні з 7-ми год. до 12-ти год. дня; б) у кав'ярнях, ресторанах, кондитерських і молочних щоденно з 7-ми год. ранку до 12-ти год. ночі; в) в гастрономічних, галантерейних і мануфактурних лавках і крамницях з 7-ми год. ранку до 9-ти год. вечора, за виключенням 2-х год. на обідню перерву від 1-ї до 3-ї години дня" [41, арк. 4]. Винні у порушенні вимог зазначеної постанови притягувалися до адміністративної відповідальності у вигляді штрафу до 3-х тис. руб., або тюремного арешту терміном до 3-х місяців. У постанові зазначалося, що викладений порядок торгівлі поширювався й на інші міські населені пункти Галичини й Буковини, котрі були захоплені російськими військами, але в ті години часу, які визначить для них губернатор. На виконання обов'язкових постанов Військового генерал-губернатора губернатори Чернівецької та Тернопільської губерній видавали відповідні оголошення, в яких для широкого загалу дублювався текст обов'язкових постанов Військового генерал-губернатора, за їх власними підписами [23, арк. 41].

Не залишалися осторонь проблем продовольчого ринку та росту цін і органи місцевого самоврядування. Магістрати активно долучалися до вирішення проблеми забезпечення харчовими продуктами, паливом та освітлювальним гасом нужденного міського населення. Наприклад, у червні 1916 р. міська управа м. Косова Чернівецької губернії у присутності російського начальника повіту А. Польового розглядала питання про налагодження постачання солі, медикаментів для мешканців м. Косова через міські магазини за встановленими цінами (гуртовий продаж – 8 коп. за топку* солі, роздрібний продаж – 30 коп. за топку солі) [34, арк. 18–18 зв.]. Крім того, вирішено було відновити роботу Косівського солеварного заводу, який був залитий водою, та відраховувати 10 % з продажу солі в дохід міста [34, арк. 14–14 зв.; 42, арк. 6–6 зв., 9, 18–18 зв.].

У червні 1916 р. начальником Сторожинецького повіту Чернівецької губернії Н.П. Ніканоровим піднімалося питання про відкриття у м. Сторожинець, с. Банила Молдавська (нині с. Банилів-Підгірний Чернівецької області) та м. Чудей міських лавок із продажу вкрай необхідних харчових продуктів (кукурудзяного, житнього та пшеничного борошна, цукру, дріжджів, цикорію, кави та ін.), керосину, сірників, мила [47, арк. 2, 4–4 зв.]. Звичайно, пріоритет у відкритті таких лавок надавався представництву Всеросійського земського союзу, а в разі неможливої їхньої участі магістратам міст.

У період Першої світової війни практика відкриття міських крамниць з метою подолання дефіциту товарів першої необхідності та продажу їх за відносно справедливими цінами для місцевого населення застосовувалася і в містах Наддніпрянської України [11].

Міські лавки функціонували до російської окупації, ще при австрійській владі, яка постачала міським крамницям магістратів продукти першої необхідності для продажу з австрійського продовольчого військового фонду [47, арк. 80–80 зв.]. Як правило, австрійська влада разом з відступом своїх військ усі урядові продовольчі запаси евакуйовувала або знищувала. У м. Станіславові при

---

* Топка солі – це конусоподібна форма груди вивареної солі, яка одночасно була мірою її ваги. При австрійському уряді було встановлено, що топки мали точну вагу 1 кг. Топки огорталися у папір і складалися у ящики для транспортування.

відступі австрійських військ “було знищено урядові магазини з провіантом і речові склади з амуніцією і спорядженням” [25, арк. 20]. Те майно, яке австрійські війська не встигли вивезти, було конфісковане і перейшло у розпорядження російської окупаційної влади. Виявлені у міській лавці м. Сторожинця товари, майно, гроші і боргові запаси, які належали австрійському військовому фонду, були описані російською владою. До акту конфіскації майна потрапило: товарів на суму 7274 кор. 22 гел., готівкових коштів 15628 кор. 09 гел., боргових зобов’язань на суму 35625 кор. 29 гел. Усі вилучені готівкові кошти та гроші, виручені від продажу магістратом залишків товарів, зараховувалися до польового казначейства на депозит Чернівецького губернатора [47, арк. 78–79, 82–82 зв., 87–87 зв.].

З метою розподілу продуктів першої необхідності поміж жителями м. Станіславова міський магістрат проводив організаційні заходи з видачі відповідних посвідчень, за якими вони отримували продуктові картки. З даного приводу у грудні 1916 р. у м. Станіславові були поширені оголошення, де зазначався порядок видачі таких посвідчень: “кожен господар повинен з’явитися у магістрат з посвідченнями усіх членів своєї сім’ї, відповідно до нового поголовного списку населення, для яких має намір отримати продукти, для відображення їх у новому посвідченні” [37, арк. 8].

З прийдешньою зимою у місцевого населення виникали проблеми із заготівлею дров. У жовтні 1916 р. магістрат м. Коломиї звертався до міського начальника з проханням допомогти місцевому населенню заготовити дрова [35, арк. 16]. Оскільки рубаних дров у казенних лісах Коломийського повіту було недостатньо, постачання рубаних дров для магістрату м. Коломия було налагоджено з лісів Печеніжинського і Яблонівського повітів за ціною 7 руб. за один сажень дров [35, арк. 8–11, 20–21, 25].

Отже, зі вступом російських військ в Галичину і Буковину повністю порушився економічний уклад регіону. Відбулося руйнування промисловості та знищення сільського господарства, були порушені зовнішні торговельно-економічні зв’язки, загострилися проблеми грошового обігу, тощо. Всі вище перелічені тенденції у комплексі призвели до кризи внутрішньої торгівлі та мали негативний відбиток на продовольчому ринку, що подекуди доводило місцеве населення до голоду. У внутрішній торгівлі панував безлад, ціни зростали, на фоні тінізації продовольчого ринку поширювалася спекуляція та приховування товарів, недобросовісна торгівля не якісними харчовими продуктами ставила під загрозу здоров’я не лише місцевого населення, а й військових російської армії, тощо.

Усі ці проблеми російська окупаційна влада вирішувала шляхом суворої регламентації та жорсткого контролю всіх сторін організації внутрішньої торгівлі (шляхом прийняття обов’язкових постанов): встановлювалася заборона на підвищення цін на продукти першої необхідності; установлювався порядок відкриття (надання дозволів) і графіки роботи торговельних закладів та підприємств громадського харчування; встановлювалися правила добросовісної торгівлі (продаж якісної продукції, дотримання мір ваги, припинення спекуляції та ін.); заборонявся вивіз за межі Галичини і Буковини будь-яких продуктів, фуражу та худобу; заборонялося навмисне приховування харчових продуктів у закладах торгівлі, приватних оселях та ін. Проте, примусові заборони та сувора відповідальність, яку окупаційна влада масово застосовувала до місцевих жителів та підприємців не змогли зупинити негативні процеси, а лише локально стримували їх.

Важливу роль для запобігання голоду та стримування спекуляцій і росту цін в захоплених російськими військами регіонах Галичини і Буковини відігравали органи місцевого самоврядування (магістрати та ґмінні управління), які

відкривали міські крамниці (лавки) з продажу солі, керосину, мила, хлібопродуктів та інших товарів першої необхідності за таксованими цінами, впроваджували продуктові картки, надавали грошові та матеріальні допомоги з місцевого бюджету нужденним та особам, які залишилися без даху над головою тощо.

Список використаних джерел

1. *Берест І.* Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07. 00. 01. Львів, 2009. 22 с. 2. *Великочий В. С.* Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. Проблеми історії України XIX–XX ст. Вип. XVII. С. 373–389. 3. *Глизнер В.* Адміністративно-територіальний поділ Галичини та Буковини Російською окупаційною владою в 1914–1918 рр. Схід. 2014. №4. С.79–83. 4. *Ільницький І.* Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (Серпень 1914 р. – Червень 1915 р.) / Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. Київ, 2015. Серія 6: Історичні науки, Вип. 13. С. 76–81. 5. *Кучера І.В.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07. 00. 02. Чернівці, 2005. 18 с.; його ж, Наслідки політики російського окупаційного режиму для східногалицьких земель (1914–1917 рр.) // Україна соборна: зб. наук. статей. Історична регіоналістика в контексті соборності України. Вип.2. №3. К.: І-т. історії України НАН України, 2005. С.253–260. 6. *Литвин М.* Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми / Військово-науковий вісник. Вип.7. 2005. С. 35–47. 7. *Лозинська І. Г.* Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. … канд. іст. наук: 20. 02. 22. Львів, 2010. 19 с. 8. *Любченко В.* Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині / Велика війна (1914–1918) і Україна. К., 2013. С. 248–300. 9. *Мазур О. Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. … канд. іст. наук.: 20. 02. 22. Львів, 1997. 22 с.; Мазур О.Я., Патер І.Г. Галицька "Руїна": соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.). Держава та армія. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Львів, 2007. № 584. С. 44–52. 10. *Огуй О.* Обіг австрійських паперових грошей 1858–1914 рр. в Австрії та на Буковині // Питання історії України: Зб. Наук. ст. Чернівці: Золоті лаври, 2004. Т. 17. С. 151–158. 11. *Орлик С. В.* Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XXIII. Київ., 2014. С. 114–133. 12. *Орлик С. В*. "Сухий закон" у системі фінансової політики російської окупаційної влади на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2017. Вип. 26. С. 171-182. 13. *Орлик С.* Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны // Банкаускі Веснік. 2018. №2. С.51–54. 14. *Петрович І. (Крип'якевич І.)* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914–червень 1915. Б. м.: В-во "Політична бібліотека", 1915. 116 с. 15. *Реєнт О., Янишин Б.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. № 4. 2004. С. 3–31.; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XXст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с. 16. *Росияне* в Бучачи // Діло. 1915. № 215 (7) (20 лютого). С.3. 17. *Шуст Р.* Грошові знаки Львова 1914–1918 рр. // сайт Карта Львова. URL: http://map.lviv.ua/statti/shust.html (дата звернення: 01. 10. 1917). 18. *Orłyk S*. Polityka celna Imperium Rosyjskiego na okupowanych terenach Galicji i Bukowiny w okresie pierwszej wojny światowej // NOWA UKRAINA. 2017. №16/17. Instytut Historii UJ, Instytut Stosunków Międzynarodowych PWSW. С. 5–11. 19. *Центральний* державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України) ЦДІАК України. Ф.274. Оп.4. Спр.598. 20. *ЦДІАК* України. Ф.361. Оп.1. Спр.123. 21. *ЦДІАК* України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 581. 22. *ЦДІАК* України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1043. 23. *ЦДІАК* України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1127. 24. *ЦДІАК* України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 55. 25. *ДЦІАК* України. Ф. 365. Оп. 1. Спр. 256. 26. *ЦДІАК* України. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 6. 27. *ЦДІАК* України. Ф. 2204. Оп. 1. Спр. 26. 28. *Центральний* державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 645. Оп.1. Спр. 128. 29. *ЦДІАЛ* України. Ф. 645. Оп. 1. Спр. 141. 30. *ЦДІАЛ* України. Ф. 645. Оп. 1. Спр. 160. 31. *ЦДІАЛ* України. Ф. 694. Оп. 1. Спр. 2. 32. *ЦДІАЛ* України. Ф. 747. Оп. 1. Спр. 10. 33. *ЦДІАЛ* України. Ф. 747. Оп. 1. Спр. 11. 34. *Державний* архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. 12. Оп. 1. Спр.19. 35. *ДАІФО.* Ф. 605. Оп. 1. Спр. 51. 36. *ДАІФО.* Ф. 636. Оп. 1. Спр.4. 37. *ДАІФО.* Ф. 636. Оп. 1. Спр. 6. 38. *Державний* архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 277. Оп. 1. Спр. 1. 39. *ДАЛО.* Ф. 905. Оп. 1. Спр. 110. 40. *Державний* архів Тернопільської області. Ф. 370. Оп. 1. Спр. 452. 41. *Державний* архів Чернівецької області (далі –

ДАЧО). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 40. 42. *ДАЧО.* Ф. 283. Оп. 1. Спр. 119. 43. *ДАЧО.* Ф. 283. Оп. 1. Спр. 167. 44. *ДАЧО.* Ф. 370. Оп. 1. Спр. 99. 45. *ДАЧО.* Ф. 505. Оп. 1. Спр. 34. 46. *ДАЧО.* Ф. 818. Оп. 1. Спр. 2. 47. *ДАЧО*. Ф. 957. Оп. 1. Спр. 1. 48. *ДАЧО*. Ф. 958. Оп. 1. Спр. 17. 49. *ДАЧО.* Ф. 961. Оп. 1. Спр. 12.

Светлана Орлик

КРИЗИС ВНУТРЕННЕЙ ТОРГОВЛИ НА ОККУПИРОВАННОЙ РОССИЕЙ ТЕРРИТОРИИ ГАЛИЧИНЫ И БУКОВИНЫ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ВЛИЯНИЕ ЕЕ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫЙ РЫНОК

Статья посвящена экономическим процессам, в частности, кризису внутренней торговли, которая происходила в Галичине и Буковине в период российской оккупации во времена Первой мировой войны. Исследованы негативные последствия торгового кризиса на продовольственный рынок захваченных западноукраинских земель. Рассмотрены административно-принудительные меры, которые принимала оккупационная власть, для локализации кризиса внутренней торговли на оккупированных территориях.

Ключевые слова: Первая мировая война, Галичина, Буковина, Российская империя, русская оккупация, внутренняя торговля, экономика.

Svitlana Orlyk

THE CRISIS OF INTERNAL TRADE IN GALICIA AND BUKOVINA WHICH WERE OCCUPIED BY RUSSIA IN THE PERIOD OF WORLD WAR I AND ITS INFLUENCE ON THE FOOD MARKET

The article is devoted to economic processes, especially to the crisis of internal trade, which took place in Galicia and Bukovina in the period of Russian occupation during World War I. It investigates the negative consequences of the trade crisis on the food market of the captured West Ukrainian territory. The paper studies the administrative-enforcement measures taken by the occupation authorities in order to localize the crisis of internal trade on the occupied territories.

Keywords: World War I, Galicia, Bukovina, Russian Empire, Russian occupation, internal trade, economics.

УДК 94(477=112.2) (045)

Володимир Васильчук

ІСТОРИЧНІ ШЛЯХИ НІМЦІВ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються причини переселення німців на українські землі. Робиться спроба проаналізувати основні напрями діяльності та загальний рівень розвитку німецьких господарств. Зазначається що, в цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка створила значний вплив на соціально-економічний розвиток України. Наведено приклади, що у сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими хліборобськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Досліджено, що світові війни та репресивні заходи проти колоністів завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України.

Ключові слова: німецькі поселенці, мовні контакти, колоністи, меноніти, сільське господарство, національне питання держави, репресії.

Проблема України успішного розвитку та її безпеки залежить багато в чому від відносин між народами в середині держави. Вивчення історії кожного з етносів – важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства.

Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин держави становить науковий і практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності.

Німецькі колоністи, переселяючись на територію України, вже мали власний сформований культурний масив, який, звичайно, впливав на всі рівні його життя. Починаючи з XIX ст. з'являється зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії, що було пов'язано зі значним напливом громадян іноземного походження в імперію. Перші ґрунтовні дослідження А. Клауса, А. Веліцина, Г. Писаревского, в яких розкривається освоєння України, вийшли в світ в кінці XIX ст. [1, 456 с.; 282 с.; 128 с.]. Використані ними при проведенні дослідження архіви Правлячого Сенату, Іноземної колегії дозволили повною мірою відтворити механізм та засоби залюднення приєднаних територій за допомогою колоністів. Крім вищезгаданих наукових робіт для нас особливий інтерес представляють І. Кулинича, Н. Кривець, А. Кудряченко та ін. [2, 307 с.; 272 с.; 72 с.]. Західноєвропейська наукова громадськість звертає увагу на історію німців України постійно. Так, значними є наукові розробки дослідників, які вивчають етнічну історію німців в України: Р. Унтершутц, І. Флейшгауер, С. Кольмер, С. Мюлер та ін. [3, с. 37; 257 с.; с. 63; с. 1–8]. Цікавами є наукові праці інших фахівців. Так, проблема німецько-українських мовних контактів давно цікавить філологів – як українознавців, так і германістів. До цього питання неодноразово зверталися такі дослідники, як І. Огієнко, О. Горбач, М. Ґофінґгоф та ін. [4, 434 с.; 686 с.; 359 с.].

Про німецьких мандрівників, купців, ремісників, місіонерів у містах на Дніпрі неодноразово згадують стародавні джерела. В писемних пам'ятках цього часу фіксують давньоверхньонімецькі та готські запозичення. Показником прадавніх контактів української та німецької мов є насамперед етимологізована топоніміка, яка засвідчує етнічну належність колишніх мешканців цих ареалів [5, с. 249].

Запозичення слів з однієї мови в іншу є закономірним і природнім процесом внаслідок мовних контактів у галузі науки, культури, економіки, політики та ін. Німецькомовні джерела поповнювали і збагачували українську мову протягом усього процесу її історичного розвитку.

Перші офіційні контакти між германцями та слов'янами починаються в VIII ст., за часів правління імператора Карла Великого, який доручив торгівлю з ними своїм особливим чиновникам. 957 р. княгиня Ольга з посольством відвідала Константинополь, де зустрічалася з Оттонном I Великим. Окрім питання про надіслання християнської місії, вона клопоталася про встановлення відносин – "миру й дружби" між державами. В цей період з'являються невеличкі німецькі торговельні поселення в Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах.

Важливу роль у стосунках між державами відігравали династичні зв'язки. В XI ст. київська верхівка укладає кілька шлюбів із німецькими княжими родами. Найстарший син Ярослава Мудрого, князь Ізяслав (1054–1097 рр.), одружився з сестрою трірського єпископа Бурхарда, дочка Євпраксія (1071–1109 рр.) вийшла заміж за німецького імператора Генріха IV. Галицько-волинський князь Данило Романович (1201–1264 рр.) віддав дочку Софію за графа Генріха V Шварцбурзького. Родинні стосунки служили головною зброєю дипломатії, котра в свою чергу перш за все була спрямована на охорону Києва від іноземних держав. Після навали Батия збільшується кількість німців на українські землі, їх запрошують для відбудови зруйнованих міст і розвитку торгівлі та ремесел. Далі, особливого значення набуло Галицько-Волинське князівство, де вперше поширюється в Україні середньовічне міське, так зване магдебурзьке, право, або, як ще його називали у слов'янських землях – "німецьке право".

Своєрідними були умови появи німців на Закарпатті. Перші переселенці були за походженням із північних німецьких областей Нижньої Саксонії, Фландрії й селилися в нинішніх райцентрах Береговому, Тячеві та інших населених пунктах. XI ст. територія Берегового була першою в Закарпатті, де міцно осіли угорські феодали. Як свідчить грамота 1098 р., землі ці належали братові угорського короля. Після його смерті вони відійшли до Ламперта – його сина, котрий і заснував місто Лампергаза (дослівно – дім Ламперта). Угорські феодали, зацікавлені в збільшенні прибутків зі своїх володінь, запрошують сюди німецьких колоністів, передусім ремісників. У XIII ст. у місті було стільки колоністів, що це призвело до зміни його назви – Ламперсас ("сас" – саксонець). І тільки з 1507 р. місто називається вже Берегсас. Утім, і село Сасове Виноградівського району своєю назвою теж підтверджує, що воно дійсно засноване саксами [6].

За експансії Литви та Польщі на українські землі німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги й магдебурзьке право, що їх надавали німцям литовські князі та польські королі. Окремі українські міста опиняються під орудою німців. У Львові німецька мова стає майже офіційною. У XVI–першій половині XVII ст. проникають терміни друкарської справи: друк, ґарт, штемпель, фальц, шрифт; продовжує поповнюватися торговельна, лексика: шинк, вишинк (пізніше – шинок), борг, решта; з'являються слова на позначення понять із галузі техніки: букса, пломба, клапан, дріт; будівництва й архітектури: дах, брук, балка, муляр, кахлі, цемент, карниз й ін. У цей період німецькі колоністи ставали війтами й членами управи. З'являються цілі вулиці, слободи, заселені іноземними лікарями, ювелірами, аптекарями, будівельниками та ін.

XV–XVI ст. південноукраїнські землі стали одним із центрів формування козацтва. В першому реєстрі запорожців 1581 р. зустрічаємо вихідців з німецьких земель. У реєстрі 1649 р. після Зборівського договору зустрічаемо німецькі призвиша: Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій

Острогман та ін. [7, с. 16]. У гетьмана Б. Хмельницького німці служили армії. Так, існує лист, який 6 листопада 1648 р. гетьман направив до полковника німецьких рейтарів у Замості Людвіґа Вайсера з пропозицією перейтит на його бік. 1653 р. в складі корпусу Т. Хмельницького, який у ходив у Молдавію на допомогу господарю Лупулу, був німецький загін з 300 чоловік. Також, на той час зустрічаємо німецькі призвища Ахіллес та Бендікс, які були полковниками у козацькій армії [8, с. 175–177; 408 с.]. В роки правління І. Виговського і П. Дорошенка в складі гетьманської армії були німецькі військові підрозділи.

1731 р., починається заселення Південної України, коли за указом імператриці Ганни Іванівни розпочате відновлення старої військової лінії укріплень від Дніпра по річці Орел до Ізюму на Північному Дінці. Під прикриттям цієї лінії укріплень та військових поселень відбулося заселення земель на південь.

У Карпатах після придушення повстання Ференца Ракоці II у 1711 р. маєтки повстанців перейшли в руки гасбсбургської династії. Новим володарем Мукачево-Чинадіївської домінії став Фрідріх Лотар Шенборн. Він почав складати план заселення гірських сіл німецькими колоністами, які могли б вплинути на доморощених своїм прикладом господарювання. Граф Шенборн на одержаних карпатських землях поселяв німецьких ремісників, виноробів, лікарів, вчителів, священиків, технічний персонал разом з сім’ями. Початок їх прибування до Карпат починався з бази м. Регенсбург, де представник графа видавав паспорт, після чого вони плили пароплавом по Дунаю до Відня, де в палаті Шенборна комісар видавав на дорогу рейнські гульдени. Поселенці плили Дунаєм до Ваца, або Пешту, де чекав урядовець з Мукачівського панства, який підводами перевозив їх через Кошіце або Такай до Мукачева. Так, коли у 1746 р. старий Ракоціїв “білий дім” у Мукачеві перебудовували на замок, то в основному це було зроблено новими майстрами-поселенцями. Поселенці-землероби одержували безкоштовно поле і дерево для побудови житла. Офіційно шість років вони не платили ніяких податків (ремісники 10 років). Це іноді приводило до незадоволення адміністрації цих земель. Так, в 1760 р. префект пана Шмальцер скаржився, що німецькі колоністи платять тільки половину того, що інші піддані. На цих землях, де було мало трудового люду поява цих поселенців сприяла покращенню розвитку ремісництва та землеробства [9, с. 49–52].

У другій половині XVIII ст. у Росії фактично вже склалися необхідні передумови для планового масового залучення німців. Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння придбаних територій. Перший указ, яким імператриця закликала німців селитися в Росії разом з усякими чужинцями, був виданий 4 грудня 1762 р. Цей заклик, одначе, був ще настільки незрозумілим, що 22 липня 1763 р. знову видано новий указ із всілякими поясненнями, подробицями та доповненнями. За цим указом всім іноземцям дозволено було прибути в Росію, вибрати собі без грошей землю й оселитися колоніями. Усі пільги були обіцяні самим переселенцям, а також їх нащадкам, і тільки після 30 років перебування в Росії вони повинні були відбувати звичайну земську службу й повинності. Від найтяжчої в ті часи повинності – рекрутської – вони були звільнені навіки [10, 266 с.].

Переселення німців відбувалося спочатку в Росію (переважно із Гессена в район річки Волги), а потім – з західної Пруссії в Україну: на Чернігівщину, Київщину, Слобідську Україну. Незважаючи на великі привілеї, які держава обіцяла переселенцям, найбільш неузгодженими залишилися питання обліку земель, які повинні були відійти до колоністів. Ось чому з початку колонізації, за який ми беремо період з 1763 р. і до 1774 р., на території сучасної України було засновано лише 6 колоній переселенців із Франкфурта-на-Майні. В цей період німецькі поселення з’явилися лише в Чернігівській губернії, тобто досить далеко

від земель, які пізніше підпадали під масову німецьку колонізацію. Крім того, влітку 1770 р. у маєтку Вишеньки (тієї ж Чернігівської губернії) була заснована колонія німців, прихильників секти вальденсів, яка отримала назву колонії Радичів. На політичній мапі України, особливо в причорноморських та західних землях, стали з'являтися нові назви: Найфельд, Страсбург, Цюріхталь, Рорбах, Клейнендорф, Блюменфельд, Розенталь, Нейенбург, Кронсвейде, Шенгорст тощо [11, с. 32]. У 1787 р. під Єлисаветградом було засновано німецьку колонію Альт-Данциг. Головною ціллю цих заходів було заселення вільних східних та південних регіонів Російської імперії.

Чи не найважливіше місце в історії німецької колонізації південноукраїнських земель належить німцям-менонітам. 1788–1789 рр. меноніти становили головний імміграційний потік. У 1789 р. на українські землі прибула з району Данцига перші родини колоністів-менонітів із Західної Прусії. Вони заснували перші колонії у Катеринославській, пізніше – у Херсонській губерніях. Землі їм були надані на території сучасної Запорізької області направому березі Дніпра з островом Хортицею. 1790 р. на острові було засновано село – острів Хортиця (Island Khortitsa). Саме там були засновані 8 німецьких колоній. Збереглися свідчення самих менонітів про те, що їх доброзичливо зустріли місцеві жителі. Так, у 1789 р. козак Бабура подарував депутату Геппнеру на господарське обзаведення по парі гусей, качок і курей. На початку XIX ст. запорожець Громуха надавав нічліг тим, хто не встигав доїхати додому з Нижньої у Верхню Хортицю, тому що в степу було небезпечно [12, с. 20–21].

1793–1796 рр. відбулася наступна міграції менонітів, яка оселилась в шести старих колоніях: Хортиці, Розенталі, Нейєнбурзі, Нейєндорфі, Ейнлазі, Шенгорсті, а інша – в заснованих колоніях Шенвізе (частина сучасного м. Запоріжжя) і Кронсгартен (зараз с. Підгородне Дніпропетровського району Дніпропетровської області). Ця група менонітів налічувала 123 родини [13, арк [20–21]. Але, незважаючи на всі пільги, становище менонітів в перші роки колонізації було досить важким, головним чином через особливості клімату та ґрунтів нової місцевості, адже в Західній Пруссії німці-меноніти воювали з болотами та будували дамби, щоб зупинити наступ моря, а в Україні їм треба було протидіяти посухам, обробляти важкі українські чорноземи та вирішувати проблеми гострої нестачі лісів. За тих умов на перше місце вийшли працелюбність та самовідданість нових поселенців. Ось що писав один з інспекторів Опікунських органів: "Меноніти майже всі взагалі в домашньому житті – порядні та охайні, в моральному – тверезі та чесні, а в домогосподарстві – старанні та ретельні" [14, с. 89].

У зв'язку з важким становищем перших поселенців російська сторона пішла на подальші поступки: німців-менонітів почали поселяти і на інших територіях, не вимагали повернення виданих грошей, а позикові гроші повертали на потреби новоросійської колонізації. Таким чином, німецькі меноніти отримали виняткові привілеї. Все це, в поєднанні з особистими якостями німецьких колоністів, дозволило їм в згаданий період досягти великих успіхів та добробуту.

1770 до 1800 р. на території України з'явилися 16 нових німецьких колоній: одна – на території сучасної Полтавської області, дві – в межах Херсонської, Миколаївської областей, 13 – на території Запорізької і Дніпропетровської областей. У 1803 р. під Одесою німцями була заснована колонія Марієнталь, а вже в 1804 р. поблизу Одеси з'явилося 5 колоній, неподалік від Херсону – 3 колонії. Німецьким колоністам, які оселялися поблизу Одеси та Херсону були надані великі земельні площі. Проте ця хвиля колонізації відбувалася за інших умов. Міністр внутрішніх справ, розглянувши всі питання, пов'язані з колонізацією земель німцями, подав імператору доповідь, у якій пояснив всі хиби цього процесу на підставі Маніфесту Катерини II і неодмінну потребу

деяких обмежень для нових переселенців. У 1804 р. (апотім у 1806 р.) вийшли нові закони, якими було скасовано окремі пільги, деякі змінено, а разом з тим були надані й нові пільги саме для поселенців Новоросії [15, с. 58].

4 березня 1797 р. при сенаті була створена "Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домогосподарства". Уряд як і раніше надавав колоністам привілеї – значні земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарської діяльності, звільнення на декілька десятків років від сплати податків та виконання повинностей.

У цей період йшло заселення Західних регіонів України. Різними були умови появи німців на Буковині та в Галичині. Можливість німецької колонізації цього регіону виникла із приєднанням його до Габсбурзької імперії наприкінці XVIII ст. 17 вересня 1781 р. уряд прийняв "Патент про переселення", який проголосив пільги усім іноземцям, що побажають переселитися на територію Австрії. Тим самим створювався ґрунт для розгортання широкої сільськогосподарської колонізації малонаселених земель та умови для припливу до Австрії насамперед вихідців із німецьких князівств. 20 жовтня того ж року з'явився цісарський патент про віротерпимість, який усував останню перешкоду на шляху вільного в'їзду переселенців з німецьких князівств [16, с. 252–255]. Після цього до 1786 р. до Галичини прибуло 20 тис. поселенців із Німеччини.

Внутрішня політика не тільки російського самодержавства була спрямована на повну інкорпорацію, тобто включення України, її багатств доскладу європейських імперій, держав. Для найкращого управління південноукраїнських колоністів, які знаходилися в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, 6 квітня 1800 р. було створено "Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців", яка підкорялася Експедиції державного господарства. До обов'язків Контори входило: вибір і купівля земель для поселення колоністів, проїзд їх до місця проживання, наділення землею, влаштування, вирішення спірних питань тощо. Але в 1810 р. Російський уряд заборонив місіям надавати будь-яку допомогу на переселення, а в 1819 р. припинилося запрошення іноземних громадян для колонізації вільних земель. Російський уряд заборонив своїм представникам за кордоном видавати паспорти особам, які переселяються в Росію та Царство Польське [17, с. 325].

У першій половині XIX ст. колонізаційний рух набув нового якісного змісту. Від великих колоній почали відокремлюватися "дочірні" поселення. Уряд розселяв прибуле населення і відводив останнім нові землі на вже відомих пільгових умовах. Цей процес продовжувався до 1842 р. Після 1842 р. уряд припинив надання пільгових казенних наділів колоніям, які знову засновувалися. Лише двом із них, у Маріупольському повіті – Дармштадт і Марієнфельд – у 1843 р. був відведений казенний наділ за надзвичайно виняткових обставин. У тому році відбулося одруження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадтською, майбутньою царицею Марією Олександрівною. Наречена попросила в свого майбутнього чоловіка дозволу поселити на Півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей із герцогства Гессен-Дармштадтського. Олександр виконав бажання принцеси [18, с. 21].

Завдяки сильній підтримці Російського уряду німецькі колонії змогли укріпитися й зміцніти на нових землях. У 1845 р. німецьких поселенців в Україні було близько 100 тисяч чоловік. Найбільш вдалою треба визнати колонізацію німців-менонітів тому, що їх колонії перебували в найбільш привабливому стані. Важливу роль відіграли дві обставини: по-перше, вони були зразковими сільськими господарями і в себе на батьківщині; по-друге, переселялися тільки заможні сімейні люди з майном і навіть з худобою.

Етнографічна карта європейської Росії, складена П. Кеппеном у 1853 р., вказує, що найбільша кількість іноземних переселенців оселилася в Херсонській губернії. Значну частину населення тут представляли німці, яких налічувалося 31 700 осіб. Дещо менше їх проживало в Таврійській губернії – 22 324 особи. У Катеринославській губернії та Південній Бессарабії в цей період часу мешкало відповідно 13 232 та 10 200 німців [19, с. 40]. Зрозуміло, що переважна більшість німецьких колоній з'явилась саме на Півдні України, який наприкінці XVIII на початку XIX ст. являв собою степову зону з досить обмеженою кількістю населення. Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні труднощі, німецькі колоністи почали господарське освоєння регіону. В перші роки основою господарської діяльності в німецьких колоніях України було екстенсивне тваринництво, посіви зернових культур використовували лише для безпосередніх потреб. Обмеженість земельних площ у зв'язку з припливом населення з року в рік почала впливати на розміри пасовищ. Посилення розорювання землі також сприяло переходу до інтенсивних методів ведення тваринництва. XIX ст. в них розвивались такі галузі як хліборобство, садівництво, городництво. У Київській губернії землеробством та тваринництвом була зайнята приблизно половина німців, у Чернігівській – 62 %, у Волинській відповідно 85 %. Всього на Північному Заході – 91,2 %.

Цікаво, що німецькі колоністи сприяливирощуваннюкартоплі – "другий хліб" в Україні. Меноніти отримали навички вирощування картоплі в Пруссії. Українські селяни відмовлялись її вирощувати до 40-х рр. XIX ст. 16 лютого 1842 р. вийшов Указ "Про заходи для поширення посівів картоплі", згідно якого цю культуру повинне було вирощувати кожне сільське товариство на окремій ділянці. Після цього селянам довелось зайнятись розведенням картоплі.

Німці-колоністи привезли з собою коней нормандської, фрісландської та інших порід, від схрещення яких з місцевими степовими кіньми був виведений тип німецького напівробочого коня. З 60-х р. воли на польових роботах були замінені на коней. У 80-х рр. XIX ст. розведенням коней зайнялись "Таврійські королі" – Фальц-Фейни, які створили відомий заповідник "Асканія-Нова" [20]. 1804 р. з Пруссії менонітами були привезені остфрісландські корови, знані нині як "червона німецька" або "колоністська", які набули поступово великого господарського значення не лише у німецьких господарствах, а й в усьому південноукраїнському регіоні.

Місцеве населення не тільки південних районів України займалося виноградарством. Так на Київщині з часів середньовіччя вирощували цю культуру. Першими виноградарями, як і першими винокурами, були ченці. Київська лавра постачала церковне виноградне вино для всієї Русі. Приєднання Криму та Бессарабії до Росії (кінець XVIII–XIX ст.) підірвало монополію монастирського виноградарства в Києві й створило йому серйозну конкуренцію. Рентабельність виноградарства знизилась. Виноградники Печерської Лаври почали занепадати, а філоксера остаточно їх знищила. Наступний етап у розвитку київського виноградарства був пов'язаний з діяльністю відомої фірми "Кристер". Саксонця Вільгельма Готліба Кристера в 1838 році запрошено князем Радзівілом працювати на ткацьку фабрику до містечка Хабно Київської губернії. Через 10 років Кристер переїхав до Києва, де купив на Приорці біля Вітряних гір ділянку в князя Естергазі (38 десятин), розчистив її від дерев і в 1850 р. створив фірму "Садівництво та насіннєве господарство В. Кристер", що стала відомою не лише в Києві, але й далеко за його межами. Він перетворив пустир на квітучий сад, а своє садівництво на школу для місцевого населення [21, с. 25–26].

Під час Першої світової війни німецькі поселяни-власники опинились у дуже скрутному економічному й соціально-політичному становищі. Царський уряд та й сам Микола II вважали, що переселенці, навіть ті, які прийняли російське

підданство, все одно залишаються співвітчизниками ворога, а тому можуть передавати йому інформацію про російські збройні сили, стратегічні об'єкти, чинити диверсії тощо. У цей час у суспільстві спостерігається зростання ксенофобії. Пошук "ворогів всередині країни" призвів до загострення "національного питання". Деякі національні меншини, які проживали в Росії, були запідозрені в нелояльності.

У роки першої світової війни царський уряд застосовував репресивні заходи щодо німецьких колоністів та підприємців. Так, окремі мешканці навколишніх українських сіл розцінили як сигнал для реалізації насильницького сценарію розв'язання "німецького питання", зорганізувавши підпали менонітських господарських споруд та ланів, не звертаючи уваги на надання їм колоністами доброчинної допомоги. Крім цього, улітку 1915 р. за розпорядженням Київського губернатора звідси було виселено 10 тис. німецьких поселенців. Волинський губернатор 22 червня 1916 р. відзначав у доповідній записці, що поза межі губернії було виселено німецьких колоністів у червні 1915 р. – 673467 чол., жовтні – листопаді – 6409, грудні – 8000, першому півріччі 1916 р. – 34116 чол. Після закінчення Першої світової війни лише незначна частина депортованих німців забажала і знайшла можливість повернутися на Україну.

За радянської влади внаслідок "колективізації" німецькі колонії почали занепадати, переслідування їхньої релігії викликало протести і змушувало німців емігрувати з України. В 30-х роках масові репресії торкнулися й німецької національної меншини, німецькі адміністративно-територіальні одиниці, їхні навчальні та культурно-освітні заклади було ліквідовано.

Воєнні дії 1939–1945 рр. стали новим жорстоким випробуванням для німців України. Вони опинилися в полі політичної уваги обох диктаторів – А. Гітлера та Й. Сталіна: перший прагнув використати їх у своїх експансіоністських цілях, другий вбачав у них потенційних "шкідників" і робив усе можливе, щоб ця меншина зникла з арени міждержавних стосунків. У роки Другої світової війни німці України зазнали з боку радянської влади нових депортаційних принижень і поневірянь. Після цих подій багатьом з них не дозволили повернутися до України.

За даний період німецькі поселенці позитивно вплинули на розвиток народного господарства України. Вони, незважаючи на певну внутрішню з погляду побуту і традицій консервативність, ще й суттєво вплинули на етнокультурну та конфесійну мозаїку українських земель. Друга половина 40-х – 80-ті роки XX ст. стали в історії німців періодом боротьби за свої політичні та національні права, яка вилилась у масовий рух, що мав у своєму розвитку спади та піднесення й об'єднував німців навколо ідеї зняття з них ганебних звинувачень тоталітарної держави. За переписом населення 1989 р. в Україні проживало 37,8 тис. німців (0,07 % населення). Майже 70 % усіх німців України проживали в 6 областях: Дніпропетровській – 6,4 тис., Донецькій – 6,3 тис., Одеській – 3,6 тис., Закарпатській – 3,5 тис., Запорізькій – 2,3 тис., Луганській – 2 тис., Криму – 2,4 тис. осіб. На початку 1990-х рр. інтереси німців представляли 33 національно-культурні об'єднання [22, арк. 2]. В умовах незалежної держави німці отримали об'єктивні можливості реальної етнічної самоідентифікації, гармонійного та органічного влиття спільно з іншими етносами в процес розбудови економіки, політичної сфери, освіти та духовності України.

Список використаних джерел

1. *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб.: В. Нусвальд, 1869. 456 с.; Велицын А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. СПб.: Издательство Русского вестника, 1893. 282 с.; Писаревский Г. Из истории иностранной

колонизации в России в XVIII веке. М.: Снегирёвой А., 1909. 128 с. 2. *Кулинич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 1995. 272 с.; Кудряченко А., Кулинич І., Хохлачов В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення . К.: Наук.думка, 1995. 72 с. 3. *Unterschütz R.* Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. Stuttgart, 1976. S. 37, FleischhauerI. DasDritteReichunddieDeutscheninderSowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte fr Zeitgeschichte. Nr. 46. Stuttgart, 1983. 257 S.; Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. Gifhorn, 1993. S. 63.; Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951. Bd. I. Stuttgart, 1999. S. 1–8. 4. *Огієнко І.* Історія української літературної мови / Упоряд. М. С. Тимошик. – 2-ге вид., випр. К. : Наша культура і наука, 2004. 434 с.; Горбач О. Арґо в Україні. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 686 с.; Höfinghoff M. Deutsche Entlehnungen im Ukrainischen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert: Bestand und Entwicklung bis zur Gegenwart. Wien : Praesens Verlag, 2006. 359 S. 5. *Кошкарьова Л. С.* Історична взаємодія німецької й української мов // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2010. № 7. С. 249–252. 6. *Зубач В.* Німецькі колоністи в Закарпатті // День. 1999. 5 березня. 7. *Шевченко Ф.* Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: Козацька доба. У 2 ч. Ч. 2. [Текст]: зб. наук. пр. К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. 134 с. 8. *Олянчин Д.* Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. Львів, 1931. Т. 151. С. 175–177; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. Шевченко, І. Бутич, Я. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с. 9. *Пагиря В.,* Ціцак В. Мукачево. Історія міста над Латорицею. Ужгород: Карпати, 1996. 253 с. 10. *Штах Я.* Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов [Текст]. М.: Товарищество тип. А. И. Мамонтова, 1916. 266 с. 11. *Клаус А.* Вказ. праця. С. 32. 12. *Новицкий Я.* Народная память об урочищах и исторических лицах Запорожья. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. Александровск : Тип.при училище глухонемых, 1909. 54 с. 13. *Державний* архів Дніпропетровської області. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 25. арк. 8. 14. *Багалей Д.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 120 с. 15. *Павленко С.* Чи бути чорноморській Німеччині? – Золотоноша: Лепського і Вурмана, влас. буд., 1913. С. 58. 16. *Klueting H.* Der Josephinismus. – Darmstadt, 1995. S. 252–255. 17. *Полное* собрание законов Российской империи: – Собрание I. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. XXXVI. 1830. С. 325. 18. *Кулинич І.* Вказ. праця. С. 21. 19. *Кеппен П. И.* Об этнографической карте Европейской России. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1852. 40 с. 20. *Falz-Fein W.* Askania Nova. Das Tierparadies. Ein Buch des Gedenkens und der Gedanken. Neudaman, 1930. 323 S. 21. *Рибаков М. О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К.: Кий, 1997. 374 с. 22. *Центральний* державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5252., Оп. 1., Од. зб. 218 арк.

Владимир Васильчук

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПУТИ НЕМЦЕВ В УКРАИНЕ

В статье исследуются причины переселения немцев на украинские земли. Делается попытка проанализировать основные направления деятельности и общий уровень развития немецких хозяйств. Отмечается что, в целом им удалось наладить эффективную деятельность, которая создала значительное влияние на социально-экономическое развитие Украины. Приведены примеры, что в сфере сельского хозяйства колонисты успешно сочетали европейский опыт с местными земледельческими традициями, максимально использовали уникальные природно-климатические условия и ресурсный потенциал Украины. Доказано, что мировые войны и репрессивные меры против колонистов нанесли значительный ущерб не только их поселениям, но и всей экономике Украины.

Ключевые слова: немецкие поселенцы, языковые контакты, колонисты, меннониты, сельское хозяйство, национальный вопрос государства, репрессии.

Volodymyr Vasylchuk

HISTORICAL WAYS OF GERMANS IN UKRAINE

The article presents the reasons of the Germans migration to the Ukrainian territories. The author makes an attempt to analyse the basic directions of activity and general level

of German households development. It is marked that, on the whole, they succeeded to put an effective activity which created a considerable influence on the socio-economic development of Ukraine. The paper provides examples that, in the field of agriculture, the colonists successfully combined the European experience with local tilling traditions, maximally used the unique naturally-climate terms and resource potential of Ukraine. It proves that the world wars and repressive measures against the colonists inflicted a considerable harm to their settlements as well as to the economy of Ukraine.

Keywords: the German settlers, linguistic contacts, colonists, menoniti, agriculture, national question of the state, repression.

УДК 94 (438)

Леся Костюк

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НІДЕРЛАНДІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано міграційну ситуацію в Нідерландах на зламі XX–XXI століть, законодавство щодо переселенців у країну, його значення для боротьби з нелегальною міграцією.

Ключові слова: міграція, Європейський Союз, інтеграція, мігрант, міграційна політика.

Щороку міграційні процеси впливають на політичну ситуацію держав Європейського Союзу та змінюють структуру суспільства. Це, у свою чергу, породжує низку проблем із адаптацією цих осіб. Тому країни ЄС за останні роки постійно вдосконалюють міграційне законодавство. Зокрема, Нідерланди протягом останніх років вдосконалюють свою міграційну політику, в суспільстві змінюється ставлення до іммігрантів, чимало нововведень щодо легалізації іноземців.

Дослідження міграційних процесів Нідерландів та реакція уряду на них стали метою нашої наукової розвідки. Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання низки завдань: вивчення способів в’їзду в Нідерланди; дослідження нормативних документів, котрі визначають статус мігрантів, політику щодо нелегальних мігрантів.

Порушена проблема знайшла відображення у різноманітних наукових студіях, юридичних, політологічних та журналістських аналітичних працях. Міграційне законодавство Нідерландів, його переваги та недоліки, особливості адаптації переселенців в голландське суспільство стали предметом дослідження Т. Василєвої [2], О. Мельниченко [5], В. Мороза [6], Г. Погребняк [10], Н. Соколовської [13] та інших.

Упродовж останніх десятиліть (післявоєнних років) міграційна політика в Нідерландах неодноразово докорінно змінювалася. Так, з початком 50-х років XX століття відбулося масове повернення голландців із Індонезії (300 тис. осіб). Зауважимо, що переселенці легко інтегрувалися в нідерландське суспільство. Із розвитком економіки на початку 1960-х років на територію країни прибуває ряд мігрантів (висококваліфікованих робітників) із Іспанії, Італії, Югославії, котрі згодом без проблем інтегрувалися (їх називали невидимими мігрантами). Ситуація дещо змінилася наприкінці 1960-х років, із прибуттям ряду мігрантів із Туреччини, Марокко, Сомалі. У Нідерландах вони спершу перебували легально, проте після закінчення терміну дії їхнього дозволу на роботу по найму залишалися там як нелегальні мігранти. Згодом на територію Нідерландів прибували мігранти із Передньої Азії, Індії, Китаю, Японії та країн соцтабору. Найбільші потоки мігрантів до Нідерландів зафіксовано протягом 2000-х років. Серед них приблизно 60 % – вихідці із держав колишнього соцтабору (поляки, українці, росіяни, словаки та чехи).

Проаналізувавши міграційну політику Нідерландів, зазначимо, що в країні сформувалося сприятливе середовище для мігрантів. Окреслена ситуація детермінована такими чинниками: високий рівень економічного розвитку цієї країни, можливість працевлаштуватися, висока тарифікація праці, можливість отримати освіту. Сприятливе середовище приваблює велику кількість іммігрантів, тому нідерландський уряд розпочав політику регулювання міграційних потоків. Координатором міграційної політики в країні є

Міністерство юстиції, котрому підпорядковується Служба міграції, натуралізації Королівства Нідерландів, військова поліція. Основними завданнями цих інстанцій є видача дозволів на в'їзд і перебування в країні; дозвіл на працю, розгляд питання про надання громадянства і прийняття рішення стосовно депортації; отримання притулку; безпека кордонів. При вирішенні всіх цих питань згадане міністерство тісно співпрацює із консульствами та посольствами за кордоном.

Нідерландські урядовці виділи декілька легальних шляхів для тимчасової або постійної міграції до держави (отримання громадянства для осіб, що прожили в країні не менше п'яти років): возз'єднання сімей, усиновлення неповнолітніх дітей іноземців, працевлаштування (за наявності довгострокового контракту з роботодавцем у Нідерландах), навчання, індивідуальна трудова діяльність у різних видах промисловості, вибір Нідерландів як місця життя для заможних громадян інших країн, що входять в ЄС.

Міграційна політика зобов'язує кожного переселенця з прибуттям на територію Нідерландів одразу звернутися в муніципалітет тієї провінції, де він перебуває, і одержати дозвіл на перебування. Цей термін чинності дозволу для перебування на території держави визначається згідно візи (короткострокова віза (тип С) транзитна віза (тип А і В), національна віза (тип D) і не може перевищувати: три місяці для туризму; шість – для сезонних робіт; п'ять років – для навчання (кожного року відповідно до курсу студента та успішності особи цей термін пролонговується); три роки – для роботи по найму.

Згідно законодавства Нідерландів, принцип возз'єднання сім'ї передбачений для дітей до 18 років, подружжя, батьків котрі знаходяться на утриманні, угода про співмешканство, засвідчена нотаріусом. Такий дозвіл видається на один рік, проте передбачено його пролонгування, і при цьому враховуються житлові умови (існують мінімальні норми, передбачені законодавством), медичне страхування та дохід не менше 120 % від загального доходу сім'ї.

Студентам, котрі хочуть одержати освіту в Нідерландах, спершу відкривають візу на один рік, проте такі візи теж можна продовжити. Це один із видів довгострокового легального проживання в країні. При цьому кожен студент повинен мати середню освіту (високі бали з математики та англійської), пройти тестування на вільне володіння мови (англійська – рівень TOEFL або IELTS), якщо абітурієнт неготовий пройти тестування, то має можливість навчатися на підготовчих платних курсах упродовж року, при цьому слід оплатити за увесь рік навчання (згодом оплата по-семестрово), мати певну суму на банківському рахунку (не менш, ніж 960 євро на місяць) для проживання, придбання медичної страховки. У гуртожитках проживають лише студенти першого курсу, а з другого – на найманих квартирах. Щороку продовження віз для студентів займається сам навчальний заклад [8, с. 1]. Після закінчення навчання уряд Нідерландів дозволяє один рік перебувати на території держави для пошуку роботи та легалізації.

Ще однією можливістю легального перебування на території Нідерландів є шлюб із громадянином країни. На території Нідерландів існують спеціальні служби, котрі перевіряють обох кандидатів не тільки шляхом тестування, але вивчають і їхня особисте життя. Для одруження у Нідерландах теж потрібно зібрати пакет документів, до якого входять зокрема паспорт, медична довідка, довідка про несудимість, довідка про дохід (не обов'язково). Як зазначає О. Погребняк, при укладанні шлюбу громадянство можна одержати тільки після десяти років спільного проживання [10, с. 5].

Крім офіційного шлюбу, в законодавстві Нідерландів передбачено ще один спосіб одержання громадянства − це близькі стосунки із громадянином цієї країни (громадянський шлюб). Так, на території держави необхідно прожити

протягом трьох років із одним партнером. Цей спосіб еміграції в Нідерланди є в своєму роді досить унікальним, оскільки не функціонує більше в жодній країні Європи. Необхідно відмітити: якщо партнери розривають стосунки, то умови надання права на проживання порушується і особа, що не є громадянином Нідерландів, повинна виїхати з країни. Доказом спільного проживання є представлення спеціальним органам оплачених рахунків про ведення спільного господарства, фото. Також іноземний партнер повинен сам себе забезпечувати (в місяць заробляти мінімум по 1,5 тис. євро). Слід додати, що із 1994 р. у зв'язку із великою кількістю фіктивних шлюбів, нідерландські відділи поліції у справах іноземців стали видавати та контролювати наявність у іммігрантів довідки форми М46, а із квітня 2001 р. чинними стали нововведення, згідно з якими законний шлюб може бути переоформлений у громадянський. Також із середини 2000-х рр. громадяни із заможних країн не повинні здавати екзамен інтеграції (Японія, Канада, США, Нова Зеландія) при укладанні шлюбу та одержання громадянства.

Щодо бізнес-імміграції у Нідерланди, то зауважимо, що цей процес вимагає певних фінансових затрат. Так, спочатку потрібно зареєструвати свою компанію або бути співвласником голландської фірми (мати хоча б 25 % акцій). Заявку на право проживання претендент подає через рік існування компанії. Для прискоренні видачі права проживання бізнесмену необхідно набрати певну кількість балів, котрі нараховує Міністерство економіки та перевіряє Служба міграції та натуралізації. Самі бали підприємець може отримати за досвід підприємницької діяльності, вклад у місцеву економіку, дохід (мінімальний 1 тис. євро), сплату податків та бізнес план. Якщо всі служби нарахували певну кількість балів, то бізнесмену продовжують право проживання на два роки із дозволом перевести сім'ю, а згодом – одержати громадянство [1, с. 2].

Існує декілька шляхів одержання нідерландського громадянства: за походженням або по праву крові; за місцем народження ("Право землі"); натуралізація (на загальних або спрощених підставах); відновлення громадянства [11, с. 1]. Так, громадянами Нідерландів за походженням вважаються діти, народжені після 1 січня 1985 р. від голландця (одруженого з матір'ю дитини) або голландки, котра не перебуває у шлюбі. Народжені поза шлюбом діти повинні бути визнані батьками до народження. Дитина, котру голландка народила від іноземця за межами країни, також отримує автоматично громадянство за народженням. Громадянство шляхом натуралізації мають можливість одержати колишні жителі Нідерландів або колоній цієї країни, за умови проживання на її території протягом року. Щодо мігрантів, то громадянство можуть одержати лише через п'ять років проживання на території Нідерландів. Перед подачею заяви претенденти повинні здати екзамен на інтеграцію (зазвичай екзамен з мови, вартість якого 350 євро, за який претендент оплачує заздалегідь). Сама заявка може бути відхилена, якщо іноземець протягом цих п'яти років був притягнений до кримінальної відповідальності [11, с. 3].

Для того, щоб влаштуватися на роботу в Нідерланди за законом "Про працевлаштування іноземців" та "Законом про статус іноземців" (жителям не країн ЄС) потрібно одержати робочу візу із попередньою угодою роботодавця. Згідно "Акту зайнятості іноземців", роботодавець повинен оформити трудовий договір та вислати запрошення іноземному робітникові. Також фахівці, котрі легально їдуть на роботу до королівства на термін більше як три місяці, одержують спеціальний документ (GVVA) від Служби імміграції і натуралізації Голландії [5, с. 1]. Заявку до цієї служби подає сам роботодавець і доводить, що серед місцевого населення немає претендентів на цю посаду. Згодом служби роблять перевірку житлових умов, заробітної плати і тільки тоді видають робочу візу на термін тривалості контракту (три роки із можливістю подальшого

продовження). Зазначимо, що для деяких категорій працівників існують винятки із правил. Зокрема, сюди належать: власники Блакитної картки ЄС; іноземні бізнесмени, які працюють у своїй компанії в Голландії; випускники нідерландських університетів протягом року з моменту випуску; кваліфіковані спеціалісти, які можуть зробити значний внесок в нідерландську економіку; члени сім'ї власника нідерландської ПНП з правом на працевлаштування Так, їм для працевлаштування не потрібно отримувати спеціальний дозвіл, а компаніям – виконувати формальні процедури [5, с. 2].

Також Нідерланди надають право проживати на території країни біженцям згідно Женевської конвенції (1951 р.), Нью-Йоркського протоколу (1967 р.), Шенгенських угод, Дублінської конвенції, Всесвітньої Конвенції у справах біженців й інших законодавчих актів. На сьогоднішній день вимоги до імміграційного законодавства значно посилилися (із 2010 р.), тому отримати статус біженця стало набагато складніше. Відтак політичні та релігійні мотиви тепер беруться до уваги далеко не завжди. Умовами для легальної імміграції в Голландію можуть стати обставини, коли існує безпосередня загроза життю та здоров'ю, переслідування на сексуальному ґрунті, загрози з боку криміналітету. Характерно те, що із трьох поданих заяв,згідно статистичних даних, мігранти отримують дві відмови, відповідно до яких протягом 28 днів іммігрант повинен виїхати з країни [12, с. 2]. При отриманні статусу біженця іноземець отримує право на проживання, працевлаштування, здобуття освіти і возз'єднання сім'ї.

Слід додати, що досить жорстка політика Нідерландів щодо сомалійців, бо із 2013 р. депортують їхніх мігрантів назад в Сомалі. Не залежно від цього в країну за 2015 р. прибуло 26 тис. мігрантів (більшість із Сирії та Єритрії), а 2016 р. – 15 тис. сирійців, що зумовило збільшення кількості мусульманського населення. Саме тому, "Партія за свободу" під час виборчої компанії 2016 р. висловила ідею закриття всіх мечетей та заборони поширення Корану [16, с. 6]. Одночасно у Нідерландах існує "Партія ісламських демократів", котра навпаки – дбає про поширення мусульманської культури [4, с. 27].

Щоб одержати статус біженця в Нідерландах потрібно заявити про цей намір відразу під час проходження прикордонного контролю. Якщо представникам прикордонної або митної служби історія видасться переконливою, то іноземця направлять в пункт тимчасового розміщення (Центральне агентство про приймання осіб, котрі шукають притулку – перший такий заклад був створений 1980 р.), а його документи − на розгляд в імміграційне відомство. Доречно додати, що такі центри займаються професійною підготовкою та перекваліфікацією мігрантів, певною їх інтеграцією (мовні курси, школи та дитсадки для дітей). Крім житла, надається безкоштовне харчування та невеликі гроші на дрібні витрати (60 євро на тиждень на одного дорослого). Якщо процес розгляду триватиме більше 3-х місяців, то дозволяється влаштуватися на некваліфіковану роботу (24 тижні упродовж року, бо рішення можуть розглядати протягом трьох років) [13, с. 57]. Після розгляду видається дозвіл на присвоєння статусу біженця, а в разі відмови доведеться виїхати з країни. Поряд із центрами створюються табори для біженців країн третього світу (16 – тимчасових, 103 – для більш тривалого перебування) [3, с. 5].

Процес переосмислення міграційного законодавства Нідерландів розпочався із 1970 р., із прийняттям Меморандуму про іноземних робітників, де зазначалося про зупинення стихійної трудової міграції, а 1973 р. уряд країни пом'якшив правила для робітників та їхніх сімей з метою збереження культурної ідентичності. Більш ґрунтовне міграційне законодавство почало розроблятися із 80-х років XX століття. Так, уряд Нідерландів в 1981 р. прийняв проект, а в 1983 р. ухвалив заключний текст меморандуму про політику стосовно етнічних меншин-трудових мігрантів (до них слід віднести мігрантів із Сурінаму,

Антильських островів, циган), котрі могли адаптуватися в суспільстві та водночас було заборонено дискримінацію. Також, згідно даного меморандуму, трудовий мігрант після п'яти років проживання в країні набував прав у багатьох сферах життя, а з 1985 р. їм надавалися політичні права на місцевому рівні (виборче право) та мали можливість створювати консультативні етнічні організації (із 2001 р. уряд фінансував ряд проектів цих організацій) [2, с. 34].

На початку 2000-х рр. було прийнято Закони "Про статус іноземців" та "Про працевлаштування іноземців", котрі визначали тимчасове перебування іноземців усіх країн світу та терміни їхнього працевлаштування. Із 2015 р. через наплив мігрантів на територію Нідерландів уряд посилює правила надання притулку та робить міграційне законодавство більш жорстким. Так, житло та харчування, згідно нового законодавства, будуть одержувати мігранти, що отримали статус біженців. Якщо цього статусу немає, то термін перебування в міграційному центрі скорочується до кількох тижнів, а згодом на мігранта чекає депортація. Також із листопада 2015 р. уряд планував закрити 30 регіональних центрів, проте до кінця це рішення не було реалізоване.

У листопаді 2016 р. нижня палата парламенту Нідерландів погодила закон, який забороняє носити в громадських місцях одяг, що закриває обличчя. Заборона поширюється на бурки − жіночий одяг, схожий на паранджу, що повністю закриває тіло й обличчя, і нікаби − жіночий головний убір, що закриває обличчя, з вузьким прорізом для очей, а також на балаклави і мотоциклетні шоломи. Згідно із законом, такий одяг не можна буде носити в громадському транспорті, освітніх і медичних установах, а також в урядових будівлях. Порушникам буде загрожувати штраф − 405 євро [9, с. 1].

Зауважимо, що на території Нідерландів проживає чимало українців. Стосовно українців, то вчені виділяють дві хвилі еміграції до Голландії: I – упродовж другої половини 40-х років (переміщення українців, що перебували на роботі в Німеччині); II – на початку 90-х років (виїхала значна кількість молодих людей для навчання та праці). Існують різні статистичні показники кількості українців на території Нідерландів, але, за офіційними даними Національного інституту статистики, на початку 2017 р. в країні зафіксовано 5 тис. наших співвітчизників, а за неофіційними – на початку 2017 р. в Нідерландах перебували приблизно 8 тис. українців [6, с. 2]. Найбільше емігрантів з України проживає в Амстердамі, Роттердамі та Гаазі.

Перше українське товариство в країні було створено в кінці 50-х років XX століття ("Спілка українців у Нідерландах") та проіснувало до кінця 60-х років. Згодом свою діяльність відновило на початку 2007 р. вже з іншою назвою ("Українська громада в Нідерландах"). Основна мета цих товариств – популяризувати українську культуру. Тому протягом останніх років у країні виходить нідерландською мовою часопис "Журнал Україна". Також із листопада 2012 р. функціонує суботня українська школа "Веселка" у м. Форбургу, яку відвідують понад 4 тис. українців [7, с. 4]. Необхідно додати, що з квітня 2014 року в Нідерландах діє осередок Української греко-католицької церкви, двічі на місяць проводяться богослужіння українською мовою, а з лютого 2018 р. у м. Гаага було відкрито український центр [15, с. 1].

Отже, міграційне законодавство Нідерландів постійно оновлюється відповідно до вимог часу та спрямоване на регулювання міграційних потоків. Держава постійно контролює та часто змінює правила в'їзду в країну, умови перебування в ній, процедуру отримання громадянства (хоча на сьогодні воно найліберальніше в ЄС). Тому в міграційному законодавстві держави помітна тенденція до зміщення акцентів з "мігрантів" на "нових громадян" (їхня інтеграція в суспільство, обов'язковою умовою якої стали освіченість, соціальна активність та законопослушність).

Список використаних джерел

1. *Бизнес* в Нидерландах (Гололандии). URL: http://hochusvalit.com/biznes/biznes-v-niderlandah 2. *Васильева Т.* Иммиграционное законодательство и миграционная політика Нидерландов // История государства и права. 2009. № 1. С. 26–39. 3. *Макавей И.* Голландия по-русски // Заграница. 2001. № 9. С. 4–6. 4. *Малиновська О.* Міграційна політика Європейського союзу: виклики та уроки для України. К.: НІСД, 2014. 48 с. 5. *Мельниченко О.* Як українцю виїхати на роботу в Нідерланди URL: https://news.finance.ua/ua/news/-/406021/yak-ukrayintsyu-vyyihaty-na-robotu-v-niderlandy 6. *Мороз В.* Як живуть українців в Нідерландах. URL: https://te.20minut.ua/ua-i-svit/yak-zhivut-ukrayintsi-u-niderlandah-10556340.html 7. *Новосілля* української суботньої школи "Веселка" // Свобода. 2012. 27 січня. 8. *Освіта* в Голландії. URL: http://academconsult.ru/obrazovanie-v-gollandii 9. *Парламент* Нідерландів заборонив паранджу і балаклави. URL: https://ua.korrespondent.net/world/3780765-parlament-niderlandiv-zaboronyv-parandzhu-i-balaklavy 10. *Погребняк Г.* Фіктивний шлюб чи легальні документи? // Міграція. 2017. 1 березня. 11. *Натурализация* в Нидерландах (Голландии) и возможность получения голландского гражданства. URL: http://www.businesslegalconsultancy.com/ru/3220/naturalyzacyja-v-nyderlandahgollandyy-y-vozmozhnost-poluchenyja-gollandskogo-grazhdanstv 12. *Нидерланды*: самая жесткая миграционная політика Европы. URL: http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/latvii-na-zametku-ili-kak-prinimayut-bezhencev-v-raznyh-stranah-es.d?id=46349237&page=3 13. *Соколовская Н.* Опыт Королевства Нидерланды в сфере интеграции беженцев и лиц, ищущих убежища // Международного права и международных отношений. 2010. № 3. С. 54−61. 14. *Статус* біженця в Голландії. URL: https://migranty.com/news/102 15. *У Нідерландах* відкривають центр для української громади від 16. 02. 2018. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2404334-u-niderlandah-vidkrivaut-centr-dla-ukrainskoi-gromadi. html 16. *Федоренко К.* Ультраправі спіткнулись у Нідерландах: як вдалося зупинити популістів // Європейська правда. 2017. 17 березня.

Леся Костюк

ОСОБЕННОСТИ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ НИДЕРЛАНДОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье проанализирована миграционная ситуация в Нидерландах на рубеже XX–XXI веков, законодательство в отношении переселенцев в страну, его значение для борьбы с нелегальной миграцией.

Ключевые слова: миграция, Европейский Союз, интеграция, мигрант, миграционная политика.

Lesya Kostyuk

THE FEATURES OF MIGRATION POLICY OF THE NETHERLANDS IN THE SECOND HALF OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The article analyses the migration situation in the Netherland at the end of the the 20th and the beginning of the 21st centuries, the legislation concerning the immigrants in the country as well as its importance for the fight against the illegal migration.

Keywords: migration, European Union, integration, migrant, migration policy.

УДК 330.3(476)

Оксана Валіон

ПРОБЛЕМИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ: НОВІТНІ АСПЕКТИ ОСМИСЛЕННЯ

У статті розкрито проблеми створення і підвищення конкурентних переваг соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь. Розглянуто пріоритети економічної політики держави на сучасному етапі.

Ключові слова: глобалізація, економіка, Республіка Білорусь, конкурентоспроможність, модернізація.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь характеризується змінами, що відбуваються під впливом глобалізаційних та інтеграційних тенденцій. Посилення цілісності світового господарства, його глобалізації відкриває нові можливості для ефективної реалізації економічного потенціалу країн, проте, водночас, підвищує вимоги до конкурентоспроможності їх економік. Нова геоекономічна ситуація спонукає пошук конкурентних переваг соціально-економічної системи Білорусі, що сприятиме визначенню місця держави у міжнародному поділі праці.

В умовах глобалізації виробництва і капіталу проблема конкурентоспроможності набуває особливого значення у економічній політиці Білорусі. Усі програмні документи соціально-економічного спрямування Республіки Білорусь пронизані ідеєю про те, що добробут держави залежить від стану економіки, а також від темпів оновлення соціально-економічного сектору. З огляду на це, на сучасному етапі у економіці Білорусі відбуваються важливі трансформаційні зміни, пов’язані із ефективною реалізацією своїх конкурентних переваг, що забезпечить республіці гідні позиції у світових економічних процесах початку XXI ст.

Наукова думка поступово нагромаджує потенціал вивчення соціально-економічної системи Білорусі, її стійкості до різноманітних викликів, які постають на порядку денному в умовах глобалізації та інтеграції. Проблеми конкурентоспроможності економіки Республіки Білорусь більшою мірою висвітлено у білоруській історіографії, меншою – у російській та українській. На нашу увагу заслуговує монографія та аналітичні статті провідного білоруського економіста М. Мясниковича. У праці “Эволюционные трансформации экономики Беларуси” [1], виданій у 2016 р., автор аналізує соціально-економічний розвиток країни загалом та її окремих секторів, зокрема, наголошує на змінах у науково-інноваційній сфері, реалізації нової аграрної політики, стимулювання підприємництва та інвестиційної діяльності, зміни геоекономічної стратегії, участі Білорусі у різноманітних інтеграційних утвореннях та ін. Взаємозв’язки зовнішньої торгівлі й конкурентоспроможності білоруської економіки простежуються у праці О. Данильченка “Конкурентоспособность национальной экономики в условиях современных процессов региональной экономической интеграции и интернационализации” [2]. У колективній монографії білоруських науковців Є. Качуровського та Ю. Астапченка “Беларусь: новая торговая политика” [3] головним критерієм ефективності проведення економічної політики, спрямованої на забезпечення конкурентоспроможності білоруської економіки, на думку фахівців, є перевищення темпів зростання експорту над темпами зростання ВВП. Учений-економіст Євген Качуровський у праці “Беларусь: Интеграционное

измерение” [4] висвітлив проблеми конкурентоспроможності Білорусі у контексті розширення ЄС, формування ЄЕП і розвитку ЄврАзЕС, проаналізував вплив на економіку Білорусі енергетичної політики Росії і ЄС. Широкий спектр проблем створення і підвищення конкурентних переваг Білорусі на сучасному етапі частково дослідили такі науковці, як М. Мясникович [5; 6; 7], Г. Шмарловська [8], О. Дайнеко [9] та ін.

На сучасному етапі розвитку світової економіки науково-технічний прогрес став визначальним фактором конкурентоспроможності, а швидкість впровадження інновацій – головною умовою ефективності економічної діяльності. Якщо раніше переважно конкурували у виробництві традиційних продуктів, концентруючись на підвищенні якості і покращенні їх техніко-економічних характеристик, то в останні роки основним мотивом конкуренції є створення нових товарів [1].

Виклики світової економіки і міжнародної торгівлі спонукають трансформацію білоруської економіки, пошук конкурентних переваг.У 2009 р. Олександр Лукашенко чітко визначив стратегію конкурентоспроможності країни на сучасному етапі розвитку: “Слід задіяти конкурентні переваги Білорусі, реалізувати всі без винятку можливості для переходу до інноваційної та наукоємної економіки. Наука і технологія на сучасному етапі зумовлюють модернізацію країни” [10].

Упродовж останніх років пріоритетом економічної політики республіки є модернізація. У Посланні Президента білоруському народу і Національним зборам 2013 р. модернізація виступає як один із важливих напрямків соціально-економічного розвитку Білорусі: “Ми повинні спиратися на три потужні національні проекти, які дадуть змогу оновити державу. Перший проект – це модернізація економіки” [1]. Зазначимо, що модернізація передбачає напрямок змін, спрямованих на системне перетворення економіки та суспільства [1].

У контексті здійснення модернізації у Білорусі було прийнято низку документів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування промислового комплексу та забезпечення конкурентоспроможності продукції національного виробництва на зовнішньому і внутрішньому ринках. Серед них на нашу увагу заслуговує Концепція і Програма розвитку промислового комплексу Республіки Білорусь на 1998–2015 рр., затверджена Указом Президента від 14 травня 1998 р. № 246. Ключовим напрямком промислової політики ставав розвиток наукоємних виробництв, заснованих на ресурсо- та енергозберігаючих екологічно безпечних технологіях, що забезпечують перехід промислового комплексу республіки на новий якісний рівень [11]. У контексті реалізації програми відбувалася модернізація білоруських промислових підприємств, таких як “Нафтан”, “Мозырский НПЗ”, “Минскийавтомобильный завод” (МАЗ), “Белорусский автомобильный завод” (БелАЗ), “Минский моторный завод”, “Минскийтракторный завод” (МТЗ), “Гомельский завод сельскохозяйственного машиностроения” (Гомсельмаш). Збереження, модернізація й інтенсивний розвиток промислових гігантів дав змогу не лише зберегти робочі місця, а й вивів Білорусь на вищий рівень визнання серед міжнародної спільноти, відтак білоруські товари успішно завойовували нові ринки збуту.

Нині промислова політика базується на Програмі розвитку промислового комплексу Республіки Білорусь на період до 2020 року, що полягає у збільшенні загальної конкурентоспроможності промислового комплексу на основі розвитку найефективніших виробництв у кожному секторі промисловості з одночасним здійсненням технологічного прориву у перспективних промислових видах діяльності. Власне, основною метою розвитку промислового виробництва Республіки Білорусь наперіод до 2020 року є формування конкурентоспроможного інноваційного промислового комплексу, орієнтованого на створення

високопродуктивних робочих місць і зростання продуктивності праці за доданою вартістю не нижче 50 відсотків від європейського рівня, збільшення випуску продукції, що відповідає світовим стандартам, а також нарощування експортного потенціалу [12].

З-поміж інших державних програмних документів, у яких акцентовано на окремих елементах модернізації економіки Білорусі, назвемо наступні: Програма соціально-економічного розвитку на 2011–2015 роки, Програма соціально-економічного розвитку на 2016–2020 роки, Національна програма розвитку експорту Республіки Білорусь на 2011–2015 роки, Національна програма підтримки і розвитку експорту Республіки Білорусь на 2016–2020 роки та ін.

Можемо погодитися із твердженням білоруського дослідника О. Дайнеко, що ідея модернізації економіки Республіки Білорусь, як ключовий напрямок підвищення конкурентоспроможності і забезпечення національної безпеки, є сучасною і вірною реакцією на виклики й небезпеки, обумовлені тенденціями розвитку світової економіки [9].

Разом з тим, темпи технічного переозброєння білоруських підприємств у цілому нижчі, ніж у підприємств, що створюються транснаціональними корпораціями у сусідніх країнах за допомогою прямих іноземних інвестицій. Національні підприємства навіть за підтримки держави не в змозі на рівних конкурувати з ТНК, оскільки поступаються за фінансовими ресурсами, технологіями, науковими розробками, менеджментом. Практика показує, що виробники, не включені в структуру ТНК, у довготривалій перспективі виштовхуються з міжнародних ринків. З огляду на це, основними пріоритетами і змістом модернізації білоруської економіки є розвиток тих видів економічної діяльності, які забезпечать зміцнення і розширення своїх позицій у міжнародному поділі праці. Серед галузей Білорусі, що мають світове значення відзначимо розробки у сфері лазерної техніки, теоретичних основ автоматизованого управління характеристиками сталевих деталей, технологій отримання нових матеріалів і речовин і у багатьох інших галузях науково-технічного розвитку, що визначають формування галузей і виробництв V і VI технологічних укладів [9; 1].

Додамо, що до перспективних галузей наукоємного сектору Білорусі належить фармацевтична промисловість. У 2010 р. на четвертих Всебілоруських зборах Олександр Лукашенко зазначав: “Фармацевтична галузь стане однією із стратегічних галузей. Наша фармацевтика сьогодні відстала від світового рівня, нам потрібний революційний прорив. Для цього в країні є наукова і виробнича база” [13]. Сукупний асортимент фармацевтичної галузі Білорусі перевищує 520 найменувань, серед яких найвищим попитом користуються десятки оригінальних медичних препаратів. Нині Республіка Білорусь щорічно імпортує медикаментів на 400 млн доларів США, ціни на які суттєво перевищують вартість їх білоруських аналогів.

Відтак, модернізація білоруської економіки тісно пов’язана із інноваційною діяльністю та розвитком наукоємного сектору. Ще на початку 2000-х років були закладені основи переходу на інноваційний шлях розвитку, збільшувалася роль наукових досліджень і розробок. На 1 серпня 2010 р. у Білорусі засновано 105 нових виробництв, модернізовано і реконструйовано 255 підприємств, що діяли, впроваджено 359 нових технологій [14].

У ході реалізації Державної програми інноваційного розвитку Республіки Білорусь на 2011–2015 рр. забезпечено введення в експлуатацію 248 об’єктів, вихід на проектну потужність 131 об’єкта. Створено та модернізовано діючих понад 18 тис. робочих місць. Серед найвагоміших проектів, зокрема, в галузі нано- і біотехнологій підприємством “КБТЕМ-ОМО” створено виробництво обладнання нового покоління з технологічним рівнем до 65 нанометрів для

промислового застосування в мікроелектронному виробництві. Підприємство "Оптоелектронні системи" організувало виробництво засобів нанодіагностики, що використовуються у технологічному процесі виробництва наноматеріалів і мікроелектроніці, серед яких така високотехнологічна і наукоємна продукція як мікроскопи, аналітичні та інспекційні комплекси та ін. У сфері промислових і будівельних технологій на основі інноваційних розробок Білорусько-Російського університету в галузі технічної діагностики і неруйнівного контролю організовано виробництво волоконно-оптичних ендоскопів технічного призначення, що дозволить забезпечити експорт цієї науково-технічної продукції та задовольнити в ній потреби підприємств республіки [15].

Необхідно зазначити, що у Республіці Білорусь на 2012 р. функціонувало понад 40 суб'єктів інноваційної інфраструктури, включаючи Парк високих технологій у Мінську, 14 науково-технологічних парків, 6 інноваційних центрів, 24 центри трансферу технологій і Білоруський Інноваційний фонд (БІФ), що є державною некомерційною організацією в складі Державного комітету з науки і технологій Республіки Білорусь (ДКНТ) [16].

Серед проблем, що спостерігаються у здійсненні інноваційної діяльності в республіці, є недостатній рівень інвестування в інноваційні проекти.Залишається невисокою частка бюджетного фінансування науки (нині – в межах 0,25 – 0,3 %). Ще однією суттєвою проблемою є те, що сьогодні світова економіка орієнтується на використання у виробництві технологій V і VI технологічних укладів. Водночас основна частина технічних рішень, що розробляються суб'єктами республіки, відноситься до IV і попередніх технологічних укладів [17; 6, с. 6]. Недостатня частка високотехнологічних товарів у загальному обсязі науково-технічної продукції впливає й на конкурентоспроможність білоруської продукції, що спрямовується на експорт. Крім того, перехід до інноваційної стадії економічного розвитку потребує підготовки кадрового і управлінського потенціалу, який, власне, забезпечить здійснення нових наукових досліджень і розробок, впровадження їх у виробничі процеси.

У контексті проведення модернізації й технологічних змін важливе значення має інвестиційна політика держави. Російський науковець А. Стриженко зазначає, що прямі іноземні інвестиції в сучасній світовій економіці є глобальним феноменом, який сприяє припливу капіталу, ноу-хау і технологій, здійснюючи стабілізуючий вплив на економіку країн [18]. Білорусь – це країна із привабливим інвестиційним кліматом, в якої є мобільна, кваліфікована й відносно дешева робоча сила, транзитна орієнтація транспортної інфраструктури (вигідне геостратегічне розташування), технологічний рівень підприємств, готовність керівників виробництв до інновацій, регламент захисту навколишнього середовища, урядова підтримка і наявність інвестиційних пільг, послідовність дій фінансових інститутів, розвинена система освіти та ін. [19].

Одним із шляхів залучення іноземних і вітчизняних інвестицій, створення й розвитку нових технологій, розширення експорту продукції стало заснування у Білорусі вільних економічних зон (ВЕЗ). Упродовж 1996–2002 рр. у країні було створено шість вільних економічних зон: "Брест", "Мінськ", "Гомель-Ратон", "Вітебськ", "Могильов", "Гродноінвест". Ці економічні утворення дають можливість підприємствам працювати на спеціальних пільгових засадах, у тому числі, зниження податкового, реєстраційного, митного навантаження тощо. Державні гарантії резидентам вільних економічних зон регламентовані законодавством Республіки Білорусь. Така модель територіально-господарського управління є ефективною, адже спрямована на економічне зростання регіонів країни за рахунок залучення інвестицій і нових технологій.

Необхідно відмітити практичні успіхи ВЕЗ у 2006–2010 рр. Так, на території ВЕЗ "Брест" на початок 2011 року було зареєстровано 69 підприємств-резидентів

з 18 країн, обсяг вкладених інвестицій становив понад 700 млн доларів США (525 млн EURO) [20]. Хороші показники демонструють і інші вільні економічні зони: реалізовуються вигідні інвестиційні проекти, здійснюється співпраця із інвесторами з різних країн, впроваджуються сучасні технології й устаткування, що підвищує якість і конкурентоспроможність білоруської продукції, та сприяє її диверсифікації. Серед завдань, які необхідно підвищити в рамках діяльності ВЕЗ, варто назвати роботу із залучення прямих іноземних інвестицій, адже хоча і здійснювалися капіталовкладення, проте їх активність була недостатньою. Крім того, необхідно посилити застосування нових технологій, у першу чергу, у тих галузях, що орієнтовані на експорт.

Важливе значення для здійснення й стимулювання інвестиційної діяльності в Білорусі, захисту прав інвесторів на території республіки мало прийняття у 2001 р. Інвестиційного кодексу. Кодекс визначає гарантії не лише для національних інвесторів, а й регулює іноземні інвестиції на території країни. Зокрема, захищає права власності, забезпечує не менш сприятливі, ніж для національних інвесторів, умови діяльності, встановлює для них певні переваги у податковій, митній, валютній сферах.

Із 2002 р. для інвестиційної сфери республіки характерне динамічне зростання активності, що спостерігалося в промисловості, житловому будівництві, сільському господарстві й транспорті. Середньорічний приріст інвестицій в основний капітал у 2002–2007 рр. становив 15,6 % [21, с. 523]. Тоді як з 2012 р. відбувається зниження динаміки, зокрема, прямих іноземних інвестицій у економіку Білорусі. У 2015 р. вони скоротилися на 28,8 % [22]. Безумовно, залучення інвестицій є одним із суттєвих факторів стійкого економічного розвитку, конкурентоспроможності держави на міжнародному рівні.

Модернізаційні та інвестиційні процеси невід'ємно пов'язані із розвитком реального сектору економіки. Бачимо, що в реалізації завдань відносно модернізації білоруських підприємств, інноваційного розвитку економіки, створення нових високотехнологічних виробництв та залучення іноземних інвестицій спостерігалися, як конкретні результати й здобутки, так і певні труднощі й проблеми, що цілком закономірно для еволюційної трансформації економіки Білорусі на сучасному етапі.

До позитивів слід віднести те, що модель соціально орієнтованої ринкової економіки Республіки Білорусь довела свою дієвість й здатність забезпечувати стійку макроекономічну динаміку. Разом з тим, у ході її реалізації не вдалося повною мірою вирішити низку проблем, зокрема, збереглася недостатньо ефективна структура економіки, для якої все ще характерні високі імпортоємність, матеріаломісткість і енергоємність продукції, що випускається, а також відносно низька продуктивність праці. Наслідком цього є недостатня конкурентоспроможність продукції вітчизняного виробництва. Крім того, досить повільними темпами збільшуються обсяги залучення в економіку прямих іноземних інвестицій. Слабкою залишалася сприйнятливість підприємств і організацій до інновацій [23].

Інтеграція національних підприємств у глобальні виробничо-збутові ланцюжки ТНК, пов'язане з ними залучення прямих іноземних інвестицій, що володіють новими технологіями для інноваційної модернізації, є потужним фактором зростання конкурентоспроможності економіки та потенціалу країни. Крім того, така інтеграція дозволяє отримувати фінансові ресурси, що не призводять до зростання зовнішньої заборгованості країни [9].

Модернізація економіки Білорусі тісно пов'язана із конкурентоспроможністю продукції, зростанням експорту товарів, виходом на нові зовнішні ринки. Частка експорту у структурі ВВП країни становить близько 60 %, що свідчить про

високу міру відкритості її економіки та залежність від розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.

Зважаючи на геоекономічне розташування та специфіку народногосподарського комплексу Білорусі, для республіки характерна багатовекторна міжнародна економічна політика, спрямована на розширення товарної номенклатури і географії експорту, диверсифікацію імпорту сировинних і енергетичних ресурсів, залучення прямих іноземних інвестицій і включення білоруських підприємств у технологічні й виробничі процеси найбільших ТНК. Варто зауважити, що багатовекторність зовнішньої політики є однією із особливостей білоруської економічної моделі, у контексті якої налагоджуються взаємовигідні зв'язки із зарубіжними партнерами, здійснюється інтеграція республіки у світову спільноту. При цьому Білорусь будує зовнішньополітичну стратегію на рівних партнерських відносинах між країнами, прагне до співробітництва із усіма державами.

Важливим завданням у побудові експортно орієнтованої економіки є зміцнення позицій на традиційних ринках і освоєння нових для реалізації своєї продукції. У сучасному глобалізованому світі головна проблема полягає не в тому, щоб виготовити продукцію, а в тому, щоб вигідно її продати [9]. Відтак, активна зовнішньоторговельна співпраця, створення спільних підприємств, підготовка професійних менеджерів сприятимуть вирішенню цих завдань.

Сьогодні Білорусь підтримує торговельно-економічні зв'язки із понад 170 країнами світу, у тому числі з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності, низкою держав Європи, Арабського Сходу, Латинської Америки, Китаю тощо. Як слушно зауважив білоруський економіст М. Мясникович: "В основі нашої сучасної зовнішньої політики закладений принцип партнерства, взаємовигідного співробітництва з усіма країнами, із збереженням національного суверенітету" [24].

Зазначимо, що у 2015 р. обсяг зовнішньоторговельного обороту країни на понад 9 % перевищив ВВП, співвідношення експорту товарів і послуг та ВВП склало більше 50 % [25].

Порівняно із 2010 р. експорт збільшився на 12,2 %. Експорт у першу п'ятірку країн у 2015 р. склав 68 % від усього експорту (Росія – 38,9 %, Україна – 9,4 %, Великобританія – 11,2 %, Нідерланди – 4,3 %, Німеччина – 4,1 %), тоді як у 2010 р. цей показник становив 66,2 %. Незважаючи на недостатню географічну диверсифікацію експорту, останніми роками спостерігається позитивна тенденція до зниження питомої ваги російського ринку у загальному обсязі експорту при зростанні частки інших країн [26].

Конкретні заходи із диверсифікації та нарощування експорту пов'язані з реалізацією Національної програми підтримки і розвитку експорту Республіки Білорусь на 2016–2020 роки. Вона спрямована на зростання, розвиток і диверсифікацію національного експорту, у першу чергу, інноваційного та високотехнологічного, підвищення ефективності системи державної підтримки експорту [27]. У цьому контексті основними завданнями на найближчу перспективу є забезпечення позитивного сальдо зовнішньої торгівлі, збільшення експорту товарів, розвиток імпортозаміщення, перехід на вироблення наукоємних та інноваційних товарів, вироблених за технологіями V і VI укладів. Їх вирішення зробить економіку Білорусі стійкішою до викликів сучасного світу.

Таким чином, трансформаційні зміни, що відбуваються у республіці, сприяють економічному зростанню, покращенню добробуту суспільства, підвищенню конкурентоспроможності держави. У сучасних умовах особливу роль займають проблеми створення конкурентних переваг, які визначають місце країни у міжнародному поділі праці. Серед ключових конкурентних переваг Республіки Білорусь назвемо: здійснення модернізації соціально-економічного

сектору, розвиток науково-технічного прогресу, впровадження інновацій у виробничі процеси, розширення наукоємної сфери, залучення прямих іноземних інвестицій у економіку країни, збільшення частки високотехнологічних товарів у білоруському експорті тощо. Системна і послідовна робота над підвищенням конкурентоспроможності економіки забезпечить необхідний напрямок перетворень на перспективу, сприятиме інтеграції Білорусі у світовий економічний простір.

Список використаних джерел

1. *Эволюционные* трансформации экономики Беларуси. Минск, 2016. 321 с. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/evolucionnye_transformacii_ekonomiki_belarusi. 2. *Конкурентоспособность* национальной экономики в условиях современных процессов региональной экономической интеграции и интернационализации / Под ред. А. В. Данильченко. Минск, 2016. 283 с. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/danilchenko_and_Co%20-%20%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F.pdf. 3. *Качуровский Е., Астапченко Ю.* Беларусь: новая торговая политика. Минск, 2002. 480 с. 4. *Качуровский Е.* Беларусь: Интеграционное измерение. Минск, 2008. 556 с. 5. *Мясникович М.* Проблемы модернизации экономики Беларуси в контексте цивилизационногопрогресса // Общество и экономика. № 6. 2003. С. 22–37. 6. *Мясникович М.* Инновационное развитие – императив становления новой экономики в Республике Беларусь // Проблемы управления. № 2 (27). 2008. С. 4–11. 7. *Мясникович М.* Структурная политика и модернизация экономики Республики Беларусь // Белорусский экономический журнал. 2011. № 2. С. 4–15. 8. *Шмарловская Г.* Конкурентоспособность Республики Беларусь в мировой экономике // Белорусский экономический журнал. № 1. 2016. С. 22–41. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/Shmarlovskaya._G._A.__22_41%20-.pdf. 9. *Дайнеко А.* Модернизация: приоритеты и содержание // Экономика Беларуси. № 1. 2013. URL: file:///C:/Users/admin/Desktop/ru_01-13-01%20-%20%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F.pdf. 10. *О проекте* концепции Государственной программы инновационного развития Республики Беларусь на 2011–2015 годы. URL: http://belisa.org.by/ru/print/?brief=art1_12_2009. 11. *Концепция* и Программа развития промышленного комплекса Республики Беларусь на 1998–2015 гг. URL: http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/8560/2/Kontseptsiya_i_programma_razvitiya_promyshlennogo_kompleksa_RB_na_1998_2015gg_1998_2_ocr.pdf. 12. *Программа* развития промышленного комплекса Республики Беларусь на период до 2020 года. URL: http://research.bsu.by/wp-content/uploads/2014/10/postanovlenie-sm-622-5.07.2012-red-30.06.2014.pdf. 13. *Фармацевтическая* отрасль должна стать одной из структурообразующих в экономике – президент. URL: http://www.interfax.by/ news/belarus/84107. 14. *Основные* положения программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011–2015 годы. URL: http://law.sb.by/1002/. 15. *Подведены* итоги выполнения ГПИР на 2011–2015 гг. URL: http://scienceportal.org.by/news/b33e9483aaa506d5.html. 16. *Внешнеэкономический* фактор в стратегии модернизации России и Беларуси / под. ред. И. Войтова. Минск, 2012. – 288 с. 17. *Государственная* программа инновационного развития Республики Беларусьна 2011–2015 годы. URL: http://www.gknt.gov.by/opencms/opencms/ru/innovation/inn2. 18. *Стриженко А.* Глобализация мировой экономики: основне тенденции URL: http://elib.altstu.ru/elib/books/Files/ pa2000_3/pages/34/ pap_34.html. 19. *Инвестиции* в Белорусь. URL: http://www.business-valley.org/ru/investment-giude-ru/investments-ru/investments-belarus-ru.html. 20. *Свободные* экономические зоны. URL: http://www.belarus-project.by/page/ svobodnye-ekonomicheskie-zony. 21. *Беларусь:* Народ. Государство. Время / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя и др. Минск: Беларус. навука, 2009. 879 с. 22. *Трейтьякова Е.* Прямые иностранные инвестиции: оценка привлечения в Республику Беларусь. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pryamye-inostrannye-investitsii-otsenka-privlecheniya-v-respubliku-belarus. 23. *Об утверждении* Программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011–2015 годы. URL: http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=P31100136&p2= %7BNRPA %7D. 24. *Мясникович М.* Беларусь в контексте глобализации. URL: http://observer.materik.ru/observer/N12_00/12_06.htm. 25. *Программа* социально-экономического развития Республики Беларусь на 2016–2020 годы. URL: http://www.government.by/upload/docs/program_ek2016-2020.pdf. 26. *Национальная* программа поддержки и развития экспорта Республики Беларусь на 2016–2020 годы. URL: http://www.government.by/upload/docs/fileaff83a3fc04eb9c0.PDF. 27. *Национальная* программа поддержки и развития экспорта Республики Беларусь на 2016–2020 годы утверждена в Беларуси. URL: http://www.belta.by/economics/view/natsionalnaja-programma-podderzhki-i-razvitija-eksporta-na-2016-2020-gody-utverzhdena-v-belarusi-204306-2016/.

Оксана Валион

ПРОБЛЕМЫ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ: НОВЕЙШИЕ АСПЕКТЫ ОСМЫСЛЕНИЯ

В статье раскрыты проблемы создания и повышения конкурентных преимуществ социально-экономического развития Республики Беларусь. Рассмотрены приоритеты экономической политики государства на современном этапе.

Ключевые слова: глобализация, экономика, Республика Беларусь, конкурентоспособность, модернизация.

OksanaValion

PROBLEMS OF THE COMPETITIVE ABILITY OF ECONOMY OF THE REPUBLIC OF BELARUS: NEW ASPECTS OF OBSERVATION

The article reveals the problems of creating and enhancing the competitive advantages of the socio-economical development of the Republic of Belarus. It considers the priorities of the state economic policy at the present stage.

Keywords: globalization, economy, Republic of Belarus, competitive ability, modernization.

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 94(100):316.32

Наталія Городня

ГЛОБАЛЬНА ЧИ ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ? ВПЛИВ КОНЦЕПЦІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ВИВЧЕННЯ І ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

У статті здійснюється порівняння глобальної і всесвітньої історії, висвітлюється їхній взаємовплив. Показано, що глобальна історія є міждисциплінарною галуззю наукових досліджень, предметом якої є історія глобалізації. Вона вивчає цей феномен в цілому та різні його складові з історичної перспективи. Всесвітня історія має багато спільного з глобальною історією, коли здійснює макроісторичний аналіз. У цьому разі їх однаково цікавлять "великі" теми, що охоплюють тривалі історичні періоди, події і процеси, значення яких виходить поза культурні й державні кордони, виявлення взаємозв'язків і взаємовпливів між спільнотами у глобальному масштабі та чинників, що продовж історії об'єднували і роз'єднували світ.

Ключові слова: глобальна історія, всесвітня історія, глобалізація.

Глобальна історія як нова галузь наукових досліджень з'явилася в останні десятиліття XX ст. і досить швидко набула популярності. На початку XX ст. виникли численні центри для дослідження глобальної історії; цю дисципліну включено до навчальних програм багатьох університетів світу. У 2006 р. був заснований "Журнал глобальної історії", метою якого було проголошено створення нових метанаративів для глобалізованого світу і висвітлення історій, що долають національні обмеження і упередження.

В Україні останніми роками суттєво посилився інтерес до глобальної історії як навчальної дисципліни. У зв'язку з цим метою цієї статті є порівняння глобальної і всесвітньої історії (оскільки слова "глобальний" і "всесвітній" видаються нам синонімами), виявлення спільного і відмінного, а також взаємозв'язків і взаємовпливів між ними.

Порівняння глобальної і всесвітньої історії здійснив у 1998 р. американський професор Брюс Мазліш у однойменній статті, яка у 2005 р. була повторно опублікована у збірці під назвою "Читання з глобальної історії" [1], що об'єднала найбільш впливові статті з цієї проблематики, надруковані з 1980-х рр. до перших років XXI ст.

За визначенням Б. Мазліша, глобальна історія вивчає явище глобалізації і його ключові характеристики. Більше того, "глобальна історія є історією глобалізації" [2, с. 19]. Дійсно, ця дисципліна зародилася паралельно з формуванням перших концепцій глобалізації, що відображали усвідомлення науковцями існування глобальних проблем людства унаслідок посилення взаємозв'язків і взаємозалежності між різними суб'єктами у планетарному масштабі.

Якщо глобальна історія вивчає глобалізацію, то розуміння її змісту неможливе без висвітлення ключових характеристик цього феномену. Існують різні концепції глобалізації, в основі яких лежать різні її визначення. Частково вони були охарактеризовані нами у статті "Глобалізація і США" [3].

Ми розглядаємо глобалізацію як об'єктивний (не залежний від нашого розуміння) процес, що характеризується посиленням взаємозв'язків і взаємодії між різними суб'єктами (державними і недержавними) поза межами державних кордонів, незалежно від відстаней, наслідком чого є зростання взаємовпливів і взаємозалежності між ними. Цей процес не є цілісним, він не відбувається одночасно і паралельно у різних сферах (економічній, політичній, фінансовій, військовій, культурній тощо). Тому йдеться не про один, а про різні процеси, які з'єднують людство у відносинах взаємовпливів і взаємозалежності. Це нелінійний процес, який характеризується періодичними підйомами і спадами, розвивається хвилеподібно, у різних сферах з різною інтенсивністю.

Ключовим чинником глобалізації є рух – товарів, капіталів, людей, ідей через кордони (державні та культурні). Такий рух відбувався продовж століть і тисячоліть. Його провідниками були купці, проповідники, армії завойовників, а рушійною силою – інновації, які уможливлювали переміщення людей та перенесення ними своїх товарів, ідей, вірувань на великі відстані.

Існує тісний зв'язок між глобалізацією і новими технологіями, які уможливлювали і полегшували такий рух. Разом з цим посилювалися взаємодії і взаємообміни між різними територіями і народами, що на них проживали. Логіка глобалізації як історичного процесу свідчить, що ті спільноти, які створювали і раніше використовували нові технології (у різних сферах), швидше сприймали пов'язані з ними зміни, були більш мобільними, і внаслідок цього ставали більш успішними. Ті, хто трималися за традиції і місцевість, де народилися, і боялися змін, були приречені на відставання.

З іншого боку, глобалізація не відкидає традиції. Їхнє збереження надзвичайно важливе для успішності спільноти, держави чи індивіда. Історичний досвід свідчить, що найбільш успішними були і залишаються спільноти, які змогли поєднати інновації і традиції. Вони є творцями інновацій або ж запозичають найбільш прогресивні здобутки інших спільнот, які адаптують до місцевих умов без втрати своєї унікальності. Таке поєднання і робить їх успішними.

Погоджуємося з думкою, що не існує єдиного правильного погляду на глобалізацію, оскільки це складний багатогранний процес, який усе ще відбувається, швидко змінюється й історично еволюціонує. Через складність цього феномену його сутність не можна повноцінно передати однією фразою [1, с. 1–2].

Науковці виділяють кілька найбільш важливих характеристик глобалізації. По-перше, це відчуття "стиснення простору і часу"; по-друге, посилення зв'язків і взаємозалежності у межах світу; по-третє, збільшення явищ у масштабах – від локального, національного, регіонального до світового (глобального) рівня; по-четверте, посилення інтенсивності і частоти міжнародних і глобальних взаємодій, порівняно з місцевими чи національними. П'ятою характеристикою глобалізації називають її здатність долати кордони, виходити за межі національних держав, їхнього суверенітету. По-шосте, глобалізацію визначають як суму різних складових глобального масштабу, що формують єдине ціле (наприклад, міграції, діяльність транснаціональних корпорацій, феномен глобального споживання тощо). Ще одне визначення глобалізації пов'язане з формуванням глобальної свідомості й ідентичності, з розумінням спільного "ми" – єдиної спільноти на планеті Земля. Глобалізацією називають також ідеологію нерегульованого вільного ринку. У цьому випадку її розглядають винятково з точки зору економіки. Такий підхід описує неоліберальна економічне теорія. Проте вона демонструє обмежене розуміння глобалізації.

Деякі науковці вважають, що глобалізація веде до уніфікації, гомогенізації і глобальної інтеграції. Також її характеризують як "американізацію", іншу форму

імперіалізму, процес з визначеним наперед напрямком. Науковці, яких називають “антиглобалістамами”, вважають, що глобалізації взагалі не існує; це надумана концепція, яка лише відволікає від вирішення проблем на національному рівні [4]. Інші аргументовано доводять, що ці твердження хибні, принаймні вірні лише частково. Погоджуємося, що через складність феномену глобалізації його потрібно розглядати не через призму “чорне-біле”, а з урахуванням різних відтінків палітри [1, с. 2–6].

Британські соціологи Д. Гельд, Е. Мак-Грю, З. Бауман доводять, що глобалізація не означає універсалізації чи глобальної інтеграції. За словами З. Баумана, глобалізація роз’єднує не менше, ніж об’єднує; невід’ємною частиною процесів глобалізації є дедалі більша просторова сегрегація, відділення і відчуження [5, с. 6–7]. Дійсно, історія свідчить, що глобалізація може посилювати відмінності у світовому масштабі, примушує різні народи краще розуміти свою унікальність. Хоч уніфікація дійсно відбувається, переважно у сфері матеріальної культури, самобутність духовної культури є джерелом сили тієї чи іншої спільноти, тим стрижнем, що дає їй можливість зберегти себе і не розчинитися серед інших спільнот.

Не зважаючи на різні визначення глобалізації, спільною для усіх, хто визнає існування цього феномену, є розуміння її як концепції змін, пов’язаних з появою нових форм транснаціональної соціальної організації. Згідно з нею, діяльність у економічній, соціальній і політичній сферах вже не обмежується державними кордонами, а усе більше поширюється через них і набуває транснаціонального характеру. Влучним, на нашу думку, є визначення глобалізації як “комплексної павутини соціальних процесів, які інтенсифікуються і поширюються по усьому світу через економічні, культурні, політичні і технологічні зміни і зв’язки” [6].

Тож глобальна історія зосереджена на темі глобалізації, що проходить через усю історію людства, і простежує основні лінії її розвитку у сьогоденні й минулому, у будь-якій частині світу. Після цього вона детально вивчає її складові, чинники, характеристики. На відміну від всесвітньої історії, глобальна історія є міждисциплінарною сферою наукових знань. Хоч історична перспектива є для неї основною, вона базується також на дослідженнях соціологів, економістів, антропологів, соціологів, політологів тощо.

Глобальна історія фокусується на транснаціональних процесах, які виходять за межі державних кордонів, що відбуваються / відбувалися в усьому світі та мають/мали глобальний вплив. З огляду на це, вона позбавлена європоцентризму. Глобальна історія не зосереджена на темі піднесення Заходу, а приділяє таку саму увагу подіям і процесам поза межами Європи, вивчає внесок неєвропейських народів у розвиток людства, намагається побачити цей розвиток з їхньої перспективи.

У зв’язку з тим, що багато подій і процесів виходять за межі державних кордонів, глобальна історія відмовляється від державно-центричного підходу до вивчення сучасності і минулого. Хоч національні держави визнаються основними акторами у міжнародній системі, представники глобальної історії вважають, що історію більше не можна зрозуміти в традиційному державно-центричному середовищі: слід вивчати національну історію з урахуванням впливу на неї глобальних сил, і, навпаки – вплив держав на процеси глобалізації.

Крім держав, глобальна історія бачить також нових акторів у міжнародній системі, які набувають усе більшого значення. Це транснаціональні корпорації (ТНК), недержавні організації, міграційні потоки, глобальні ринки фінансів, транснаціональні релігійні й етнічні рухи, терористичні угрупування тощо. Усі вони є глобальними силами, які разом з національними державами формують сучасний світ.

Важливе значення глобальна історія надає з'ясуванню впливу глобалізації на локальну реальність, яка може набувати багатьох форм. Поєднання глобального і локального передає концепція "глокалізація". Уперше її було використано в кінці 1980-х рр. у сфері маркетингу, але невдовзі вона поширилася на інші сфери. За визначенням американського соціолога Р. Робертсона, "глокалізація" означає інтерпретацію і використання ідей і процесів, включених у глобалізацію, по-різному, у залежності від різних поглядів й історії окремих груп. Наслідування, що відбувається, набирає форм селективного інкорпорування ідей з глобального арсеналу [7].

Також представники глобальної історії неохоче розглядають культуру, політику й економіку як окремі сфери, а вивчають, як вони взаємопов'язані і впливають одна на одну.

Особливістю глобалізації як явища є те, що вона має відношення до минулого, теперішнього і майбутнього. Найбільш помітними є її прояви у сьогоденні. Процеси глобалізації відбуваються навколо нас, у різних сферах з різною інтенсивністю, і ми є їх частиною.

Оскільки характеристики глобалізації найбільше виявилися у другій половині XX ст., частина науковців вважає, що вона розпочалася після Другої світової війни і представляє собою нову "глобальну епоху". Такий підхід створює новий теоретичний конструкт, на противагу тим, що вже існують – "постмодерн" і "постіндустріальне суспільство". За визначенням Б. Мазліша, такий підхід є "сильною інтерпретацією" глобальної історії.

У визначенні "глобальної епохи" Б. Мазліш виходив з існування "базових фактів нашого життя", таких як прорив людини в космос, поява ядерної загрози і глобальних проблем довкілля, посилення ролі багатонаціональних корпорацій в економічному житті. Так, відкриття космосу принесло відчуття, що означає бути одним світом – "космічним кораблем Земля", який можна бачити з атмосфери. Супутники у відкритому космосі поєднали людей безпрецедентним способом. Ядерні й екологічні загрози засвідчили, що держави не можуть більше адекватно захищати своїх громадян від проблем, які виходять за межі проведених на карті ліній кордонів [2, с. 19]. До списку "базових фактів нашого життя" пізніше Б. Мазліш додав глобальне споживання (консюмеризм), поширення концепції прав людини, глобалізацію культури, особливо музики, заміну міжнародної політичної системи глобальною та інші. Глобалізація, за його визначенням, є сумою цих явищ, що переплітаються і формують єдине ціле. Це реальність, яка впливає сьогодні на кожну частину земної кулі і кожну людину на ній, хоча й через дуже відмінні локальні контексти. У зв'язку з цим, глобальна історія здійснює дослідження кожного з цих явищ – виявів глобалізації, як у сучасності, так і в минулому.

Крім розвитку глобалізації, представники "сильної інтерпретації" глобальної історії вивчають також нову глобальну ідентичність людства.

Для тих, хто бачить глобалізацію як таку, що започаткувала нову епоху, велике значення має відповідь на питання, коли вона розпочалася. Єдиної точки зору з цього питання не існує. Вчені відносять початок "глобальної епохи" до різних років, найчастіше до 1950-х, 1970-х чи 1990-х рр. Кожен з них аргументовано доводить свою точку зору. Основним аргументом для визначення початку "глобальної епохи" для С. Мазліша є міра взаємодії ("синергії і синхронізації") різних чинників глобалізації, достатня для запровадження нової періодизації.

Події, що відбулися у попередні періоди розвитку людства, для представників "сильної інтерпретації" глобальної історії також важливі, але скоріше як такі, що були необхідними передумовами "глобальної епохи".

Прихильники другої парадигми, так званої “слабкої інтерпретації” глобальної історії, утримуються від запровадження нових схем, таких як “глобальна епоха”. На їхню думку, при аналізі сучасності слід говорити не про глобалізацію загалом, а про “сучасну”, “нову” глобалізацію. Вони вважають, що важливо бачити феномен глобалізації в цілому, а для цього необхідно вивчати її прояви як в сучасності, так і в минулому, розглядати їх з історичної перспективи.

На їхню думку, глобалізація існує з давніх часів, проте за цей тривалий період вона пройшла через багато трансформацій, під впливом яких її форми змінилися. Так, рух від локального до державного, регіонального і далі, до глобального рівня – це лінія, яка проходить через усю світову історію з давніх часів. Прикладами цього є шовковий шлях VII століття, що поєднав Азію і Європу, система торговельних і культурних обмінів на Близькому Сході у XIII ст., подорожі Колумба і Магеллана в кінці XV – на початку XVI ст., які можна розглядати як прояви глобалізації в минулому.

Якщо відстежувати таку характеристику глобалізації як “стиснення простору і часу”, то цей феномен, який ми пов’язуємо з появою інформаційних технологій, поширенням Інтернету і мобільного зв’язку, характерний не лише для нашого часу. Аналогічні враження були і в людей, які жили в кінці XIX ст. у зв’язку з появою і швидким поширенням телефону (1877 р.), радіо і кіно (1895 р.), а до цього – у 1830–1850-х рр. у зв’язку з винаходом телеграфу і будівництвом залізниць. У попередні періоди історії удосконалення кораблів зменшувало тривалість плавання, полегшувало і прискорювало наближення до віддалених частин землі, що також створювало враження “ущільнення” світу.

Прибічники другої парадигми глобальної історії також не мають єдиного погляду на початок процесів глобалізації. Деякі автори відносять їх до часу першого розселення Homo sapience з Африки у інші частини світу. Інші – до III тис. до н.е., коли з’явилася перша світова система [8], чи до так званого “осьового часу” у I тисячолітті до н.е. За іншими версіями, її початок відноситься до великих географічних відкриттів кінця XV – початку XVI ст., до середини чи кінця XIX ст.

Часто історію глобалізації ділять на три періоди: архаїчна глобалізація; рання модерна глобалізація; модерна глобалізація [9, с. 2–3]. Відомий американський журналіст Т. Фрідман, автор резонансних праць “Лексус і оливкове дерево” і “Плаский світ”, починає глобалізацію з подорожі Колумба і також поділяє її історію на три періоди: “Глобалізація 1” (1492–1800, глобалізація держав), “Глобалізація 2” (1800-2000, глобалізація компаній) і “Глобалізація 3” (сучасний етап, з початку XXI ст., глобалізація індивідів) [10].

У той час як глобальна історія простежує лінію глобалізації і детально вивчає її чинники, всесвітня історія досліджує розвиток людства продовж усього часу його існування, застосовуючи для цього переважно цивілізаційний підхід. За спрощеною інтерпретацією, всесвітня історія є “усією історією усього світу”, у зв’язку з чим відсутні чіткі критерії відбору, що в минулому людства потрібно вивчати, а що ні. Оскільки за основу беруться “ключові” з точки зору сучасності події і процеси, це обумовлює її європоцентричний підхід до висвітлення минулого.

Існує думка, що відмінність між світовою і глобальною історією передає значення слів “всесвітній” і “глобальний” (world і global), що відрізняється. Так, слово “world” походить від англ. “людське існування” (human existence), центральним у якому є посилання на “землю”, включаючи кожного й усе на ній. Інше значення має слово “global” (глобальний) від латинського “globus”, що є чимось сферичним чи округленим, тобто вказує на космос і бачення звідти “космічного корабля Земля” [2, с. 18].

У другій половині XX ст. з'явилися нові підходи до вивчення всесвітньої історії, які мали значний вплив на формування глобальної історії у її "слабкій інтерпретації". Вони представлені у працях Фернана Броделя, Уїльяма Макнілла, Іммануїла Валлерстайна, Джанет Абу-Луход та інших науковців. Спільним для них був інтерес до "великих" тем в історії, до системних процесів і феноменів, що виникали у всесвітньому масштабі і впливали на різні народи.

Фернан Бродель у праці "Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II", уперше опублікований у 1949 р., відмовився від цивілізаційного підходу до вивчення історії на користь "світових систем", сконструйованих торгівлею і транснаціональним поділом праці, як основної одиниці аналізу [11]. У. Макнілл, услід за А. Тойнбі (Дослідження історії, 1933–1954 рр.) розглядав всесвітню історію як взаємодію між різними культурами, але також виявляв інтерес до позацивілізаційних факторів, таких як торгівля на далекі відстані, поширення релігій і хвороб, зміна довкілля [12]. Аналогічний підхід використав його учень І. Валлерстайн, який у праці "Сучасна світ-система" в деталях показав, як зародився капіталістичний світ. Центральне місце у ній займає подорож Колумба, що поєднала Старий і Новий світи [13]. Джанет Абу-Луход у праці "Перед європейською гегемонією: світова система 1250–1350 рр." [14], опублікованій у 1989 р., описала світову систему торгівлі і культурних обмінів, що пов'язала Європу, Китай та Індію через ключові міста в період 1250–1350 рр., визначений нею як поворотний в історії. Першою світовою системою, на її думку, була Римська імперія.

Такий підхід – увага до системних процесів і феноменів в історії людства, що мали глобальний вплив – є спільним для всесвітньої і глобальної історії, за винятком того, що початковою точкою відліку для "глобальних істориків" є сучасність, від якої вони заглиблюються у минуле для відстеження у ньому проявів факторів глобалізації.

Глобально інтегровану всесвітню історію викладає підручник "Світи разом, світи окремо", підготовлений колективом Прінстонського університету [15]. Уперше він був виданий у 2002 р. і з того часу витримав чотири перевидання. На нашу думку, він є вдалим прикладом викладання всесвітньої історії як глобальної. В основу концепції підручника покладено кілька принципів.

По-перше, це акцент на подіях і процесах, які мали глобальний вплив у кожен з періодів розвитку людства. Замість викладення історії окремих країн чи окремих регіонів (Європи, Америки, Східної Азії тощо) як елементів історії світу, їх помістили у ширший географічний контекст. Усі розділи підручника глобально інтегровані. Кожен розділ побудований навколо історії всесвітнього значення, наприклад, розселення людей по планеті, будівництво Шовкового шляху, піднесення світових релігій, поширення чуми у XIV ст., ефект надходження срібла з Америки в кінці XV – на початку XVI ст. на економіки держав світу, альтернативні підходи до капіталізму XIX ст., піднесення національних держав, створення імперій тощо.

Другим важливим принципом є хронологія, яка допомагає зрозуміти, коли світ поділяв чи не поділяв спільну історію. Розділи підручника побудовані навколо важливих тем і періодів у світовій історії, які виходять поза межі регіональних, державних і культурних кордонів. Це періоди, коли відбулися значимі зміни, що вплинули на організацію життя людей, наприклад, зміни довкілля, одомашнення тварин і рослин, інновації у військовій сфері, політичній організації і комерційній діяльності, поширення нових релігійних чи інших культурних впливів. У одних випадках ці зміни вплинули на людей і суспільства на значних територіях. У інших вони відбулися лише у певних місцевостях, у той час як інші спільноти зберегли свої традиції чи обрали альтернативні шляхи існування.

Третій принцип – це географічний баланс. Автори відмовилися від європоцентричного зображення історії, натомість показали, як глобальні зв'язки вплинули на різні суспільства і як ті, у свою чергу, вплинули на увесь світ.

Четвертий принцип – зосередженість на великих темах і порівняннях на високому рівні. Всесвітня історія – це не просто перерахування і описи. Оскільки вона охоплює великий період, від початку історії людства до сучасності, усі важливі події висвітлити неможливо. Тому пропонуються окремі теми і їхні інтерпретації, щоб синтезувати важливі факти, які переповнюють історію людства. Завдання полягає у тому, щоб визначити основні сили, які рухають історію, висвітлити найважливіші інновації, які змінили шляхи розвитку і спосіб життя людства, описати створення і еволюцію основних інституцій, здійснити їх міжкультурне порівняння, охарактеризувати провідних фігур, що їх створили.

П'ятий принцип – акцент на зв'язках і, навпаки, розколах і розривах через суспільні й культурні кордони. Основна тема, що пов'язує різні частини цієї праці – це взаємозв'язки, що поєднують різні частини світу, і чинники, що їх роз'єднують. Автори показують, що світова історія – це не історія окремих регіонів світу в різні періоди часу, натомість це історія зв'язків між людьми і спільнотами, які часто живуть на великих відстанях один від одного. Встановленню зв'язків на далекі відстані сприяли правителі, які прагнули розширити свою владу, купці, військові, релігійні проповідники тощо, а також народи, що займалися кочовим скотарством (наприклад, араби у XVII ст. чи монголи у XIII ст.), які вторгалися у осілі суспільства, стирати старі культурні й географічні кордони, поширювали нові знаряддя, продукти, ідеї тощо.

Водночас автори не вважають, що історія світу – це історія інтеграції, що зростала. Адже те, що одним групам приносило вигоди у тій чи іншій формі, для інших груп часто означало поневолення чи втрату територій. Тож світова історія – це також історія спротиву людей і спільнот зв'язкам, які ставили їх у залежне становище. У зв'язку з цим підручник висвітлює не лише процес посилення зв'язків між різними суспільствами, але також протилежні тенденції, коли спільноти чинили спротив спробам інтегрувати їх у більший світ, намагалися змінити природу взаємозв'язків з ним. Показано, що історія світу – це не єдиний широкий наратив, а збірка багатьох історій, що розвивалися продовж останніх 5000 років уздовж багатьох шляхів і траєкторій. Іноді ці історії перепліталися і зливалися в одну. Іноді вони не перетинаються. Проте більшість часу вони існували разом і водночас окремо.

Крім основної теми – посилення взаємозв'язків і дивергенції – підручник включає й інші теми: спроби людей перейти релігійні, політичні й культурні кордони, що час від часу повторювалися і поєднували світ; трансформації і конфлікти, спричинені переходом ідей, товарів і людей через кордони; зміни в балансі сил і влади [15, с. xvi- xviii].

В основі організації підручника "Світи разом, світи окремо" – короткий стислий текст, який супроводжується формулюванням основних тем і питань, що визначають провідну лінію того чи іншого розділу, великою кількістю кольорових карт, хронологічних таблиць, текстів першоджерел, додаткових матеріалів. У підручнику немає великої кількості імен і дат для запам'ятовування. Натомість він орієнтований на розуміння студентами основних концепцій світової історії, основних тенденцій розвитку людства. Питання до студентів сформульовано таким чином: як ідеї просвітництва трансформували світ; як індустріальна революція змінила суспільства; як відрізнялися моделі націєтворення в США, Канаді і Бразилії; як нові матеріали і технології трансформували промисловість і глобальну економіку тощо. Така постановка питань спонукає студентів до пошуку відповідей на них, а це один з найкращих способів засвоєння матеріалу.

Отже, глобальна історія і всесвітня історія – це різні дисципліни, які, проте, мають багато спільного і суттєво впливають одна на одну. Глобальна історія є міждисциплінарною галуззю наукових досліджень, предметом якої є глобалізація. Вона вивчає цей феномен у цілому, його різні складові та його розвиток як процесу. Всесвітня історія має багато спільного з глобальною історією, коли здійснює макроісторичний аналіз. У цьому разі їх однаково цікавлять "великі" теми, що охоплюють тривалі історичні періоди, події і процеси, значення яких виходить поза культурні й державні кордони, виявлення взаємозв'язків і взаємовпливів між спільнотами у глобальному масштабі та чинників, що продовж історії об'єднували і роз'єднували світ. Такий підхід дозволяє уникнути спрощеного підходу до всесвітньої історії як "усієї історії усього світу" і помилкових уявлень про глобалізацію як процесу уніфікації й гомогенізації світу.

Список використаних джерел

1. *The Global* History Reader / Ed. by Bruce Mazkish and Arira Iriye. New York and London, Routledge, 2005. 2. *Mazlish, Bruce*. Global History and World History // The Global History Reader. Op.cit. P. 16–20. 3. *Городня, Наталія*. Глобалізація і США // Американська історія та політика. 2017. №3. С. 9–21. URL: http://www.americanstudies.history.knu.ua/uk/3-2/ 4. *Гелд Д., Мак-Грю Е*. Глобалізація / анти глобалізація. К.: К. І. С., 2004. 5. *Бауман, Зігмунд*. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 6. *Definitions* of Globalization. URL: https://globalisms.wordpress.com/what-is-globalization/ 7. *Robertson, Ronald*. Globalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity // Global Modernities / Ed. M. Featherstone, S. Lash, and R. Robertson. London: Sage, 1995. P. 25–44. 8. The World System. Five Hundred Years or Five Thousand / Ed. by Andre Gunter Frank and Barry K. Gills. Abington, Oxon: Routledge, 1993. 9. *Grinin, Leonid and Andrey Korotayev*. The Origins of Globalization // Globalization: Yesterday, Today, and Tomorrow / Ed. by Jim Sheffield, Andrey Korotayev, and Leonid Grinin. Litchfield Park, AZ: Emergent Publications, 2013. 10. *Фридмен, Томас*. Плоский мир: краткая история XXI века. URL: http://royallib.com/book/fridman_tomas/ploskiy_mir_kratkaya_istoriya_hhI_veka.html 11. *Braudel, Fernand*. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. New York: Harper & Row, 1972. 12. *Mc Neill, William.* Plagues and Peoples. Garden City, 1976. 13. *Wallerstein, Immanuel*. The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press, 1976. 14. *Abu-Lughod, Janet.* Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350. Oxford University Press, 1989. 15. *World* Together, Worlds Apart: A History of the World from the Beginning of the Humankind to the Present / Tignor, Robert…[et al]. 3rd ed. New York and London: W.W.Norton and Company, 2011.

Наталия Городняя

ГЛОБАЛЬНАЯ ИЛИ ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ? ВЛИЯНИЕ КОНЦЕПЦИЙ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ИЗУЧЕНИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ

В статье проводится сравнение между глобальной и всемирной историей, освещается их взаимовлияние. Показано, что глобальная история – это междисциплинарная сфера научных исследований, предметом которой является история глобализации. Она изучает этот феномен в целом и разные его составляющие с исторической перспективы. Всемирная история имеет много общего с глобальной историей, когда занимается макроисторическим анализом. В этом случае их одинаково интересуют "большие" темы, охватывающие длительные исторические периоды, события и процессы, значение которых выходит за государственные и культурные границы, выявление взаимосвязей и взаимовлияний между сообществами в глобальном масштабе, а также факторов, объединяющих и разъединяющих мир.

Ключевые слова: глобальная история, всемирная история, глобализация.

Nataliya Gorodnya

GLOBAL OR WORLD HISTORY? THE IMPACT OF GLOBALIZATION CONCEPTS ON A STUDY AND TEACHING HISTORY

The paper compares Global History and World History and highlights their mutual influence. It shows that Global History is a multidisciplinary field of scholarly inquiry that studies history of globalization. It focuses on the phenomenon as a whole and its different components, and studies them from historical perspective. When World History practices macro-historical analysis, it shares a lot with Global History. They are both interested in “large” themes and long-term trends, in events and processes that transcend cultural and national borders, in connections across borders and mutual influences between communities globally, and factors that integrated and disintegrated the world throughout history.

Keywords: Global History, World History, globalization.

УДК 930 “20”

Алла Киридон

ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ ЯК НАПРЯМ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ XXI СТ.

У статті авторка розглядає сутність та специфіку нового напряму історичних досліджень XXI століття – глобальної історії, реконструює її епістемологічне поле, виявляє передумови міждисциплінарного синтезу на основі модифікації її теоретичного простору.

Ключові слова: історичні дослідження, глобальна історія, XXI століття, інноваційна дисципліна, статус історії, сучасне пізнання.

У кожну епоху зі зміною умов існування суспільства по-своєму розкриваються природа і можливості людини, її відносини з навколишнім світом, соціальні взаємодії, ціннісні орієнтації, пізнавальні пріоритети, провідні тенденції в розвитку культури. Кардинальні зсуви, що відбуваються на історичній межі тисячоліть практично в усіх основних сферах суспільного буття, динамічність та невизначеність зовнішнього середовища, зростання ймовірності появи ризиків, прискорення швидкості руху матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних потоків, зростання уваги до політичних, соціальних, ідеологічних, культурних і цивілізаційних аспектів глобалізації тощо зі всією невідворотністю викликають нагальну необхідність пошуку принципово нової парадигми їх осмислення. Метою цієї парадигми виступає забезпечення цілісного світорозуміння й формування сучасного наукового світогляду, уявлень про світ, про закони розвитку, які є спільними для природи, людини і суспільства. Її застосування на практиці зумовлене необхідністю інтеграції знань, глобалізацією соціальних проблем і потребами нового синтезу. Вирішення цих проблем обумовлює відповідну зміну парадигми досліджень. Парадигма будь-якої науки включає в свою структуру основні наукові категорії, які інтерпретують природу об’єкту даної науки, і по-перше, дозволяють змістовно відрізняти дану парадигму від іншої а, по-друге, можуть служити основою для побудови різних видів теорії в рамках даної парадигми.

Мета дослідження полягає в розгляді сутності та специфіки нового напряму історичних досліджень – глобальної історії, реконструкції епістемологічного поля останньої й виявлення передумов міждисциплінарного синтезу на основі модифікації її теоретичного простору. При цьому ми свідомі того, що порушена проблема потребує подальшого поглибленого аналізу й узагальнень, що видається завданням на перспективу.

Теорія та методологія виникають у певний час і у визначеному місці для вирішення конкретних задач та залишаються затребуваними допоки володіють прогностичною силою. Відтак на виклики й кризи формулюються і пропонуються суспільству конструктивні “відповіді”, зокрема й нові образи культури й нові моделі інтелектуального досвіду. Разючі зміни, що відбулися в світі за останні десятиліття, перетворили і простір соціогуманітарного знання, включаючи сучасну історіографію, тенденції якої різноманітні й неоднозначні.

Дослідники завжди ангажовані певним станом науки, тобто певною науковою парадигмою і конкретними дискурсивними практиками. Кожна конкретна історична епоха породжує свою специфічну проблематику, яка фіксується вченими і вербалізується ними в нову епістему. Якщо існуючі в науковому середовищі методи не дозволяють розв’язати породжену епохою проблематику

чи неспроможні дати відповідь на її (епохи) епістемологічний виклик, то природно створюються нові методи, нові дискурсивні практики і відповідно змінюється існуюча наукова парадигма [5].

Характерною особливістю періоду постнекласичного наукового знання є тенденція взаємопроникнення та міждисциплінарний синтез у структурі не лише соціального, але й знання в цілому; зближення ідеалів пізнання природничих і соціально-гумагнітарних наук; цивілізаційна парадигма розвитку соціальних систем; глобальний еволюціонізм тощо. У цих умовах вже недостатньо класичних схем пізнання, згідно з якими кожна конкретна наука мала свій предмет, який вивчала за допомогою спеціально вироблених у просторі предмета методів. Відтак сучасний стан гуманітарних досліджень визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям.

У XX столітті історична наука пережила кілька “поворотів”, які змінили і значно розширили і її предметне поле, і її методологічний арсенал. Продовжує зростати корпус мікроісторичних досліджень, водночас стають інтенсивнішими зусилля з історичного осмислення глобальних процесів. Політичні й соціально-культурні трансформації другої половини XX – початку XXI ст. (крах колоніальних систем, закінчення “холодної війни”, розвиток інтеграційних процесів тощо) посилили увагу до всесвітньої й глобальної історій [19; 20; 21; 23; 37; 38]. Йдеться про фундаментальну перебудову всього корпусу соціальних наук, закладання нових принципів і когнітивних установок. У історіографічній практиці це означає вихід за межі національних кордонів і зростаючу тенденцію розглядати Захід лише як один із численних культурних та інтелектуальних світів [1].

У процесі інституціоналізації глобальної історії увиразнилося три основні вектори:

- освітні програми;
- створення нового часопису;
- організація міжнародної дослідницької мережі [18, p. 99].

Особливістю Global History (як і паралельних проектів – Big History, World and Transnational History, Crosscultural Studies, Environmental History та ін.) стало те, що інституціалізація напряму відбувалася передусім у межах освітніх програм, а потім вже й у рамках спеціалізованої періодики та професійних асоціацій [15, с. 78]. Перші навчальні курси з глобальної історії з’явилися в середині 1990-х рр. у Великій Британії, а згодом і в інших країнах Європи і в США. Одним із найбільших центрів глобальної історії став Лондон. Саме тут Патрік О`Брайєн (на той час – директор Інституту історичних досліджень Лондонського університету (Institute of Historical Research, University of London) і Алан Мілворд (очолював кафедру економічної історії в Лондонській школі економіки і політичних наук (London School of Economics & Political Science) організували перший семінар із проблематики глобальної історії. Тут же започатковано і першу магістерську програму (London School of Economics & Political Science) з глобальної історії, створено дослідницьку мережу в галузі глобальної економічної історії (Global Economic History Network). Схожі семінари від 2009 р. проводяться в Кембриджі (World History Workshop) і Оксфорді (Oxford Transnational and Global History seminar). Ряд цікавих проектів на розвиток глобальної історії (Global Arts, Global Commodities, Global Textiles, Global Fashion, Global Technology і ін.) здійснив Центр всесвітньої історії та культури історичного факультету Уорвікского університету (Global History & Culture Centre, Department of History, University of Warwick).

В Україні теоретико-методологічні семінари з питань глобальної історії організовано лише в другій половині 2010-х рр. (у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в травні 2017 р. відбувся українсько-німецький методологічний семінар на тему: "Глобальна і транснаціональна історія". Теоретико-методологічний семінар "Глобальна історія, національні наративи та професія історика з перспективи теорії й практики" організовано в жовтні 2017 р і в Інституті історії України НАН України.

Обумовленість організаційного становлення глобальної історії викликана:

внутрішніми чинниками розвитку наукової думки (яка природньо вимагає постійної модернізації не тільки змісту, але й форми);

чинниками зовнішніми (передусім йдеться про глобальні зміни системи міжнародного порядку на зламі 1980−1990-х рр. і активізацію процесів глобалізації від середини 1990-х рр.)

Перше періодичне видання з проблем глобальної історії ("Journal of Global History" [30]) засноване в Лондоні [15, с. 78]. Журнал слугує міждисциплінарним форумом для дискусій представників соціальних і природничих наук із питань глобального розвитку".

Окрім цього, інституалізацію напряму "глобальна історія" пов'язують зі створенням у 2002 р. Європейського співтовариства дослідників універсальної і глобальної історії (ENUGH) і проведенням в Лейпцігу І-го Конгресу з всесвітньої та глобальної історії (2005 р.) [40]. У лютому 2008 р. в Гарварді вперше відбувся спеціальний науковий форум "глобальних істориків" під девізом "Global History, Globally". Проблеми глобальної і транснаціональної історії були також у центрі уваги XXII Міжнародного конгресу історичних наук, який відбувся 22−29 серпня 2015 р. в Китаї [13].

Окреслимо термінологічну складову та основні характеристики нового напряму досліджень. Відповідно до визначення, поданого в термінологічному словнику, "глобальна історія" (Global History) – це напрям історичної науки, що виник в кінці XX ст. як відповідь на виклик процесу глобалізації, через незадоволення традиційною "загальною історією" і прагненням подолати обмежену практику національно-державної історії. Глобальна історія передбачає "універсальність за формою, глобальність за масштабом і науковість за методами" (D. Christian) [4, с. 79].

З другої половини XX в. європоцентрична модель "загальної історії" все частіше піддавалася критиці істориками, які намагалися знайти відповідь на виклики часу, зокрема й пов'язані з процесом деколонізації, але не знаходили їх ні в марксистській концепції історії, ні в теорії модернізації, європоцентристській за своєю суттю. "Постколоніальна історія" стала антиєвропоцентричною, що не дозволяло вивчати історію всього світу навіть на тому рівні, на якому це робила традиційна "загальна історія". Тому, з кінця XX ст. історики задалися пошуком нової моделі "універсальної історії", "нової світової історії", "нової міжнаціональної історії", "нової глобальної історії" і "транснаціональної історії". Пропонована нова концепція "універсальної історії" як поля міждисциплінарного синтезу й орієнтована на подолання бар'єрів між гуманітарним і природничим знанням не посіла центрального місця в номенклатурі сучасних версій макроісторичного аналізу. Натомість увиразнилися менш амбітні варіанти "глобальної", "світової", "міжнаціональної" історії. Однак і самі ці терміни, і аналітичний багаж "нової світової/всесвітньої" і "нової глобальної" історії, то протиставляються, то сприймаються в тандемі. Від початку XXI ст. дослідники сперечаються про визначення та розмежування предметних областей "нових історій", що відповідають принципам "універсальної історії" (C. A. Bayly, S. Beckert, M. Connelly, I. Hofmeyr, W. Kozol, P. Seed). Відсутність єдності у назвах зумовлює й різне наповнення предмету дослідження. Для "нової

міжнаціональної історії” пропонується дослідницьке поле історії міграційних процесів. Для “транснаціональної історії” виділяють проблематику широкомасштабних соціокультурних процесів, до якої було б включено не тільки народи світу, а й різні континенти й частини світу (наприклад, європейська колонізація XV–XX ст.). Глобальну історію пов’язують з історією процесів глобалізації, які починаються в пізньому середньовіччі або ранній новий час [4, с. 79–80]. Сучасний лідер світової історії Дж. Бентлі до відповідного предметного поля включає міграції та економічні флуктуації, кросскультурний трансфер технологій, поширення інфекційних захворювань, релігійних вірувань, ідей, ідеалів, світову торгівлю тощо.

Між тим можна констатувати, що у процесі осмислення наслідків глобалізації в сучасному світі сформувався новий напрям і нова наукова дисципліна – глобальна історія, яка спирається на уявлення про структурну когерентність світового історичного процесу і взаємозалежність усіх його локальних акторів; спрямована не на пізнання деяких загальних принципів або сенсу історії, а на опис подій і порівняльний аналіз процесів [12, с. 14].

Предметом глобальної історії є історія становлення соціальної єдності світу, розглянута в контексті глобальних соціоприродних процесів. Вона вивчає генезис стійких у довготривалій історичній перспективі систем культурно-господарських зв’язків між різними народами. Найважливішими чинниками стабільності цих систем в концепті глобальної історії виступають природні особливості, що зумовили характер і спрямованість відповідних соціальних зв’язків [15, с. 78]. Глобальна історія вивчає казуси взаємодії культур, частково спираючись на традицію історії локальних цивілізацій з її метафізикою [2, с. 144; 3, с. 33–60].

Сутність сучасної глобальної історії Л. Репіна пов’язує зі специфікою “перехресних”, “переплетених” або “пов’язаних” історій, що приходять на місце традиційної компаративістики. Ці форми історії фокусуються на вивченні синхронних зрізів, “вивченні динаміки міжкультурних інтеракцій (як між різними товариствами, країнами, регіонами, так і між інтелектуальними традиціями і науковими дисциплінами)” [12, с. 21]. Глобальна історія розглядається як чергова спроба “на новому теоретичному рівні повернутися до інтегруючого погляду на історію” [9, с. 177–179].

Загалом ідеться про вироблення методики вивчення глобальних інтеракцій через кросскультурні впливи. Зокрема, глобальна історія (попри нечіткість чи розмитість контурів предметного поля) фокусує увагу на таких проблемах:

- міграції,
- заселення територій,
- торговельні маршрути,
- поширення матеріальної культури,
- духовні взаємовпливи цивілізацій,
- інтелектуальні традиції тощо.

Попри те, що зарубіжна історіографія має значний доробок методології глобальної і транснаціональної історії [24; 29; 37], у західній історіографії тривають термінологічні дискусії; у новому контексті переглядається і зміст таких звичних понять, як “всесвітня історія” і “європейська історія” [10]; активно обговорюється питання про співвідношення глобальної історії та цивілізаційного аналізу, акцентованого на різноманітність і унікальність локальних цивілізацій. Паралельно відбувається перевизначення внутрішньодисциплінарної ієрархії, налагодження міждисциплінарних зв’язків історичної науки, активізуються зусилля істориків і представників суміжних наук з їх осмислення і оптимізації [7; 39].

Дослідження з транснаціональної і глобальної історії в зарубіжній історіографії активізуються від середини 1990-х років. Однак глобальна історія (попри привабливість і активне використання її як бренду) як напрям сучасної історичної науки все ще залишається на периферії наукового інтересу вітчизняних істориків. На жаль, у просторі вітчизняної історіографії крім власне назви напряму здебільшого не оприлюднено понятійний апарат і напрацьовані зарубіжними вченими методологічні підходи [14, с. 286–287].

Звісно, "глобальна і світова історія сьогодні – це не колекція національних і регіональних наративів". Прихильники нових макроісторичних підходів мають різні точки зору з багатьох методологічних і інших питань, включаючи періодизацію світової історії, баланс між західними і незахідними товариствами в різні періоди історії, співвідношення між глобальною історією і регіональними або національними історіями, але сходяться в розумінні нагальної потреби особливої форми історії для дослідження глобальних процесів в їх історичній ретроспективі [12, с. 16]. Ідеологія глобальної історії враховує принцип "відмінності і багатоманітності", пошук універсального в історії цивілізацій і культур, подолання євроцентризму, затвердження цінності діалогу культур та історій, вбудовування локальних історій в глобальну історію.

Отже, можемо констатувати суттєву модифікацію дослідницької парадигми сучасного пізнання. Посилення динамізму процесів, соціальної мобільності, виявлення суперечливості тенденцій розвитку, наростання глобалізованих процесів і т. д. вимагає адекватного осмислення й вивчення цих тенденцій усім спектром соціогуманітарних наук. Тут вже недостатньо класичних схем пізнання, за якими кожна окрема наука, маючи свій предмет – ту чи іншу сторону суспільного життя – вивчає тільки його, за допомогою спеціально розроблених відповідно до специфіки цього предмета методів. Виникнення глобальної історії може слугувати прикладом такого пошуку.

Водночас варто нагадати тезу А. Мегілла: "Кожні кілька років висуваються пропозиції того чи іншого нового синтезу. Однак потрібно бути пильними – усі заклики до синтезу – це спроба нав'язати інтерпретацію" [6, с. 256–257]. Очевидно не випадковими є й упередження стосовно глобальної історії або й несприйняття з огляду на те, що "максимально повно розкрити свій потенціал глобальна історія зможе лише використавши матеріал отриманий в результаті ретельних "локальних" історичних досліджень, які відбуваються в рамках національної історії". Відтак автор висновововує: "Альтернативність глобальної історії іншим історичним дисциплінам є сумнівною. Як вельми сумнівною є і здатність її окремих прихильників запропонувати сучасному світові зразки прийнятного "планетарного мислення" і "універсальних моральних цінностей" [8, с. 20].

Становлення напряму глобальної історіїі має власне проблемне поле, оприявнене низкою дискусійних або нечітко окреслених позицій щодо предмету й методу, змісту основних категорій, цілей і завдань, джерел з напряму глобальних досліджень тощо. За всієї альтернативності тлумачень, підходів і оцінок, варто зважати й на те, що глобальна історія проходить лише становлення як інноваційна дисципліна. Відтак слабо окресленим видається предметне поле глобальної історії як інноваційної дисципліни; увиразнення останньої в дисциплінарній матриці історичних наук. Потребує детального вивчення питання методології досліджень у цій парадигмі. Зокрема, П. Меннінг новий напрям світової історії визначив як "науково-гуманітарний" (scientific cultural) і пов'язав його з освоєнням неархівних джерел і методів еволюційної біології, екології, палеонтології, археології та хімії [32, p. 36]. Застосування варіативного інструментарію багатьох наук до проблемного поля глобальної історії сприятиме передусім напрацюванню теоретичних проблем.

Серед актуальних завдань – визначення статусу глобальної історії та її змістового навантаження; приведення термінологічного ряду предмету в певну систему; пошук відповідного інструментарію й розробка методологічної матриці, адже методи та методологія дослідження є основою об'єктивного наукового аналізу. З огляду на міждисциплінарність глобальної історії виникає необхідність відповідного увиразнення і визначення пріоритетних підходів до вивчення проблем, процесів і явищ. Вагомою видається потреба вироблення й формування мови міждисциплінарного спілкування, розробка й уточнення ключових понять і категорій, обговорення комплексності нової дисципліни тощо.

У контексті розвитку цього напряму виникає низка інших запитань. Як змінюється статус історії в системі наукових дисциплін і яке місце вона займає в ієрархії цінностей сучасної культури? Що відбувається з функціями історичного знання в умовах поглиблення соціальних трансформацій й прискорення глобалізаційних процесів? Як не втратити особливостей розвитку історії як науки в потоці міждисциплінарних включень? та ін.

Попри все, не виникає сумнівів у потребі долучення до опанування новим напрямом – глобальною історією, не лише на рівні "культурного запозичення" (Е. Доманська) світових надбань, а й активного включення в обговорення міждисциплінарного напряму.

Список використаних джерел

1. *Воробьева О. В.* Истории историографии конца XVIII – начала XXI в. в свете книги Г. Иггерса и Э. Вана "Глобальная история современной историографии" // Диалог со временем. 2011. Вып. 37. С. 45–65. 2. *Ионов И. Н.* Глобальная история и изучение прошлого России // Общественные науки и современность. 2011. № 5. С. 139–153. 3. *Ионов И. Н.* Новая глобальная история и постколониальный дискурс // История и современность. 2009. № 2. С. 33–60. 4. *Ким О. В.*, Маловичко С. И. Глобальная история // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. М.: Аквилон, 2014. 576 с. (Образы истории: изд. с 2004 г. / Отв. ред. серии Л. П. Репина). С. 79–81. 5. *Костов С. В.* Отечественная социальная история: вопросы историографии и методологии. URL: http: www.kostov.ru/Works%20on%20History%20in%20Russian/Russian%20Socia 6. *Мегилл А.* Историческая эпистемология. М.: "Канон+" РОИИ "Реабилитация", 2007. 479 с. 7. *Междисциплинарные* подходы к изучению прошлого: до и после "постмодерна" / Отв. ред. Л. П. Репина. М., 2005. 8. *Мотенко Я. В.* Глобальна історія як альтернатива історії національній // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я. 2017. Ч. IV. С. 20. 9. *Репина Л. П.* Всемирная история как история глобальная // Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век: Матер. междунар. науч. конф. М.: ИВИ РАН, 2008. С. 177–179. 10. *Репина Л. П.* Интегративные исследовательские стратегии в современной исторической науке // Запад-Россия-Восток в исторической науке XXI века: Матер. междунар. конф. в честь 100-летия СГУ (Саратов, 14–16 мая 2009 г.): В 2 Ч. / Под общ. ред. Ю. В. Варфоломеева и Л. Н. Черновой. Саратов: ИЦ "Наука", 2010. Ч. 1. С. 8–19. 11. *Репина Л. П.* Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и исследовательская практика. М., 2011. 12. *Репина Л. П.* Новые исследовательские стратегии в российской и мировой историографии. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. 32 с. (Серия WP6 "Гуманитарные исследования"). – Препринт WP6/2008/06. 13. *Самойленко Н.* XXII Міжнародний конгрес історичних наук // Україна модерна.URL: http://uamoderna.com/event/22-congress-historical-sciences. 14. *Стельмах С.* Південна Європа через призму транснаціональної і глобальної історії // Європейські історичні студії. 2017. № 8. С. 286–291. 15. *Шестова Т. Л.* Истоки и перспективы глобальной истории // Универсальная и глобальная история: Эволюция вселенной, земли, жизни и общества / ред. Гринин Л. Е., Ильин И. В., Коротаев А. В. Волгоград, 2012. С. 77–82. 16. *Across* Cultural Borders. Historiography in a Global Perspective / Eds. E. Fuchs, B. Stuchtey. Lanham, 2002. 17. *AHR* Conversation: On Transnational History: Participants: C. A. Bayly, S. Beckert, M. Connelly, I. Hofmeyr, W. Kozol, P. Seed // The American Historical Review. 2006. Vol. 111. No. 5. P. 1441–1464. 18. *Austin G.* Global History and Economic History: a view of the L.S.E. experience in research and graduate teaching // Global Practice in World History: Advances Worldwide/ Ed. Patrick Manning. Princeton: Markus Weiner, 2007. P. 99–111. 19. *Bentley J. H.* Cross-Cultural Interaction and Periodization in World History // American Historical Review. 1996. Vol. 101. № 3. P. 749–770. 20. *Bentley J. H.* The New World History // A Companion to Western

Historical Thought / Ed. by Lloyd Kramer and Sarah Maza. Maiden, MA, 2002. P. 393–416. 21. *Bentley*, Jerry H. World History // A Global Encyclopedia of Historical Writing / Ed. By Daniel Woolf. New York, 1998. P. 968–970. 22. *Between* National Histories and Global History / Ed. by S. Tønneson et al. Helsingfors, 1997. 23. *Sachsenmaier D.* Global History and Critiques of Western Perspectives // Comparative Education. Vol. 42. No. 3. August 2006. P. 451–470. 24. *Conrad S.* What is Global History. Oxford, 2016. 299 p. 25. *Fait O. K.* Global History, Cultural Encounters and Images // Between National Histories and Global History. Heisingfors, 1997. 26. *Geyer M.*, Bright Ch. World History in a Global Age // American Historical Review. 1995. Vol. 100. № 4. P. 1034–1060; 27. *Global* History: Interactions between the Universal and Local. Basingstoke, 2006. 28. *Haines B. H.* The Contradiction of World History (Paper presented at New England Regional World History Association conference, April 23, 1994) // http:www.hartford-hwp.com/archives/10/039.html 29. *Iriye Akira.* Global and transnational history: the past, present, and future. Basingstoke, 2013. 88 p. 30. *Journal* of Global History [Електронна версія]. Режим доступу: https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-global-history/all-issues 31. *Kossock M.* From Universal to Global History // Conceptualizing Global History / Ed. by B. Mazlish, R. Buultjens. Boulder, 1993. P. 93–112. 32. *Manning*, Patrick. Navigating World History: Historians Create a Global Past. New York, 2003. 33. *Mazlish B.* Comparing Global History to World History // Journal of Interdisciplinary History. 1998. Vol. 28. № 3. P. 385–396. 34. *Mazlish B.* The New Global History. NY., 2006. 35. *O'Brien P.* K. Historical Traditions and Modern Imperatives for the Restoration of Global History // Journal of Global History. 2006. Vol. 1. № 1. P. 3–39. 36. *Perspectives* on Global History: Concepts and Methodology: a) Is Universal History Possible; b) Cultural Encounters Between the Continents Over the Centuries // Proceedings Acts. 19th International Congress of Historical Sciences. Oslo, 2000. P. 3–52. 37. *Sachsenmaier D.* Global Perspektives on Global Histrory. Theories and Approaches in a Connected Word. Camdridge, 2011. 331 p. 38. *Sachsenmaier D.* World History as Ecumenical History? // Journal of World History. 2007. Vol. 18. № 4. P. 465–490. 39. *What* is History Now? / Ed. by D. Cannadine. Chippenham and Eastbourne, 2002. 40. *World* and Global History. First European Congress. Pre-Program. Leipzig, 2005. 43 p.

Алла Киридон

ГЛОБАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ КАК НАПРАВЛЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ XXI ВЕКА

В статье автор рассматривает сущность и специфику нового направления исторических исследований XXI века – глобальной истории, реконструирует ее эпистемологические поле, обнаруживает предпосылки междисциплинарного синтеза на основе модификации ее теоретического пространства.

Ключевые слова: исторические исследования, глобальная история, XXI век, инновационная дисциплина, статус истории, современное познание.

Alla Kyrydon

GLOBAL HISTORY AS A DIRECTION OF HISTORICAL STUDIES OF THE 21ST CENTURY

In the article the author considers the essence and specificity of a new direction of historical research of the 21st century – global history, reconstructs its epistemological field, identifies the preconditions for interdisciplinary synthesis on the basis of modification of its theoretical space.

Keywords: historical research, global history, the 21st century, innovative discipline, status of history, modern cognition.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930 (447)

Ярослав Калакура

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У статті розглядається сутність концептуалізації історичної науки як одного із засобів оновлення її методологічного інструментарію, наповнення новим змістом понятійно-категоріального апарату історичного пізнання. Показано особливості удосконалення терміносистеми української історіографії в контексті сучасних глобалізаційних, інтеграційних та комунікаційних процесів. Висловлено низку рекомендацій щодо уніфікації та раціонального застосування термінів історичної науки в освітній, науково-дослідницькій та просвітницькій діяльності.

Ключові слова: методологія, концепт, концепція, концептуалізація, історична наука, українська історіографія, термінологічна система, наукова проблема.

Українське і зарубіжне наукознавство виявляють дедалі більший інтерес до концептуалізації (категоризації) як природничих, так і гуманітарних галузей знань. Наука загалом і кожна її галузь, зокрема історична, має свій категоріально-понятійний апарат, за допомогою якого вона здійснює відповідне пізнання, нарощує і реалізує свій інтелектуальний потенціал. У контексті цивілізаційного розуміння історії, глобалізації та інформатизації сучасного світу помітної актуальності набуває універсалізація термінів, яка відбувається, головним чином, у рамках англійського лінгвістичного простору. При цьому цей процес носить двоїстий характер: економіка, політика, Інтернет, комунікації руйнують кордони, а люди не хочуть втрачати відчуття своєї соціокультурної самобутності, окремішності та приналежності до певної ідентичності, що веде до посилення синдрому локалізації та самозбереження. Враховуючи ці тенденції, національні історіографії уважно відстежують зміни і термінологічних системах і відшліфовують свій власний комунікативний апарат у межах національної лінгвістики під кутом зору концептуалізації національної історичної науки. Особливості історичного минулого і пограничний характер української цивілізації призвели до того, що в нашій науковій лексиці побутують сліди німецького, польського, російського, угорського, румунського, французького та інших впливів, не кажучи вже про концепти давньогрецького та латинського походження. Низка аспектів цієї залежності базується на постколоніальному і посткомуністичному синдромі нашого суспільства, на залишках провінціалізму та комплексу меншовартості.

Актуальність означеної проблеми зумовлюється декількома чинниками. По-перше, дедалі більшою присутністю української історіографії в європейському і світовому історіографічному просторі, посиленням взаємовпливів вітчизняної та всесвітньої історії, що робить необхідним осучаснення і оновлення категоріального апарату, очищення від застарілих концептів, уніфікації і раціонального застосування в дослідницькій та педагогічній діяльності на тлі

парадигми лінгвістичного повороту і “нової історичної науки”. По-друге, недостатньою опрацьованістю методологічного інструментарію продукування, модернізації і застосування концептів історичної наук, очищення їх від сугубо ідеологічної термінології, успадкованої з часів комуністичного режиму. На це цілком справедливо вказала І. Колесник, монографія якої [16] стала першим в Україні системним дослідженням концептуальної історії української історіографії. В ньому, з одного боку підведено підсумки концептуального осмислення українського історіографічного процесу, а з другого, окреслено вузькі місця і перспективи у цій сфері. Однак, це настільки широка проблема, що потребує подальшого дослідження. По-третє, недостатньо з’ясованим залишається сутність самого поняття “концептуалізація”, його подвійний зміст, аналіз наявних відмінностей, що в свою чергу диктує осучаснення всієї терміносистеми української історіографії. І, по-четверте, концептуалізація історіографії має дидактичний вимір, позаяк у сфері освіти задіяний найбільший людський потенціал істориків, а навчальні підручники і посібники, педагогічний процес є найширшим споживачем наукових напрацювань стосовно понятійно-термінологічного апарату історії.

Метою пропонованої статті є з’ясування сутності концептуалізації історичної науки як закономірного процесу визначення її концептів, тобто термінів і понять, осмислення системи когнітивних ознак, насамперед категоріально-понятійних, їх значення в інтелектуальній, дослідницькій і педагогічній діяльності, аналіз збереженості у суспільній свідомості, в пам’яті людей, в їх рефлексійній практиці певної інформації у форматі того чи іншого поняття, здатності відрізняти його від інших, осучаснювати цей апарат, поповнювати новою інформацією, очищати від застарілих уявлень. Ставлячи таку мету, виходимо з того, що будь-який пізнавальний процес, включаючи історичний, історіографічний, джерелознавчий, здійснюється, передусім, у форматі певних понять і суджень, які виражаються словами-термінами. У кожному науковому чи терміні закладений певна сукупність або фрагмент знань про більш широкі явища і процеси пізнавальної (когнітивної) діяльності. Не випадково, що ще в першій половині ХУІІ ст. видатний французький філософ, математик і фізик Рене Декарт у праці “Роздуми про методи” закликав: уточнюйте значення слів і ви позбавите світ половини його непорозумінь [4, с. 17–18]. Через 200 років подібну думку ще чіткіше висловив Г. В. Ф. Гегель: категорії – це розумові форми осягнення дійсності, До слова, Гегелю належить й сама категорія “історія понять”. У наукознавстві поняття і категорії фігурують як“сходинки” проникнення мислення в сутність речей[1, с. 67], концепти, тобто смислове значення тих чи інших понять або термінів.

Історією понять займається спеціальна історична дисципліна – “концептуальна історія”, сформована в 1960–1970-х рр. у рамках Кембриджської наукової школи, з якою і пов’язують цей досить поширений напрям історіографії в англо-германському просторі. Ця дисципліна трактує поняття і терміни як ключові маркери історичного пізнання. Якщо ж мова йде про методологічні засади концептуалізації історичної науки, то маються на увазі способи виведення, формулювання та інституціалізація її категоріального апарату загалом, включаючи й сугубо історіографічні. Процес виведення понять ґрунтується на історіографічній практиці і включає декілька етапів: спостереження, узагальнення, обдумування, абстрагування і, нарешті, формулювання відповідного концепту, тобто його смислу. Найголовніший смисловий зміст цих понять і термінів закріплюється в мові відповідним терміном – словом чи словосполученням. Терміни тієї чи іншої галузі знань і складають її категоріальний інструментарій як скелет науки. Сам цей процес прийнято називати категоризацією науки, як метод віднесення об’єкту пізнання

до певного класу, в якості якого виступають адекватні категорії, відбиваючи найбільш суттєві взаємини тих чи інших галузей знань і пізнавальної діяльності. Зокрема, сформовані та інституційовані концепти історичної науки інтегруються в наукову, педагогічну і суспільну лексику, стають елементом термінологічної системи та комунікацій.

Видається доцільним, принаймні стисло, нагадати історіографію самої концептуалізації української історіографії. Методологічні засади цієї проблеми тривалий час залишалися за межами наукового осмислення, не дивлячись на давню традицію, започатковану В. Антоновичем, І. Франком, М. Грушевським, Д. Дорошенком, В. Крип'якевичем, М. Марченком, Ф. П. Шевченком та ін., завдяки їх добрій обізнаності із західноєвропейською наукою. У радянську добу концептуальна історія піддавалась критиці за буржуазний конструктивізм, хоча деякі загальновідомі терміни потрапили до УРЕ, РЕІУ, правда, з відповідною партійно-класовою інтерпретацією. Тільки з відновленням незалежності України увага до концептів помітно зросла на фоні підвищення інтересу до історіографії. На початок і середину 1990-х рр. припадає й відродження в університетах, зокрема, Київському, Львівському, Одеському, Дніпропетровському, Запорізькому, Харківському, Черкаському, Чернівецькому, Прикарпатському та ін., лекційних курсів із загальної та української історіографії, усунення суттєвих прогалин у цій царині, поява ґрунтовних праць історіографічного та методологічного характеру Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, І. Колесник, В. Масненка та ін. [3; 6; 7; 17; 18]. Закладене в ті роки підґрунтя історіографічних сдудій позитивно відбилося на подальшому опрацюванні теорії і методології історіорафії [2; 8; 20] .

Автору статті в процесі створення курсу лекцій "Українська історіографія" [14] доводилось звертатися до "Енциклопедії українознавства", часопису "Український історик", до невідомих у нас "Огляду української історіографії" Д. Дорошенка, праць Д. Багалія, М. Грушевського, замовчуваного посібника М. Марченка, студій діаспорних істориків, зокрема Л. Винара, І. Витановича, І. Кревецького, Б. Крупницького, О. Оглоблина, О. Пріцака, С. Лисяка-Рудницького та ін. Позитивну роль відіграла участь у підготовці нових навчальних посібників, зокрема довідника "Джерелознавство історії України", двох видань підручника "Історичне джерелознавство"[5, 12], першого довідника "Історична наука: термінологічний і понятійний довідник [10]. Вже маючи певний досвід, вдалося підготувати посібники з методології українознавства та історіографії, в яких значне місце посіли й питання професійної термінології історика та історіографа [13, с. 15]. Помітним явищем українського термінознавства стали підготовка і вихід "Енциклопедії історії України", публікації в її 3-му томі статті С. Стельмаха "Історія понять" [19, с. 620], а також оприлюднення в Харкові першого в Україні "Історіографічного словника" [11] . –

Аналізуючи історіографію концептуальної історії, її методологічних аспектів, не можна не виокремити персональну роль професора Ірини Колесник у дослідженні цієї проблеми. У 2003 р. вона започаткувала роботу постійно діючого міжвідомчого методологічного семінару в Інституті історії України, виступила ініціатором заснування альманаху "Ейдос" з питань методології. У його 5-му випуску за 2011 р. була вміщена її стаття "Українська історіографія як історія понять". Відтоді питання концептуалізації історії та історіографії набувають системного розгляду на методологічних семінарах, у дискусіях, обговореннях, публікаціях. І ось у 2013–2014 р. побачили світ дві знакових праці: вже згадана монографія І. Колесник "Українська історіографія: концептуальна історія" [16] та "Історична наука в термінах і поняттях", підготовлена вченими історичного факультету під керівництвом В. Ф. Колесника та Т. В. Орлової [9]. В

останній фігурує більше 30 термінів історичної науки, включаючи виокремлення теоретичних засад її категорій, написаних автором цієї статті.

У книзі І. Колесник проаналізовано розвиток лексичного потенціалу і терміносистеми української історіографії з часів модерну до сучасності, а тому цілком природно, що її працю з інтересом зустріли викладачі вищої школи, які ведуть навчальні курси з української й зарубіжної історіографій, а також студенти, маґістранти та аспіранти, котрі дуже часто наштовхуються на понятійно-термінологічну плутанину, відчувають дефіцит навчальної літератури теоретичного характеру**.** Авторка навела обширний логеум (тобто словник), який включає 35 базових понять як із теорії, так й історії історичної науки. До нього увійшли такі ключові поняття, як "історіографія", "методологія", "наукова революція", "рефлексивна модель історіографії", "стиль наукового мислення", "ідентичність", "історична пам'ять", "історична свідомість", "ментальність", "наративна філософія історії", "постмодернізм", "мережева модель науки", "міждисциплінарність", "кар'єра історика", "ментальне картографування" та ін. На відміну від уже існуючих енциклопедичних видань, різного роду словників та довідників, І. Колесник розглянула терміни та поняття як окремі об'єкти дослідження, котрі перебувають у взаємодії та утворюють предметне поле всієї терміносистеми історіографії. Концептуальна історіографія постає як наслідок трансформації простого історіописання в спеціальну дисципліну аж до перетворення її на теорію та методологію історичної науки. Можна погодитись із думкою дослідниці про те, що історіографія не лише споживач інтердисциплінарних понять, але й демонструє свою здатність продукувати та вдосконалювати власний термінологічний інструментарій.

Спираючись на ці підходи та погляди інших авторів, перейдемо до докладнішої реалізації поставленої нами мети, тобто до методології концептуалізації історичної науки та української історіографії. Нині у науковому обігу побутує не менше трьох однорідних слів: концепт, концепція, концептуалізація, які, маючи спільний корінь, наповнені різним змістом. При цьому стикаємось з прикладами змішування цих понять, насамперед "концепція" і "концепт", в усному та писемному мовленні. Розглянемо спільне і відмінне між ними з врахуванням того, що в латинській мові вони мають різний зміст.

Концепція (від лат. conceptio) – система поглядів або початкових теоретичних положень як основа дослідницького пошуку; головна ідея або ключовий задум дослідження; система доказів. Намомість, концепт (від лат. conceptus) – значення поняття, терміну, їх змістовне наповнення; спосіб збереження знань у пам'яті людини, в наукових працях, навчальній літературі; інноваційна ідея; у методології – допоміжний інструмент пізнання, системоутворюючий елемент концепції. Розмежування цих термінів має методологічне значення для прояснення сутності концептуальної історії як історії понять.

Що стосується концептуалізації історичної науки, то під нею розуміють рефлексивний процес пізнавальної діяльності історика або теоретичне визначення понять, підсумком якого є вироблення певної історичної або історіографічної концепції. У якій формі можна викласти, наприклад, сутність тієї чи іншої історіографічної концепції? Це обґрунтована на основі історіографічних фактів система поглядів або доведена точка зору у висвітленні чи оцінці певних процесів, явищ в історичній науці (наприклад, неперервність або соборність української історіографії; національно-державницький напрям в українській історичній науці та ін.).

Відштовхуючись від цих положень, можна перейти до пошуку відповіді на питання: що таке концептуальна історія? Очевидно, це ніщо інше, ніж методологічний механізм процесу формування, інституціалізації та функціонування поняттєво-термінологічного апарату історичної науки, ґенеза

його оновлення шляхом взаємодії історії з іншими сферами гуманітарного знання, як-от філософія, соціологія, культурологія, літературознавство, психологія. Концептуальна історія як історія понять відображає перебіг історичної думки, знакові віхи формування її поняттєвого інструментарію, процес взаємодії слова й терміна, поняття та пізнання. Пріоритетне місце тут посідає взаємозв'язок між словом і змістом поняття, мовою історика та його мисленням. Цілком зрозуміло, що осягнути методологію цього інструментарію не можна без праць теоретиків історичної науки нової та новітньої доби (Ж. Бодріяр, Г. Вайт, Ж. Гійому, А. Гуревич, Е. Дюркгайм, Р. Коллінз, Т. Кун, А. Меґілл, М. Фуко та ін.), без залучення спадщини фундаторів української історіографії – В. Антоновича, М. Андрусяка, Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Брайчевського, Л. Винара, І. Вітановича, Я. Дашкевича, І. Крип'якевича О. Оглоблина, Ю. Пінчука, О. Пріцака, Н. Полонської-Василенко, І. Лисяка-Рудницького, М. Марченка, Ф. Шевченка та ін. Не обійдеться і без врахування й напрацювань сучасних українських історіографів – В. Андрєєва, О. Богдашиної, В. Ващенка, В. Великочого, І. Верби, Я. Верменич, І. Гирича, В. Гоцуляка, Л. Зашкільняка, І. Колесник, А. та В. Коцурів, В. Масненка, Р. Пирога, Т. Попової, С. Посохова, В. Підгаєцького, В. Потульницького, О. Реєнта, В. Смолія, С. Стельмаха, Л. Таран, В. Тельвака, О. Удода, О. Юркової, В. Яремчука, О. Яся та ін. З огляду на сучасні інтеграційні та ґлобалізаційні тенденції, на формування глобальної історії маємо наповнювати апарат історичної науки та історіографії новим понятійно-інформаційним ресурсом, але це аж ніяк не означає відмову від використання національного потенціал мовлення і механічного перенесення в український мовний простір чужоземної термінології.

За умов глобалізації та євроінтеграції української історіографії, активізації міжнародної комунікації науковців дедалі частіше виникають труднощі з перекладом національної термінології, але й тут можна знайти вихід. Наприклад, у нашому розпорядженні є українська версія французького словникового проекту концептуальної історії "Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей", в якому зібрано терміни, словосполучення, що створюють проблеми при перекладі іншими мовами. Укладачі наголошують, на двох шляхах вирішення проблеми: а) вибрати для наукового спілкування одну домінуючу мову, скажімо, глобалізовану англо-американську систему термінів, або: б) зробити ставку на підтримку мовного плюралізму, застерігаючи кожного разу щодо змісту відмінностей. Цій меті і має прислужитися словник неперекладностей як приклад для подібної роботи в галузі історіографії. Тим більше, історична наука переживає так званий "лінґвістичний поворот", остання хвиля котрого пов'язана з апеляцією до мови історика й супроводжується утвердженням концептуальної історії як логічного продовження класичної історії та ідей нової інтелектуальної історії.

Розглянемо на основі новітньої літератури докладніше низку фахових понять історичної науки в авторській інтерпретації. Ключовими з них є концепти "Історія", "Історична наука", "Історіографія" та "Українська історіографія" та ін. Не станемо вдаватися до історії їх появи, лише нагадаємо, що на перших порах під поняттям "Історія" розуміли просту оповідь про минуле, але по мірі розвитку і професіоналізації історичних нань, вона трансформувалася в науку, цілісну ситему знань низкою підсистем, яка фахово, в хронологічній послідовності вивчає минуле людства на основі перевірених на репрезентативність і достовірність історичних джерел. Вершиною історії виступає "Історична наука". Дослідниками історії є історики, тобто особи з відповідною фаховою та методологічною підготовкою. Не можна не звернути увагу на ключові

положення цього визначення: система знань, хронологічна послідовність, достовірність джерел, фаховість історіописання.

Термін "Історіографія" тривалий час вживався для визначення звичайної історії, а історики фігурували як історіографи, згодом під ним стали розуміти сукупність праць з історії і лише з другої половини XIX ст. за цим поняттям закріпилась історія історичної науки. На нашу думку, українське наповнення змісту терміну "історіографія" необхідно виводити із понять "історична наука", "всесвітня історія" та ув'язувати з категорією "українська історія", дотримуючись філософії співвідношення цілого і частини, загального і окремого. З урахуванням такого підходу видається доцільним поділитися своєю інтерпретацією цих термінів. Розпочнемо з трактування поняття "Історична наука". Мова йде про багатогранну і динамічну систему наукових знань про історію людства та історіописання від найдавніших часів до сучасності, його досвід у взаємозв'язках з природою і суспільством. Звернімо увагу на дві новації пропонованого формулювання: а) це багатогранна і динамічна система наукових знань про історію людства та історіописання (тобто конкретна історія та історіографія); б) досвід людства у взаємозв'язках з природою і суспільством. Під людством розуміють, по-перше, частину живої природи, людське суспільство; по-друге, людство поділяється на народи, етноси, нації, раси, культурні та соціальні групи, а це означає присутність у цій спільності й українського народу.

Певної корекції з погляду структурного підходу потребує категорія "Всесвітня історія". Цілком очевидно, що йдеться про – розділ історичної науки чи галузь історичних знань, що досліджує і вивчає на основі джерел історію світового людства в цілому, загальні закономірності історичного розвитку всіх народів земної кулі, включаючи й український, їх взаємозв'язки у межах усталених хронологічних періодів – від найдавніших часів до сучасності. В цьому визначенні з урахуванням україноцентризму зроблені акценти на те, що всесвітня історія вивчає загальні закономірності історичного розвитку всіх народів земної кулі, включаючи й український.

Саме на основі такого розуміння концептів "історія", "історична наука" та "всесвітня історія" можна вийти на адекватне змістовне наповнення термінів "історіографія" та "українська історіографія". Погоджуючись в основному з існуючими їх визначеннями, напрошуються й певні уточнення. Зокрема, історіографія, – на нашу думку, – це не лише історія історичної науки, теорії і методології історії, але й спеціальна галузь світової історичної науки, яка вивчає закономірності її зародження, становлення та розвитку, аналізує найважливіші надбання істориків і виступає своєрідним ядром історичної науки, її рефлексивною складовою та формою самоусвідомлення. Історіографія відстежує, ким і як відбувається історичне пізнання, ким, як, якими методами і на яких джерелах пишеться історія, як реалізується на практиці історичний та інші дослідницькі методи. Ніхто не заперечує, що світова історіографія інтегрує надбання всіх її структурних одиниць людства, включаючи й національні сегменти, тобто й український.

На сьогодні існує декілька визначень української історіографії, проте багатьом із них бракує системного підходу. На наш погляд, дефініцій "українська історіографія" треба виводити з двох визначень: "історіографія" загалом та "українська історія". Як можна визначити українську історію? Це – невід'ємна складова світової історичної науки, яка досліджує і вивчає у тісному взаємозв'язку із зовнішнім світом на основі джерел закономірності та особливості багатовікового і багатогранного процесу ґенези українського народу, формування його етнічної території, складання ідентичності, соціально-економічного, суспільно-політичного, національно-державницького та

культурно-духовного життя. Вона включає й історію інших, насамперед великих етнічних груп, які проживають на теренах України і є її громадянами.

З таких визначень історіографії та української історії цілком логічно випливає визначення терміну "українська історіографія". Йдеться про спеціальну галузь історичної науки, яка вивчає процес формування української історичної думки, тенденції розвитку історичних знань в Україні та діаспорі, трансформації їх у науку, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, аналізує внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань як історії України, так і зарубіжної та світової історії, їх теорії і методології [16, с. 36].

Як видно із цих визначень, у них акцент зроблено на тому, що "історіографія" – не лише історія історичної науки та колективна або персоналістична біографія її творців, але й значною мірою її теорія і методологія в розвитку. Історіографія сприймається наче ядро історичної науки, її рефлексивна складова, форма самосвідомості науковців, тісно пов'язана з методологією та історіософією. Принагідно нагадаємо, що однією з новацій авторських лекційних курсів "Українська історіографія" та "Методологія історіографічного дослідження" були: а) ідея цілісності, наступності та соборності української історіографії; б) внесок українських істориків в осмислення світової та зарубіжної історії; в) спростування хибних, спотворених і сфальшованих фактів історіописання.

Розглядаючи структуру термінологічної системи історії та історіографії, можна солідаризуватися з підходами І. Колесник, яка відносить до неї три основних сегменти: а) історичні поняття; б) історіографічні концепти; в) теоретичні категорії (точніше – теоретико-методологічні). Кожен з них має національний лексичний формат, а їх системний розгляд дозволяє розкрити механізми взаємодії історіографії та історичної науки, теорії й історії науки, методології й історіософії. Контекст нашої розвідки орієнтує на висвітлення передусім термінологічного апарату "історіографії", який представлений такими ключовими поняттями як: історіографічний процес та історіографічна ситуація. Перше поняття трактується як об'єктивний, цілісний процес ґенези й розвитку історіографічного пізнання, накопичення та збагачення історичних знань, удосконалення методології історіописання. Український історіографічний процес невіддільний від світового, від історії зарубіжного світу і України, від цивілізаційних процесів, від творення культури, національної свідомості й політичної ідеології українців. Відповідно, історіографічна ситуація розглядається як фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі. Якщо для процесу (наприклад, розвиток історичних знань у козацько-гетьманську добу) характерна більша динаміка історичного пізнання, то ситуація (розгортання історичних студій в умовах хрущовської "відлиги") відбиває деяку статику обставин, властиву певному проміжку часу.

Не менш важливе значення в методологічному та термінологічному інструментарії історіографа посідають категорії "історіографічного факту" та "історіографічного джерела". Свого часу це питання добре опрацював проф. М. Я. Варшавчик, наголошуючи, що в обох випадках присутній фактор "подія", але в одному в розумінні конкретно-історичної, яка пов'язана з розвитком історичної науки, в другому – у форматі знання (поява нових наукових течій, підходів, формування наукових шкіл, вихід наукових праць, заснування історичних видань, проведення наукових форумів, ухвалення документів, присвячених розвитку історичної науки тощо, а джерелом слугуватимуть носії відомостей про ці події).

Іншими словами, поява кожної нової праці з історії, проведення наукової конференції, утворення наукової інституції, захист дисертаційного дослідження тощо – все це передусім історичні події, факти, але, з точки зору історіографії, в них закодовані певні знання або відомості про розвиток історичної науки. В

історіографічному факті концентрується конкретний результат, відповідний доробок дослідницької діяльності історика або групи істориків.

А ось відомості або знання про ці факти закодовуються в історіографічних джерелах, тобто в будь-яких носіях (писемні, усні, електронні,зображальні, речові) відомостей про постаті, інтелектуальні осередки, ключові події і явища, наукові праці, пов'язані з розвитком історичної думки, формуванням історичної свідомості [14, с.19].

В епіцентрі методології історіографічного дослідження як системи знань і умінь про його шляхи, принципи, методи та засоби пізнання перебувають осучаснені підходи до визначення його функцій,предмету і об'єкту, а також співвідношення наукової проблеми та теми. Нерідко навколо цих питань виникають гострі дискусії на засіданнях кафедр, вчених рад, особливо на захистах дисертаційних робіт. Дехто вважає, що це другорядні питання і на них не варто акцентувати увагу. З такою думкою не можна погодитись, оскільки чітке розуміння функцій історіографії, виважене і правильне визначення предмета і об'єкта забезпечує належну стратегію дослідження, застерігає науковця від розпилення уваги на другорядних питаннях, або й на таких, що не мають прямого відношення до проблеми і теми. Воно дозволяє також більш умотивовано підійти до формування джерельної бази, до відбору дослідницьких методів, до визначення мети і завдань, структури дослідження.

До функцій історіографії відносять її місію, призначення, роль, певне коло завдань і обов'язків. Головними з них є наукова або рефлексійно-пізнавальна, теретико-методологічна, критично-конструктивна або прогностична, освітня і світоглядно-виховна. Без врахування цих функцій не можна правильно визначити наукову проблему, сформулювати тему дослідження.

Що розуміють під науковою проблемою в науці загалом і в історіографії закрема ? Сам термін походить від грецького problema – перешкода. Це складне завдання або питання, яке потребує розв'язання, відповіді, вивчення, аналізу, пояснення. Проблема може уособлювати часткове знання або незнання як основу для заповнення прогалин чи пошуку нових знань. Наприклад, проблема "Історіографічний образ Української революції 1917–1921 рр." Приступаючи до її вирішення, дослідник звернеться передусім до вже наявних історіографічних студій, до аналізу конкретно-історичних праць, які вже містять певні знання, напрацьовані попередниками. В процесі ознайомлення з ними неминуче будуть виокремлені ті чи інші прогалини чи хибні твердження. Порівнюючи плюси і мінуси, дослідник кристалізує проблему і приступає до розв'язання.

Натомість, тема дослідження (від грецького thema) – це те, що поставлене в основу повного чи часткового вирішення проблеми в процесі пізнання; головна ідея задуму, дослідження, пріоритетна чи головна думка тексту [13, с.160–161]. Продовжуючи міркування стовно названої проблеми, можна сформулювати декілька підпроблем або тем, якими, зокрема, можуть бути: "Історіографія Української Центральної Ради", "Історіографічний образ Української Держави гетьмана П. Скоропадського", "Історіографія Української Народної Республіки доби Директорії", "Дослідження революції на західноукраїнських землях і утворення ЗУНР" та ін.

Висловлені тут міркування щодо концептуалізації окремих розділів української історіографії та авторське баченням означених концептів аж ніяк не претендують на їх досконалість і довершеність. У науці істина завжди в пошуку. Ось чому пропонована стаття – це сегмент дискусій, які активно, хоча не завжди плідно, ведуться упродовж останнього десятиріччя. Зазначимо лише, що до осучаснення понятійно-категоріального апарату історичної науки необхідно підходити системно, маючи, зокрема, на увазі, що з її концептами тісно

пов'язаний науковий апарат історичного джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, який має свою специфіку і вартий окремого розгляду.

У контексті постмодернізму появилися такі нові для багатьох з нас поняття, як "ґранд-наратив", у тому числі український, "наративна філософія історії", "нелінійне письмо", "дискурс", "орієнталізм" тощо, які потребують додаткового опрацювання. Сказане стосується й таких уживаних категорій як "неораціоналізм", "глобальна історія", "інтелектуальне співтовариство", "міждисциплінарність", "ментальне картографування", "кар'єра історика", "мережева модель науки", "історична пам'ять", "поворот до матеріального", "лінгвістичний поворот" та ін. Хоч більшість з них уже не є новими поняттями, але їх зміст потребує повнішої імплементації в українські практики, належного осучаснення, особливо при застосуванні в в нинішніх історіографічних реаліях.

Завершуючи, можна зробити наступні висновки: а) концептуалізація історичної науки – це відповідь на виклики сучасності, насамперед на лінгвістичний поворот і глобалізацію історії, на постмодернізм та парадигму нової історичної науки; б) концептуальна історія має методологічний вимір, оскільки дає ключ до розуміння процесу появи наукових понять як носіїв певних знань, їх оновлення, закладає основу для формування нових концептів як передумову досягнення нової якості досліджень; в) логічне застосування концептів історіографії сприяє утвердженню наукової терміносистеми історичної науки і освіти, служить засобом системного підходу до їх інтерпретації, закладає підґрунтя історико-понятійної свідомості суспільства; г) концептуалізація історичної науки створює термінологічну систему вивчення історичних дисциплін у системі освіти.

Список використаних джерел

1. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики // Энциклопедия философских наук. Том 1. М.: Мысль, 1974. 501 с.; 2. Грицак Я. Українська історіографія.1991–2001: Десятиліття змін // Україна модерна. К., Л. 2005. Ч. 9. С.43–68; 3. *Дашкевич Я.* Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні. // Україна в минулому: зб. ст. К.; Л.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1996. Вип. 8. С. 54–63; 4. *Декарт Р.* Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукування істини в науках / Перекл. В. Андрушка, С. Гатальської. К. :Тандем, 2011. 101 с.; 5. *Джерелознавство* історії України: довідник. К.: КУ ім. Т. Шевченка, ІУАД ім. М. Грушевського, 1998. 212с.; 6. *Зашкільняк Л. О.* Методологія історії: від давнини до сучасності. Л.:ЛНУ, 1999. 224 с.; 7.*Зашкільняк Л. О.* Сучасна світова історіографія: посібник. Л.: ПАІС. 312 с.; 8. *Історик* і влада / Відп. Ред. В. А. Смолій. К.: ІІУ НАН України, 2016. 543 с.; 9.*Історична* наука в термінах і поняттях / За заг. ред. Т. В. Орлової. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. 732 с.; 10. *Історична* наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн. К.:Вища школа, 2002. 281 с.; 11. *Історіографічний* словник / За ред. С. І. Посохова. Х.:ХНУ ім. В.Каразіна, 2004. 320 с.; 12. *Історичне* джерелознавство: підручник / кер. авт. кол. Я. С. Калакура. К.: Либідь, 2002. 488 с.; вид. 2-е, доп. К.: Либідь, 2017. 512 с.; 13. *Калакура Я. С.* Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібн. К.:ВПЦ "Київський університет", 2016. 319 с.; 14. *Калакура Я. С.* Українська історіографія : курс лекцій. К.: Генеза, 2002. 502 с.; вид.2-е, доп. 2012. 512 с.; 15. *Калакура Я. С.* Українознавче дослідження: теорія і методологія. Тернопіль: Джура, 2012. 292 с.; 16. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К.: ІІУ НАН України, 2013. 566 с.; 17. *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.:Генеза, 2000. 256 с. 18. *Масненко В.* Історична думка та націотворення (кінець XIX – перша третина XX ст.) К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с. ; 19.*Стельмах С.П.* Історія понять // Енциклопедія історії України. В 10 тт. Т. 3 К.: Наукова думка, 2005. 672 с.; 20. *Яремчук В.* Українська історіографія: суспільно-політична історія:посібн. Острог НУ "Острозька академія", 2017. 288 с.

Ярослав Калакура

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье рассматривается сущность концептуализации исторической науки как одного из средств обновления ее методологического инструментария, наполнения новым содержанием понятийно-категориального аппарата исторического познания. Показаны особенности усовершенствования терминосистемы украинской историографии в контексте современных глобализационных, интеграционных и коммуникационных процессов. Высказан ряд рекомендаций относительно унификации и рационального применения терминов исторической науки в образовательной, научно-исследовательской и просветительской деятельности.

Ключевые слова: методология, концепт, концепция, концептуализация, историческая наука, украинская историография, терминологическая система, научная проблема.

Yaroslav Kalakura

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE CONCEPTUALIZATION OF HISTORICAL SCIENCE

The article considers the essence of conceptualization and historical science as one of the means used for updating their methodological tools, filling with the new content of the conceptual-categorical apparatus of historical cognition. It presents the features of improving the term system of Ukrainian historiography in the context of modern globalization, integration and communication processes. The author expresses a number of recommendations on the unification and rational application of the terms of historical science in educational, research and awareness activities.

Keywords: methodology, concept, conception, conceptualization, historical science, Ukrainian historiography, terminological system, scientific problem.

УДК 94:001.8] “20”

Леонід Зашкільняк

ПРО “ВАЖКУ” ІСТОРІЮ ТА ЇЇ ПИСАННЯ (МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ)

У статті автор пропонує методологічні зауваги щодо написання т. зв. “важкої історії”, а саме, інтерпретації минулих подій та осіб, де стикаються відмінні у культурному, національному, державному, релігійному та іншому відношеннях погляди, обтяжені багатьма історичними стереотипами.

Ключові слова: “важка історія”, методологія, писання історії, “історична правда”, історичні міфи, термінологія, інтерпретація подій.

Зазвичай говориться про “важку” історію, коли вона наповнена драматичними чи навіть трагічними подіями для окремих людей, спільнот, держав. Щоправда, такою є будь-яка історія, за виключенням хіба що історії реклами і погоди, хоча і там є свої драматичні сюжети. Тому в цьому місці йдеться про написання історії, ускладненої насамперед точкою зору історика, того, хто покладає на себе обов’язок “об’єктивності” і незаангажованості. І саме тут і тоді виникають “важкі” питання перед тою особою, що береться за справу її писання.

Передусім, треба визначити, що є “історією” і як її треба писати. Перше, що приходить до голови після ознайомлення хоча б з невеликою частиною величезної літератури предмету, є думка, що історія виступає підсумком дослідницьких намірів особи в реконструюванні минулих діянь окремих людей і спільнот в найрізноманітніших галузях людських взаємин. Написання такої історії, на перший погляд, не представляє якихось спеціальних труднощів. Для цього існує досвід попередніх фахівців, джерела, методи, парадигми і все те, що напрацювало людство за багато століть зацікавлень своїм минулим. З яких би позицій не дивитись на минуле – модерних, постмодерних чи якихось інших – дослідник завжди має можливість конструювання історії і писання історичних текстів, які, що найважливіше, репрезентують його власну версію “того, що було насправді”.

Історію і творять, і пишуть Люди. Але вони не вічні й не універсальні, а їхнє життя проходить там і тоді, де вже склались певні суспільні взаємини, вони є продуктом цих стосунків, вірніше продуктом цих стосунків є їхня свідомість. І хоча більшість людей розуміє минущість всього сущого, але пам’ять, звичай і традиція міцно тримають їхню свідомість в своїх обіймах. Замість того, щоб думати в сучасних категоріях про майбутнє і з позицій майбутнього, люди постійно задивляються у минуле, мислять категоріями, нагромадженими на даний момент і дане місце. Чи це погано? Напевно ні. Просто інакше мислити не можливо. Хіба що в утопічних творах типу “фентезі”.

З другого боку, треба звернути пильну увагу на соціальну функцію історії, тобто історичного знання як такого. Тривіальним є твердження, що без історії немає Людини, немає будь-якої спільноти (community), немає народу і держави. Кожна з них – і Людина і Спільнота – творяться, ідентифікуються і шануються через свою “біографію”, тобто свою історію, якою б вона не була. Цю історію, як історичні знання і пам’ять, творять представники певної спільноти, а не абстрактні спільноти як такі. Ці творці приймають культурний багаж спільноти й її сподівання як свої власні й обґрунтовують їх в своїх історично-біографічних

конструкціях-текстах. Вони конструюють історію на матеріалі та уявленнях минулого.

Ось і виникає, і вічно виникатиме колізія між людським прагненням до кращого майбутнього і постійним шуканням його в минулому. Ця колізія неуникненна і неподоланна – просто одне минуле буде замінюватись іншим, але колізія залишатиметься. Так само, як залишатиметься вічна пізнавальна суперечність між пізнаним і пізнаваним (cogniti ve collision): пізнане вже не є тим, що представлене у знанні (perceived phenomenon is not that which is presented in knowledge).

Іншими словами, в історії завжди залишатиметься небезпека витягання з шухлядки минулого таких її моментів, котрі можуть бути інструментально використані з метою загострення згаданої колізії, або протиставлення різних "суспільних біографій". Будь-яка історія як "біографія" чи то людини чи то спільноти заснована на протиставленні "себе" та "іншого", однієї спільноти з іншою спільнотою. Іншого шляху самоідентифікації немає. З цим треба рахуватись і пам'ятати всім – і дослідникам і загалу. Бути над цією колізією не дано нікому, хто здатен до соціальної самоідентифікації (нездатні тільки психічно хворі особистості!). Історія як інструмент формування індивідуальної та соціальної свідомості залишатиметься вічним інструментом самоідентифікації. Тому з ним треба обходитись дуже обережно. І головна засада тут, як видається, одна: визнання і повага "іншого" як самого себе.

Яскравим прикладом такого інструментального використання історії є сучасні події російської агресії проти України. Російські маніпулятори пропаганди витягають з шухлядки історії елементи важкої біографії українців і намагаються показати, що ніякого українського народу не було і немає, а є тільки бандерівські "фашисти", котрі за завданням Заходу плетуть інтриги проти "великої Росії", прагнучи її знищити (!). Абсурд цих міркувань, витягнутих з нетаємних сховищ російської імперської ідеології та політики, на жаль, часом падає на благодатний ґрунт багатовікового обдурювання народів імперії саме історією.

Не менш складними залишаються проблеми інтерпретації минулого взаємин українців і поляків, зокрема в роки Другої світової війни, де обидві сторони можуть представити "тверді" аргументи своєї "правоти" і "правдивості". Дійсно, є факти знищення поляків українцями, так само як і українців поляками в роки воєнної завірюхи, є довгий перелік попередніх історичних конфліктів. Але трактувати ці конфлікти як одностороннє винищення одних другими неправомірно ні з точки зору права, ні з точки зору історії.

У таких умовах, напевно, особлива відповідальність покладається на тих, хто фахово займається продукуванням історичних схем і концепцій, на істориків. У зв'язку з цим постає логічне запитання: що можуть сказати історики, коли вони так само причетні до творення біографій своїх спільнот, а, значить, вільно чи невільно бачать минуле з позицій суб'єктності цих спільнот? Час наївної віри в те, що хтось може дійти до "історичної правди" за взірцем Леопольда фон Ранке, давно минув.

Нині ми повинні усвідомлювати, що правда є культурно-ціннісним феноменом, а значить і правда ніколи не буває одною. Тому і писання історії істориком завжди залишатиметься "важкою" працею, а творені ним історії – завжди будуть "важкими" історіями. Оскільки "правда" історика, оперта на вивченні та інтерпретації джерел, все одно буде його правдою, його культурно-ціннісним баченням минулого, але не буде "правдою" іншого історика або споживача історії, який дотримується інших культурно-ціннісних установок. Дуже влучно ще наприкінці XIX століття сказав німецький історик Гайнріх Готтгард фон Трейтчке: "Об'єктивним історик може бути тільки в одній ситуації – коли лежить у труні".

А ще гірше, коли історична "правда" історика суперечить виробленим, схваленим й усталеним у спільноті міфам і стереотипам, подолання яких може навіть підривати саму цю спільноту. Історики й вчені інших наук чудово розуміють (або вдають, що розуміють!), корисність і необхідність міфів і стереотипів у справі формування суспільної свідомості. Усвідомлюють вони також і минущість цих міфів і стереотипів. Однак їх подолання складає одну з найтрудніших проблем соціальної психології, пов'язану з інерцією людського мислення. Наука власне і є тим "терапевтом", який повинен своєчасно сигналізувати, коли історія перестає бути двигуном і перетворюється на тягар.

З нескінченної кількості прикладів тривкості міфів і стереотипів назву тільки два, важливі для розуміння сучасних подій в Україні і Центрально-Східній Європі загалом. Загальною тезою сучасної російської історіографії, що відображена у літературі та підручниках, є положення про "розширення" території Московської держави шляхом "освоєння" і "приєднання" нових земель, яке призвело до утворення Російської імперії. Однак, практично майже ніде ми не зустрінемо терміну "колоніальні завоювання", які супроводжувались підкоренням і винищенням місцевого населення. Можна поставити риторичне запитання: так що ж відбувалось у XV–XVIII століттях – освоєння і приєднання чи завоювання і використання? Відповідь лежить у рамках ціннісно-історичних категорій, які ми можемо надавати з позицій сучасності.

Те саме торкається і України, котра нібито майже "добровільно" приєдналася до Росії, а потім і СРСР у XX ст. Насправді ж йдеться не про якісь "громадянські війни чи конфлікти" XVII–XVIII ст. або 1918–1922 років вже XX ст., які є вигадкою російських пропагандистів з метою приховати справжні механізми і цілі подій, а звичайною агресію сусідньої держави проти Гетьманщини чи Української Народної Республіки. Але поширені стереотипи продовжують існувати і продовжувати руйнувати національну консолідацію українців (і не тільки їх!) на догоду імперським інтересам.

Подібний приклад стереотипізації можна навести і щодо українсько-польських стосунків. Виходячи виключно з позицій польської історичної державності сучасні польські історики значною мірою ігнорують всі українські національно-державницькі рухи, відмовляючи їм у легітимності на противагу легітимності польських Річей Посполитих. Тому й УНР, ЗУНР, а також український визвольний рух в роки Другої світової війни сприймається як щось нелегітимне, антипольське і антигуманне, зокрема в оцінці т.зв. "Волинських подій" 1943–1944 рр. Насправді, за всім цим стоїть зовсім однобічний погляд на події, в яких великодержавна позиція завжди стоїть вище, ніж національно-визвольна. А значить, у залишку маємо "більш вартісні" і "менш вартісні" народи, більш вартісні історії і менш вартісні. Чи варто сумніватися, що ці міфи перетворились на тривалі стереотипи і продовжують визначати світогляд багатьох людей, зокрема на пострадянському і посттоталітарному європейському просторі!?

З усього цього можна зробити такий висновок: "важка" історія починається там, де народжується її інтерпретація, де стикаються відмінні в культурному, соціальному, етнічному, державному та інших відношеннях погляди і світогляди, на додаток ще й обтяжені численними історичними стереотипами. Узгодження цих поглядів можливе тільки за умови визнання існування "багатьох правд", або, іншими словами – погодження з існуванням "Іншого". Це, на мою думку, найперша і найважливіша умова при писанні будь-якої "важкої" історії.

Друга важлива умова писання "важкої" історії – це критерії оцінки та інтерпретації подій та осіб минулого. Тут очевидною небезпекою є застосування до інтерпретації біжучих політичних, ідеологічних, релігійних, соціальних чи інших групових критеріїв, котрі завжди змінюють або трансформують самі події

і факти. Якщо відкинути ці групові впливи, то залишаються тільки загальногуманістичні критерії, в центрі яких є добро кожної людської одиниці і право на її існування, яке б не порушувало також права інших.

Третя умова полягає в обов'язку історика бачити всю "різноманітність" минулої дійсності, яка в принципі не зводиться і не підпорядковується одній меті й одній ідеї. Кожна епоха сповнена одиниць і груп з відмінними життєвими цілями, прагненнями і світоглядами, а також цінностями. Найрізноманітніші історичні міфи, залишаючись тривкими через інерцію людського мислення, поширювали генералізацію подій на великі людські маси – нації, держави, класи, релігії, забуваючи і нехтуючи поділами всередині цих мас. Тому історичний процес інтерпретували і продовжують інтерпретувати через ідеї і дії окремих осіб і груп, приписуючи їх великим людським спільнотам і, відповідно, покладаючи на них відповідальність за т.зв. "історію". Тому історик повинен віднайти і оцінити "авторів" ідей і дій, а не покладати всю відповідальність на цілі спільноти.

Урешті четверта, хоча й не остання умова підходу до писання "важкої" історії – термінологія. Відповідальний історик завжди повинен усвідомлювати, що термінологія певної епохи є переповнена емоційними публіцистичними метафорами, що народжуються в політичній, ідеологічній боротьбі та протистоянні. Зі зміною епохи ця термінологія перетворюється в інші форми, і тоді, скажімо, "злочинні банди" можуть трансформуватися в "загони самооборони", а звичайні "солдати удачі" перетворитись на "ополченців" і навпаки. Врахування цього вимагає від історика обережного вживання термінології, яка може відмінно інтерпретуватися іншими істориками, а також спільнотами.

Наприкінці цих коротких заміток можна ризикнути ствердити, що назагал не існує "важкої" історії. Існують тільки труднощі істориків в інтерпретації минулих подій та осіб, особливо тих, де стикаються відмінні у культурному, національному, державному, релігійному та іншому відношеннях погляди, котрі ще на додаток обтяжені багатьма історичними стереотипами І тому фаховим історикам, на яких покладена особлива відповідальність за створювані й поширювані історичні знання, варто пам'ятати про "історичність", тобто змінність їхніх власних інтерпретацій, які можуть бути цінними тільки тут і тільки до завтра. А тому їм не слід забувати просту лікарську вимогу – не нашкодь!

Леонид Зашкильняк

О "ТЯЖЕЛОЙ" ИСТОРИИ И ЕЕ НАПИСАНИЕ (МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ)

В статье автор предлагает методологические замечания по написанию т. н. "тяжелой истории", а именно, интерпретации прошлых событий и лиц, где сталкиваются отличительные в культурном, национальном, государственном, религиозном и другом отношениях взгляды, обремененные многими историческими стереотипами.

Ключевые слова: "тяжелая история", методология, написание истории, "историческая правда", исторические мифы, терминология, интерпретация событий.

Leonid Zashkilnyak

ABOUT "DIFFICULT" HISTORY AND ITS WRITING (METHODOLOGICAL COMMENTS)

In the article the author suggests the methodological comments on the writing of the so-called "difficult history", namely, the interpretation of the past events and people who encountered different cultural, national, state, religious and other attitudes, encumbered by many historical stereotypes.

Keywords: "difficult history", methodology, writing of history, "historical truth", historical myths, terminology, interpretation of events.

УДК 93/94 (062.552)] (048.8)

Андрій Мартинов, Тетяна Савчин

ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ МІЖНАРОДНОГО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ “УКРАЇНА–ЄВРОПА–СВІТ” (ДО ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ)

У статті розглядаються тематична спрямованість, концептуальні підходи авторів міжнародного збірника наукових праць за десять років його видання від 2008 до 2018.

Ключові слова: огляд публікацій, Україна, Європа, Світ.

Минуле присутнє в сучасному. Його зміст стає результатом суб’єктивного оцінювання. Сучасне історичне мислення різних вітчизняних дослідників представлено на сторінках часопису “Україна–Європа–Світ”. Огляд публікацій є наслідком суб’єктивного сприйняття і тлумачення. Комплекс публікацій є віддзеркаленням сучасної історичної свідомості авторів, тобто їхніх ментальних, соціальних, когнітивних, естетичних, моральних, свідомих і несвідомих інтелектуальних операцій. Досвід, опрацьований історичною свідомістю, базисно має аспект сучасного й майбутнього. Зважаючи на це, часопис “Україна–Європа–Світ”, завдяки зусиллям ініціаторів організації його видання, орієнтується на висвітлення фундаментальних проблем вітчизняної і всесвітньої історії.

За роки видання склалася в основному структура рубрик, ретельно підібрано фаховий авторський колектив. У кожному номері видання друкуються провідні вітчизняні історики та представлені перші наукові розвідки молодих вчених. Такий гармонійний баланс між сучасним і майбутнім вітчизняної науки є, на нашу думку, фірмовою ознакою рецензованого видання.

Від перших номерів часопису помітне місце на його сторінках займає історія найближчого західного сусіда України – Польщі. Зокрема, доктор історичних наук, професор Л. М. Алексієвець детально описала зовнішньополітичні і внутрішньополітичні чинники становлення незалежної Польщі після 1918 року [1–7]. Зважаючи на часті запеклі “війни пам’яті” між історичними свідомостями українського і польського суспільств, звертають на себе увагу статті, присвячені воєнній історії українсько-польських відносин. Поворотному моменту в історії становлення незалежної Польщі – “диву на Віслі”, зокрема, присвячена стаття Миколи Литвина [8, с. 81–89]. Леонід Зашкільняк висвітлив особливості українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939– 1944 рр., який трансформування у фактично неоголошену війну між двома народами [9, с. 89–96]. На не випадковість причин такого розвитку подій звертають увагу, аналізуючи становище українців в Другій Речі Посполитій та політику польського уряду щодо українців Галичини напередодні Другої світової війни Іван Зуляк і Наталя Романишин [10, с. 133–147; 11, с. 222–230]. Ігор Ільюшин показав особливості спроб пошуку українсько-польського порозуміння в 1940–1941 роках [12, с. 96–106]. Попри трагічне кровопролиття з обох сторін, спроби знайти компроміс між українським і польським підпілля, як показала у своїй статті Тетяна Гонтар, тривали фактично до 1946 року [13, с. 147–151]. Глибокі ментальні відмінності між двома народами на джерел мемуарів польських авторів першої половини ХУІІ століття показані у статті Івана Ярмошика [14,

с. 267–277]. Думаючи над перспективою українсько-польських відносин у інтегрованій Європі, варто звернути увагу на статтю Володимира Ганського, присвячену такій цікавій темі, як розвиток міжнародного туризму у Другій Речі Посполитій [15, с. 115–127]. Виправдано оптимістичною є стаття Вікторії Гевко, присвячена досвіду українсько-польського співробітництва в контексті проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 року одночасно в Україні і Польщі [16, с. 106–112].

Спільним витокам української і польської історії, так само й історії багатьох народів, які до 1918 р. були у складі Австро-Угорської монархії, присвячена стаття доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Степана Віднянського [17, с. 33–47]. Цей знаний фахівець також висвітлив особливості становлення у міжвоєнний період суб'єктності Закарпаття [18, с. 111–127]. Актуальною з огляду на сучасні етнополітичні тенденції в Центральній Європі та Україні є стаття Георгія Кожелянко, присвячена політичному русинству [19, с. 30–39]. Знаходимо на сторінках часопису "Україна – Європа – Світ" також статті, присвячені проблемам збереження національної культурної ідентичності за доби глобалізації та про цивілізаційний вимір української ідентичності [20, с. 101–110; 21, с. 12–30].

Традиційною та змістовною є рубрика журналу "Україна–Європа–Світ", присвячена історії і сучасним тенденціям розвитку зовнішньої політики України. Зокрема, Микола Алексієвець і Ярослав Секо висвітлили вплив цивілізаційного фактору на еволюцію зовнішньої політики України періоду незалежності [22, с. 11–24]. У своїй статті Юрій Макар показав, яким чином видозмінювалась політика Євросоюзу щодо України [23, с. 63–67]. Російська агресія проти України внесла корективи до змісту цієї рубрики журналу. Зокрема, Степан Прийдун звернувся до аналізу змісту Будапештського меморандуму 1994 р. та його впливу на перебування України в так званій "сірій зоні" безпеки в Європи [24, с. 106–115]. Відомі вітчизняні дипломати Людмила Чекаленко і В'ячеслав Ціватий у написаній у співавторстві статті підвели попередні підсумки 25 років розвитку вітчизняної дипломатії після проголошення 1991 р. незалежності України [25, с. 94–99]. В свою чергу Ірина Смільська проаналізувала історіографічний доробок висвітлення процесу співпраці України та ООН у проведенні миротворчих місій [26, с. 296–305]. На фоні російської агресії проти України відпала сама собою тактика багатовекторної орієнтації зовнішньої політики України [27, с. 34–50]. Звичайно, редакція журналу приділяє увагу залученню до номерів часопису публікацій, присвячених не лише сьогоднішнім проблемам вітчизняної зовнішньої політики, а й її недавньому минулому. Зокрема, у серії статей Ігор Дацків висвітлив питання розвитку відносин України з Франції та України з Великою Британією за часів національно-визвольних змагань України [28, с. 152–163; 29, с. 194–205]. В свою чергу В'ячеслав Ціватий у своїй статті показав, яким чином формувався образ України та українців в європейських світоглядних, політико-дипломатичних і протокольно-етикетних практиках доби раннього модерного часу (XVI–XVIII ст.) [30, с. 100–108].

У серії статей Оксани Валіон детально висвітлені перипетії соціально-економічного розвитку Білорусі від кінця 1980-х років і до першого десятиліття XXI століття [31–38].

Традиційно широко на сторінках окремих номерів журналу представлена проблематика історії міжнародних відносин. Наприклад, Сергій Троян у своїй статті показав вплив Гельголанд – Занзібарського договору 1890 на еволюцію німецького суспільства та появу у німецькій громадській думці тенденцій до порозуміння з Великою Британією [39, с. 136–144].

Ярослав Секо показав глибоке історичне коріння сербсько-албанських протиріч, які склалися навколо Косового [40, с. 161–170; 41, с. 210–223]. Солідно представлено проблематику дослідження двосторонніх відносин України з різними країни світу. Зокрема, Оксана Валіон у своїй статті розглянула науково-технічне українсько-німецьке співробітництво на сучасному етапі [42, с. 170–178]. Олена Цуп прослідкувала за особливостями формування системи двостороннього співробітництва між Україною і Чеською Республікою на початку 90-х рр. XX століття [43, с. 178–189].

Однією із найбільш гострих проблем сучасних міжнародних відносин є питання розмивання національної ідентичності під впливом процесу глобалізації та інтенсифікації процесів міграції. Реагуючи на ці тенденції, Василь Кремень у своїй статті проаналізував питання особливостей формування та реалізації державної гуманітарної політики України в добу глобалізації [44, с. 18–24]. Окремі аспекти міграційних проблем Євросоюзу у серії статей висвітлила Леся Костюк [45, с. 58–63; 46, с. 187–194; 47, с. 164–170].

Тематика внутрішньополітичного та зовнішньополітичного розвитку країн-членів Євросоюзу такою детально представлена у публікаціях журналу "Україна –Європа–Світ". Зокрема, Андрій Грубінко висвітлив питання європейської політики Великої Британії у контексті розкладу партійно-політичних сил [48, с. 159–166]. З огляду на досвід Іспанії у просуванні державного бренду країни на міжнародній арені, цей досвід може бути використаний Україною, як переконливо доводить у своїй статті Любава Матлай [49, с, 154–160]. Наталія Чорна показала особливості польського досвіду європейської інтеграції та їхній вплив на еволюцію польсько-українських відносин [50, с. 166–172; 51, с. 92–98]. У своїй статті Теофіл Рендюк показав особливості функціонування механізмів українсько-румунського співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин [52, с. 201–210]. Віра Бурдяк висвітлила особливості вступу Болгарії до Євросоюзу [53, с. 23–34].

На подальше розширення у наступних номерах журналу заслуговує проблематика американістики. Спорадично американістика представлена у окремих номер часопису. Зокрема, Катаржина Жилинська висвітлила історію Популістської (народної) партії США [54, с. 180–187].

Також на більш детальне представлення заслуговує проблематика сходознавства у всіх його аспектах. Попри це побажання, зауважимо, що звертає на себе увагу низка наукових розвідок, присвячених, зокрема, особливостям такої події як "арабська весна" 2011 року [55, с. 139–145]. У серії статей Тетяни Лахманюк розглянуто особливості українсько-іранських, українсько-афганських та українсько-єгипетських відносин [56, с. 202–208; 57, с. 125–131; 58, с. 134–144].

На подальше представлення на сторінках журналу заслуговує тематика українсько-російських відносин у всіх їх аспектах. Зокрема, Степан Новінчук розглянув актуальне питання оцінки Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ 1997 року [59, с. 103–113]. Як певні анонси щодо подальшого розвитку проблематики китаїстики та американістики у журналі "Україна–Європа–Світ" можна вважати статті Людмили Чекаленко щодо ролі Центральної Азії у реалізації китайської торговельної стратегії нового великого шовкового шляху та статтю Тетяни Орлової щодо аналізу президентських виборів 2016 року у США з точки зору історії ментальностей [60, с. 148–167; 61, с. 157–170].

Особливо ґрунтовно та різноманітно на сторінках журналу "Україна–Європа–Світ" представлено різні питання розвитку методології історії, різні аспекти історіографії та джерелознавства.

Василь Ткаченко по-новому розглянув традиційну проблему відносності історичної істини та її залежності від часово-просторового континууму [62, с. 239–248]. Ірина Скальська запропонувала оригінальні методологічні підходи до дослідження проблеми ролі еліт у історичному процесі [63, с. 256–260]. Ярослава Верменич розглянула різні концептуальні підходи до висвітлення макрорівня, середнього рівня і мікрорівня в процесі історичних досліджень [64, с. 282–288]. У серії статей Олег Горенко поставив актуальну проблему довіри до історичного знання до умов тотальної деконструкції, запропонованої постмодерним. Відповіддю історичної науки на ці тенденції може стати поглиблення міждисциплінарних досліджень [65, с. 180–194; 66, с. 207–221; 67, с. 225–244].

Знаний вітчизняний історіограф Ярослав Калакура у опублікованих на сторінках часопису "Україна–Європа–Світ" статтях висвітлив питання класифікації джерел з всесвітньої історії, поставив питання подолання стереотипів радянської історіографії, закликав винести уроки з історіографічних студій Михайла Грушевського, розглянув особливості конструювання образу ворога як інструменту пропагандистського маніпулювання [68–73].

Петро Брицький висвітлив питання представлення України та українського народу у публікаціях британських вчених та мандрівників XVIII–XIX століть [74, с. 234–241]. Леонід Зашкільняк опублікував у часописі "Україна–Європа–Світ" статтю, присвячену висвітленню у вітчизняній історіографії історії Речі Посполитої обох народів [75, с. 240–257]. Микола Литвин показав досягнення польської історіографії у дослідженні мети, засобів і наслідків політики СРСР на Західній Україні напередодні Другої світової війни [76, с. 214–221]. Роман Грицьків проаналізував особливості висвітлення у сучасній польські історіографії після 1989 р. історії Української Повстанської Армії [77, с. 221–229].

Ірина Боровська у своїй статті висвітлила деякі тенденції розвитку історіографії дослідження процесу об'єднання Німеччини в 1989–1990 роках [78, с. 229–235]. Історіографію питання впливу інтеграції Польщі до ЄС і НАТО на українсько-польські відносини у своїй статті висвітлила Наталія Чорна [79, с. 250–257; 80, с. 253–264]. Ольга Надирова зосередилась на висвітленні історіографічного доробку дослідження процесу збереження історичної спадщини у Франції [81, с. 259–269]. Юрій Чаїнський у своїй статті розглянув історіографічний доробок британської та французької історичної науки щодо політики цих країн стосовно формування територіальних меж Польщі у 1918–1923 роках [82, с. 385–390]. Леся Алексієвець та Ярослав Калакура висвітлили актуальне питання цивілізаційних засад вітчизняної історіографії [83, с. 233–246]. Марія Юрчак у своїй статті висвітлила тенденції аналізу відносин України та ЄС у зарубіжній історіографії [84, с. 316–332]. Також звертає на себе увагу статтю Леоніда Зашкільняка, присвячена адаптації вітчизняної української історіографії до викликів XXI століття [85, с. 283–293].

Там, де історичне пізнання вкорінене в колективній і культурній пам'яті, там спостерігаємо феномен раціонального формування історичного змісту. Тому у методологічному розділі публікацій журналу "Україна–Європа–Світ" привертають увагу наукові розвідки, присвячені феномену історичної колективної та індивідуальної пам'яті. Існують три рівні пам'яті: по-перше, це офіційно задекларована у формі колективної пам'яті, по-друге, групова історична пам'ять, носії якої ідентифікують себе з певними соціальними прошарками, по-третє, індивідуальна пам'ять. Найбільший дисонанс спостерігається між індивідуальною та колективною моделями історичної пам'яті. Індивідуальна пам'ять ґрунтується на особистих враженнях, досвіді та переживаннях. Колективна історична пам'ять є продуктом цілеспрямованих зусиль державних установ [86, с. 156–160]. На сторінках часопису публікувалися серія статей Алли

Киридон, які присвячені варіативності визначень концепту “історична пам’ять”, проблемі професійної історіографії та колективної пам’яті, ролі історика в культурній топографії пам’яті, мові як коду соціальної пам’яті, тенденціям становлення пам’ятезнавчих студій в Україні, особливостям політики пам’яті в умовах демократії [87–94].

У контексті пам’яті про Другу світову війну висвітлено особливості польсько-німецького пам’яттєвого дискурсу (Сергій Троян), проаналізовано польсько-українське минуле в матеріалах Польського інституту національної пам’яті (Ігор Ільюшин), пам’яті про депортації українців у Польщі, висвітлено роль історичної пам’яті у легітимізації та делегітимації в суспільстві [95–102].

У рубриці Дискусії висвітлюються цікаві широкому загалу теми. Стартувала ця рубрика з концептуальної статті члена-кореспондента НАН України Степана Віднянського, присвячена проблеми висвітлення історії України в контексті всесвітньої історії [103, с. 257–270]. У серії статей Василь Ткаченко розглянув проблему приватизації Росією минулого Давньої Русі [104, с. 106–115; 105, с. 149–168]. У контексті конспірологічних дискусій з приводу ролі “світового уряду” Василь Ткаченко розглянув цей концепт з точки зору тенденції до глобального політичного пробудження у різних куточках земної кулі [106, с. 70–103].

Російська агресія проти України 2013–2018 рр. стимулювала появу статей, присвячених висвітленню концепту “гібридної війни”, ролі геополітики на сучасному етапі історії міжнародних відносин, використання Росією проти України концепту “русского мира” [107; 108, с. 100–134; 109, с. 23–49].

Михайло Юрій і Леся Алексієвець звернули увагу на важливість використання в історії макроконцепцій понять менталітет і цивілізація [110, с. 221–230]. Актуалізував дискусію щодо ролі Міжнародного валютного фонду в Україні Трохим Ковальчук [111, с. 230–240]. Висловимо сподівання, що наступні номери видання “Україна–Європа–Світ” також приділятимуть увагу різним науковим дискусіям, які наближають наукову спільноту до істини.

З педагогічної точки зору цікавою є рубрика видання “Методика викладання всесвітньої історії”. Сергій Троян започаткував її програмною статтею, присвяченою викладанню міжнародних відносин у шкільному курсі сучасної історії [112, с. 278–293]. Олексій Сухий висвітлив основні напрями сучасної історичної науки в Україні [113, с. 24–35]. Володимир Кравець висвітлив актуальні проблеми та завдання вищої школи у контексті закону України “Про вищу освіту” [114, с. 15–28]. Зазначена рубрика також заслуговує на продовження у нових номерах часопису.

Науково-популяризаторський зміст має рубрика Біографістика. Зокрема, у рецензованих номерах часопису “Україна–Європа–Світ” звертають на себе увагу повідомлення про Івана Горбачевського, Богдана Лепкого, Миколу Чубатого, Мирона Кордубу, О. Кандибу-Ольжича, Кирила Студинського (№1), Петра Могилу, Кирила Трильовського, Ольгу Жуковську (№2), Михайла Сперанського, Михайла Левицького (№4), Михайла Грушевського, Тараса Шевченка (№5), Лоренцо Валли, В. Бобринського, Г. Шарпака (№5, том 2), Яна Потоцького, В. Гнатюка, І. Гавдиди (№6–7), Юліана Романчука, М. Качковського (№8), М. Драй-Хмари, В. Старосольського, А. Кримського, Й. Сліпого (№9), В. Старосольського (№10), Т. Карлейла (№11), Івана Лисяка-Рудницького (№14). Утім, у подальшому хотілося б бачити більш ґрунтовні розвідки у галузі біографістики, наприклад, такі як стаття Ігоря Дацківа, присвячена ролі В’ячеслава Липинського у розвитку вітчизняної дипломатії [115, с. 378–387]. Безперечне історіографічне значення має також традиційна рубрика журналу “Україна–Європа–Світ” під назвою “Огляди, рецензії, публікації молодих вчених”.

Таким чином, рецензоване видання успішно виконує ексклюзивну функцію поєднання органічного, а не штучного, наукових праць із вітчизняної історії, всесвітньої історії у різних її відгалуженнях, методології історії, історіографії та джерелознавства. Зважаючи на таку різноманітність охоплених наукових тем гуманітарістики, на велику повагу заслуговує робота головного редактора та всього редакторського і авторського колективу, чия спільна робота робить видання актуальним, змістовним і цікавим широкому науковому загалу і читачам, які тільки цікавляться історичними питаннями. Зважаючи на це, хочеться побажати усім причетним до видання журналу творчого натхнення, наукового довголіття та успіхів у всіх добрих починаннях.

Список використаних джерел

1. *Леся* Алексієвець. Зовнішньополітичні чинники становлення польської державності та визначення її кордонів у 1918–1923 рр. // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 27–48. 2. *Леся* Алексієвець. Прийняття Конституції 1921 р. у контексті утвердження парламентсько-демократичного устрою Другої Речі Посполитої // Україна–Європа–Світ. 2008. С. 62–77. 3. *Леся* Алексієвець. Парламентські вибори 1922 та особливості діяльності сейму й сенату першого скликання II Речі Посполитої // Україна–Європа–Світ. 2010. №4. С. 119–135. 4. *Леся* Алексієвець, *Інна Кватира*. Основні тенденції відбудови та розвитку промисловості Другої Речі Посполитої 1918–1939 // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 171–179. 5. *Леся* Алексієвець. Освітній чинник у контексті польського національно-державного відродження (1918–1926) // Україна–Європа–Світ. 2011. №8. С. 115–120. 6. *Леонід* Зашкільняк. Галичина на ментальних мапах українців XIX – початку XX ст. // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 94–106. 7. *Микола* Литвин. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. як конфлікт історичної пам'яті // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 106–112. 8. *Микола* Литвин. "Чудо" під Варшавою чи Замостям? // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 81–89. 9. *Леонід* Зашкільняк. Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? // Україна–Європа–Світ. 2008. С. 89–96. 10. *Іван* Зуляк. Українці в Другій Речі Посполитій // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 133–147. 11. *Наталя* Романишин. Політика польського уряду щодо українців Галичини напередодні Другої світової війни // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 222–230. 12. *Ігор* Ільюшин. Польська проблема в державотворчій діяльності ОУН та пошуки українсько-польського порозуміння в 1940–1941 рр. // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 96–106. 13. *Тетяна* Гонтар. Спроби порозуміння між українським та польським підпіллям у 1943–1946 роках // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 147–151. 14. *Іван* Ярмошик. Історія України в мемуарах польських авторів першої половини XVII ст. // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 267–277. 15. *Володимир* Ганський. Міжнародний туризм та його інституціоналізація у міжнародних відносинах 1920–1930-х рр. (на прикладі II Речі Посполитої) // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 115–127. 16. *Вікторія* Гевко. Українсько-польське співробітництво в контексті проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 // Україна–Європа–Світ. 2012. №9. С. 106–112. 17. *Степан* Віднянський. Розпад Австро-Угорської монархії і утворення національних держав // Україна–Європа–Світ. 2009. №2. С. 33–47. 18. *Степан* Віднянський. Закарпаття: від "землі без імені" до власної держави – Карпатської України // Україна–Європа–Світ. 2014. №13. С. 111–127. 19. *Георгій* Кожелянко. Політичний русінізм і політичне русинство в західноукраїнському регіоні: історія та сучасні тенденції // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 30–39. 20. *Сергій* Кармалюк, Галина Чайка. Національна і культурна ідентичність в умовах глобалізації // Україна–Європа–Світ. 2010. №4. С. 101–110. 21. *Олександр* Удод, Михайло Юрій. Цивілізаційний вимір України між Сходом і Заходом // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 12–30. 22. *Микола* Алексієвець, Ярослав Секо. Цивілізаційні аспекти еволюції зовнішньої політики в період незалежності // Україна–Європа–Світ. 2009. №3. С. 11–24. 23. *Юрій* Макар. Східне партнерство – видозміна Європейської політики сусідства // Україна–Європа–Світ. 2010. №4. С. 63–77. 24. *Степан* Прийдун. Будапештський меморандум в контексті ядерного роззброєння України // Україна–Європа–Світ. 2016. №17. С. 106–115. 25. *Людмила* Чекаленко, В'ячеслав Ціватий. Українській дипломатії 25 років буття // Україна–Європа–Світ. 2016. №18. С. 94–99. 26. *Ірина* Смільська. Співпраця України та ООН у миротворчій діяльності (1992–2014): історіографія проблеми // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 296–305. 27. *Микола* Алексієвець, Ярослав Секо. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності // Україна–Європа–Світ. 2016. №17.

С. 34–50. 28. *Ігор* Дацків. Еволюція українсько-французьких відносин в умовах української революції // Україна–Європа–Світ. 2014. №13. С. 152–163. 29. *Ігор* Дацків. Україна у зовнішній політиці Великої Британії в добу національно-визвольних змагань (1917–1921) // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 194–205. 30. *В'ячеслав* Ціватий. Інституціоналізація образу українців та України в європейських світоглядних, політико-дипломатичних і протокольно-етикетних практиках доби раннього модерного часу (XVI–XVIII ст.) // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 100–108. 31. *Оксана* Валіон. Білоруський шлях розвитку: соціально-економічний аспект (друга половина 80-х – початок 90-х рр. XX століття) // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 192–201. 32. *Оксана* Валіон. Трансформація білоруської економічної моделі у 2001–2005 рр.: перехід до стійкого економічного зростання // Україна–Європа–Світ. 2012. №9. С. 121–132. 33. *Оксана* Валіон. Проблеми модернізації економіки Білорусі впродовж 2006–2010 рр. у контексті тенденцій світового економічного розвитку // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 208–222. 34. *Оксана* Валіон. Пріоритетні напрямки соціальної політики Республіки Білорусь 2006–2010 роки // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 150–161. 35. *Оксана* Валіон. Інвестиційна політика Республіки Білорусь у 2000–2010-х рр. // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 205–214. 36. *Оксана* Валіон. Промислова політика Республіки Білорусь у кінці XX – на поч. XXI століття // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 144–154. 37. *Степан* Василишин. Тенденції та проблеми економічної співпраці України і Республіки Білорусь у нових геополітичних умовах (2005–2009 рр.) // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 108–115. 38. *Оксана* Валіон. Вплив глобалізації на економіку Республіки Білорусь на сучасному етапі // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 194–203. 39. *Сергій* Троян. Гельголанд – Занзібарський договір 1890 р. і німецьке суспільство // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 136–144. 40. *Ярослав* Секо. Сербсько-албанські відносини в Косово у період становлення комуністичного режиму в Югославії (1945–1948) // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 161–170. 41. *Ярослав* Секо. Витоки косовського конфлікту: вплив націоналізму // Україна–Європа–Світ. 2009. №3. С. 210–223. 42. *Оксана* Валіон. Співробітництво між Україною й Німеччиною в науково-технічному вимірі (90-ті рр. XX ст.) // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 170–178. 43. *Олена* Цуп. Формування системи двостороннього співробітництва між Україною і Чеською Республікою на початку 90-х рр. XX століття // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 178–189. 44. *Василь* Кремень. Україна: гуманітарна політика в добу глобалізації // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 18–24. 45. *Леся* Костюк. Міграція як глобальний виклик ЄС // Україна–Європа–Світ. 2009. №3. С. 58–63. 46. *Леся* Костюк. Міграційна політика Бельгії упродовж другої половини XX – початку XXI століття // Україна–Європа–Світ. №20. С. 187–194. 47. *Леся* Костюк. Міграційна політика Франції у другій половині XX – поч. XXI століття // Україна–Європа–Світ. 2016. №18. С. 164–170. 48. *Андрій* Грубінко. Європейська політика Великої Британії у партійно-політичному вимірі: консервативні традиції з ліберальним відтінком // Україна–Європа–Світ. 2010. №5. С. 159–166. 49. *Любава* Матлай. Теоретичні та практичні аспекти державного брендування Іспанії // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 154–160. 50. *Наталія* Чорна. Геополітичні аспекти європейської та євроатлантичної інтеграції Польща // Україна–Європа–Світ. 2010. №5. С. 166–172. 51. *Наталія* Чорна. Еволюція українсько-польських відносин після вступу Польщі в ЄС // Україна–Європа–Світ. 2012. №9. С. 92–98. 52. *Теофіл* Рендюк. Механізми українсько-румунського співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 201–210. 53. *Віра* Бурдяк. Інтеграція Республіки Болгарія до ЄС // Україна–Європа–Світ. 2012. №9. С. 23–34. 54. *Катаржина* Жилинська. Популістська (народна) партія і її функціонування під час третьої й четвертої партійних систем у США // Україна–Європа–Світ. 2012. №9. С. 180–187. 55. *Сергій* Троян. "Арабський злам" 2011 року в контексті еволюції сучасних міжнародних відносин // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 139–145. 56. *Тетяна* Лахманюк. Україна й Ісламська Республіка Іран: шляхи співробітництва // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 202–208. 57. *Тетяна* Лахманюк. Україна й Ісламська держава Афганістан: шляхи співробітництва // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 125–131. 58. *Тетяна* Лахманюк. Україна й Єгипет: особливості міждержавних двосторонніх відносин // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 134–144. 59. *Степан* Новінчук. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ 1997 р.: його оцінка по обидва боки кордону та історичне значення // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 103–113. 60. *Людмила* Чекаленко. КНР – Середня Азія: реалізація концепції економічного шовкового шляху // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 148–167. 61. *Тетяна* Орлова. Президентські вибори 2016 року в США з точки зору історії ментальностей // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 157–170. 62. *Василь* Ткаченко. Про "історичну істину" в часі і просторі // Україна–Європа–Світ. 2011. №8. С. 239–248. 63. *Ірина* Скальська. Еліта: методологія дослідження // Україна–Європа–Світ. 2012. №9. С. 256–260. 64. *Ярослава* Верменич. Макро, мезо, мікропідходи в історіографічному аналізі: концептуальний плюралізм // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 282–288. 65. *Олег* Горенко. Про

актуальність методологічного партнерства історії, філософії та правознавства // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 180–194. 66. *Олег* Горенко. Постмодерна делегітимація історичного знання і проблема довіри // Україна–Європа–Світ. 2014. №13. С. 207–221. 67. *Олег* Горенко. Стиль економічного мислення історика і прагматизація історичної свідомості // Україна–Європа–Світ. 2015. №15. С. 225–244. 68. *Ярослав* Калакура. Класифікація джерел з всесвітньої історії як дослідницький метод // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 185–198. 69. *Ярослав* Калакура. Комплекс "совковості" пострадянської історіографії // Україна–Європа–Світ. 2015. №16. Том 1. С. 143–155. 70. *Ярослав* Калакура. Історіографічні студії Михайла Грушевського: досвід і уроки // Україна–Європа–Світ. 2016. №17. С. 203–216. 71. *Ярослав* Калакура. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій історіографією та пропаганда // Україна–Європа–Світ. 2016. №18. С. 179–189. 72. *Ярослав* Калакура. Методологічні нотатки щодо співвідношення і взаємопроникнення української, зарубіжної та всесвітньої історії в контексті глобалізації // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 257–267. 73. *Ярослав* Калакура. Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 207–219. 74. *Петро* Брицький. Україна та український народ у поглядах англійських вчених мандрівників (XVIII–XIX ст.) // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 234–241. 75. *Леонід* Зашкільняк. Річ Посполита обох народів в ретроспективі української історіографії // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 240–257. 76. *Микола* Литвин. Польська історіографія про мету, засоби і наслідки політики радянізації в західних землях України (1939–1941) // Україна–Європа–Світ. 2008. С. 214–221. 77. *Роман* Грицьків. УПА у висвітленні сучасної польської історіографії: перші роки після падіння комуністичного режиму // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 221–229. 78. *Інна* Боровська. Об'єднання Німеччини 1989–1990 рр.: історіографія проблеми // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 229–235. 79. *Наталія* Чорна. Інтеграція Польщі у ЄС і НАТО та їх вплив на українсько-польські відносини: історіографія проблеми // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 250–257. 80. *Наталія* Чорна. Українсько-польські політичні відносини наприкінці 80-х – 2010 рр.: історіографічні інтерпретації // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 253–264. 81. *Ольга* Надирова. Історіографія проблеми збереження культурної спадщини Франції // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 259–269. 82. *Юрій* Чаїнський. Питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних меж Польщі у 1918–1923 роках у британській і французькій історіографіях // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 385–390. 83. *Ярослав* Калакура, Леся Алексієвець. Цивілізаційні засади української історіографії // Україна–Європа–Світ. 2014. №13. С. 233–246. 84. *Марія* Юрчак. Розвиток відносин ЄС з Україною: зарубіжна історіографія проблеми // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 316–332. 85. *Леонід* Зашкільняк. Виклики XXI ст. й сучасна українська історіографія // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 283–293. 86. *Леонід* Зашкільняк. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна–Європа–Світ. 2009. №2. – С. 156–160. 87. *Алла* Киридон. Концепт "історична пам'ять": варіативність дефініювання // Україна–Європа–Світ. 2009. №3. С. 112–117. 88. *Алла* Киридон. Професійна історіографія та колективна пам'ять: проблеми структурування простору // Україна–Європа–Світ. 2010. №4. С. 187–195. 89. *Алла* Киридон. Історик в культурній топографії пам'яті // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 82–94. 90. *Алла* Киридон. Мова як код соціальної пам'яті // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 283–290. 91. *Алла* Киридон. Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 265–274. 92. *Алла* Киридон. Політика пам'яті в Україні (1991–2015) // Україна–Європа–Світ. 2015. №15. С. 244–251. 93. *Алла* Киридон. Політика пам'яті в умовах демократії: вшанування жертв геноцидів і масових вбивств // Україна–Європа–Світ. 2016. №17. С. 216–237. 94. *Сергій* Троян, Алла Киридон. "Війна пам'яті" у вимірі інформаційного протистояння // Україна–Європа–Світ. 2016. №18. С. 40–46. 95. *Сергій* Троян. Польсько-німецький пам'яттєвий дискурс: сучасні проблеми у вимірі культури пам'яті // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 314–325. 96. *Микола* Алексієвець, Сергій Бондаренко. Друга світова війна в історичній пам'яті // Україна–Європа–Світ. 2010. №4. С. 22–27. 97. *Ігор* Ільюшин. Важке українсько-польське історичне минуле в матеріалах Польського інституту національної пам'яті // Україна–Європа–Світ. 2010. №4. С. 43–51. 98. *Тетяна* Гонтар. Депортація українців з Польщі в історичній свідомості суспільства // Україна–Європа–Світ. 2011. №5. Том 2. С. 51–56. 99. *Сергій* Троян. Сучасна реконструкція пам'яті: українсько-польські відносини у форматі історії та політики // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 277–283. 100. *Юрій* Ніколаєць. Донбас в історичній пам'яті XX століття // Україна–Європа–Світ. 2011. №6–7. С. 119–126. 101. *Ірина* Васірук. Історична пам'ять як засіб легітимації та делегітимації // Україна–Європа–Світ. 2011. №8. С. 280–285. 102. *Олександр* Удод, Михайло Юрій. Меморіалізація історії та соціокультурна травма українського народу після польсько-литовського завоювання // Україна–Європа–Світ. 2012. №9. С. 233–239.

103. *Степан* Віднянський. Спроба описання історії України в контексті всесвітньої історії // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 257–270. 104. *Василь* Ткаченко. Світо-система України – Русі // Україна–Європа–Світ. 2011. №8. С. 106–115. 105. *Василь* Ткаченко. О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности: взгляд с Украины // Україна–Європа–Світ. 2012. №10. С. 149–168. 106. *Василь* Ткаченко. "Світовий уряд" і глобальне політичне пробудження // Україна–Європа–Світ. 2013. №11. С. 70–103. 107. *Василий* Ткаченко, Николай Дорошенко. "Гибридная война": истоки и политические последствия // Україна–Європа–Світ. 2014. №13. 108. *Василий* Ткаченко, Николай Дорошенко. Распутица: возвращение геополитики // Україна–Європа–Світ. 2014. №14. С. 100–134. 109. *Василь* Ткаченко. Україна: війна і "русский мир" // Україна–Європа–Світ. 2015. №16. Том 1. С. 23–49. 110. *Михайло* Юрій, Леся Алексієвець. Менталітет і цивілізація у контексті історії // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 221–230. 111. *Трохим* Ковальчук. Міжнародний валютний фонд: фінансовий кредитор чи політико-економічний поневолювач? // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 230–240. 112. *Сергій* Троян. Програма викладання міжнародних відносин у шкільному курсі сучасної історії // Україна–Європа–Світ. 2008. №1. С. 278–293. 113. *Олексій* Сухий. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями // Україна–Європа–Світ – 2012. №10. С. 24–35. 114. *Володимир* Кравець. Актуальні проблеми та завдання вищої школи у світлі нового закону України "Про вищу освіту" // Україна–Європа–Світ. 2014. №13. С. 15–28. 115. *Ігор* Дацків. В'ячеслав Липинський біля витоків української дипломатії // Україна–Європа–Світ. 2017. №20. С. 378–387.

Андрей Мартынов, Татьяна Савчин

ОБЗОР ПУБЛИКАЦИЙ МЕЖДУНАРОДНОГО СБОРНИКА НАУЧНЫХ ТРУДОВ "УКРАИНА–ЕВРОПА–МИР" (В ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ ОСНОВАНИЯ)

В статье рассматривается тематическая направленность, концептуальные подходы авторов международного сборника научных трудов за десять лет издания с 2008 по 2017.

Ключевые слова: обзор публикаций, Украина, Европа, Мир.

Andriy Martynov, Tatiana Savchyn

THE REVIEW OF PUBLICATIONS OF THE INTERNATIONAL COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS "UKRAINE–EUROPE–WORLD" (TO THE FIRST DECADE OF FOUNDATION)

The article analyses the theme priorities, conceptual views of authors of the International Scientific Journal "Ukraine–Europe–World" from 2008 to 2017.

Keywords: review of publications, Ukraine, Europe, World.

УДК 327(477)

Леся Алексієвець, Степан Прийдун

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКО–АТЛАНТИЧНОГО ПРОЦЕСУ (1991–2015)

У статті проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження зовнішньої політики України в контексті європейсько-атлантичної інтеграції. Висвітлено значення методологічного інструментарію наукового дослідження, що забезпечує об'єктивне та цілісне осмислення реалізації європейсько-атлантичного вектору зовнішньої політики незалежної України.

Ключові слова: методологія, методи наукового дослідження, зовнішня політика, Україна, європейсько-атлантичний вектор, міжнародні відносини.

Наукове дослідження і висвітлення всього різноманіття та складників зовнішньої політики, нормативно-правових явищ, зовнішньополітичних інституцій та процесів міжнародного облаштування базуються на методології як складовій системі принципів, методів, підходів, операцій та засобів історичного аналізу. Методологія осмисленого розгляду історичної діяльності сприяє теоретичному синтезу та аналізу знань, що дозволяє перетворити певну їх суму з простого чи лише емпіричного осмисленого набору розрізнених фактів історико-політичного життя у єдину цілісну систему історичних знань.

Вибір методологічного інструментарію зумовлений потребою всебічного і неупередженого вивчення зовнішньої політики України 1991–2015 рр., з'ясування її теоретико-концептуального підґрунтя, чинників, що визначали зміст та пріоритети становлення, у тому числі в аспекті реалізації засадничих завдань у європейсько-атлантичному контексті. Одразу відзначимо, що, поділяючи думку відомого українського методолога Я. Калакури, методологічним інструментарієм наукового пізнання розуміємо усю сукупність сформованих на підставі загальної наукової практики, а також під впливом особливостей предмета дослідження, теоретико-методологічних основ, принципів, методів, прийомів, способів та засобів, що використовуються для вивчення оточуючої дійсності [8, с. 26]. Маючи в розпорядженні значний масив дослідницьких інструментів, свідомо наголосимо на виборі тих, які уможливлюють комплексне вивчення зовнішньої політики України визначеного періоду із врахуванням впливу на неї всіх взаємопов'язаних внутрішніх і зовнішніх чинників й конкретних обставин.

Зауважимо, що важливим пріоритетом методології сучасної історичної науки є підвищення науково-концептуального значення методології із врахуванням теоретичних основ дослідження проблеми, з'ясування поняттєво-категоріального апарату. В цьому зв'язку доречно передусім розглянути термінологічні питання та визначити особливості розвитку історичної науки і конкретної теми, що забезпечує ґрунтовне та об'єктивне з'ясування сутності основних тенденцій становлення і розвитку зовнішньої політики України в сучасній системі міжнародних відносин. У контексті дослідження набуває ключового значення

виявлення суті й змісту таких базових понять, як “зовнішня політика”, “міжнародні відносини”, “зовнішньополітична діяльність”, “європейсько-атлантична інтеграція”, “національні інтереси”. Підкреслимо, що досвід світового історіописання доводить наявність змін у найпоширеніших у науці історичних категорій і понять, кожне з яких раніше чи пізніше, залежно від епохи і стану суспільств, набуває особливих прикмет та змісту, витісняючи інші попередні. Варто зазначити, що зовнішню політику та пов’язані з нею відносини досліджували у теорії міжнародних відносин чи не найбільше. Проте, ще й досі поняття зовнішньої політики, як і політики загалом, залишається дискусійним. Зовнішня політика, порівняно із внутрішньою, має виразну специфіку, оскільки реалізується у міжнародному соціумі, особливості якого визначають його зміст й форми. Політична діяльність у міжнародному середовищі містить елемент випадковості та непередбачуваності.

Стрімке визнання України міжнародною спільнотою дало поштовх до ґрунтовної розробки теоретичних аспектів зовнішньої політики. Загальноприйнятими теоретичними основами зовнішньої політики України є ідеї державності, гуманізму, української традиційної філософії і менталітету українського етносу, які складають джерело доктрини, концепції та мети зовнішньої політики Української держави [14]. Теоретичною базою розуміння змісту зовнішньої політики України, її відносин на міжнародному рівні на дво- і багатосторонній основі, їхньої еволюції у нових геополітичних умовах значною мірою можуть бути праці таких відомих українських учених, як С. Віднянський [3; 4; 5], О. Івченко [7], А. Кудряченко[10], А. Зленко [6], Ю. Макар [11], С. Троян [16], Л. Чекаленко [18; 19], Г. Касьянов [9], М. Алексієвець і Я. Секо [1; 2] та ін. У них містяться цінні аналітичні матеріали щодо визначення зовнішньої політики України, її еволюції, проаналізовано основні напрямки й пріоритети зовнішньополітичної діяльності нашої держави, а також дається ґрунтовний аналіз радикальних змін у європейському геополітичному просторі зламу XX–XXI ст. Науковці пропонують новітні теоретико-методологічні підходи та інтерпретації емпіричних даних, сприяючи цим осмисленню зовнішньополітичної діяльності окремих держав, їх зовнішньої політики. Однак зауважимо, що, незважаючи на зростання в останні роки кількості наукових праць із зазначеної проблеми, в сучасній українській історіографії немає дефініції феномена зовнішньої політики. Думкою А. Суботіна, зовнішня політика – це система дій міжнародного актора, спрямована на забезпечення впливу на поведінку інших суб’єктів міжнародних відносин та пристосування до наслідків процесів міжнародної системи [12, с. 529]. Г. Удовенко, Д. Кавка, О. Черниш зазначають, що “зовнішня політика – загальний курс держав у міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими державами та інститутами відповідно до потреб, принципів і цілей її внутрішньої політики” [17, с. 222].

У сучасній теорії міжнародних відносин більшість дослідників схиляється до визначення діяльнісного характеру взаємодії внутрішньої та зовнішньої політики, конкретний стан якої, не в останню чергу, залежить від статусу суб’єкта міжнародних відносин [12, с. 529]. Натомість, загальний курс держави у сфері зовнішньої політики, за енциклопедичним визначенням, переважно розглядають як її поведінку у міжнародному середовищі, що випливає із реакції її політичного керівництва на зовнішні чи внутрішні подразники [17, с. 222]. У міжнародних відносинах держава має бути об’єктом з боку інших держав, міжнародних організацій, суспільних груп чи окремих осіб [17, с. 222]. Зовнішню політику розглядаємо як велику, складну, дипломатичну систему, котра має власну структуру. Процеси зовнішньополітичної діяльності можуть бути

підпорядковані потребам розвитку окремих країн, а також цінностям усіх країн світового співтовариства, їх безпеці й стабільності.

Здійснюючи зовнішньополітичні функції, кожна держава проводить певну політику за межами країни, у міжнародному просторі. На нашу думку, зовнішня політика – діяльність держави та інших політичних інституцій, що проводиться на міжнародній арені, а також комплекс дій, що спрямовується на встановлення і підтримку взаємин із світовим співтовариством, захист національних інтересів та поширення власного впливу на інші суб'єкти міжнародних відносин. Зовнішня політика є продовженням внутрішньої, формується на основі багатьох чинників, зумовлених географічним розташуванням, історичними зв'язками і менталітетом нації, її релігійними, моральними та світоглядними особливостями. Еволюція сучасної міжнародної системи та розвиток політичних процесів радикально трансформували середовище, в якому діють та взаємодіють окремі держави, змінюють традиційні функції самої держави, зумовлюючи її до перегляду стратегічних пріоритетів і механізмів реалізації власної зовнішньої політики. Такий методологічний підхід й методологічні твердження аргументовані численними історичними джерелами.

На рубежі XX–XXI ст., із радикальною зміною геополітичної ситуації, якісно нових форм набули міжнародні відносини. З огляду на це, слушно з'ясувати термінологічні питання щодо понять "міжнародні відносини" та "зовнішньополітична діяльність". Це дає змогу краще зрозуміти пріоритет, зміст та основні напрямки зовнішньої політики в нових історичних умовах. Категорія "міжнародні відносини" кристалізувалася шляхом абстрагування у конкретних історичних умовах, просуваючись до явної конструкції з широким спектром визначень. На думку А. Суботіна: "Міжнародні відносини – специфічна форма соціальних відносин, участь в яких відтворює міжнародну суб'єктність індивідуального чи колективного актора й головне функціонування, призначення якої полягає в реалізації цивілізаційної та антропологічної єдності людства" [13, с. 453]. А зовнішньополітичну діяльність здійснює держава у різних сферах відносин з іншими державами чи їх групами, що спрямована на забезпечення найсприятливіших умов для розвитку країни, досягнення загальної безпеки, вирішення глобальних проблем сучасності та сприяння зміцненню та прогресу світової спільноти. Складовою та невід'ємною частиною політичної діяльності держави є зовнішня політика, яка і покликана реалізовувати взаємовідносини між державами та народами на міжнародній арені. Практика сучасної зовнішньополітичної діяльності кожної країни потребує ґрунтовного опрацювання комплексу теоретичних і прикладних проблем, які пов'язані з розвитком усієї системи міжнародних відносин, з метою повного використання міжнародного становища для досягнення зовнішньополітичних цілей згідно з національними інтересами держави [17, с. 222]. Вважаємо, що національні інтереси України полягають передусім у гарантуванні суверенітету, державної незалежності, збереження територіальної цілісності та непорушності кордонів, захисту інтересів громадян держави і забезпеченні їх добробуту, розвитку добросусідніх відносин з усіма членами світової спільноти, дотримання прав міжнародного співіснування та здійснення миру й рівноправного співробітництва.

У контексті теми важливе значення має теоретико-концептуальне з'ясування такого поняття як "європейсько-атлантична інтеграція". Адже від змісту, який у нього вкладено, залежить виявлення основних тенденцій у взаєминах України на дво- і багатосторонній основі, у відносинах з ЄС та НАТО. Тож, відносини – складова частина міжнародної діяльності України як сукупність різних форм і засобів її співробітництва у всіх сферах суспільного життя. Європейсько-атлантична інтеграція – складний процес політичного, правового, економічного,

а в деяких випадках соціального та культурного зближення держав, з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам. Інтеграція є наслідком і формою прояву інтернаціоналізації та глобалізації суспільних систем, провідною тенденцією світового цивілізаційного розвитку, що прискорюються усвідомленням потреби спільного вирішення глобальних проблем сучасності, адекватної відповіді на планетарні виклики. Інтеграційні процеси відбуваються у всьому світі й відображають геополітичний аспект стосунків держав і народів. Користь європейсько-атлантичної інтеграції України, а також реалістична оцінка розвитку міграції в Європі та світі схиляють нашу державу до вибору безпосереднього зближення й інтеграції з європейськими і євроатлантичними структурами, зокрема з ЄС і НАТО.

Зауважимо, що лише системне використання теоретичних основ у поєднанні з науковою методологією забезпечує цілісне вивчення сучасної зовнішньої політики України. Теоретичний апарат розглядаємо як органічно взаємообумовлений комплекс з науковими принципами, методами та підходами у дослідженні зовнішньополітичної діяльності України на новому етапі світового розвитку. З огляду такого підходу у вивченні становлення та розвитку новітньої української зовнішньої політики застосовують основоположні принципи історичного дослідження, як історизм та об’єктивність.

Принцип історизму посідає одне з пріоритетних місць, зумовлене розумінням того, що вивчення зовнішньої політики України потребує розгляду фактів, подій та явищ в конкретно-історичній обстановці, у взаємозв’язку та взаємообумовленості з урахуванням наслідків глибоких внутрішньополітичних і геополітичних трансформацій впродовж 1991–2015 рр. На основі використання принципу історизму забезпечено показ ґенези української зовнішньої політики окресленого періоду у взаємодії з внутрішньою політикою, поєднання з потребами інтеграції до ЄС та НАТО і зовнішньополітичною кон’юнктурою, а також, наповнення її реальним змістом у контексті європейсько-атлантичної інтеграції. Дотримання принципу історизму спонукає розглядати сучасну зовнішню політику України в її еволюції у контексті якісно нової постбіполярної системи міжнародних відносин, уможливлює виокремлення в їх розвитку основних етапів й пріоритетних напрямків, розкриття змісту зовнішньополітичної діяльності України зазначеного часу. А також, узагальнити вплив внутрішніх і зовнішніх чинників та конкретних обставин на розроблення національної зовнішньої політики, її адекватну організацію у сучасних геополітичних реаліях, зокрема – на сучасний стан активної участі в процесах європейсько-атлантичної інтеграції.

Принцип об’єктивності пов’язаний з принципом історизму у висвітленні зовнішньої політики України та її діяльності на міжнародній арені. Його використання вимагає від дослідника врахування всіх внутрішніх зв’язків і відносин системи зовнішньополітичної доктрини України, факторів, що впливають на її функціонування. Принцип об’єктивності, що виходить із цивілізаційного погляду на історію як об’єктивний процес, спонукає до висвітлення у їх правдивому вигляді, без фальсифікацій, свідомих перекручень та вміщувань у заздалегідь сформовані рамки. Зумовлює вивчати сучасну зовнішню політику України у її еволюційному становленні в дискурсі європейсько-атлантичних інтеграційних процесів, при цьому визначаючи увесь спектр впливу на неї, як позитивних, так і негативних. Об’єктивність історичних знань із проблеми передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності. Подаючи аналіз трансформації зовнішньої політики у контексті європейсько-атлантичної інтеграції 1991–2015 рр. закцентуємо на об’єктивній перевірці, уточненні отриманого фактологічного матеріалу, встановленні тотожностей та відмінностей у характеристиці подій, явищ і процесів у

зовнішньополітичній діяльності України. Означений підхід забезпечує висвітлення розвитку і реалізації зовнішньої політики України у сучасній геополітичній ситуації у динаміці об'єктивного історичного поступу, виявлення пріоритетів, осмислення тенденцій та проблем у процесі їх формування на довготривалу перспективу. Йдеться про повне врахування всіх внутрішніх і зовнішніх чинників щодо України. Усвідомлення усіх аспектів дозволяє виявити пріоритети зовнішньої політики України 1991–2015 рр. в європейсько-атлантичному вимірі.

Ефективність вищезазначених наукових принципів залежить від комплексного застосування широкого спектру науково-дослідницьких методів, чільне місце серед яких займають як загальнонаукові (притаманні абсолютно всім наукам), так і спеціально-наукові чи власне історичні (характерні кільком спорідненим наукам) та конкретно-наукові або спеціальні (властиві окремим галузям наукового пізнання). Серед них окремо розглянемо ті, до яких варто, на наш погляд, найчастіше звертатися задля розв'язання науково-дослідних завдань з теми. Зауважимо, що відповідні наукові методи застосовуються, як правило, у взаємодії, оскільки, вважаємо, за умови цілісного використання можна комплексно розглянути усі аспекти становлення й розвитку зовнішньополітичної діяльності України 1991–2015 рр., виявити її певні здобутки, тенденції та перспективи в контексті новітньої системи міжнародних відносин.

В історичних дослідженнях, як і в інших науках, істотне значення мають такі загальнонаукові методи, як аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування. На всіх етапах проведення дослідження, забезпечення органічного взаємозв'язку цілого та його частин, виокремлення пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності України та визначення доцільності використання позитивних аспектів у реалізації європейсько-атлантичної інтеграції, окремих питань у здійсненні зовнішньої політики, базовий – метод аналізу і синтезу. Саме вони уможливлюють поєднати різноманітну інформацію на основі широкого використання історичних спеціальних даних та сформувати цілісну систему знань про українську зовнішню політику сучасності. Значну увагу заслуговують аналіз та синтез історичних даних та ступінь їх наукового використання.

Суттєве значення для розуміння ключових аспектів розроблення зовнішньої політики України, визначення її пріоритетних компонентів, виявлення проблем у різних напрямках реалізації, з'ясування істотних чинників впливу на прогресивний розвиток має емпірико-аналітичний розгляд основних форм й тенденцій зовнішньополітичної діяльності країни в сучасній геополітичній ситуації в контексті міжнародних викликів, охоплюючи перспективу її поглиблення до національних інтересів і цілей. У ході системного аналізу визначаються елементи подій та явищ, які досліджуються, системні зв'язки між складовими зовнішньої політики, що визначають різні функціональні дії, координацію, взаємодію, субординацію між елементами. Зовнішньополітичні явища розглядаємо як складові відособлені феномени, що мають свій склад, структуру і зміст, виконують відповідні функції в постбіполярній системі міжнародних відносин. За детального аналізу із загальної структури зовнішньої політики України виокремимо пріоритетні для цього дослідження сфери, суб'єкти і напрями. Використання методу аналізу є важливим для предметного вияву й оцінки конкретних історичних фактів і подій у процесі реалізації зовнішньополітичного курсу нашої держави, а також для ефективності механізмів міжнародної діяльності, дипломатичних та інших форм й методів реалізації зовнішньої політики в нових геополітичних реаліях. Аналітичний метод дозволяє виявити місце та роль України серед інших суб'єктів міжнародних відносин, розкрити історичну необхідність європейсько-атлантичної інтеграції України, проаналізувати форми взаємодії з країнами-

членами ЄС і НАТО, визначити основні форми дії та функціонування їх структурних частин, перетину інтересів і цілей. Саме емпіричний аналіз і синтез розкривають характерну динаміку міжнародних відносин й міждержавних зв'язків, взаємодії з різними міжнародними організаціями, а головне – якісні показники зовнішньополітичної діяльності.

З огляду проблеми виокремимо історико-генетичний метод. Завдяки йому можна послідовно висвітлити генезу політичної дійсності 1991–2015 рр. у міжнародному середовищі у взаємозв'язку з внутрішніми та зовнішніми чинниками, що визначають спрямованість розвитку зовнішньої політики України, а також у з'ясуванні та аналізі причинно-наслідкових зв'язків між подіями та явищами зовнішньополітичного розвитку, у висвітленні історичних фактів та конкретних ситуацій. Варто підкреслити, що означений науковий метод передбачає розгляд минулого з врахуванням впливу на зовнішню політику не лише об'єктивних, а й суб'єктивних чинників. Застосування історико-генетичного методу забезпечує з'ясування головних аспектів розвитку зовнішньої політики України у зв'язку з суспільно-політичною, соціально-економічною, соціокультурною та оборонно-безпековою ситуацією в державі, а також з урахуванням чинників, пов'язаних із деякими українськими і зарубіжними діячами, політиками, дипломатами.

Істотне значення для дослідження історичних подій та явищ має історико-хронологічний метод, застосування якого дає змогу розглянути їх у часовій послідовності, динаміці розвитку й з'ясувати суть та особливості головних етапів формування і розвитку зовнішньої політики України 1991–2015 рр. Вивчаючи окремі пріоритети зовнішньополітичної діяльності нашої держави, сукупність фактів і подій, через які розкривається їх сутність, цей метод дає змогу досліджувати їх з огляду на послідовність, виникнення й розвиток. Його використання розкриває внутрішній зміст зовнішньої політики на певних етапах її історичного становлення й розвитку, уможливлює дослідити історичні події і явища в цій конкретній своєрідності з урахуванням їх змін, загальних та специфічних закономірностей, що проявляються в процесі реалізації української міжнародної політики в сучасних умовах.

Загальним і обов'язковим спеціально-конкретним методом є порівняльно-історичний, який сприяє висвітленню цілісності, взаємопов'язаності, а подекуди й суперечностей у формуванні та реалізації зовнішньої політики України, орієнтуючись на пошуки в ній як спільних рис, так і відмінностей на певних етапах історичного розвитку. Компаративний метод дає можливість порівнювати за тотожними критеріями історичні ситуації й події, що мали місце в різних державах, але в один і той же час, або подій і процесів, що відбувались в одній і тій самій державі, але впродовж визначеного часового періоду, в такий спосіб віднаходити в них окремі закономірності, а також специфіку. Ігнорування порівняльного методу призводить до необ'єктивності у дослідженні важливих проблем, їх штучності та фальсифікацій.

Як засвідчує українська і зарубіжна історіографії, одним з уживаних у них є також історико-типологічний метод, спрямований на дослідження проблем за конкретними ознаками і впорядкування їх в окремі типи, простеження взаємозв'язків між фактичним унікальним та загальним типовим. Його слід використовувати для упорядкування історіографічної і джерельної бази, визначення основних пріоритетів зовнішньої політики України в нових геополітичних умовах, кожен з яких має власні сутнісні ознаки й типологічні рівні. Історико-типологічний метод забезпечує розгляд події/процесу/явища як перманентного, характерний етапам і подіям історичного розвитку. Так, аналізуючи становлення зовнішньої політики України, її європейсько-атлантичну інтеграцію, логічно виокремити певні етапи. Використання історико-

типологічного методу сприяє розумінню та узагальненню історичних подій і фактів, їх типологізації й визначенню ключових характеристик зовнішньополітичної діяльності України зазначеного періоду.

Також виокремимо важливість використання таких конкретно-історичних методів наукового пізнання, як системно-структурний і статистичний. Перший з них дає змогу визначити причинно-наслідкові зв'язки між подіями і фактами, осмислити зміст взаємодії основних частин зовнішньої політики України, їх взаємообумовленості з викликами й подіями загальної міжнародної ситуації, суттєві їх зв'язки й головні тенденції, оскільки українська міжнародна політика перебуває, як вище зазначалось, у безпосередньому зв'язку з міжнародною обстановкою. Тож дослідження власне зовнішньої політики України задля кращого її сприйняття передбачає врахування також міжнародної кон'юнктури, ситуації у міжнародному світі.

Статистичний метод забезпечує встановлення різноманітних аспектів національної зовнішньої політики завдяки використанню конкретних даних, добору й аналізу статистичної інформації, наведення кількісних показників співпраці України із зарубіжними країнами і міжнародними організаціями у різних сферах міжнародної взаємодії, з'ясування окремих етапів зовнішньополітичної діяльності України і найпріоритетніших напрямів та форм. Аналіз цифрового матеріалу сприяє формулюванню узагальнюючих висновків й положення про події і тенденції, які безпосередньо у статистиці не відображаються, а також обґрунтуванню ймовірних аспектів подальшого розвитку зовнішньої політики України в європейсько-атлантичному контексті.

Із науково-дослідницькими принципами та методами наукового пізнання органічно поєднані теоретико-методологічні підходи, які є не менш важливими у виявленні зовнішньої політики України у добу незалежності. У контексті проблеми принципово важливим серед них, безперечно, є системний підхід, який сприяє адекватній постановці проблематики, вибору шляхів і засобів розв'язання поставленої мети і завдань. Змістом системного підходу є теоретико-концептуальні уявлення про цілісність об'єктивного світу, співвідношення цілого та його органічних частин, взаємодія системи із соціумом, загальні закономірності функціонування і розвитку системи, структурованість понять системного об'єкта, активний характер діяльності суб'єктів суспільно-політичних систем. У ході системного аналізу визначаються елементи подій та явищ дослідження, специфіка їх змісту та функціонального призначення. Саме на цій основі встановлюються системні зв'язки між елементами, які визначають властиві об'єкту якості єдності й цілісності. Означений підхід уможливлює сприйняття міжнародних відносин на будь-якому рівні як цілісної системи та у розумінні взаємообумовленості її структурних елементів. Важливим є те, що з огляду на залежність зовнішньої політики України від зовнішнього і внутрішнього чинників, а також певну детермінованість щодо системи міжнародних відносин, досягнення поставлених мети й завдань видається можливим тільки за умови врахування цієї взаємообумовленості. Послуговуючись системним підходом, слід виокремити основні компоненти зовнішньої політики України і системоутворюючі зв'язки з сучасною системою міжнародних координат, означити основні напрямки зовнішньополітичної діяльності нашої держави в європейсько-атлантичному контексті, охарактеризувати їхній зміст та ключові тенденції розвитку, довести, що зовнішня політика є динамічною системою, що постійно перебуває у стані розвитку, змінюється під впливом внутрішніх та зовнішніх детермінант. Тож, зовнішня політика України впродовж 1991–2015 рр. зазнала впливу взаємопов'язаних чинників, "мозаїка" яких адаптувалась до викликів часу, як наслідок, змінилася і сама зовнішньополітична діяльність.

Розуміння динамічності зовнішньополітичного курсу України, бачення не тільки механізму функціонування міжнародної політики, а й – її розвитку, не лише тенденційність стану компонентів і структури геополітичної системи, а й тенденцій майбутнього, передбачає використання міждисциплінарного підходу. Використання праць представників інших гуманітарних наук уможливлює зосередження на дослідженні магістральних напрямів зовнішньої політики України, розгляд їх у контексті геополітичних викликів, осмислення місця держави у сучасному міжнародному просторі, їх ролі у забезпеченні європейської і євроатлантичної інтеграції, стабільності й безпеки на європейському континенті. Вивчення теми на основі міждисциплінарного підходу дає можливість здійснити цілісний аналіз зовнішньополітичної діяльності України в сучасних геополітичних реаліях. Методологічна роль міждисциплінарного підходу значно зростає, якщо він поєднується з принципами історичного аналізу подій і фактів, виступає як міждисциплінарно-історичний підхід.

Таким чином, глибоке і предметне дослідження зовнішньої політики України в європейсько-атлантичному контексті, з'ясування її сутності, основних пріоритетів та якісних характеристик, динаміки розвитку в усій багатомасштабності об'єктивної реальності світового розвитку можливе лише за умов широкого використання теоретичного та методологічного інструментарію. Повертаючись до предмета дослідження, відзначимо, що зовнішня політика України характеризується постійним генезисом, динамікою, значно зумовленими спрямованістю розвитку світового співтовариства, її зміст та характер визначаються національними інтересами. Комплексне використання теоретико-методологічних засад дозволяє всебічно розглянути проблему та забезпечити наукову достовірність отриманих результатів.

Список використаних джерел

1. *Алексієвець М.*, Секо Я. П. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 17. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 17. С. 34–49. 2. *Алексієвець М. М.*, Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 3. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 11–24. 3. *Віднянський С. В.* , Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації // Український історичний журнал. 2011. №4. С. 55–76. 4. *Віднянський С. В.*, Мартинов А. Ю. Зовнішня політика як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи реалізації // Український історичний журнал. 2001. №4. С. 41–57. 5. *Віднянський С. В.* Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 6–7. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. С. 24–38. 6. *Зленко, А.* Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму : виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті / Упоряд. К. П. Єлісєєв. К.: Преса України, 2001. 370 с. 7. *Івченко О. Г.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: "РІЦ УАННП", 1997. 688 с. 8. *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Ґенеза, 2004. 496 с. 9. *Касьянов Г.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Укр. іст. журн. 2006. №4. С. 4–15. 10. *Кудряченко А. І.* Європейський вибір України: сучасний етап реалізації курсу // Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва. Збірник наукових праць. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010, С. 76–88. 11. *Макар Ю. І.* Зовнішня політика України: наміри та реалії // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 1. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. С. 189–198. 12. *Суботін А.* Зовнішня політика України // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин ; [редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.]. Т. 1. Київ : Знання України, 2004. 760 с. 13. *Суботін А.* Міжнародні відносини // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське

видавництво, 2011. С. 453 14. *Теоретичні* засади, принципи та завдання зовнішньої політики сучасної України. URL: http://studies.in.ua/mvidn_seminar/765-zovnshnya-poltiki-derzhavi.html 15. *Тодоров І.* Методологічний вимір студіювання європейського покликання України // Зовнішні справи. 2013. №10. С. 18–21. 16. *Троян С. С.* Сучасні проблеми дослідження міжнародних відносин, зовнішньої політики та національної безпеки України // Зовнішні справи (UA Foreign Affairs). 2014. № 1. С. 6–11. 17. *Удовенко Г. П.*, Кавка Д. П., Черниш О. М. Зовнішня політика // Політологічний енциклопедичний словник / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (ред.) та ін.; НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Укр. асоціація політологів. К. Генеза, 2004. 736 с. 18. *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика України: підручник. К.: Либідь, 2006. 711 с. 19. *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика України: підручник. К.: Кондор, 2011. 290 с.

Леся Алексиевец, Степан Прийдун

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ К ЕВРОПЕЙСКО-АТЛАНТИЧЕСКОМУ ПРОЦЕССУ (1991–2015)

В статье проанализированы теоретико-методологические основы исследования внешней политики Украины в контексте европейско-атлантической интеграции. Освещено значение методологического инструментария научного исследования, которое обеспечивает объективное и целостное научное осмысление реализации европейско-атлантического вектора внешней политики независимой Украины.

Ключевые слова: методология, методы научного исследования, внешняя политика, Украина, европейско-атлантический вектор, международные отношения.

Lesya Alexievets, Stepan Pryidun

THE THEORETICAL-AND-METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE STUDY OF UKRAINE'S FOREIGN POLICY TRANSFORMATION TO THE EUROPEAN-ATLANTIC PROCESS (1991–2015)

The paper analyses the theoretical-and-methodological principles of the study of Ukraine's foreign policy in the context of the European-Atlantic integration. It highlights the significance of the methodological tools of a scientific research, which provides the objective and coherent comprehension of the realization of the European-Atlantic vector of the foreign policy of an independent Ukraine.

Keywords: methodology, methods of scientific research, foreign policy, Ukraine, European-Atlantic vector, international relations.

УДК 327(477)

Микола Алексієвець, Назар Лис

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ СПІВПРАЦІ В ОБОРОННО-БЕЗПЕКОВІЙ СФЕРІ (1991–2017)

У статті осмислено джерельний масив дослідження українсько-польського співробітництва в оборонно-безпековій галузі у сучасних умовах, подано основні групи історичних джерел із зазначеної наукової проблеми, їх аналіз.

Ключові слова: Україна, Польща, українсько-польська співпраця, оборонно-безпекова сфера.

Джерельною базою дослідження розбудови українсько-польського співробітництва в оборонно-безпековій сфері є сукупність документів і матеріалів, що містяться у бібліотеках України і Республіки Польща, а також на офіційних сайтах Президента, уряду й міністерств двох країн. Окрема частина документів зберігається у фондах архівів України і Польщі. Загалом, склались джерелознавчі основи для вивчення зазначеної наукової теми. Дослідження співпраці України і Республіки Польща в оборонно-безпековій сфері в 1991–2017 рр., як і в цілому українсько-польських відносин сучасності, передбачає використання різноманітних вітчизняних та зарубіжних джерел, переважно польських. Принагідно зауважимо, що комплексному вивченню теми сприяє критичний, неупереджений аналіз історичних джерел. Вивчаючи становлення і розвиток українсько-польських відносин у військово-політичній площині, автори намагалися охопити найширше коло усіх доступних вітчизняних і зарубіжних джерел, різноманітних за своїм походженням, інформаційним навантаженням та загальною спрямованістю у контексті проблеми.

Відтак автори вважають потрібним залучити для аналізу всю сукупність репрезентавних конкретно-історичних джерел, позначених відомостями про реальні події, явища, факти й процеси у сфері військово-технічного співробітництва України і Польщі відповідно до вимог і викликів сьогодення.

З огляду на те, що цих історичних матеріалів достатньо нагромаджено для об’єктивного й цілісного розгляду становлення й розвитку військово-політичних зв’язків між Україною і Польщею, вивчаючи тему, основним завданням є критичне тлумачення історичних фактів, їх систематизація та створення власного бачення використання на сучасній науково-методологічній основі.

Враховуючи походження, зміст та значущість інформації, усі історичні джерела можна диференціювати, умовно, на декілька груп, зокрема:

- документальні матеріали;
- офіційні промови, аналітичні матеріали громадсько-державних діячів України й Польщі;
- нормативно-правові акти, програмні та довідково-інформаційні документи органів влади України і Республіки Польща, інституційних установ Європейського Союзу, Північноатлантичного альянсу, інших міжнародних організацій;
- мемуари, спогади вищих державних посадовців, політиків і дипломатів, їхні листи, записи, кореспонденція;
- спеціальні наукові публікації українських і зарубіжних (польських) авторів;

- матеріали українських та закордонних періодичних видань;
- конкретно-соціальні та систематичні матеріали аналітичних центрів;
- довідково-енциклопедичні видання й покажчики, анотаційно-бібліографічні матеріали, рецензії;
- публіцистика й аналітично-спеціальні праці лідерів громадсько-політичних та науково-дослідницьких установ України й Польщі;
- інтернет-ресурси.

У своїй сукупності всі означені групи історичних джерел заклали добрі засади для реконструкції історичного процесу становлення й розвитку військово-політичного і військово-технічного співробітництва між обома державами, визначення його державної стратегії й техніки реалізації пріоритетних напрямів упродовж 1991–2017 рр., об'єктивного аналізу й неупередженої оцінки. Виявлена джерелознавча база уможливлює вивчення українсько-польських відносин у військово-технічній сфері означеного періоду, їх науково-теоретичне обґрунтування в контексті сучасних міжнародних викликів і ризиків. Джерельний комплекс означеної теми представлений також матеріалами академічних установ науково-дослідних інститутів, наукових семінарів, конференцій, симпозіумів, круглих столів тощо. Вивчення історичних джерел із наукової проблеми переконливо свідчить про те, що сучасні військово-політичні стосунки між Україною і Республікою Польща складають складний та багатоаспектний комплекс у контексті сучасних пріоритетів збереження миру й національної безпеки. Українсько-польське військово-політичне співробітництво є джерелом стабільності, запорукою успішного розвитку Центрально-Східної Європи.

Важливе місце у джерельному комплексі дослідження посідають офіційні документи і матеріали зовнішньополітичних відомств України та Польщі. У Галузевому державному архіві Міністерства закордонних справ України представлені міжнародні документи на рівні офіційних зносин між державами, президентами, урядами України і Польщі, що дозволяють отримати необхідну інформацію про стан і проблеми розвитку українсько-польської співпраці в оборонно-безпековій сфері окресленого періоду. Варто виокремити матеріали безпосередньо фонду "Міжнародні договори", де зберігаються документи, що становлять нормативно-правову базу двосторонніх міждержавних зв'язків, а також "Основного", в якому зосереджено попередні варіанти угод, інформаційні матеріали, одержані з дипломатичних представництв України.

Базовими документами, що складають основу для формування українсько-польських взаємин є "Декларація про основні принципи та напрямки розвитку українсько-польських відносин" [1], "Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво"[2], "Угода між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіка Польща про військове співробітництво" [3], "Угода між Україною і Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій" [4] та ін.

Особливо зауважимо, що автори наголошують на використанні нормативно-правових актів, які розміщені в Інтернет-ресурсах різного державного рівня та відомчого підпорядкування, що сприяють розкриттю становлення і розвитку військово-політичного співробітництва між Україною та Польщею у нових умовах, після вступу Республіки Польща до НАТО (1999 р.) та ЄС (2004 р.). У цьому зв'язку важливу роль у з'ясуванні окремих питань наукової теми відіграють укладені угоди й протоколи між обома державами, які дозволяють проаналізувати важливі аспекти міждержавного двостороннього співробітництва на новій нормативно-правовій основі. Серед них можна виокремити такі

наступні документи, як: “Протокол до угоди між Міністерством оборони України та Республіки Польща у повітряному просторі обох держав” [5], “Протокол про подальший розвиток співробітництва між Міністерством оборони України і Міністерством національної оборони Республіки Польща” [6], “Угода між урядом України і Республіки Польща про взаємні поставки озброєння, військової техніки та надання послуг у військово-технічних галузях” [7], “Угода про стан та перспективу співробітництва між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща” [8], “Угода між Кабінетом Міністрів України та урядом Республіки Польща про додаткові заходи зміцнення довіри та безпеки” [9], Указ президента України “Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державами” [10] та ін. Зауважимо, що практичний інтерес викликають й інші важливі документи, укладені між урядами України та Республіки Польща, які виводять взаємовідносини між обома державами на якісно новий політичний рівень та поглиблюють зв’язки двостороннього міждержавного співробітництва на сучасному етапі. Сутність, динаміку і перебіг співпраці між Україною і Польщею допомагають розкрити стенографічні звіти Верховної Ради України, документи і матеріали її комісій, зокрема комісії у закордонних справах, заяви міністрів закордонних справ, а також представників дипломатичних служб і представництв обох держав означеного часу.

Окремі документи, в яких розкриваються аспекти зовнішньої політики України і Польщі, їх співпраці в оборонно-безпековій сфері, містяться у збірниках “Офіційний вісник України”, “Відомості Верховної Ради України”, “Урядовий кур’єр”, “ Przegląd Rządowy”, “Dziennik Ustaw Rzeczy pospolitej Polskiej”, “Monitor Polski”, а також на офіційних сайтах органів державної влади. Характерні оперативним оновленням інформації та опублікування нормативних актів статистичних даних, суспільно-політичної аналітики тощо, ці сайти, без перебільшення, можна назвати значним сховищем джерел за тематикою дослідження.

Певну цінність для вивчення поставленої теми мають інтерв’ю політичних лідерів України і Польщі: очільників держав, дипломатів, міністрів закордонних справ, оборони, політиків. Інтерв’ю дають можливість простежити еволюцію ідеї щодо співробітництва двох держав, зрозуміти розбіжності у підходах до вироблення його програми і дій з її реалізації української та польської сторін. Особливу увагу складають інтерв’ю послів України в Польщі Д. Павличка, О. Ніконенка, послів Польщі в Україні Є. Бара, Є. Козакевича, М. Зюлковського; Президентів РП Л. Валенси, А. Кваснєвського, їх українських колег Л. Кравчука, Л. Кучми, П. Порошенка; міністрів закордонних справ А. Зленка, В. Бартошевського, інших високопосадовців. Принагідно зазначимо, що спогади, мемуари мають деяку тенденційність, а іноді нестачу самокритичності й схильність ідеалізувати власну поведінку, однак їх використання дає змогу виявити особливості й специфіку розвитку українсько-польського співробітництва, у т. ч. у військово-політичній сфері в сучасних історичних умовах. Видання громадсько-політичних діячів двох держав, як правило, віддзеркалювали важливі питання зовнішньої політики України і Польщі, їх взаємодії в усіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Заслуговують на увагу також офіційні виступи та промови лідерів інших зарубіжних країн, повноважних представників НАТО, ЄС та різноманітних міжнародних організацій. Їх матеріали, окрім багатого фактологічного матеріалу, привертають увагу авторськими інтерпретаціями та оцінками українсько-польської співпраці, осмисленням відносин між Україною і Польщею у процесах європейсько-атлантичної інтеграції, внеску в підтримання на Європейському

континенті безпеки й стабільності у новітній системі міжнародних відносин та облаштуванні світоустрою.

Важливою складовою джерельної бази проблеми є опубліковані збірники документів і матеріалів. На думку авторів, у контексті наукової теми виключно важливої ваги заслуговують такі видання, як "Зібрання чинних міжнародних договорів України" [11], "Україна – Польща: міждержавні документи" [12], "Україна на міжнародній арені" [13], "Міжнародні відносини України та Республіки Польща: збірник документів" [14], "Зовнішня та безпекова політика України" [15] та ін. Варто наголосити, що перелік документів, і , відповідно, їх видання, постійно поновлюється і розширюється, це дає змогу детальніше висвітлювати окремі напрямки й форми українсько-польської співпраці у військово-технічній галузі.

Окремі матеріали із запропонованої теми можна почерпнути також з періодичних видань України і Польщі. Також варто переглянути й вивчити за тематикою публіцистичні твори, опрацювання яких уможливить створення цілісного бачення співпраці між Україною і Польщею в оборонно-безпековій сфері вказаного часу, у взаємозв'язку з чинниками, що на неї впливали та спрямовували її розвиток. Українська періодика в контексті тематики репрезентована такими виданнями, як "Урядовий кур'єр", "Голос України", часописами "День", "Дзеркало тижня", "Віче", "Національна безпека та оборона", а також збірниками наукових праць "Український історичний журнал", "Історичний Журнал", "Україна–Європа–Світ" та ін. У Польщі найкориснішими матеріалами є роботи, опубліковані у газетах і журналах: "Gazeta Wyboreza", "Rzeczpospolita", "Tygodnik Powszechny", "Polityka", "Dialogi Polityczne" та ін., в яких своє бачення українсько-польських відносин висловлюють відомі політичні та громадські діячі.

Вивчаючи тему можуть бути використані статистичні, довідково-енциклопедичні видання, аналітичні спеціальні праці українських і зарубіжних (польських) авторів, численні Інтернет-ресурси, в яких вміщено й поточну інформацію про формування й розвиток українсько-польського військово-політичного співробітництва у військово-технічній галузі в сучасних історичних умовах.

Загалом, ґрунтовний джерелознавчий огляд свідчить про репрезентивність і достатню забезпеченість історичними матеріалами джерельного комплексу дослідження наукової проблеми. У поєднанні з науковими розвідками українських та польських авторів у своїй сукупності, складають наукові джерелознавчі основи для дослідження проблеми співпраці України і Польщі в оборонно-безпековій сфері означеного часу. Водночас, підкреслимо, що з огляду поповнення джерельного масиву новими матеріалами та актуальністю теми, продовження пошуків у вказаному напрямку, безперечно, є велінням часу.

Список використаних джерел

1. *Декларація* про основні принципи та напрями розвитку українсько-польських відносин // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 2. 6 арк. 2. *Договір* між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 1320. 4 арк. 3. *Угода* між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща про військове співробітництво // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 1598. 5 арк. 4. *Угода* між Україною і Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 1599. 6 арк. 5. *Протокол* до угоди між МО України та Республіки Польща у повітряному просторі обох держав // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 1577. 5 арк. 6. *Протокол*

про подальший розвиток співробітництва між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща. URL: http://zakon2.rada.gov.na /laws/show/en/616-083/. 7. *Угода* між урядом України та Республіки Польща про взаємні поставки озброєння, військової техніки та надання послуг у військово-технічній галузі // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 731. 4 арк. 8. *Угода* про стан та перспективи співробітництва між МО України та МНО Республіки Польща // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 747. 4 арк. 9. *Угода* між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про додаткові заходи зміцнення довіри та безпеки // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 147. 5 арк. 10. *Указ* президента України "Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державами" // Історико-архівне управління МЗС України. Ф.: міжнародні договори. Од. зб. 6999. 10 арк. 11. *Зібрання* чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання / За заг. ред. А. М. Зленка: В 2-х томах. Т. 1. 1990–1991 рр. К.: Вид-во "ІнЮре", 2001. 455 с. 12. *Україна* – Польща: міжнародні документи. К., 2005. 147 с. 13. *Україна* на міжнародній арені: зб. док. і мат. 1991–1995 рр. К.: Юрінком Інтер, 1998. Кн. 2. 496 с. 14. *Міжнародні* відносини України та Республіки Польща: зб. док. К., 2011. 547 с. 15. *Зовнішня* та безпекова політика України. URL: https:www.foreigpolicy.gov.ua.

Николай Алексиевец, Назар Лис

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ ОБОРОНЫ И БЕЗОПАСНОСТИ (1991–2017)

В статье проанализирован источниковедческий массив исследования украинско-польского сотрудничества в области обороны и безопасности в современных условиях, основные группы исторических источников данной научной проблемы, их интерпретация.

Ключевые слова: Украина, Польша, украинско-польское сотрудничество, сфера обороны и безопасности.

Mykola Alexiyevets, Nazar Lys

THE SOURCES OF RESEARCH OF THE UKRAINIAN-AND-POLISH COOPERATION IN THE DEFENSE-AND-SECURITY SPHERE (1991–2017)

The article analyses the source data set of the research of the Ukrainian-and-Polish cooperation in the defense-and-security sphere in modern conditions, presents the main groups of historical sources from the mentioned scientific problem and interpretes them.

Keywords: Ukraine, Poland, the Ukrainian-and-Polish cooperation, defense-and-security sphere.

УДК 94 (477)

Ірина Смільська

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ У МИРОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (1992–2014)

У статті аналізується джерелознавча база співпраці України та Організації Об'єднаних Націй, НАТО у міжнародній миротворчій діяльності; нормативно-правові засади забезпечення миротворчої діяльності України.

Ключові слова: Україна, Організація Об'єднаних Націй, нормативно-правова база, міжнародні організації, Конституція України, миротворча діяльність, миротворчі місії.

Необхідність цілісного та всебічного дослідження наукової проблеми співробітництва України та Організації Об'єднаних Націй, інших міжнародних організацій у миротворчій діяльності зазначеного періоду потребує пошуку відповідних джерелознавчих засад для новітнього бачення складної й багатоаспектної системи розбудови відносин щодо попередження та припинення воєнних конфліктів міжнародними зусиллями, зміцнення стабільності й безпеки, інтеграції України до загальноєвропейських і світових безпеко-оборонних об'єднань.

Аналіз джерелознавчого комплексу проблеми свідчить, що з активізацією відносин нашої держави з міжнародними організаціями, насамперед з ООН, прискорився процес нагромадження історичних джерел для її вивчення. Предметне їх осмислення дає змогу зробити висновок, що характер усього блоку археографічних джерел із зазначеної теми та їх науково-дослідна спрямованість репрезентують численні неопубліковані та опубліковані документи та матеріали, різні за походженням та інформаційною наповненістю, що відображають зміст, основні етапи й напрямки співпраці України та ООН у миротворчій діяльності. З огляду на це зауважимо, що археографія проблеми достатньо нагромаджена для критично-об'єктивного дослідження відносин України та ООН у нових геополітичних умовах щодо миро творчості.

Використання різноманітних історичних джерел, їх критичний та об'єктивний аналіз сприяє здійсненню комплексного дослідження наукової проблеми. Вивчаючи співпрацю України та ООН у миротворчій діяльності, слід охопити увесь доступний спектр репрезентованого кола українських і зарубіжних джерел. Із врахуванням їх походження, змісту, специфіки викладу і характеру, зважаючи на тематику науково-дослідницьких завдань, на нашу думку, варто обрати проблемно-тематичний принцип історіографічного аналізу та умовно опрацьовану джерелознавчу базу диференціювати на наступні групи: законодавчі акти України, які є правовою базою створення та розвитку ЗСУ, можливості їх участі у міжнародних миротворчих операціях; документи Міністерств оборони і закордонних справ України; міжнародні правові акти; двосторонні договори України та ООН, угоди окремих членів Організації Об'єднаних Націй з Україною; документи органів співпраці України та ООН; офіційні документи й матеріали, періодичні видання міжнародних та українських інституцій; документи й матеріали українських і зарубіжних недержавних та громадських організацій; промови діячів та функціонерів ООН, інших міжнародних організацій, книги, статті та виступи державних і політичних діячів, дипломатів; статистичні й довідкові видання; матеріали соціологічних досліджень; матеріали

вітчизняної та зарубіжної періодичної преси та інших засобів масової інформації; Інтернет-ресурси.

При підготовці дослідження аналізу потребує весь спектр нормативно-правової бази, зокрема, передусім Конституція України, Закони України, постанови Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України, Укази Президента України. Усього у процесі проведеного дослідження виявлено та опрацьовано понад 50 законодавчих актів, які стали юридичною платформою щодо залучення ЗС України до міжнародної миротворчої діяльності. Встановлено, що основу нормативно-правової бази застосування українських національних контингентів у міжнародних операціях підтримання миру і безпеки (МО ПМБ) становлять Конституція України [1], закони України "Про оборону України" [2], "Про Збройні Сили України" [3], "Про основи національної безпеки України" [4], "Про участь України в міжнародних миротворчих операціях з підтримання миру та безпеки" [5], "Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав" [6], "Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України" [7], "Про основні напрями зовнішньої політики України" [8], ін. У цих законодавчих матеріалах концептуально визначено участь України в міжнародних системах безпеки та оборони як важливий напрямок зовнішньої політики України та розглянуто одну з функцій ЗС України, а саме залучення військових підрозділів у МО ПМБ на підставі міжнародних договорів та в порядку і на умовах, визначених законодавством України. Так, у законі України "Про основи національної безпеки України" та Указі Президента України "Про воєнну доктрину України" [9], підкреслено, що миротворча діяльність розглядається як засіб створення стабільного зовнішньополітичного середовища, а також як важлива умова зміцнення глобальної та європейської системи безпеки.

Важливу частину національної нормативно-правової бази участі України в миротворчій діяльності також складають: постанови Кабінету Міністрів України від 3 липня 1992 р. №2538-XII "Про участь батальйонів Збройних Сил України в миротворчих силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії" [10], "Про забезпечення діяльності підрозділів ЗС України, які направляються до складу Миротворчих сил ООН у колишній Югославії" [11], "Про забезпечення діяльності підрозділів Збройних Сил України, направлені до складу Миротворчих Сил ООН на території Східної Славонії" [12], "Про забезпечення діяльності українських миротворчих контингентів і миротворчого персоналу в складі Місії ООН у Демократичній Республіці Конго і Тимчасових сил ООН у Лівані" [13], "Про забезпечення діяльності Українського миротворчого контингенту Місії ООН у Сьєра-Леоне" [14], "Про забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту та миротворчого персоналу, що направляється до Місії ООН у Ліберії" [15], "Про забезпечення діяльності Українського миротворчого контингенту у складі міжнародної присутності з безпеки в Косово, Союзна Республіка Югославія" [16] та ін. На сьогодні основним документом, що регламентує питання щодо підготовки національних контингентів і персоналу в ЗС України та визначає основні етапи й заходи є "Інструкція з організації участі національних контингентів (персоналу) Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки", яка введена в дію наказом МО України від 28. 12. 2011 року №840 [17]. У вищевказаних документах на основі законодавства України визначено основні питання щодо порядку підготовки національних контингентів (персоналу) для участі МО ПМБ, керівництва їх діяльністю, організації всебічного забезпечення, вивчення та впровадження миротворчого досвіду.

Активна участь України в проведенні операцій з підтримання миру й безпеки вимагає приведення нормативно-правової бази миротворчої діяльності Збройних Сил України до єдиних міжнародних вимог. До важливих джерел належать угоди, декларації, та стратегії ООН, її інституцій та інших міжнародних організацій, згідно з якими здійснюється співробітництво між Україною та Організацією Об'єднаних Націй і котрі наочно ілюструють поступ у поглибленні відносин на вимогу часу [18–24].

Історичні факти щодо характеру основних пріоритетів розгортання відносин співпраці між Україною та ООН також взято з опублікованих збірників документів і матеріалів. У контексті досліджуваної теми першочергової уваги заслуговують такі видання, як "Зібрання чинних міжнародних договорів України [25], "Україна на міжнародній арені" [26], "Зовнішня та безпекова політика України" [27], "Миротворча діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи" [28], "Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки" [29], "Миротворча та антитерористична діяльність Збройних Сил України" [30], "Міжнародна миротворча діяльність України: 10 років історичного досвіду" [31], "Уроки миротворчої діяльності та питання взаємосумісності: матеріали трьохстороннього англо-франко-українського семінару" [32].

Слід звернути увагу на те, що цінний матеріал для аналізу та перспектив у поглибленні контактів України та ООН міститься у різноманітних енциклопедично-довідкових виданнях, використання яких уможливлює узгодження понятійного та категоріального апарату наукового дослідження. Вивчення довідкових тематичних збірників і видань матеріалів, таких як "Довідник з питань міжнародного військового співробітництва" [33], "Довідник положень законодавства щодо забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту направленого до Республіки Ірак" [34], "Довідних міжнародно-правових актів щодо засад демократії і прав людини" [35], "Довідник НАТО" [36], "Діяльність Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру" [37], "Довідник міжнародно-правових актів щодо засад демократії і прав людини" [38], "Блакитні шоломи": що треба знати про миротворчі місії ООН" [38], "Миротворчі операції: Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії" [40] та ін. дозволяють якісно проаналізувати базові правові документи військового співробітництва України та ООН, ознайомитися з правовою підставою направлення миротворчого контингенту і персоналу Збройних Сил України у різні регіони під егідою ООН, простежити процес, його основні етапи співпраці з НАТО, міжнародними організаціями в сфері та підтримання миру та безпеки, розглянути операції та миротворчі місії, які проводилися в досліджуваний період, власне почерпнути з них широку інформацію ООН про повномасштабні миротворчі операції, докладні описи про політичні умови і характерні риси та особливості всіх здійснюваних ООН миротворчих операцій з підтримання миру й безпеки, зокрема, в яких брали участь миротворчі сили ЗС України.

У процесі дослідження проблеми важливого значення надається використанню українських і зарубіжних видань. У ході роботи переглянуто й використано видання майже 30 найменувань-періодичних органів державних установ України, громадсько-політичних об'єднань, що представляли різні сфери суспільно-політичного життя з огляду на тему, незалежні політичні часописи, а також офіційні видання ООН, Ради Безпеки, ОБСЄ, НАТО, в яких були подані різноманітні матеріали, фактологічний матеріал про миротворчі операції з підтримання миру й безпеки, відомості про формування миротворчих контингентів і персоналу Збройних Сил України і направлення їх та використання з попередження й припинення військових конфліктів у різних

частинах світу, охарактеризовані перспективи для зміцнення миру й безпеки у нових історичних умовах. В Україні найвартісніші, на нашу думку, роботи публікувались у центральних періодичних виданнях законодавчої та виконавчої влади “Народна армія”, “Наука і оборона”, “Військо України”, “Національна безпека й оборона”, “Стратегічна оборона”, “Урядовий кур’єр”, “Голос України”, “Віче”, “Зовнішні справи (Політика і час)”, “Людина і політика”, “Сучасність”, а також виняткової уваги заслуговують, безумовно “Український історичний журнал”, “Історичний журнал”, міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ”, в яких було опубліковано чимало спеціальних тематичних праць з проблеми. Звернення до них за умови паралельного опрацювання зарубіжних періодичних видань дає змогу комплексно проаналізувати історичні передумови формування нової системи співпраці України та ООН у миротворчій діяльності, її зміст і основні етапи, розглянути у взаємозв’язку з подіями військового характеру, еволюцію поглядів політичного керівництва на участь України в міжнародних миротворчих операціях, налагодження дружніх відносин з країнами світу, показати стан і висвітлити заходи щодо міжнародного співробітництва й участі нашої держави у становленні та розвитку світової системи колективної безпеки в новітніх умовах європейсько-світових геополітичних координат. Військова періодична преса дає можливість простежити участь окремих українських підрозділів у миротворчих місіях, ставлення військовослужбовців, широкої громадськості до створення європейської та світової системи безпеки, участь України у цих процесах.

Важливою складовою джерельної бази роботи є Інтернет-ресурси. Розраховані на масового читача відомості Інтернету швидко реагують на масового читача, а тому на момент опублікування є доволі актуальними. Саме в публіцистичних розділах віднаходимо масив оперативної інформації про співпрацю України та ООН, з іншими міжнародними організаціями у миротворчій сфері. При підготовці наукової проблеми щодо дослідження участі України у миротворчій діяльності під егідою ООН закцентуємо на значний обсяг фактологічного матеріалу як традиційних джерел, так і новітніх – сайти глобальних та регіональних інформаційних мереж. Зокрема, сайти: Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України, Міністерства закордонних справ України, Національного інституту проблем міжнародної безпеки, сайт ООН, Центру інформації та документації НАТО в Україні, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Організації Договору про колективну безпеку та ін. Зауважимо, що, використовуючи матеріали глобальних мереж, відносимось із застереженням і перевіряємо їх за допомогою інших історичних джерел.

Крім того, важливими є матеріали інтерв’ю офіційних українських і зарубіжних осіб, за участю яких відбувалися події, що аналізуються; спогади та мемуари політиків і дипломатів, статистичні матеріали, спеціальні аналітичні статті, науково-довідкові видання щодо проблем миротворчості у світі та співробітництва України та ООН у міжнародній миротворчій діяльності. Поєднання документів та різноманітних матеріалів вищих органів України й ООН значно розширює джерельну базу дослідження, а отже, допомагає уникнути однобічного висвітлення подій.

Таким чином, джерельний комплекс дослідження миротворчої діяльності України представлений сукупністю документів і матеріалів різного походженняй ваги закладає надійні підвалини для вивчення співробітництва між Україною та ООН у миротворчій діяльності у 1992–2014 рр., об’єктивного його аналізу, неупередженої оцінки та висвітлення. Водночас, варто зазначити, що з огляду на невпинне поповнення джерельної бази новими документами та матеріалами,

триваючу актуальність теми, продовження наукової праці у контексті проблеми триває.

Список використаних джерел

1. *Конституція* України від 28. 06. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141. 2. *Про* оборону України: Закон України від 06. 12. 1991р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. №9. Ст. 106. 3. *Про* Збройні Сили України: Закон України від 06. 12. 1991р. // Відомості Верховної Ради України. 1992. №9. Ст. 108. 4. *Про* основи національної безпеки України: Закон України від 19. 06. 2003р. // Відомості Верховної Ради України. 2003. №39. Ст. 351. 5. *Про* участь України в міжнародних миротворчих операціях: Закон України від 23. 04. 1992 р .// Відомості Верховної Ради України. 1992. №22–23. Ст. 202. 6. *Про* порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав: Закон України від 02. 03. 2000р. // Відомості Верховної Ради України. 2000. №19. Ст. 144. 7. *Про* Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України. Указ Президента України № 435/2009 від 15 червня 2009 року про Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435/2009. 8. *Про* основні напрями зовнішньої політики України: Закон України від 02. 07. 1993 р. // Голос України. 1993. 24 липня. 9. *Воєнна* доктрина України: Затверджена Указом Президента від 15 червня 2004 р. № 648 зі змінами, внесеними Указом від 15 липня 2004 р. // Офіційний вісник України. 2004. №30. 10. *Про* участь батальйонів Збройних Сил України в миротворчих силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії: Постанова Верховної Ради України від 03 липня 1992 р. №2538-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. №38. Ст. 564. 11. *Про* забезпечення діяльності підрозділів (двох вертолітних ескадрилей та танкової роти) Збройних Сил України, які направляються до складу Миротворчих Сил ООН у колишній Югославії: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996. №447. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/447-96-%D0%BF 12. *Про* забезпечення діяльності підрозділів Збройних Сил України, направлені до складу Миротворчих Сил ООН на території Східної Славонії: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 березня 1997 р. № 283. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/283-97-%D0%BF 13. *Про* забезпечення діяльності українських миротворчих контингентів і миротворчого персоналу в складі Місії ООН у Демократичній Республіці Конго і Тимчасових сил ООН у Лівані: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2000 р. № 1596. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1596-2000-%D0%BF 14. *Про* забезпечення діяльності Українського миротворчого контингенту Місії ООН у Сьєра-Леоне: Постанова Кабінету Міністрів України // Офіційний вісник України. 2001. №1. С.132. – 26 січня. 15. *Про* забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту та миротворчого персоналу, що направляється до Місії ООН у Ліберії: Постанова Кабінету Міністрів України // Урядовий кур'єр. 2004. №26. 25 лютого. 16. *Про* забезпечення діяльності Українського миротворчого контингенту у складі міжнародної присутності з безпеки в Косово, Союзна Республіка Югославія: Постанова Кабінету Міністрів України // Офіційний вісник України. 1999. №35. С.80. 17 вересня. 17. *Інструкція* з організації участі національних контингентів (персоналу) Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, яка введена в дію наказом МО України від 28. 12. 2011 р. №840. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/z0125-12 18. *СІПРІ*. 2006. Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Переклад з англ. / Стокгольм. міжнарод. ін.-т дослідження миру: Укр. центр. екон. і політ. дослідження ім. О. Розумкова. К.: Заповіт., 2007. 745 с. 19. *Вопросы* мира и безопасности ООН: операции ООН по поддержанию мира; введение к операциям ООН по поддержанию мира. URL: http://www.un.org/russian/peace 20. *Операции* на благо мира // Департамент общественной информации ООН. URL: http://www.un.org/russian/pko 21. *Програма* партнерство заради миру: Самміт НАТО – 94, Брюссель, 10 січня 1994р./ Офіс інформації та преси НАТО. Брюссель, Бельгія. 8 с. 22. *Резолюція* Ради Безпеки ООН №1483 від 22 травня 2003 року: Ситуація у відносинах між Іраком і Кувейтом. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N03/368/55/PDF/N0336855.pdf?OpenElement 23. *Хартія* про особливе партнерство між Україною та НАТО. К.: Прес-Центр НАТО. 1997. 15 с. 24. *Україна* в міжнародних організаціях. К., "Знання", 2007. 24 с. 25. *Зібрання* чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання / За заг. ред. А.М. Зленка: В 2-х томах. Том . 1990–1991 рр. К.: Вид-во "Ін Юре". 2001. 455с. 26. *Україна* на міжнародній арені: Зб. док. і матер. 1991 – 1995 рр.: У 2-х кн../ МЗС України; редкол. і

Г. Н. Удовенко(відп. ред.) та ін. К.: Юрінком Інтер. 1998. Кн. 496. 27. *Зовнішня* та безпекова політика України. 2001. Ч. 1: Центр миру, конвенції та зовнішньої політики України. URL: https://www/foreigpolicy.gov.ua 28. *Миротворча* діяльність Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи. Тематичні збірник. К.: ННДЦОТ і ВБ України. 2004. 286с. 29. *Миротворча* діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки. К.: Стилос, 2002. 314 с. 30. *Миротворча* та антитерористична діяльність Збройних Сил України. Тематичний збірник. К.: ННДЦ ОТ і ВЮ України. 2007. 208 с. 31. *Міжнародна* миротворча діяльність України: 10 років історичного досвіду. К.: ННДЦ ОТ і ВЮ України. 2002. 48 с. 32. *Уроки* миротворчої діяльності та питання взаємосумісності: матеріали трьохстороннього англо-франко-українського семінару (Київ 22–23 жовтня 20020, 2002. 48 с. 33. *Довідник* з питань міжнародного військового співробітництва. К.: "МП Леся", 2003. 192 с. 34. *Довідник* положень законодавства щодо забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту направленого до Республіки Ірак / під заг. ред. О. М. Собового. Київ : Юрид. департамент Міністерства оборони України, 2004. 92 с. 35. *Довідник* міжнародно-правових актів щодо засад демократії і прав людини. К.: Міністерство оборони України, 201. 344 с. 36. *Довідник* НАТО. – Brussels: NATO. Office of Information and Press, 2006. 384 с. 37. *Деятельность* организации объединенных наций. М.: Права человека, 1997. 92 с. 38. *Довідник* міжнародно-правових актів щодо засад демократії і прав людини. К. : Міністерство оборони України, 2001. 344 с. 39. *"Блакитні шоломи":* що треба знати про миротворчі місії ООН. URL: http://www.dw.com/uk/%D0%B1 40. *Матеріал* з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org

Ирина Смильская

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ БАЗА СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ В МИРОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (1992–2014)

В статье анализируется источниковедческая база сотрудничества Украины и Организации Объединенных Наций, НАТО в международной миротворческой деятельности; нормативно-правовая база обеспечения миротворческой деятельности Украины.

Ключевые слова: Украина, Организация Объединенных Наций, нормативно-правовая база, международные организации, Конституция Украины, миротворческая деятельность, миротворческие миссии.

Iryna Smilska

THE SOURCE BASIS OF THE COOPERATION OF UKRAINE AND THE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS IN THE PEACE-MAKING ACTIVITY (1992–2014)

The article analyses the source basis of the cooperation between Ukraine and the United Nations, NATO in the international peacekeeping, and the regulatory framework for peacekeeping activities of Ukraine.

Keywords: Ukraine, United Nations, normative legal base, international organizations, Ukrainian Constitution, peacekeeping, peacekeeping missions.

УДК 94 (477)

Василь Блозва

МІСЬКІ КНИГИ ТЕРНОПОЛЯ XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Представлена стаття привертає увагу до двох уцілілих міських книг Тарнополя (Тернополя) з першої половини XVIII ст., що їх автор статті віднайшов і опрацював в історичних архівах Львова і Варшави. Ці книги мають виняткове значення для вивчення історії міста.

Ключові слова: міські книги, Тарнополь, Тернопіль, маґдебурзьке право, маґістрат, лава, війт, ландвійт, бурмистр.

Вивченню і виданню джерельних комплексів до історії Тернополя пізнього Середньовіччя – ранньонового часу властиві давні традиції. Більшість давніх привілеїв тернопільських міщан опублікували ще у XIX ст. Францішек Воланьскі [1], а також Людвік Фінкель, Ян Лєнек, Юзеф Ногай, Петро Білинський і Кажімєж Ґужицкі [2]. Однак успішного продовження публікаторської і дослідницької роботи не прослідковується ані в міжвоєнний, ані в радянський період і, як це не дивно, згадані видання, досі використовуються як головний корпус джерел до трактування історії Тернополя. Тож, в даній статті переслідуємо бажання привернути увагу до ще нерозпізнаних архівних джерел, котрі можуть в майбутньому претендувати на повноцінний опис і навіть видання. Мова йде про дві міські книги Тернополя, збережені в архівних збірках Львова і Варшави, котрі, хоч і охоплюють незначний відрізок часу двох десятиліть XVIII ст., однак доносять нам цікавий і раніше невідомий матеріал.

Першим звернув увагу на міські книги Тернополя, ще на початку другої половини XIX ст., Александер Стадніцький, який стверджував, що тернопільські акти міської лави 1738–1748 років були зархівізовані в Бібліотеці Баворовських (Biblioteka Baworowskich) [3]. Військові події двох світових війн, мабуть, поділили раніше цілісну збірку, а можливо, і зменшили. Одна з книг опинилася у складі фонду “Акти Маґістрату міста Тернополя” (1730–1803) в Центральному Державному Історичному Архіві України у Львові (далі ЦДІАЛ) [4], друга потрапила до Варшави, де спочатку зберігалася в Бібліотеці Народовій (Biblioteka Narodowa), а від 1952 р. – у складі фонду під назвою “Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich” в Головному архіві давніх актів (далі AGAD), що у Варшаві, під сигнатурою 268 (стара сигнатура IB A. 3, 625) [5].

Міська книга з AGAD представляє собою окремий фоліант, складений із 87 аркушів. Додатково в книзі вільно знаходиться одна картка – лист до ландвійта в справі побиття дівчини. Справи, збережені в цій книзі, датовані 1738–1743 роками. Натомість, найстарший запис у міській книзі Тернополя, котра зберігається в ЦДІАУЛ, зроблено 27 листопада 1730 р., а останні датовані 1748 роком.

Більшість записів у книгах, про які йдеться, зроблені міським писарем Михайлом Завадовським. Усі вони розміщені як на аверсній, так і на реверсній, стороні аркушів формату А4, написані латинським шрифтом, польською мовою, однак зі значним вкрапленням регіональних українських особливостей. Міські книги велися у формі протоколу, на що вказує деяка неохайність і надзвичайно вільний характер запису. В книгах не дотримано хронологічного порядку, причиною чого могла бути легковажність міського писаря, можливе було також, що писар спочатку заповнював відповідну кількість складок аркушів (секстернів)

і тільки пізніше картки зшивалися у єдину книгу, після чого і могла з'явитися хронологічна непослідовність.

Одразу ж слід підкреслити, що зміст записів відображає головним чином повноваження війта і його лавничого уряду. Це, здебільшого, цивільні записи, котрі стосуються продажу будинків, ланів, городів, сінокосів. В декількох випадках появляються записи щодо справ опіки і успадкування (наприклад заповіти багатих міщан). Завдяки записам в міській книзі, міщанські справи і транзакції ставали легітимними. Багатством описової інформації тішать нас реєстри нерухомого і рухомого майна підсудних міщан, котрі дають можливість почерпнути подробиці щодо їх роду занять, майнового стану, а також вигляду будинків і обійсть тодішніх тернополян тощо [6].

Переглядаючи міську книгу Тернополя, котра зберігається в AGAD, можна звернути увагу на документ, датований днем 27 січня 1742 р., де зберігся текст присяги п'ятьох вибраних тернопільских лавників присяжних: Василя Хамути, Даніеля Коваля, Григорія Боровічейка, Філіпа Караїся і Яна Смучейка, котру вони склали в присутності представника власника міста. Двоє останніх, між іншим, вдруге були обрані на цей уряд, а інші раніше обиралися райцями. Ця присяга проливає світло на значення міської лави в організаційній структурі Тернополя як міста приватної власності, тож належить навести її в якомога точнішому перекладі: "Присягаю Пану Богу всемогучому в Святій Трійці Єдиному, Пану Своєму Дідичному, його Наміснику, а також Маґістратові і Всій Громаді Міста Тарнополя. Що ми повинні своє урядування чесно провадити, Звіти перед Замком [Намісником] і Урядом [Маґістратом] сумлінно складати, слухатись Наказів Намісника, за Фільварками згідно наказу Намісника сумлінно наглядати, а при поділі ланів і городів жодного обману не чинити. Так нам, Пане Боже всемогучий в Святій Трійці Єдиний і у муці своїй невинний, допоможи. Амінь" [7].

Надзвичайно докладні в даних книгах судові справи, де запротокольовано скарги міщан, записано хід досудового слідства, процес зізнання підсудних, зміст вироків, розміри грошових стягнень тощо. Так, після затримання оскаржених заковували в диби і вміщували у в'язницю [8]. Зізнання (Exekucya Cielesna) відбувалася в уряді ландвійта (Urzędzie Lantwoytowskim), де оскарженого били киями і різками, записуючи одночасно до протоколу запитання слідчих і відповіді підсудних [9]. При потребі, можлива була навіть делегація на місце злочину [10]. І що найважливіше, підсудних міський суд засуджував на підставі Маґдебурзького кодексу (Paxonu Magdeburskiego) [11].

Як свідчать записи, суд найчастіше засуджував на кари грошові й тілесні (plagi publiczne) [12]. Так, за наклеп лава засудила підсудній п'ятдесят різок і публічне вибачення, за іншим разом вже підсудному – "гривень п'ятдесят, і кари тілесної за пропорцією особи нагаїв сто або різок двісті", а ще іншого разу – "ту саму кару згідно кодексу Маґдебурзького, арт. 38., однак, зважаючи на дружину дітей його ... повинен в чотирьох частинах міста по сто пляґ отримати, з оголошенням Міського Слуги" [13].

Рідко, однак присуджували і кару смерті. В 1742 р. лава оголосила таку кару за зґвалтування, однак, зважаючи на юність засудженого, кару на горлі замінено на "сто нагаїв посеред міста" [14]. Іншим разом, за вбивство тернопільского міщанина, винний мав бути стятий мечем у місці кари "в суботу о годині восьмій перед полуднем" [15]. Такі, важливі судові справи розглядали спільно усі міські уряди – "Суд Бурмистра, Ради, як і Ландвійтівський, Війтівський, Привілеями наділений Тернопільський", а один із вироків з 1738 р., для максимальної ваги, закріплений також печаткою [16]. Репродукція міської печатки виконана в оплатковій техніці, досить поширеній в XVIII ст. і характерній для даного роду документації. На аркуш міської книги був нанесений тонкий шар підфарбованого червоним кольором тіста з пшеничної муки, котрий для попередження пізнішого розкришення або затирання

забезпечений зверху шматком (оплатком) паперу і тільки тоді було нанесено міську печатку (відбиток). Нажаль, від пшеничного шару на аркуші залишився тільки блідо-червоний слід. Однак, сфрагістична інформація міської печатки збереглася на шматку паперу, котрий майстерно вирізаний у формі круга, який, в свою чергу, еліпсами розширюється на чотири сторони, від овалів котрих продовжуються чотири тонкі смужки паперу, призначені для згину під низ. Відбиток на цьому шматку паперу свідчить, що міська печатка Тернополя мала правильну круглу форму і лічила в діаметрі 30 мм. На полі репродукції печатки простежуєтся невиразний напис леґенди латинською мовою: "SIGILLUM CIVITATIS TARNOPOLIENSIS". Посередині поля розташований "Баклай" герб колишніх власників міста – Януша, Константина і Александра Острозького, створений після одруження їх батьків, князя Константина Константиновича Острозького і Зофії з Тарнова (дочки засновника міста – Йоанна з Тарнова). На сьогодні, це є найдавніше сфрагістичне джерело до історії Тернополя.

Переглядаючи міські книги Тернополя можна натрапити і на інші дуже несподівані для нас знахідки, як, наприклад, текст присяги тернопільского міщанина з 1741 р.: "Я, Василь Король, Громадянин Тернопільский, Присягаю Пану Богу всемогучому в Святій Трійці Єдиному, Найсвятішій Панні Марії Матері Божій і Усім Святим Ангелам Божим, що я до кінця свого життя не буду пити горілки, а меду не буду пити до трьох років. А якщо пив би я горілку і мед, ламаючи свою присягу, то нехай мене Пан Бог покарає гризами на тілі і нехай вишле мене на вічні муки. Так мені Боже в Святій Трійці Єдиний допоможи. Амінь" [17].

Отже, завдяки різноплановості записів у міських книгах Тернополя, які дійшли до нашого часу із першої половини XVIII ст., останні набувають виняткового значення для вивчення історії міста, оскільки допомагають зрозуміти не тільки подробиці діяльності міських урядів Тернополя, але й щоденне життя тернополян, особливості їх менталітету тощо.

Список використаних джерел

1. *Dodatek* Tygodniowy do "Gazety Lwowskiej", Lwów 1852, nr 15–17; 1853, nr 6–7; 1854, nr 51; 1855, nr 8–9. 2. *Rocznik* Kółka Naukowego Tarnopolskiego, Tarnopol 1892, t. I; 1894, t. II; 1896, t. III. 3. *Stadnicki A., Materiały do historii miast galicyjskich*, "Dodatek Tygodniowy do "Gazety Lwowskiej", Lwów 1866, nr 30. 4. *Центральний* державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ), ф. 46, оп. 1, спр. 1. 5. *Archiwum* Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD), Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268. 6. *ЦДІАЛ*, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 3v–4; AGAD, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 38. 7. *AGAD*, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 48. 8. *ЦДІАЛ*, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 3. 9. *ЦДІАЛ*, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 2–2v.; AGAD, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 73. 10. *AGAD*, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 72. 11. *ЦДІАЛ*, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 10. 12. *ЦДІАЛ*, ф. 46, оп. 1, спр. 1, арк. 49v., 81v–84. 13. *AGAD*, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 65; nr 72. 14. *AGAD*, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 73.15. *AGAD*, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 50. 16. *AGAD*, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 39. 17. *AGAD*, Varia archiwalne z Biblioteki Baworowskich, 396, sygn. 268, nr 29.

Василий Блозва

ГОРОДСКИЕ КНИГИ ТЕРНОПОЛЯ XVIII ВЕКА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Представленная статья привлекает внимание к двум уцелевшим городским книгам Тарнополя (Тернополя) первой половины XVIII в., которые автор статьи нашел и разработал в исторических архивах Львова и Варшавы. Эти книги имеют исключительное значение для изучения истории города.

Ключевые слова: городские книги, Тарнополь, Тернополь, магдебургское право, магистрат, скамейка, староста, ландвийт, бурмистр.

Vasyl Blozva

CITY BOOKS OF TERNOPIL OF XVIII CENTURY AS A HISTORICAL SOURCE

This article attracts attention to two surviving city books of Tarnopol (Ternopil) of the first half of the XVIII century, which the author of the article found and worked out in the historical archives of Lviv and Warsaw. These books have an exceptional significance for studying the history of the city of Ternopil.

Keywords: city books, Tarnopol, Ternopil, Magdeburg Law, Magistrate, Lava, Vogt, Landvogt, Burmystr (Burgomaster, mayor).

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 316.3(477):176

До 100-річчя
видатного українського
педагога В. О. Сухомлинського

Володимир Кравець

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СІМ'ЯНИНА

У статті розглядаються деякі підходи до вирішення проблеми підготовки учнівської молоді до сімейного життя в працях та практичній діяльності видатного вітчизняного педагога Василя Олександровича Сухомлинського. Вчений висловлював переконання, що починати треба з виховання майбутніх батьків, підготовки їх до любові, шлюбу, народження і виховання дітей, материнства та батьківства. В низці своїх праць В. Сухомлинський аналізує різні аспекти дошлюбної підготовки, а саме загально-соціальний, моральний, господарсько-економічний, психолого-педагогічний тощо. Особливо ретельно описує вчений шляхи формування у школярів почуття любові й правильних стосунків між юнаками і дівчатами в шкільному колективі. Серед рекомендацій педагога заслуговує на увагу пропозиція про запровадження в шкільний навчальний план навчального курсу "Культура взаємин статей".

Ключові слова: любов, шлюб, сім'я, стосунки, розлучення, батьківська педагогіка, виховання, дошлюбна підготовка.

Підготовка молоді до сімейного життя – невід'ємна складова загальної системи виховання української молоді. Сім'я сьогодні зміцнює моральні чесноти, оберігає національні звичаї і традиції, невтомно плекає родовід минулих, сучасних та прийдешніх поколінь, є своєрідним духовним храмом. Процеси деформації та соціальної корозії, що виникли в останні десятиліття під впливом фінансово-економічних, військово-політичних та морально-етичних проблем, непомітно підривали ідеали сім'ї, детермінуючи негативні тенденції в її розвитку, призводячи до кризового стану.

У підготовці шкільної молоді до сімейного життя існує низка суттєвих недоліків: споживацтво і соціальний інфантилізм, незрілість більшості школярів, хибне уявлення про особливості статево ролевої поведінки; незнання елементарних норм сімейного права; відсутність психологічної готовності до домашньої праці, виконання господарсько-економічних функцій, рівномірного розподілу домашніх обов'язків; несформованість психологічних рис, необхідних для гармонійного спілкування в шлюбі; нерозуміння психологічних особливостей статей, психології кохання, невміння вирішувати конфліктні ситуації в міжстатевому спілкуванні, недостатній рівень статевої інформованості, відхилення в статевій поведінці, неуцтво в питаннях сексуальної культури, відсутність психологічної і практичної підготовки до догляду і виховання дітей, виконання материнських та батьківських функцій. Це викликано передовсім низьким рівнем статевого виховання і дошлюбної підготовки в школі,

теоретичною не розробленістю змісту та методів підготовки молоді до сімейного життя, неправильними установками батьків зі статевого виховання дітей, політикою святенництва, характерною для частини суспільства, яка вже призвела до негативних соціальних наслідків: зростання кількості вагітностей і абортів серед школярів, широкого розповсюдження венеричних захворювань, проституції, злочинності і випадків девіантної поведінки на сексуальному ґрунті.

Відповіді на низку запитань і вирішення багатьох з вказаних вище проблем ми знайшли в теоретичних працях та практичній діяльності Василя Сухомлинського, 100-річчя від дня народження якого готується відзначити світова педагогічна громадськість. Практично, вчений вперше у вітчизняній педагогіці, ідеологічно зашореній, сексуально табуйованій, ставить питання про доцільність і необхідність підготовки школярів до сімейного життя та їх статевого виховання. У низці своїх основних праць (“Павлиська середня школа”, ”Як виховати справжню людину”, ”Серце віддаю дітям”, ”Сто порад учителеві”, “Батьківська педагогіка” тощо) він проводить цю ідею.

При цьому привертає увагу те, що видатний педагог не лише висловлювався з тих чи інших проблем дошлюбної підготовки, а глибоко вивчав їх, використовуючи широкий арсенал науково-педагогічних методів дослідження (спостереження, анкетування, інтерв’ю, порівняльний аналіз, експеримент тощо), оперуючи в текстах своїх наукових праць цифрами та статистичними даними.

Постійно цікавлячись з наукової точки зору проблемою дошлюбної підготовки, В.Сухомлинський вивчав причини розлучень молодих сімей (його вибірка становила 200 розлучених молодих сімей). І варто відзначити, що сьогодні, в першій чверті XXI століття, висновки педагога є актуальними. На його думку, серед причин розлучень передовсім слід назвати: а) невміння молодого подружжя зрозуміти один одного; б) відсутність уявлень про культуру взаємин, необхідну в шлюбі; в) нерозуміння того, що подружнє життя життя не тільки і не стільки радість, скільки велика праця і напруження всіх сил; г) легковажність при вступі в шлюб; д) відсутність сексуальної культури, бездумність в інтимних стосунках, примітивне розуміння своєї “потреби в коханні”, вільної від будь-якої відповідальності; е) незнання сутності подружніх обов’язків та сімейних функцій; є) невміння поступитись один одному в напружених, конфліктних ситуаціях; ж) невміння підпорядковувати емоції розуму; з) нерозвинутість почуттів; и) відсутність обов’язку людини перед людиною і відповідальності людини за людину в тій сфері, де народжується її майбутнє тощо. І все-таки інтегральна, визначальна проблема – непідготовленість молоді до подружнього життя. Сухомлинський відзначає: ”Мені здається, що середня школа не робить головного, що повинна робити, – не вчить жити” [1: 2, с. 245].

У своїй праці “Як виховати справжню людину” В. Сухомлинський говорить про основне виховне завдання, а саме створення школи виховання людини в гармонійному поєднанні громадянина, трудівника і сім’янина. “Основний екзамен не те, як юнак відповів на всі питання екзаменаційних білетів, основне свято школи – не вручення атестатів. Головний екзамен – чи зможе вихованець бути справжнім громадянином, трудівником, жити в коханні та вірності, а головним святом школи, на мою думку, той день, коли матір і батько – наші колишні вихованці – приводять до нас в школу свою дитину” [1: 2, с. 404]. На превеликий жаль Сухомлинського, в шкільному навчанні не було справжньої школи мудрості майбутніх батьків: ”Тому до народження дітей деякі молоді люди підготовлені в моральному відношенні, як неук, що не знає азбуки, підготовлений до вивчення філософії” [2, с. 185].

Працюючи над “Батьківською педагогікою”, В.Сухомлинський довго думав, з чого почати книгу. Насправді, виховання дітей в сім’ї – явище багатоаспектне і

виділити основу, фундамент сімейного виховання – не так просто. І ще в 1950-ті роки він неодноразово висловлювався про те, що перш ніж говорити про батьківську педагогіку, необхідно виростити майбутніх батьків, підготувати їх до любові, шлюбу, подружнього життя, народження та виховання дітей, материнства та батьківства. “Щоб запобігти біді та попередити помилки сімейного виховання, треба вже в стінах школи готувати дітей бути чоловіком та дружиною, матір’ю і батьком своїх дітей”[1: 2, с. 504].

У своїй статті “Думки про шкільне виховання” педагог висловлює здивування тим, що випускники школи, знаючи масу корисних і потрібних речей, нічого не знають про те, як жити сімейним життям, що це воно означає – бути чоловіком і дружиною, матір’ю і батьком своїх дітей. Цілком відверто Сухомлинський пише: ”На педагога, який раптом би присвятив виховну бесіду з восьмикласниками чи дев’ятикласниками темі “Взаємини дружини і чоловіка в молодій сім’ї” подивилися б як на дивака. А між тим говорити про це значно важливіше, ніж про гробницю асірійських царів. Адже слізьми і горем дітей повертаються розлучення батьків” [1:5, с. 379].

Виходячи з того, що сім’я – це первинний осередок багатогранних людських стосунків – господарських, моральних, духовно-психологічних, естетичних, батьківсько-дитячих, В. Сухомлинський намагається змоделювати зміст дошлюбної підготовки молоді. Передовсім, він постійно говорив про соціальну зрілість, необхідну для того, щоб зробити правильний вибір в житті: “Перед тим, як створювати сім’ю, перевір себе, чи готовий ти до цього… Сенс і мета сімейного життя – виховання дітей. Якщо ти перед весіллям не думаєш про майбутніх дітей, значить, ти намагаєшся в далеку – на все життя – дорогу, не знаючи ні своїх сил, ні дороги, якою тобі йти” [1:2, с. 389–390].

Важливим аксіологічним аспектом сімейного виховання Василь Сухомлинський вважав формування майбутнього сім’янина, підготовку його до кохання та сімейного життя, майбутнього материнства та батьківства. При цьому він виділяв такі важливі його напрямки, як формування культури почуттів, взаємодопомоги і відповідальності майбутніх подружніх партнерів один за одного; розкриття уявлень про щастя, яке не лише в коханні та сімейному благополуччі, але й в усвідомленні правильно вибраного місця в житті; передача молодому поколінню духовної культури сім’ї, що включає в себе загальнолюдські і національні цінності, інтелектуальне багатство, ідейні світоглядні переконання. Він відзначав, що особистим духовним багатством кожного хлопчика і дівчинки повинні стати пристрасна закоханість в життя, почуття людської гідності, працелюбство, чесність і правдивість, дружба, товаришування, колективізм, доброзичливість, скромність.

Найважливішою виховною метою В. Сухомлинський вважав глибоке розуміння всіма членами суспільства величезної ролі справжньої рівності жінки і чоловіка в усіх сферах матеріального виробництва та духовного життя. “Визнання за жінкою права на морально-естетичну оцінку людини, з якою вона вступає в інтимний зв’язок, повага її думки і почуттів на цей рахунок, навіть пріоритет жінки у формуванні морально-естетичних суджень про красу – все це стало великим кроком по шляху морального прогресу людства” [3, с. 28]. В. Сухомлинський констатував недостатній інтерес вчених від педагогіки до проблеми всебічного розвитку жінки. Аналіз практики виховної роботи свідчив про те, що в освіті та вихованні дівчат майже не ставиться мета досягти того, щоб їх всебічний розвиток чинив зростаючий вплив на зміст і спрямованість духовного життя членів суспільства. Він писав: ”В тих випадках, коли мова йде про специфіку виховання дівчаток, більше говорять про те, чим відрізняється дівчинка від хлопчика, який особливий підхід необхідний до неї через особливості її фізіологічного розвитку. Майже ніколи не ставилося питання про

те, щоб вже з перших кроків шкільного життя формувалися основи істинної духовної рівності чоловіка та жінки…” [3, с. 162–163].

У науково-педагогічній спадщині В. Сухомлинський ще до зародження ґендерної теорії і сплеску феміністичних рухів Заходу були присутні ідеї та практичні рекомендації щодо виховання статей, які ґрунтуються на неупередженому ставленні до особи та повазі до неї, незалежно від статевої належності. Цінними є ідеї В. О. Сухомлинського про необхідність готувати юнаків і дівчат в системі стосунків “чоловік – жінка”: “благородство у взаєминах між хлопцем і дівчиною, чоловіком і жінкою – це дерево, яке зеленіє тоді, коли його краса живиться глибоким корінням людської гідності, честі, поваги до людей і до самого себе, непримиренності до зла, бруду, приниження людської гідності” [1: 3, с. 313]. Для хлопчиків, на думку педагога, “необхідно створювати спеціальні обставини, щоб хлопчики стали справжніми чоловіками, а в шкільному колективі панував лицарський дух у ставленні до жінок…, хлопчики повинні бути набагато сильніші дівчаток, повинні бути загартовані справжніми “чоловічими труднощами” [1:1, с. 131]. У всій творчості В. О. Сухомлинського простежується особливе ставлення до жінки, як до матері, як до людини, яка наповнює сім’ю духом власного народу, рідним словом. Він дав відповідь на запитання “слабкості” жінки, яким зловживають проповідники стереотипів.

Василь Сухомлинський закликав так організувати діяльність учнівського колективу, щоб не було “спеціально чоловічих і спеціально жіночих видів діяльності”. “Не повинно бути таких трудових взаємовідносин, щоб дівчатка обслуговували хлопчиків і звикали таким чином до ролі домогосподарки. Те, що треба робити в домашньому господарстві, однаково вміло й старанно повинні робити чоловіки і жінки. Коли і є якийсь розподіл в самообслуговуванні, то він має бути тимчасовим: сьогодні хлопці виконують одну роботу, завтра – іншу” [1:1, с. 577]. Неодноразово він повторював, що “не можна допустити того, щоб жінки наші ставали освіченими, інтелектуально багатими рабинями – одне з дуже важливих завдань школи”. І далі: “Як вогню бійтеся, щоб дівчатка відчули: ми – слабші, наша доля – підкорятися” [1:1, с. 574]. Закликаючи до чуйності і тактовності, В. О. Сухомлинський вважав неприпустимим для вихователя пояснювати ті чи інші позитивні чи негативні риси дитини приналежністю до тієї чи іншої статі, тим більше протиставляти дівчат хлопцям або навпаки.

Практична діяльність В. О. Сухомлинського у Павлиській школі була орієнтована на формування благородства відносин між вихованцями різної статі. “Місія вихователя – допомогти кожній дівчинці знайти поле виявлення її індивідуальних здібностей у багатогранній діяльності, пов’язаній з навчанням... Чим багатше інтелектуальне життя колективу, тим яскравіше розкривається чоловік перед жінкою і жінка перед чоловіком передусім як людина з усім її багатством, а не як істота протилежної статі. Це дуже важливо для виховання справжніх жінок і справжніх чоловіків. Щоб полюбити дівчину як жінку, хлопець повинен здобути моральний досвід поваги її як обдарованої, самобутньої, мудрої, незалежної особистості” [1:1, с. 574].

Юнаки, вважав Сухомлинський, повинні бути відповідальними як за матеріальне благополуччя, так і за моральну атмосферу в сім’ї. Дівчатам він навіював думку, що їхня жіночність є сильним виховним засобом мужності: “Ти жінка, а справжня жіночість – це поєднання ніжності і строгості, ласки і непохитності. Твоя мудрість, стриманість, вимогливість – провідні вихователі юнацтва. Мудрість жінки виховує чесність чоловіка” [1, с. 631].

Василь Сухомлинський неодноразово обурювався тим, що через погану постановку виховної роботи вже в роки отроцтва і ранньої юності жінка часто психологічно готується до ролі домашньої хазяйки. “Вже в цій орієнтації – джерело духовної нерівності, який продукує наступний погляд на кохання: я

повинна комусь належати, хтось повинен мене прийняти, якщо мною ніхто не цікавиться – це моє велике нещастя” [3, с. 163].

Подружнє життя вимагає відповідної господарсько-економічної підготовки. При цьому найбільшу увагу В.Сухомлинський приділяє вихованню культури бажань, що визначається тим, наскільки мудра гармонія встановлюється в житті людини між задоволенням матеріальних потреб і становленням, розвитком, задоволенням потреб духовних. ”У свідомості юного громадянина ми розвиваємо думку і відчуття того, що ось це я маю право бажати, а цього бажати не маю права…”[1:1, с. 77].

Для майбутнього сім’янина необхідна психологічна і певна практична підготовка. В. Сухомлинський, мабуть, вперше у вітчизняній педагогіці говорить про психологічну орієнтацію домоводства, відзначаючи, що головне в господарській підготовці – формувати розуміння того, що без домашньої праці благополуччя в сім’ї досягти важко. Він вважав, що ігнорування елементарних побутових обов’язків руйнує і сім’ю і саму особистість. Разом з тим, він не допускав, щоб за критерій оцінки краси жіночої праці приймалось уміння накрити стіл, приготувати обід чи прибрати в квартирі. “Культ кухні і спальні – ідеал міщанства” [3, с. 147]. Вивчаючи господарсько-економічний аспект дошлюбної підготовки, В. Сухомлинський пропонував випускницям Павлиської школи дати відповідь на питання: ”Як ви ставитеся до перспективи стати домашньою господинею?”. Дівчата, відповідаючи, звернули увагу не лише на одноманітність праці домашньої хазяйки, але й намагалися встановити зв’язок між економічною залежністю жінки від заробітку чоловіка і залежністю моральною, приниженням морально-естетичних ідеалів.

Василь Сухомлинський критикує ставлення більшості чоловіків до питання розподілу домашніх обов’язків. “Не можна не бачити, що саме в цій сфері мають місце забобони. Самопожертва в суспільно-корисній праці може співіснувати з панським ставленням до жінки”[3, с.13]. Говорячи про рівномірний розподіл сімейних обов’язків, педагог вважав необхідною практичну підготовку до реалізації господарсько-економічної функції як для дівчат, так і для хлопців. “Навички домоводства потрібні і хлопчикам – вони потрібні і для багатьох самостійних справ по дому, коли потрібна чоловіча рука; вони потрібні і для того, щоб в майбутньому чоловік був активним помічником своєї дружини” [3, с.40–41].

Молодим і майбутнім батькам В.Сухомлинський разом зі своїм педагогічним колективом прищеплював думку про те, що в становленні моральності їхніх дітей велике значення має духовний зв’язок поколінь, формування сімейних традицій, почуття сім’ї. “Дорожи честю сім’ї. Знай, що твоя сім’я – це не лише батько і матір. Це і ви, і діти” [1:1, с. 206]. В.Сухомлинський розкриває сутність трьох моральних китів, на яких тримається сім’я: кохання, обов’язок і вірність. Кохання, на його думку,”підносить людину. Не буде перебільшенням, якщо ми скажемо, що сфера любові – найчутливіший, вірний показник моральності” [3, с. 11]. Саме тому вчений вважав важливим виховним завданням надихати кожне дитяче серце благородним почуттям Любові. Разом з батьками учителі Павлиської школи досягали того, щоб шкільні роки, особливо роки навчання в початкових класах, були школою сердечності, часом формування широкого досвіду нестатевої любові. “Немає якоїсь спеціальної “науки любові” є наука людяності… Любов – суворий екзамен людяності” [1:2, с. 395].

Говорячи про любовні стосунки між жінками і чоловіками, В. Сухомлинський акцентував увагу практиків на ґендерній відмінності в проявах почуття кохання: “Щоб уміти по-справжньому, по-чоловічому любити, треба бути людиною сильної волі. Це, звичайно, потрібно однаковою мірою і дівчинці й хлопчикові,

але чоловіча вірність і чоловіча любов – це далеко не одне й те ж, що вірність і любов жінки” [1:1, с. 563].

Василь Сухомлинський радить молодим людям, котрі вступають в шлюб, що вони повинні бути більше творцями своєї любові, ніж споживачами її радощів. В шлюбі, вважає педагог, повинно більше створюватися, ніж споживатися. Без постійного створення запасу багатств на кожному етапі сімейного життя виявляється, що чоловік і дружина повністю вичерпали себе, нічого не можуть вже розкрити перед коханою людиною , щось дати для духовного життя сім’ї. Той, хто не може бути творцем в любові, швидко розчаровується в партнері, в стосунках, в житті тощо. Для того, щоб бути вірним коханій людині впродовж всього життя, потрібно все життя створювати, начебто відновляючи її красу, віддаючи цьому духовні сили, вкладаючи свій розум, почуття, прагнення.

Неприпустимим вважав Сухомлинський надмірний інтерес дорослих до інтимного в особистому житті юнаків і дівчат. Спільне осягнення духовних цінностей приводить до того, що юнак бачить в дівчині не просто людину іншоїх статі, а близьку і дорогу йому.

Через 13 років після смерті В. О. Сухомлинського, у 1983 році вийшла його “Книга про кохання”, в якій зроблено спробу комплексно розглянути проблему кохання. “Кохання і моральний прогрес людини”, “Єдність духовно-психологічних і морально-естетичних стосунків чоловіка і жінки”, “Жіночність і кохання”, “Моральна гідність жінки” – ці та інші розділи книги дають можливість усвідомити шляхи підготовки молодої людини до кохання, до боротьби за особисте щастя [3].

Сімейне життя ніколи не буває суцільним святом. У ньому більше тривог, хвилювань, турбот, праці, ніж веселощів чи радощів. Радість сімейного життя – це досягнення тієї високої мети, під час якої людина відчуває тривоги і хвилювання. На думку В.Сухомлинського, в шлюбі ні на хвилину не повинно припинятися взаємне виховання та самовиховання. Вчений вважав, що одна з граней щастя в шлюбі в тому й полягає, що подружжя стають духовно багатшими.

Обстоюючи важливість дошлюбної підготовки змалку, вирішальним фактором морального становлення особистості майбутнього батька/матері В. Сухомлинський вважав внутрішньосімейні стосунки, серцевину котрих становлять любов подружжя, їх відданість один одному, сім’ї, відкритість серця, вимогливість до себе, відповідальність за виховання дітей. Учений завжди дивувався, чому на уроках в старших класах як тільки мова заходить про кохання, шлюб, народження дітей, обличчя учнів, і хлопців і дівчат, розпливаються в посмішках, починається нашіптування… “В цьому, як у дзеркалі, я бачу легковажне ставлення старших до найважливіших питань життя людини, до її майбутнього. Я вважаю ідеалом такий стан, щоб в ті миттєвості, коли мова заходить про кохання, шлюб, дітей – і маленька наша людина, дитина, і підліток – повинна відчувати те ж саме, що відчуває емоційно вихована людина при вигляді тисячолітнього пам’ятника мистецтва. Нам, старшому поколінню, треба навчитися говорити з дітьми та юнацтвом про велике і прекрасне – кохання, шлюб, дітонародження, людську вірність до тризни, про смерть і пам’ять серця…Невігластво ж в цій сфері повертається слізьми і горем дітей” [2, с. 185].

Василь Сухомлинський в своїй праці “Батьківська педагогіка” однозначно заявляє про необхідність впровадження в школу курсу про культуру взаємин у сім’ї, про шлюб, народження і виховання дітей. І читати цей курс, на його думку, повинна духовно багата, морально прекрасна людина. На переконливих фактах, вважає педагог, треба розкривати перед завтрашніми батьками сутність тієї істини, що жити в шлюбі – це означає щогодинно стикатися думкою, серцем,

почуттями з людиною, спочатку з чоловіком, з дружиною, а потім з дітьми. “І якщо ми по-справжньому будемо відкривати перед юнаками і дівчатами мудрість і складність життя, це допоможе їм стати зрілими, обачними, не буде тієї легковажності, яка ще є зараз в поглядах і вчинках багатьох молодих людей” [1:5, с. 380].

Василь Сухомлинський припускав, що якби йому доручили складання програми предмету “Сім’я, шлюб, кохання, діти”, то на перше місце він поставив би питання культури людських бажань. Адже уміння жити в шлюбі – це людське уміння любити, поважати один одного, відчувати людину поруч зі собою. Це, передовсім, уміння керувати своїми бажаннями, уміння поступатися часткою своїх бажань на благо сім’ї, батьків, дітей, уміння обмежувати свої бажання. “У світі, який дає простір для розквіту людських бажань, щасливий лише той, хто вміє бути володарем своїх бажань, – запам’ятайте це, дорогі тати і матері, і вчіть цьому своїх дітей”[1:5, с. 380].

Але вчений не лише розмірковував з цього приводу. В своїй школі у Павлиші він запровадив згаданий курс: “Ми вже декілька років вчимо юнаків і дівчат, як морально готуватися до шлюбу і жити сімейним життям, в чому полягає культура людських стосунків, як виховувати своїх дітей. Безумовно, викладати цей дуже важливий предмет при відсутності на нього часу в навчальному плані – нелегка справа. Але якими б не були труднощі, треба долати їх, тому що предмет цей не менш важливий, ніж математика, фізика, хімія. Якщо не самий важливий. Подумайте самі: не всім бути фізиками і математиками, а батьками бути всім, чоловіком і дружиною – всім” [1:5, с. 381].

Важливою умовою повноцінного психолого-педагогічного забезпечення дошлюбної підготовки дітей є психолого-педагогічна допомога школи батькам, підвищення рівня їх педагогічної культури в реалізації завдань виховання майбутнього сім’янина. В Павлиській середній школі був створений постійно діючий батьківський університет. Спеціальні лекції присвячувались темам “Батько і син”, “Матір і донька”, ”Сім’я як школа людських стосунків” та інші.

Система дошлюбної підготовки В. Сухомлинського охоплює, таким чином, широкий спектр проблем, розкриває зміст і методику, психолого-педагогічні умови формування майбутнього сім’янина. Саме це робить надзвичайно актуальною сьогодні спадщину великого педагога.

Список використаних джерел

1. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори. В 5-ти томах. К.: Рад. школа, 1976–1977. 2. *Сухомлинський В. О.* Батьківська педагогіка. К.: Рад. школа, 1978. 263с. 3. *Сухомлинский В. А.* Книга о любви. М.: Молодая гвардия, 1983. 191 с.

Владимир Кравец

ВАСИЛИЙ СУХОМЛИНСКИЙ ОБ ОТДЕЛЬНЫХ АСПЕКТАХ ФОРМИРОВАНИЯ СЕМЬЯНИНА

В статье рассматриваются некоторые подходы к решению проблемы подготовки учащейся молодежи к семейной жизни в трудах и практической деятельности выдающегося отечественного педагога Василия Александровича Сухомлинского. Ученый выражал убеждение, что начинать нужно с воспитания будущих родителей, подготовки их к любви, браку, рождению и воспитанию детей, материнства и отцовства. В ряде своих трудов В. Сухомлинский анализирует разные аспекты добрачной подготовки, а именно обще-социальный, нравственный, хозяйственно-экономический, психолого-педагогический и т. д. Особенно тщательно описывает ученый пути формирования у школьников чувства любви и правильных отношений между юношами и девушками в школьном коллективе. Среди рекомендаций педагога заслуживает на внимание предложение о внедрении в школьный учебный план учебного курса ”Культура взаимоотношений полов”.

Ключевые слова*:* любовь, брак, семья, отношения, развод, родительская педагогика, воспитание, добрачная подготовка.

Volodymyr Kravets

VASYL SUKHOMLYNSKYI'S IDEAS ON SOME ASPECTS OF THE FAMILY MAN FORMATION

The article presents some approaches to the solution of the problem of the school youth preparation to the family life in the works and empirical activity of the prominent Ukrainian pedagogue Vasyl Olexandrovych Sukhomlynkyi. The scientist claimed that the education should start from the perspective parents, their preparation to love, marriage, giving birth to and growing up children, maternity and paternity. In his works V. Sukhomlynskyi analyses different aspects of premarital preparation, particularly general social, moral, economic, psychological-pedagogical etc. The scientist describes thoroughly the ways of the schoolchildren's love feeling formation and appropriate relations between boys and girls in the school community . Among the pedagogue's recommendations which deserve attention is the statement to introduce into the school syllabus the course "The gender relationship culture".

Keywords: love, marriage, family, relationships, divorce, paternal pedagogics, education, premarital preparation.

УДК 94(477)

Олена Кравчук

АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

У статті досліджено маловідомі віхи в біографії А. Річинського, проаналізовано причини його переслідування різними окупаційними режимами, арешти й ув'язнення за польської та радянської влади, висвітлено останній період життя.

Ключові слова: А. Річинський, біографія, переслідування, арешт, заслання.

Сучасна історична наука має можливість відновити із забуття несправедливо забутих українських діячів, які плідно трудились на громадській ниві та боролись за національне відродження нашого народу. Особливу увагу дослідників викликають ті діячі, які за свою патріотичну діяльність зазнавали від окупаційних режимів переслідувань та арештів, життя та діяльність котрих замовчувались та фальшувались у радянський період.

Західноукраїнські землі в першій половині XX ст. породили цілу плеяду видатних діячів, які боролися за національне визволення краю. Серед них чільне місце займав Арсен Річинський (1892–1956 рр.), відомий український громадсько-політичний, церковний та культурно-просвітницький діяч, а також основоположник української етнології релігії, краєзнавець, публіцист, редактор, композитор та лікар. Він активно трудився на громадській ниві, пропагуючи ідею створення незалежної Української держави та незалежної Православної української церкви. Життєвий шлях А. Річинського надзвичайно багатогранний, але досі залишається мало дослідженим період його життя впродовж 1939–1956 рр., точніше від арешту польською владою та в подальшому НКВС і до смерті.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що в українській історичній науці немає окремого дослідження, присвяченого причинам переслідування та арештів А. Річинського. Однак діяльність та погляди діяча отримали висвітлення в публікаціях сучасних науковців А. Колодного, А. Гудими, Л. Михальчука, Н. Стоколос, О. Сагана, П. Кралюка, А. Пісоцького, О. Альошиної.

Перші публікації про життєвий шлях і громадсько-політичну діяльність А. Річинського з'явились у періодичній пресі ще у 1997 році. У всеукраїнській газеті "Час/Time" та волинському тижневику "Народна справа" свої статті опублікував краєзнавець із Володимира-Волинського Л. Михальчук. Однією з перших у добу незалежності побачила світ наукова розвідка про А. Річинського Н. Стоколос на сторінках науково-популярного журналу "Людина і світ" [27].

У працях сучасних науковців, зокрема А. Гудими "Харизма Арсена Річинського" [6], А. Пісоцького "Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу" [18], П. Кралюка "Любомудри Володимирії" [14], зроблено спроби узагальнити життєвий і творчий шлях Арсена Річинського. Проте, окремо періоду його життя впродовж 1939–1956 рр. не було надано належної уваги. Оскільки цей відрізок життєвого шляху А. Річинського є доволі тривалим, є потреба об'єктивно й виважено показати причини переслідувань та арештів громадського діяча різними окупаційними режимами, а також висвітлити його життя та діяльність на засланні.

Отже, метою статті є дослідження маловідомих віх біографії А. Річинського упродовж 1939–1956 рр., які не знайшли в історіографії належного висвітлення.

Основними завданнями публікації є з'ясувати основні причини арештів А. Річинського за польської та радянської влади, проаналізувати його громадсько-політичну діяльність та висвітлити маловідомі сторінки життя після арештів, зокрема на засланні в Казахстані.

Арсен Річинський за свою активну громадсько-політичну діяльність, спрямовану на пропагування ідеї незалежної Української державності й набуття українською Православною церквою автокефалії, переслідувався і чотири рази піддавався арештам з боку польської влади. Так на початку 1922 р. у селі Тростянець Луцького повіту на нього донесли стосовно підтримки УНР та українізації і його вперше було заарештовано. Річинського відвезли у в'язницю до Луцька. Під впливом громадської думки, разом з клопотанням дружини Ніни Павлівни його швидко звільнили [18, с. 80**]**. У виданій йому довідці з в'язниці міста Луцька № 326 йшлося про звільнення в'язня Річинського Арсена з Тетильковець 27 березня 1922 року від превентивного арешту і слідування його до Тростянця Луцького повіту [9, с. 1]. Як бачимо, польська влада використала щодо Арсена Васильовича превентивний арешт, тобто запобіжний, той, що випереджає дії, так званий "арешт для профілактики", адже неможливо ув'язнити людину тільки за її задуми, а лише винятково за вчинені протиправні вчинки. Цим арештом нова влада дала зрозуміти, що кожен непевний погляд у бік польської владної структури, не кажучи вже про критику, може бути розцінений як злочин**.** У 1925 р. у Володимирі-Волинському, де проживав А. Річинський, його знову заарештували, фактично із звинуваченням в активній проукраїнській діяльності, негласно – за українізацію Православної церкви. Він не належав ні до однієї з політичних партій, довести якісь порушення законів з його боку і цього разу не вдалося [6, с. 27–28]. У 1935 р. його було ув'язнено на три місяці до концентраційного табору в Березі Картузькій, у 1939 – до тієї ж Берези Картузької, з якої після початку Другої світової війни самовільно звільнився [22, с. 2530].

Крім переслідувань та арештів світською владою, А. Річинського було покарано і церковним керівництвом. Він зазнав найвищої міри церковного покарання, за активну діяльність, пов'язану з національним відродженням української Православної церкви і з боротьбою проти впливу московського єпископату. 15 квітня 1929 р. Святим Синодом Православної церкви Польщі Річинський був відлучений від Православної церкви та підданий анафемі [13, с. 124].

Польській владі не подобалась активна проукраїнська громадська позиція доктора А. Річинського. Крім того, що був провідником національно-церковного руху на Західній Волині, він ще й активно долучався до організації та функціонування різних громадських організацій. Зацікавившись ідеями галицького Пласту, А. Річинський доклав надзвичайно багато зусиль для популяризації серед волинської молоді та її батьків пластового способу життя. У Володимирі-Волинському в 20–30-ті роки він був організатором і керівником повітової управи пластунів. У 1928–29 роках очолював Володимирську "Просвіту", був ідеологом і натхненником усіх її культурно-просвітницьких заходів [3, с. 18]. З 1927 р. на Західній Волині із центром у Рівному розпочала свою діяльність жіноча організація Союз українок. Арсен Річинський допоміг своїй дружині, Ніні Павлівні, у 1929 р. організувати філію цієї організації у Володимирі-Волинському. Тоді ж Арсен Васильович організував хор при володимирському Союзі українок і став його керівником [20, с. 118]. У березні 1933 р. разом із Василем Савичем А. Річинський заснував у Володимирі-Волинську філію "Відродження" та був обраний її віце-президентом [4, арк. 4].

За його громадською діяльністю пильно стежив відділ безпеки Польщі. Слід зазначити, що жодна із перелічених громадських організацій у час співпраці з

А. Річинським не була нелегальною чи підпільною. Усі вони: “Пласт”, “Просвіта”, Союз українок, “Відродження” - мали офіційний дозвіл від Волинського воєводи на відкриття своїх філій у Володимир-Волинському повіті, де саме і проходила активна громадська діяльність Річинського. Але пізніше усі ці організації були заборонені польською владою. Так, Волинський воєвода Владислав Мех своїм наказом від 1928 р. заборонив усі пластові організації при повітових “Просвітах”, потім вже інший Волинський воєвода Генрик Юзевський заборонив і саму “Просвіту” [2, с. 122]. У 1938 р. з’явився наказ про припинення діяльності у Волинському воєводстві філій Союзу українок. Такі дії місцевих органів влади були спрямовані на втілення в життя курсу примусової асиміляції непольського населення, розробленого урядом націонал-демократів Польщі. Таким чином, будь-яка спроба поширення на Волині діяльності просвітніх товариств з “прив’язкою до галицького центру” суперечила політиці польської влади. За активну громадську діяльність та підозру у членстві в рядах ОУН Річинський був затриманий та 11 травня 1935 р. ув’язнений до концтабору Береза-Картузька, місця позасудового інтернування супротивників правлячого режиму. У Державному архіві Брестської області, де зберігається документація даного концентраційного табору, знаходиться справа затриманого Арсена Річинського. Тут зберігається облікова картка, складена 5 вересня 1935 р. У ній подається інформація щодо громадської діяльності Річинського, яку польська влада вважала шкідливою для політики своєї держави, зокрема зафіксовано такі дані: “Грудень 1932. Підозрюється в належності до ОУН. Підтримує контакти з доктором Станіславом Полянським, Хризантемом Озеровим, Степаном Чернишем, Юхимом Бундою, Іваном Коханським, братами Процюками – Тимішем, Юрієм, Володимиром і Олександром Цинкаловськими, Василем Савичем, Олексієм Комаревичем, Борисом Пашкевичем і Юрієм Хомою із Володимира. Річинський, разом із названими, вкрай вороже налаштований до Польської держави і до всього польського. Річинський є моральним авторитетом для всіх національно свідомих українців” [4, арк. 3].

Також в обліковій картці концтабору йшлося, що А. Річинський, щоб виховувати молодь в українському націоналістичному дусі, на теренах Володимирського повіту організував “Пласт”, до якого належали вищеназвані Володимир Процюк, Олексій Комаревич, Борис Пашкевич. Після заборони володимирською адміністрацією “Пласту” Арсен Річинський у 1929 р. разом із Степаном Чернишем, Іваном Коханським, Володимиром Процюком і Юхимом Бундою намагалися заснувати у Володимирі “Райфайзенку” (касу дрібних заощаджень української молоді), щоб цим об’єднати українську молодь. Вся культурно-просвітницька робота велася в націоналістичному дусі, щоб вирвати українську молодь з-під впливів дорослих, які займали угодницьку позицію щодо ідеології пана маршала Пілсудського. Райфазенка не була створена, бо окружний суд не затвердив її статут. У 1929 р. з його ініціативи дружина Ніна Річинська заснувала у Володимирі філію Союзу українок. Річинський був організатором і керівником українського хору при філії, ідейним натхненником інших заходів Союзу українок. У березні 1933 р. разом з Василем Савичем заснував у Володимирі філію “Відродження”, де обіймав посаду віце-президента, проте невдовзі філія була заборонена староством [4, арк. 3–4].

Саме ці аспекти діяльності Арсена Річинського стали причиною офіційних звинувачень у його адресу, а також затримання. Умови ув’язнення в Березі Картузькій були жахливими і мало чим поступались ув’язненню в таборах радянського ГУЛАГУ. Крім прямого фізичного впливу та виснажливої, часто безглуздої праці, охоронці застосовували ще й психологічний тиск. Володимир Гоцький, який одночасно із Річинським утримувався в таборі, писав: “До садистів належала, коли не більша частина, то майже половина всіх поліцаїв.

Комендантом Берези був колишній інспектор польової жандармерії, а тепер поліції - Болєслав Грефнер. Великий служака й такої взірцевої служби вимагав від своїх підлеглих поліцаїв" [11, с. 87].

Ю. Паєвський, похресник А. Річинського, посилаючись на свідчення дружини Арсена Васильовича Ніни Річинської, писав: "Фактично Річинський сидів там два рази. Перший раз його посадили туди в 1935 р. Не знаю, може це й не треба розповідати, але мені роз'яснила Ніна Павлівна, як та Береза Картузька для Річинського виглядала. Не було якогось спеціального суду, а просто була постанова якогось там прокурора. На її основі людину садили на три місяці, але після трьох місяців могли знов продовжити ув'язнення ще на три, потім знов продовжити. Ніна Павлівна кинулась їздити тоді до воєводи Луцького. Там якийсь був пан Філіжинський, який мав зв'язки з ним. І вона тоді все ж визволила Арсена Васильовича, хоч три місяці він відсидів. Кажуть, що там були жахливі умови. Річинський не був такий вже й худий чоловік, але за три місяці він схуд в Березі Картузькій на 15 кг. Так Ніна Павлівна мені про нього розповідала" [17, с. 36].

Ніна Річинська залишила й особисті спогади про арешт чоловіка 1935 р.: "Згадую, як заарештували Арсена Річинського. Я поїхала до Луцька до начальника безпеки Ясінського. Там сказали, що то робота П. Певного (політичний та громадський діяч, голова Волинського українського об'єднання). Мені приніс Ясінський газету, в якій написано, що Річинська очолює у Володимирі Союз українок. Коли я приїхала до Володимира, мені сказали, що робили в Союзі обшук і знайшли під сходами листівки УВО. До нас можна було чіплятися з подібними заявами. Арсен Васильович, як член "Просвіти", був український автокефаліст" [18, с.33–34]. Далі розповідає донька Людмила Річинська: "Тодішня влада арештовувала його три рази: 1925, 1935, 1939 року. Сидів він в Березі Картузькій. У Польщі це була страшна тюрма. Тато, як повернувся, не міг лягти на спину, але мамі про це не казав. Першого разу, коли його заарештували і попав він в Березу Картузьку, то написав мамі записку: "Ніно, рятуй мене!" Виручити тата мама змогла через 2,5 місяці. Правда, вона сказала польській владі, що Союз українок організувала сама, а не Арсен Васильович" [18, с. 90–91].

Після клопотань дружини Ніни Павлівни, однодумців, а також громадського розголосу, який міг перерости в цілком не передбачені наслідки, А. Річинського через 2,5 місяці з ув'язнення звільнили. Після звільнення із Берези Картузької в 1935 р. Арсен Річинський знаходився під пильним наглядом польського відділу безпеки. Польська влада вважала А. Річинського революціонером, про що свідчить запис у картотеці Володимир-Волинського референта безпеки: "Wywrotowa dzialalnost doctora Reczycskiego", що в перекладі із польської означає "революційна діяльність лікаря Річинського" [21, с. 3]. Через місяць після звільнення польська влада дає таку оцінку політичній діяльності Арсена Річинського: "Доктор Арсен Річинський є досвідченим націоналістичним діячем, відомим з 1928 року. Річинський є довіреною особою ОУН у Володимирському повіті. Як інтелігентний і енергійний член, зміг досягнути сильних впливів серед української громади не тільки на терені свого повіту, але й у Ковельськім, Горохівськім та Луцькім повітах. Репрезентуючи націоналістичний напрям, став якби духовним керівником ОУН на терені південних повітів Волині. Крім української господарсько-політичної діяльності, Річинський розпочав активно діяти на церковному терені, вносячи в середовище духівництва націоналістичні ідеї" [5, арк. 79].

У травні 1939 р. А. Річинського в четвертий раз арештовують, він вдруге потрапляє до концентраційного табору Береза-Картузька. Польський історик І. Політ у своїй книзі "Місце ізоляції у Березі-Картузькій 1934–1939", зазначав,

що доктор Річинський "правдоподібно заважав воєводі Г. Юзевському в його волинській політиці і тому був ізольований у Березі" [10, с. 64].

З початком Другої світової війни, з наближенням німецьких та радянських військ охорона Берези-Картузької залишила ув'язнених. Затримані мали можливість звільнитись. Вони вибивали двері камер та тюремні ворота і виходили на волю. Такою ситуацією скористався і Арсен Річинський. Додому він повернувся 16 вересня 1939 р. Проте на свободі був недовго. Польський охоронний відділ і охоронна поліція залишили на місцях недоторканими облікові картки звинувачених та підозрілих осіб. Це дало змогу НКВС відразу розпочати масові арешти і заслання до виправних таборів. 20 жовтня 1939 р. А. Річинський був затриманий на вулиці рідного Володимира-Волинського і ув'язнений у тюрмі міста. Арешт здійснили працівники НКВС, висунувши звинувачення в контрреволюційній діяльності [6, с. 54].

Прихід радянських військ на звільнені від польської держави українські землі мав на меті встановити жорстокий окупаційний режим. Репресивні акції на західноукраїнських землях було започатковано директивою НКВС СРСР "Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії" від 15 вересня 1939 р., в якій наказувалось спеціально створеним у складі Червоної Армії оперативним групам НКВС, крім інших поставлених завдань, арештовувати "найбільш реакційних" представників польської адміністрації, активних членів українських громадсько-політичних об'єднань, а в захоплених тюрмах забезпечити "суворий режим утримання арештованих" [15, с. 163].

За наказом НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. "Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною роботою", здійснювались масові арешти. До "ворожих соціалістичному ладу елементів" було віднесено значну кількість місцевого населення, яке розподілили між 18-ма "ворожими групами". Вони в силу "свого соціального й політичного минулого, національно-шовіністичних настроїв, релігійних переконань" могли скласти загрозу новому режимові на анексованих землях [7, с. 96]. До кінця жовтня 1939 року було арештовано на західноукраїнських землях понад 200 активних громадсько-політичних діячів та активістів громадських об'єднань, безпідставно звинувачених у "провокаціях" проти радянської влади. Серед першої хвилі арештованих на західноукраїнських землях опинився і А. Річинський [19, с. 575]. Слід зазначити, що репресії та арешти почали здійснюватись членами НКВС ще до офіційного включення Західної України до складу СРСР. Приєднання Західної України до складу СРСР було узаконене рішенням позачергової сесії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р.

Арсен Річинський був засуджений "за активну участь у контрреволюційних націоналістичних організаціях", проте він не належав до жодної політичної партії, зібрати проти нього достатню кількість вагомих доказів слідчі не змогли, адже його діяльність стосувалася національно-визвольних змагань в умовах ІІ Речі Посполитої, а не часів радянської влади, тому слідство затягувалось. Затриманому лише наприкінці серпня 1940 р. висунули конкретні звинувачення. Головними пунктами звинувачень проти А. Річинського були: антирадянська книга "Проблеми української релігійної свідомості", його громадська діяльність – керівництво хором Союзу українок, зв'язки з членами ОУН та з українськими націоналістичними організаціями за кордоном.

У постанові начальника другого відділення Володимир-Волинського міського відділу НКВС капітана держбезпеки Розова від 26 серпня 1940 року, про залучення вагомих доказів, після розгляду матеріалів справи № 19792 Річинському Арсенові Васильовичу висунуто такі звинувачення:

1. Обвинувачений Річинський Арсен Васильович, будучи керівником і ідеологом українського автокефального руху на Волині, в 1932–1933 роках

написав і розповсюдив у Польщі, Німеччині, Канаді й інших країнах книгу "Проблеми української релігійної свідомості". У вказаній книзі антирадянського змісту обвинувачений, маючи на меті розпалити національну ворожнечу, злобно обмовляє російський і український народи.

2. В архівах вилучені протоколи правління Володимир-Волинського відділення націоналістичного Союзу українок за № 35, 36, 83, 84, 106 і 107 за участю дружини Річинського, – Ніни Павлівни як члена правління цього союзу. Річинський Арсен Васильович керував хором Союзу українок (дивитись протокол № 36 від 10 квітня 1936 року). Союз українок ухвалив рішення про організацію Богослужіння в пам'ять Симона Петлюри (дивитися протокол №8 п. 3)

3. У польських поліцейських архівах виявлено формуляр від 5 вересня 1935 року на Річинського Арсена Васильовича, що свідчить про зв'язки останнього з українськими націоналістами із групи "ОУН" і українськими націоналістичними організаціями за кордоном: "Союзом" українських Самостійників" у Вінніпезі – Канада, "Українською громадою" в Берліні, Українською бібліотекою українознавства при науковому інституті в Берліні, Українською бібліотекою імені Симона Петлюри в Парижі, видавництвом "Тризуб" у Франції [8, арк. 4].

Головне звинувачення, що висувалось А. Річинському, – це написання книги "Проблеми української релігійної свідомості", вперше надрукованої невеликим тиражем у Тернополі в 1933 р. Книга побачила світ з дозволу польської влади, хоча із значними цензурними вилученнями тексту, який нібито був спрямований проти державного ладу Речі Посполитої. Польська цензура вилучила з неї цілі сторінки, не пошкодувавши навіть авторського вступу до книги [23, с. 52]. Пізніше Річинський у своїй автобіографії напише: "Ні в яких взагалі арміях і ні в яких озброєних або підпільних організаціях я ніколи не брав участі. Проте видав книгу "Проблеми української релігійної свідомості", в якій розвивав ідею релігійного об'єднання всіх українців – незалежно від побудованих людьми різних віросповідних і сектантських перешкод – а також в історичному аспекті засуджував політику полонізації і русифікації, що виявлялася відносно українського народу російськими урядами, починаючи з Петра І, польськими властями і московським єпископатом. З цієї ж точки зору у вказаній книзі я негативно віднісся до розгрому Української Автокефальної церкви (Липківського), проведеного тодішнім радянським урядом у Києві, оскільки я розглядав український церковний рух як один із етапів національного звільнення і зростання українського народу. Таким чином, моя суспільна діяльність була направлена виключно на благо українського народу, як можна було розуміти це благо в умовах польської буржуазно-національної держави" [21, с. 3].

Володимир-Волинська в'язниця, у яку потрапив А. Річинський, була переповнена. Його разом з іншими політичними в'язнями вивезли в тюрму селища Сухобезводне Горьківської області. Початок Великої Вітчизняної війни ще більше затягував прийняття остаточного судового рішення. Вирок Річинському оголосили 5 травня 1942 року. Особливою нарадою при НКВС СРСР за статтями 54–13 Кримінального кодексу УРСР він був засуджений на десять років виправних робіт. Після винесення вироку Арсена Річинського, згідно з наказом НКВС СРСР "Про порядок направлення засуджених у виправно-трудові табори", відповідно до його "соціальної небезпеки" направили відбувати покарання в Унженський виправно-трудовий табір (Унжлаг) Горьківської області, сьогодні це Нижньогородська область Російської Федерації [16, с. 8].

Виправно-трудовий табір Унжлаг належав до лісозаготівельних таборів і був підпорядкований Головному управлінню таборів лісової промисловості. Центром табору вважалась залізнична станція Сухобезводне. За своїми розмірами виправний табір був дуже великий. Як згадують полонені, щоб добратись із

станції Сухобезводне до крайнього північного табірного пункту Пуєж в Костромській області, треба було їхати в поїзді табірною залізничною колією цілу ніч. Кількість ув'язнених у таборі стрімко зростала, від 15 тис. на початку 1938 р. до 30 тис. у 1948 році [26, с. 437].

Керівництво Унжлагу, враховуючи недостатню кількість медичного персоналу, дозволило А. Річинському працювати лікарем у санітарній частині виправного табору. Через певний період часу його призначили виконувати обов'язки керівника санчастини. Про цей період життя Арсена Васильовича збереглись свідчення Володимира Геруна, мешканця міста Володимира-Волинського, який з 1946 по 1949 рр. відбував заслання разом із А. Річинським. Він розповідав: "У таборі суворого режиму було два лікарі-українці. Це Іван Васильович Клименко та Арсен Васильович Річинський. Начальником санчастини був Арсен Васильович, а Іван Васильович – хірургом. Тюремна влада пішла на поступки, бо не вистачало лікарів, тому поставили його начальником санчастини. Знаю, що Річинського в зоні "прирізали", тому він після видужання недочував. Чому його хотіли вбити кримінальні бандити – не знаю. Багатьом українцям з Західної України Річинський надавав звільнення від роботи, тому його ненавиділи. На лікаря Річинського сердилися росіяни, бо звільняв українців від роботи. З Річинським доля звела в червні 1946 року. Тоді я проходив медогляд, а ще коли звернувся до нього за звільненням, бо не міг ходити через травму ноги. Часто в таборі казали, коли хтось з українців опинявся не на роботі: "Арксюша опять освободил хохлов" [18, с. 110–111].

А. Річинський, навіть в ув'язненні, сумлінно ставився до своєї роботи. Працюючи в Унжлазі лікарем, він був двічі відзначений за свою добросовісну роботу похвальними грамотами від командування і політвідділу виправного табору і кілька разів отримував нагороди [21, с. 3]. На політичних в'язнів навіть за відмінну поведінку амністія не діяла, тому А. Річинський відбув термін до кінця 1949 року. Під кінець ув'язнення на Річинського, як вже згадувалось у спогадах В. Геруна, було здійснено кримінальними злочинцями замах. Йому було нанесено сім ножових поранень, в тому числі і в голову. Табірне начальство спеціально налаштовувало кримінальних злочинців проти політичних в'язнів, щоб тих перед звільненням вбивали. Та після важких ножових поранень А. Річинський вцілів і прожив ще сім років на довічному засланні в Казахстані [24, с. 7].

Після арешту А. Річинського, було репресовано і його сім'ю – дружину Ніну та двох доньок, як родину "ворога народу". Старшій дочці Мирославі тоді було 15 років, а молодшій Людмилі – всього 6 тижнів. Виселення родини до спецпоселення відбулось у другій хвилі акції з переселення, яка тривала від 13 квітня до кінця травня 1940 р. Тоді примусово було виселено із західноукраїнських земель у північні райони СРСР 25 000 сімей. Загалом таких масових акцій з виселення до початку німецько-радянської війни було шість [25, с. 6; 7, с. 99].

Донька Річинського Людмила Арсенівна зі слів матері згадує: "Сім'ю нашу, яка мешкала у Володимирі-Волинську, після арешту батька вивезли в ніч з 12 на 13 квітня 1940 року на заслання. Повернулись ми у Володимир лише через п'ять довгих років. Хату нашу зайняли військові, тому мама найняла кімнату і пішла працювати на гідрометстанцію. Так ми жили до 1949 року" [24, с.7].

Родину Річинських виселили до спецпоселення в селище Озьорне Кемеровської області. Депортували родину 13 квітня у перший же день другої акції з переселення "ворожого елементу". Отже, прізвище Річинських було одне з перших у списках НКВС на переселення. Нажите майно сім'ї було конфісковано і передано актом місцевим органам влади. Сама ж депортація відбувалася брутально – дозволили взяти лише найнеобхідніші побутові речі. Депортованих

розміщували в робітничих селищах. Жили вони в жахливих умовах у будинках барачного типу із земельними долівками. Спецпоселенці та їхні сім'ї не мали права виїжджати за межі адміністративних районів виселення. Незадовільним у місцях переселення було продовольче забезпечення й медичне обслуговування. Чимало з переселенців померли від хвороб та виснаження [25, с. 10; 1, с. 133–134]. Неможливо без болю в серці читати спогади Людмили Річинської про те, що їхній сім'ї довелося пережити на засланні.

Арсен Річинський підтримував зв'язки з родиною листуванням. З ув'язнення надсилав родині гроші, які міг наскладати зі своєї скромної платні табірного лікаря, цим рятував свою сім'ю від голодної смерті. Своїм донькам, щоб розважити їх, надсилав складені свої вірші та гутірки. На жаль, вони не збереглися. У вільну від лікарської практики хвилину в таборі Арсен Річинський написав книгу на основі поліських легенд "Легенди пралісу". Нині рукопис вважається втраченим. Скоріш за все, його вилучила табірна цензура, про що свідчить і листопадовий лист 1943 р. доньки Мирослави до батька, у якому йдеться: "Вірш "Відвічне" мені подобається більше, ніж всі попередні вірші, а от "Легенди пралісу" ми не дістали" [25, с. 18]. Якби збереглась поетична спадщина, Річинський постав би перед нами ще й як поет.

У 1949 р. А. Річинського звільнили, але додому на Волинь повернутись не дозволили. З табору його направили у місто Казалінськ Кзил-Ординської області Південного Казахстану у безстрокове заслання під нагляд міліції з обов'язковою реєстрацією через кожних десять днів. В автобіографії А. Річинський зауважив: "Це додаткове обмеження вільного пересування нічим не було викликано, беручи до уваги, що я ні в яких озброєних або підпільних організаціях ніколи не брав участі" [21, с. 3]. З 15 серпня 1949 р. він працював судмедекспертом Казалінського району. Туди у 1949 переїхала з Володимира-Волинського і його сім'я. Коштів не вистачало, тому за сумісництвом Річинський вимушений був працювати в міській амбулаторії та місцевому родильному будинку акушером-гінекологом. З липня 1950 р. Арсен Васильович переведений у селище Кармакчи (адміністративний центр Кармакчинського району Кзил-Ординської області), де працював лікарем районної лікарні [6, с. 63].

Крім лікарської роботи. А. Річинський не полишав на засланні музичної та наукової діяльності. На початку 1950-х років створив у Казалінську хор "Дві хмароньки", згуртовуючи навколо нього українську діаспору. У журналі "Здоровье Казахстана" протягом 1951–1953 рр. публікує свої наукові праці на медичну тематику. Серед них статті з проблем акушерства, зміст яких містить узагальнення клінічних спостережень разом із лікувальними заходами. Дані публікації не втратили свого наукового значення і до наших днів [28, с. 91].

У червні 1953 р. під час службового відрядження по відгінних тваринницьких ділянках в Каракумах у Річинського стався інсульт, який був основаною причиною розладу ходьби. У квітні 1954 р. лікарсько-трудовою експертною комісією йому встановлено другу групу інвалідності [21, с. 3].

Помер А. Річинський 13 квітня 1956 р. в обласній лікарні Кзил-Орди. Поховали його на цвинтарі станції Джусали Кзил-Ординської області. Повідомлення з Москви про реабілітацію та дозвіл повернутися на Батьківщину прийшло через два дні після смерті. Родина Річинських змогла повернутись до Володимира-Волинського. Дружина Ніна Павлівна померла 18 грудня 1995 р. у віці 96 років [12, с. 22].

У 2006 році, завдяки клопотанню Української автокефальної православної церкви, останки А. Річинського були перевезені та перехоронені в Тернополі.

Отже, Арсен Річинський, будучи інтелігентною та енергійною особистістю, досягнув авторитету серед української громадськості на західноукраїнських землях. За свою активну громадську діяльність, спрямовану на національне

відродження, за репрезентацію національних ідей у різних громадських організаціях, Арсен Річинський зазнав переслідувань та арештів з боку польської влади. Активна громадська діяльність не залишилася непоміченою і новою владою, яка утвердилась у Західній Україні з приходом радянських військ, його ув'язнили на десять років у виправно-трудовий табір, а після звільнення відправили на заслання в Казахстан, звідкіля не дозволяли повернутись на Батьківщину до кінця життя. А. Річинський – один з найавторитетніших представників українського національного життя на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду, тому участь його в культурно-просвітніх товариствах Західної Волині становить подальший науковий інтерес і повинна бути предметом окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. К.: "Либідь" – "Військо України", 1994. 686 с. 2. *Боровський В.* До історії українського Пласту на Волині // Пластовий шлях. 1970. Ч. 1–2. С. 117–123. 3. *Візітів Ю.* Пластовий сеніор А. Річинський: "до щастя, слави і свободи" // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець. Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С.17–23. 4. *Государственный* архив Брестской области Ф. 98. Оп. 2. Д. 8. 15 л. 5. *Государственный* архив Брестской области Ф. 1 Оп. 10. Д. 2773. 79 л. 6. *Гудима А. М.* Харизма Арсена Річинського Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с. 7. *Дем`янчук Т. Д.* Функціонування кримінально-виконавчої системи НКВС в умовах масових репресій проти населення західноукраїнських земель у 1939–1941 роках // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 16. 2009 р. Серія: Історія. Одеса "Астропринт" , 2009 р. С.94–105. 8. *Державний* архів Волинської області Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 1969. 9 арк. 9. *Довідка* в'язниці в м. Луцьку №326 від 27. III. 1922р. про звільнення Річинського Арсена [рукопис] // Волинський краєзнавчий музей: 1 стор., мова польс.; КДФ 15146, КВ – 67623. 10. *I. Polit:* Miejsce odosobnienia w Berezie Kartuskiej w latach 1934–1939 // Toruń: Adam Marszałek, 2003. – 307 s. 11. *Ільїн О.* Арсен Річинський у березо-картузькому концтаборі. // Арсен Річинський і проблеми помісної Української Церкви: Науковий збірник Міжнародних Річинських читань. Тернопіль, 2008. С.85–87. 12. *Колодний А. М., Саган О. Н.* Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С.11–50. 13. *Кравчук О.* Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви як один з моментів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 116–125 14. *Кралюк П. М.* Любомудри Володимирії. Луцьк : ПВД "Твердиня", 2009. 168 с. 15. *Михайленко П. П.*, Кондратьєв Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. К.: Ґенеза, 1997. Т. 2: 1926–1945. 1999. 412 с. 16. *Михальчук Л.* Життя А. Річинського – зразок самовідданого служіння українському народу // Арсен Річинський – ідеолог Українського православ'я: Збірник наукових праць. Київ-Тернопіль-Кременець. 1998. С. 3–8. 17. *Паєвський Ю.* Арсен Річинський був моїм хресним батьком // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець: Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С.35–37. 18. *Пісоцький А., Войтюк Н.* Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часую. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 167 с. 19. *Політичний* терор и тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / [Архієрейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. В. та ін.]; Відп. ред. В. А. Смолій. К.: Наук. думка, 2002. 952 с. 20. *Раєвич Т.* Союз українок Володимира-Волинського: минуле і сучасне // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф., 20–23 січ. 1998 р. Луцьк, 1998. С. 118–119. 21. *Річинський А.* Автобіографія: [Рукопис] // Волинський краєзнавчий музей: КДФ – 15143, КВ – 6720. 3 с. 22. *Річинський* Арсен // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Т. 7 / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Репр. відтворення вид.1955–1984р. Львів: НТШ, 1998. С. 2529–2500. 23. *Річинський А.* Проблеми української релігійної свідомості / [Упоряд.: А. Колодний, О. Саган]. [3-є вид.]. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 448 с. 24. *Річинська Л.* "Батько любив нас і Україну" Передслово доньки Людмили // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С. 7–11 25. *Світлий* розум, шляхетне серце [Текст] : родина Річинських: спогади, листування /

упоряд. Л. А. Річинська; ред. А. Криштальський. Луцьк: Терен, 2004. 66 с. 26. *Система* исправительно-трудовых лагерей в СРСР 1923–1960. Справочник. / [О-во “Мемориал”, ГАРФ. / сост. М. Б. Смирнов]. М.: Знание, 1998. 600 с. 27. *Стоколос Н.* Арсен Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині // Людина і світ. 1998. №2. С. 33–37 28. *Хміль С.,* Лимар Л. Великий патріот, великий гуманіст, великий лікар і людина // Духовність народові: альманах до 110-річчя від дня народження Арсена Річинського. Київ-Тернопіль-Кременець. 2002. С. 90–93.

Елена Кравчук

АРСЕН РИЧИНСКИЙ: МАЛОИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ БИОГРАФИИ

В статье исследованы малоизвестные страницы биографии А. Ричинского, проанализированы причины его преследования различными оккупационными режимами, аресты и заключения польской и советской властью, освещен последний период его жизни.

Ключевые слова: А. Ричинский, биография, преследование, арест, ссылка.

Olena Kravchuk

ARSEN RICHINSKY: THE LITTLE-KNOWN PAGES OF BIOGRAPHY

The article investigates little-known periods of A. Rychinsky’s biography, analyzes the causes of his persecution by various occupation regimes, arrests and imprisonment by the Polish and Soviet authorities, and highlights the last period of life.

Keywords: A. Rychinsky, biography, persecution, arrest, exile.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

УДК 94(477) “134/1648”: [329.17(=161.2)

Михайло Юрій, Микола Алексієвець

ЗАРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА І ЙОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ МІСІЇ ЯК ПОВОРОТ В ЕВОЛЮЦІЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті йде мова про особливості та причини появи українського козацтва, яке відкрило нову сторінку формування цивілізації України і започаткувало глибинні зміни в ментальності українців. Підкреслюється, що у ментальності українців козацько-гетьманської доби зустрілися і синтезувалися дві основні її різновидності з власним історичним корінням кожна: традиційна – архаїчно-землеробська (селянська) і ранньомодерна – козацько-лицарська з її ідеалами особистої свободи, волелюбства і народовладдя.

Ключові слова*:* козак, орда, держава, етнічність, ґенеза, ментальність, суспільство.

Українське козацтво – унікальний в європейській історії етнічний та культурно-соціальний феномен, поява якого мала величезний вплив і на менталітет України, її традиційну культуру. Щоб осмислити цю проблему, треба перебороти інерцію звичного сприйняття козацтва як явища і прояснити низку моментів, важливих для розуміння козацької ментальності, її еволюції в загальноукраїнську. Не дивлячись на багатющу історіографію козацтва, поява та формування козацької верстви, її ментального обличчя, досі викликає не мало дискусій. Перші спроби її розв’язання були зроблені ще на початку XVII ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова “козак”. Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка “Козака”, який вдало боровся з татарами [3, с. 244–251]. З часом викристалізувалися інші версії, що пояснюють походження козацтва, унікальність його культури, звичаїв і традицій [4].

На сьогодні існує щонайменше десять концепцій походження козацтва, які, на наш погляд, варто хоча б перерахувати: 1) “хозарська” – ототожнює козаків з давніми народами степу “козарами” або хозарами; 2) “чорноклобуцька” – вбачає в них нащадків “чорних клобуків” – тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі; 3) “черкаська” – вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров’я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані; 4) “татарська” – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елементу з місцевим населенням утворилася якісно нова верства – козацтво; 5) “автохтонна” – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а

лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю; 6) “болохівська” – пов’язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів; 7) “бродницька” – висвітлює генетичний зв’язок козацтва зі слов’янським степовим населенням періоду Київської держави – “бровниками”, які жили у пониззі Дунаю; 8) “уходницька” – пов’язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю; 9) “захисна” – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі; 10) “соціальна” – факт виникнення козацтва трактує як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

У кожній з цих теорій є дещиця істини, але ні одна з них не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна базується на якомусь одному чиннику з економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Між тим, поява такого історичного явища як козацтво зумовлена не одним, а, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між якими досить умовна): тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють необхідність його появи [1].

Із соціокультурного погляду, який найближчий до пізнання ментальності, спробуємо висловити деякі думки щодо зародження і становлення козацтва на основі цивілізаційного та синергетичного підходу. Саме такий погляд дозволить осягнути “межовий стан української душі” [6, с. 65], на який вказував О. Кульчинський. Стародавню Русь-Україну все ще нерідко уявляють як етнічно єдиний слов’янський соціум, а Великий Степ, який тіснив її з півдня та сходу – як вільний простір, на якому стихійно переміщалися кочові племена і народи. Однак така картина сумнівна, тому що східнослов’янський етнос попри полянське його ядро не був єдиним.

Йшов активний процес асиміляції слов’янами на півночі – угро-фінів, а на півдні – степових тюркських племен. Унаслідок цього на території Русі складалися кілька, відмінних одна від іншої етнокультурних спільнот. Для того, щоб розібратися з появою козацтва, необхідно по-новому подивитися на історію Руси-України як його предтечі.

Образ Великого Степу як мінливої стихії, що регулярно накочувалася на Київську державу кочівними ордами (номадами), належить, швидше, до історичної міфології. Насправді Степ – досить стабільна етносоціальна система, яка століттями взаємодіяла з осілою землеробською зоною, тюрко-слов’янський етнічний субстрат якої з кінця X ст. залишався майже незмінним. На думку Л. Гумильова, у XII–XIII ст. Половецька земля (Дешт-і-Кипчак) і Київська Русь складали одну поліетнічну державу [5, с. 327]. В цьому зв’язку варто згадати, що на зорі руської історії, ще до київської державності, племена полян, сіверян, радимичів, в’ятичів входили до складу Хозарського каганату, створивши умовну цілість, що об’єднувала осілу лісостепову і степову зони або землеробську й кочову культури. Пізніше руські племена звільнилися від хозарської залежності, й князь Святослав Ігорович у 965 р. розгромив Хозарський каганат. При цьому істотно, що мета Святослава полягала не стільки в здобутті незалежності від Степу і в зміцненні кордонів Київської держави, скільки у включенні хозарської території до її складу. Це означає, що державне об’єднання лісостепової і степової зони було не випадковою політичною комбінацією, а відносно стійкою системою.

Руські правителі – спадкоємці Святослава – поводилися так само. Нових кочівників – печенігів – спочатку відкидали від своїх земель, а потім приводили до покірності тих, що поселялися уздовж кордону. За цією схемою складалися відносини Київської Русі з половцями. Тривалість співіснування Русі й Степу значно перевищує час їхнього протистояння як незалежних і вороже налаштованих один до одного суб'єктів. У цьому дослідницькому напрямі українська історія постає не як смертельна сутичка двох відмінних сутностей – Русі та Степу, а як боротьба за домінування в рамках устояної поліетнічної єдності, чи союзу землеробства і кочівництва. З часом таке домінування кілька разів переходило від однієї сторони до іншої: спочатку (у X ст.) від хозар до Києва, потім (у XIII ст.) від Володимира до татарського Сараю. Відтак ця багатоетнічність перейшла на рівень етнокультурних відмінностей в загальних стадіальних і політичних кордонах. Зрозуміло, що переходи домінування від однієї сторони до іншої не були суто політичними подіями, але становили вираження історичної конкуренції відмінних стратегій, і, відповідно, двох типів державності – осілої землеробської і номадичної. Щораз переможець задавав параметри інтеграції, незворотно впливаючи на переможену сторону. У кінцевому рахунку лісостеп, що представляв землеробську цивілізацію, переміг, і це було неминуче. Однак величезні блоки культури кочового, номадичного світу ввійшли до складу інтегрованого цілого. При цьому з населенням Степу почалася метаморфоза, що розтягнулася на кілька століть: воно зберегло етнічний субстрат, але перемінило конфесію. В другому тисячолітті н. е. у зоні постійних контактів зі світом монотеїстичних цивілізацій половецьке і татарське тенгеріанство повинно було поступитися місцем світовій релігії. Кочівники, що приймали іслам, ішли в Крим. Ті ж, хто обирав християнство, підпадали під вплив Києва. Так з часом з нащадків полян, деревлян, сіверян, волинян, бужан, а також хозар, печенігів, половців, татар почало формуватися козацтво. Зрозуміло, у цьому синтезі участь різних етнічних груп була не однаковою, але етнічне ядро козацтва склали природні степняки. На наступному етапі відбувалася зміна мови. Цей процес також розтягся на століття [10, с. 104–106]. Але перемагає українська, наповнюючись при цьому тюркізмами. Так, наприклад, за даними вітчизняних лінгвістів суфікс *-енко* – в українських прізвищах має половецьке походження.

Слово "козак" уперше зафіксовано в латино-персько-татарському тексті кінця XVII ст. "Codex Cumanicus", що містить словник і переклади християнських богослужбових текстів кримськотатарською мовою (появу цього тексту пов'язують із Кафою [нині Феодосія], де у 1280-х рр. діяв місіонерський осідок ченців-францисканців). Згідно з Куманським кодексом, словом "козак" позначали сторожа, вартового. Вдруге козаки згадуються під 1308 р. у Сугдеї [сучасний Судак], але вже не як вартові, а як розбійники. За пізнішою фіксацією у цілій низці тюркських мов "козаками" називали найманих вояків, які покинули свій рід та свої улуси, а в переносному значенні – вигнанців, бездомних людей, авантюристів, розбійників, нежонатих молодиків.

Новітня "Енциклопедія ісламу" (Переклад Григорія Халимоненка) описує тюркське козакування так: "Починаючи з XV ст. тюрки й монголи називали козаком особистість, яка з політичною метою відокремилася від своєї держави і сама чи з родиною вкупі шукала шляхів опанування степу. Ця назва поширилася пізніше й на цілі племена чи союзи, які відділилися від своєї держави, щоб стати козаками. І нарешті, в декотрих кочових народів увійшло у звичай посилати юнака, здатного до військової служби, у степ, аби він там загартувався") [11, с. 178].

Цікаві в цьому руслі погляди Д. І. Яворницького, витлумачені ним у праці "Історія запорізьких козаків", що вийшла друком у 1892 р. Це була перша

капітальна праця, яка досить глибоко характеризувала запорізький край, історію козацької Січі й самих козаків-запорожців, розкривала їх політичний, економічний уклад життя, звичаї та культуру, вказуючи на вільнолюбство, індивідуалізм, хоробрість, мужність, а інколи й авантюризм.

Автор "Історії запорізьких козаків" вбачав початок походження козацтва, їх коріння в Азії. "До цього приводять нас, – писав Д. І. Яворницький, – як філологічні роздуми, так і історичні дані. Слово "козак" – без сумніву, східне слово, подібне до слів, "аксак, арак, байрак, бузак, бурчак, кишлак, кунак, чумак" тощо, що мають досить поширене у багатьох тюркських словах закінчення "ак" [9, с. 71]. У підсумку автор робить висновок, що і поняття, і назва слова "козак" вперше зустрічається в Середній Азії, звідки воно перейшло в європейську частину Русі. Перейти сюди воно могло з приходом тюрко-татар, на що вказує і та обставина, що до появи тюрко-татар на півдні Русі, в жодному списку руських літописів не зустрічається слово "козак" [9, с. 73].

У кримських джерелах другої половини XV ст. згадуються як татарські наймані козаки-вартові, так і козаки-розбійники. Наприклад, від середини XV ст. "козаки" несли конвойну та вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях, а в 1474 р. "козаки" золотоординського царевича Касима пограбували в степах купецький караван тих-таки кафинців, та й узагалі, як скаржилися кафинські купці, їм постійно завдають збитків ці степові добичники – "наші сусіди".

Під 1492 р. серед таких небезпечних сусідів уперше фіксуються козаки-християни ("кияне і черкасці"), які в гирлі Дніпра напали на турецький корабель. У відповідь на скаргу великий князь литовський обіцяв провести розшуки пограбованого "серед козаків" у Черкасах. Коли у 1493 р. черкаський намісник князь Богдан Глинський напав на татарську фортецю Езі [Очаків], хан теж називає вояків із загону Глинського "козаками". У привілеї 1499 р. київському воєводі на стягнення податків із тубільного та прийшлого населення знову натрапляємо на козаків, котрі повз Київ "ходят водою на Низ до Черкас и далій". А в 1502–1504 рр. хан звинувачує "київських і черкаських козаків" у нападах на Дніпрових переправах на його купців та послів. Задовольняючи скаргу, черкаський намісник великого князя "вседши на конь за тими лихими людьми козаками гонял", і, як було повідомлено ханові, "тих людей многих поймавши шыєю казни" [11, с. 178].

Вживання слова "козак" нарівно і татарськими, і руськими адміністраціями свідчить про те, що в порубіжному ареалі кінця XV ст. воно було цілком звичним і прикладалося як до татар, так і до русичів, позначаючи, з одного боку, найманих караванних конвоїрів та вояків прикордонних загонів, а з іншого – вільних людей, які промишляли на степових дорогах. Так чи інакше, а тих й інших – русичів і татар – годувало "козацьким хлібом" (як почали говорити пізніше) Поле. Коли згодом козаки-християни утворювали вже окрему соціальну групу, яка освоювала степове порубіжжя, поєднуючи військові походи із сезонними промислами, поняття "козак" доповнилося ще одним значенням – нікому не підлегла, вільна людина. Християнське козакування (і вартівниче, і військове, і господарське) настільки швидко й упевнено утвердилося в праві на існування, що саме слово "козак" почало асоціюватися переважно з християнином, чиє життя пов'язане з Полем, а козаки-татари помалу зникають, хоча на епізодичні згадки про них натрапляємо ще й у другій половині XVI ст., наприклад, під 1561 р. фіксуються "татарські козаки" з Білгорода, яких найняв "на службу господар скую" канівський староста, князь Михайло Вишневецький [11, с. 178–179].

Відтак, "зникнення" козаків-татар, найімовірніше, було відносним: цілком можливо, що вони злилися з руською козацькою масою. Тогочасні джерела (на

жаль, дуже нечисленні) не дають відповіді на питання, як швидко відбувалася християнізація та мовна асиміляція цього степового допливу. Тюркські імена десятків киян, канівців і черкащан, зафіксовані ревізією порубіжних замків середини XVI ст., опосередковано свідчать, що козацьке середовище не надто турбувалося "чистотою крові" своїх членів. Ось, для прикладу, ці характерні імена в головному козацькому гнізді – Черкасах: Балиш, Бахта, Байдик, Брухан, Бут, Гусейн, Каранда, Кіптай, Кудаш, Махмедер, Малик-баша, Моксак, Ногай, Охмат, Теребердей, Толук, Чарлан, Челек, Чигас, Чурба та ін. [11, с. 179].

Отже, в проблемі ґенези козацтва та його ментальності доцільно шукати передусім баланс "свого" з "чужим", бо саме з такого сплаву народилася козацька спільнота. Можна сказати, що на буферній порубіжній смузі між кочовою та хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання сформувалася етноконтактна зона, що не могло не відбитися на ментальності її мешканців. Цей мобільний пояс-амортизатор не надто переймається етнічними й релігійними упередженнями. Нічиї люди на нічиїй землі – така суть "людей Поля", які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову й звичаї, збройні навички та спосіб виживання. Політичні зміни кінця XV – першої половини XVI ст., про які мова піде далі, остаточно прибивають степових добичників до руського берега. За вірою вони на цей момент іще навряд чи однорідні (навіть набагато пізніше, в 1578 р., королівський посланець писав про козаків-черкащан, що вони "релігії переважно магометанської" (нехай це твердження і навіяне екзотичним виглядом черкаських "молодців", однак й нехтувати ним не варто). Що ж до мови, то українсько-татарська двомовність серед козацтва була досить поширеним явищем і в набагато пізніші часи, тож немає сумніву, що вона побутувала тоді, коли тюркський компонент населення прикордонних замків був іще доволі виразним. Утім, за татарським боком кордону теж не було проблем із руською мовою: нею писалися листи кримських ханів XV–XVI ст. до великого князя литовського, а деякі татарські хани вільно говорили українською. Запозичення ж козаками-слов'янами побутових реалій від своїх татарських колег переконливо фіксується і в їхньому зовнішньому вигляді, заміні назв для буденних широковживаних понять. Подібно до татар, козаки почали іменувати свої становиська кошами, тимчасові житла куренями. Колчани зі стрілами сагайдаками, гирла річок, у яких промишляли, сагами. Руський меч був замінений на криву татарську шаблю, руські гуслі – на кобзу, порти (штани) – на шаровари, довге слов'янське волосся – на оселедець. Своїх молодих слуг вони почали називати вже не отроками, а джурами, свої гурти не дружинами, а ватагами; до військової атрибутики ввійшли тюркські поняття осавул, булава, бунчук, барабан, сурма, табір, майдан тощо. Очевидно, не дарма турки іменували запорожців "бут калами", себто змішаним народом.

Висловлені думки не повинні викликати здивування, адже порубіжна степова смуга, на якій сформувалося козацтво, була не так територією "між Сходом і Заходом", як органічною частиною "Сходу", де тюркські народи віками жили й мали свої держави, як ханат печенігів, Куманія, Золота Орда, Кримський ханат, Ногайська Орда, Буджацька Орда. Тут, отже, крім військових зіткнень, точилися постійні чисто людські, здебільшого побутові контакти між степовиками й русичами – на переговорах, у торгівлі, спілкуванні з взаємозахопленими невільниками, особливо жінками, що ставали дружинами й матерями серед чужого народу, переливаючи в свої нові родини краплинами елементи традиційної побутової культури етносу, з якого вийшли. Впливи на інтелектуальному чи духовному рівні були незрівнянно меншими через християнсько-ісламський бар'єр, тому побутове взаємопроникнення ніколи не осмислювалося, існуючи саме собою, поза сферою писемної культури. Навпаки, в ній збройне протистояння та антимусульманська упередженість до "бусурман"

витворили стійкий негативний стереотип, перенесений до науки й красного письменства новітніх часів – із їхньою своєрідною алергією на тюркський Схід як символ абсолютної ворожості. При цьому, щоправда, так і залишається нез'ясованим, чому прізвища багатьох сьогоднішніх українців спираються на тюркську мовну основу, чому мало не канонічним в Україні вважається неслов'янський тип краси, а класика української фольклорної культури – дума – є яскравим породженням азійської моделі мелосу. Варто зауважити, що подібні думки з приводу формування козацтва досить аргументовано висловлює Фергад Туранли на основі досліджень османсько-турецьких джерел з історії України [7; 8].

У цьому контексті навряд чи правомірно вважати появу козацтва наслідком споконвічного протистояння осілого хліборобського побуту з кочовою цивілізацією, як зазвичай твердять деякі дослідники. Навпаки, поява козаків – це своєрідний компроміс із Полем, де саме життя витворило еластичну буферну смугу, на якій поєдналися навички виживання в Полі з орієнтацією на цінності осілого світу. Козаки й татари ввійшли до історії нероздільно злучені рахунком взаємних відплат, немов аверс і реверс однієї медалі. Тим-то їхні війни так легко переходили у військову взаємодію, в союзи, а обмін полоненими й торгові контакти тривали взагалі безперервно, на що, зокрема, вказує вельми характерне за значення, яке під 1572 р. подає сучасник Бартош Папроцький. При впадінні р. Кінські Води в Дніпро, пише він, є урочище Карайдубина – це "місце збору, або ринок, де татари й козаки провадять свої торги" [11, с. 181–182].

Викладені думки змушують з певним сумнівом ставитись до усталених версій, ніби основну масу козаків складали кріпосні й селяни, які втікали від польсько-шляхетського поневолення. Ідеологічна спрямованість цієї конструкції, яка має класове забарвлення, досить очевидна. Нам видається, що в особі козацтва маємо пращурів Київської держави, а також номадських груп, які прийняли українську культуру й інституціоналізувалися в межах особливого феномену: етнос-стан.

Загалом, осмислюючи менталітет України в контексті провідної ролі українського козацтва в становленні і розвитку української державності, його багатоетнічне та полікультурне походження, варто наголосити на головному: козацтво, вийшовши на сцену політичної боротьби на рубежі XVI–XVII століття, вже через декілька десятиліть, під час Визвольної війни і революції українського народу (1648–1657) витворило козацько-гетьманську державу і надало свій полково-сотенний та політичний устрій всій Україні, насамперед Лівобережжю. Створення держави сприяло поширенню на всі українські землі тих політичних, ідеологічних, культурних ідеалів, які виробило в собі передусім запорозьке козацтво. Звичайно, це був не простий процес; "козацька культура" сприймала і включала в себе надбання всіх регіонів України, та все ж перевага саме козацького елементу в соціальному, політичному, культурному житті України XVI–XVIII ст. була очевидна сучасникам і місцевим, і іноземним.

З одного боку, наслідком діяльності козацтва була вимушена руйнація здобутків народів, правителі яких загрожували існуванню українського народу, а з іншого – козацтво виступало як творець нових, багато в чому унікальних матеріальних і духовних цінностей. Важливо, що саме цю особливість українського козацтва не оминув російський демократ О. Герцен. Він писав: "Українська республіка, у підвалинах якої лежали демократичні та соціальні засади – Запорозька Січ становила дивовижне явище плебеїв-витязів, лицарів-селян" [2, с. 131]. Принагідно нагадаємо, що плебеями у Стародавньому Римі називали вільне населення, яке не входило в родові громади, натомість зародження козацтва означало появу нового стану.

З утворенням Козацько-гетьманської держави, її гетьмани та ідеологи усвідомлювали своє спадкоємство від епохи першої державності українського народу – доби Київської Русі, Галицько-Волинського і Великого князівства Литовського. У політичних трактатах, теоретичних, художніх творах українські автори гетьманської доби не забували, що українська держава мала тісний зв'язок з тією давньою епохою, що вони, сучасники козацької державності, є продовжувачами княжих традицій. Це мало велике значення, оскільки усвідомлення цього успадкування дарувало непорушну впевненість у правоті своїх домагань, давало цій ідеї силу вистояти у найтяжчі лихоліття, які згодом випали на долю України. Мало значення це і в майбутньому для розвитку суспільно-державницької ідеї українців [3]. Історичний зв'язок часів і наступність поколінь змінювали світогляд козацької верстви, посилювали їх вплив на українське суспільство.

Список використаних джерел

1. *Бойко О. Д.* Історія України: підручник. Вид. 5-е. доп. К.: Академвидав, 2014. 717 с. 2. *Герцен А.* Сочинения. В. 2-х т. М.: Мысль, 1986. Т. 2. 3. *Глінскі Я.* Канструяванне вобразу мінулага у творах Мацея Стрыйкоускага // Исследования по истории восточной Европы: Научный сборник Минск: Республиканский институт высшей школы, 2009. Вып. 2. 4. *Гуржій О. І.*, Чухліб Т. В. Історія козацтва К.: Арій, 2013 480 с. 5. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь. М., 1989. 6. *Кульчинський О.* Український персоналізм. Мюнхен; Париж. 1985. 7. *Туранли Ф.* Тюркські джерела до історії України. К.: Наукова думка, 2010. 365 с. 8. *Туранли Ф.* Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). К.: ВД "КМ академія". 2016. 606 с. 9. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків в 3 т. К.: Наукова думка, 1990. Т. 1. 10. *Яковенко И. Г.* Цивилизация и варварство в истории России // Общественные науки и современность. 1996. № 3. 11. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. друге. К.: Критика, 2005. 12. *Якиминська Л. В.* Особливості менталітету українського козацтва // Інтелігенція і влада. Серія: Історія, 2006. Вип.10.

Михаил Юрий, Николай Алексиевец

РОЖДЕНИЕ КАЗАЧЕСТВА И ЕГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ МИССИИ КАК ПОВОРОТ В ЭВОЛЮЦИИ МЕНТАЛЬНОСТИ УКРАИНСКОГО НАРОДА

В статье идет речь об особенностях и причинах возникновения украинского казачества, которое открыло новую страницу формирования цивилизации Украины и заложило глубокие изменения в ментальности украинцев. Подчеркивается, что в ментальности украинцев казацко-гетманского периода встретились и синтезировались две основные её особенности с собственными историческими корнями каждая: традиционная – архаико-земледельческая (крестьянская) и раннемодерная – казацко-рыцарская с ее идеалами личной свободы, свободолюбия и народовластия.

Ключевые слова*:* казак, орда, государство, этничность, генезис, ментальность, общество.

Mykhaylo Yuriy, Mykola Alexiyevets

THE BIRTH OF THE COSSACKS AND ITS NATIONAL LIBERATION MISSION AS A TURN IN THE EVOLUTION OF THE MENTALITY OF THE UKRAINIAN PEOPLE

The article deals with the features and causes of the emergence of the Ukrainian cossacks, who opened a new page of the formation of the civilization of Ukraine and laid deep changes in the mentality of the Ukrainians. The authors emphasize that in the mentality of the Ukrainians of the Cossack-Hetman period, two main features were found and synthesized, each with its own historical roots: traditional – archaic-agricultural (peasant) and early-modern – cossack-knight with its ideals of personal freedom, freedom-loving and democracy.

Keywords: cossack, horde, state, ethnicity, genesis, mentality, society.

УДК 94(477)

Володимир Окаринський

“ЧЕТВЕРТА” РЕВОЛЮЦІЯ: ДО ПИТАННЯ ІНТЕЛІҐЕНТСЬКИХ ВІЗІЙ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЖИТТЄВИХ СТИЛІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Стаття пропонує погляд ззовні всередину – на себе – представників альтернативних життєвих стилів українців і спроби їх самоусвідомлення щодо довколишніх явищ та подій доби Української революції 1917 – початку 1920-х років. На основі художньої й мемуарної літератури виокремлено різні життєві стилі революційного суспільства, в основі яких були різні ступені нонконформізму і динамізму.

Ключові слова: альтернативний стиль життя, інтеліґенція, богемність, анархісти, самостійники, націонал-комуністи.

Автор береться за непросте завдання: з’ясувати, які альтернативні соціокультурні рухи існували в українському суспільстві доби Революції 1917–1921, цього самого по собі альтернативного часу, і як їх бачили інтеліґенти-нонконформісти. Такий фокус дозволяє побачити в часі революції те, чого не дають інші джерела, котрі носять більш офіційний і менш емоційно-заанґажований характер. Історична наука ж – не лише відкриття фактів, а й нові візії доби, що дають змогу ліпше її пізнати.

Розвідка носить історично-антропологічний характер, а джерела, які найкраще розкривають тему, це, передовсім, художньо-мемуарна література. В силу великого обширу джерел і наукової нерозробленості теми, автор насамперед звернув увагу на більш відомі твори, доповнивши їх іншими джерелами, з тим, аби в подальших дослідженнях залучати все нові тексти. Головний акцент зроблено на автобіографічному чинникові, що, порівняно з іншими текстами, збільшує достовірність описаних субкультур. Автор свідомий того, що не дасть всеохопну панораму альтернативних життьових стилів доби Революції. Однак, якщо вдасться зробити певний начерк, з тим щоб потім довершити повне полотно, вважатиме свою ціль – наразі – досягнутою.

Стиль життя – це інтереси, судження, манери та поведінкові орієнтації особи, групи або культури. У ширшому сенсі, спосіб або стиль життя – це поєднання матеріяльних та нематеріяльних чинників. Матеріяльні фактори стосуються демографічних варіяцій, тобто демографічного профілю особи, тоді як нематеріяльні стосуються психологічних аспектів особистості, таких як особисті цінності, переваги та світогляд. Поняттям альтернативного життєвого стилю (alternative life style, або life-style; lifestyle) окреслюють спосіб життя, відмінний щодо загальноприйнятого, або такий, що взагалі сприймається поза культурною нормою. Зазвичай, альтернативні стилі життя ідентифікують з відповідними субкультурами (наприклад – гіпі, панки, ґоти, ґрандж). Деякі люди альтернативного стилю життя схильні змішувати певні елементи різних субкультур (ті ж ґранжери). Про альтернативні життєві стилі і їх зв’язок із контркультурою чи субкультурами, а також про богемність як lifestyle та її зародження в Україні автор цієї статті вже писав раніше.

Революція – це стан суспільства, коли альтернативне/опозиційне виходить на поверхню і знаходить спосіб опановувати ширші кола суспільства та змінювати суспільство загалом. У соціокультурному сенсі аналогом революційности (в мирний час – радикальної політичної опозиційности) є контркультура. Недарма в

багатьох речниках контркультури (якщо запозичити це слово з кінця 1960-х) поєднувалися революційність з культурним бунтом.

Це помітно ще перед революцією 1917-го на знакових постатях, що виявили себе під час революції, зокрема – Володимира Винниченка та Гната Михайличенка ("Блакитний роман"). Їхні тексти та висловлені в них ідеї – водночас і революційні, і контркультурні. Це й заперечення репресивних державних інституцій (хоча б поліції) та панівної моралі з державною церквою (православ'я), відкидання традиційного інституту шлюбу, "вільне кохання" і легалізація проституції (див. твори Винниченка "Memento", 1910, "Чесність з собою", 1911, "Чорна Пантера і Білий Медвідь", 1911, "Записки Кирпатого Мефістофеля", 1916) і т. д. і т. п. [8; 33]. Такі автори в своїх творах висвітлювали революціонерів поряд з богемою та суспільними маргіналами, на взір босяків.

Значним був вплив на український модернізм філософії Фрідріха Ніцше. Він зберігався і в часі Великої війни та революції. Ще одним ідейним струменем з яскравим контркультурним характером, що ще більше виявив себе під час Революції, був фемінізм. Показова в цьому плані ентузіястка жіночого, спортивного, молодіжного і військового рухів, доброволиця УСС Олена Степанів, яка так згадувала вміст своєї вояцької торністри (наплічника – прим. В. О.): "білля, легкі черевики, щітки, дві запасові консерви, 1 том Нітшого і Коран. Нагорі припнятий ремінцями плащ і їдунка, під сподом – звичайний коц, і в малій ташці – приписана кількість набоїв..." [47, с. 17]. Існує погляд, що під час Першої світової війни книга "Так говорив Заратустра" лежала в похідному ранці чи не кожного німецького вояка. Можливо, вважалося, що читання Ніцше мобілізує дух. Однак, передовсім, молодих людей вабив у Ніцше індивідуалістичний нонконформізм. Твори Ніцше були й світоглядовим підґрунтям модернізму, як і пізнішої контркультури. Нонконформізм Ніцше надив і адептів українського проєкту, котрий під час Великої війни також був проявом альтернативи. Ще до революції критики відзначали й ніцшеанство Винниченка та інших. До світової війни було принаймні два переклади Ніцшевого "Заратустри" українською – Леся Гринюка (1883–1911) [36] і В. Винниченка [37]. Відгомони ніцшеанства можна знайти в оповіданнях Олексія Плюща (1887–1907), що знаменували перехід юного автора до модерну [39].

Загалом же перед революцією існувало кілька альтернативних життєвих стилів. Спробую їх перелічити, без деталізації і особливого розсортовування. Очевидно вони вплинули – частково – на революцію і перетривали до пореволюційних часів. По-перше це: літературно-мистецька богема, переважно модерністи, естети і їх прихильники (узагальнена назва в суспільстві "декаденти", частково нео-денді), а також речники аванґарду, зокрема футуристи. Далі – політично заанґажовані, як правило, революційні сили: анархісти; драгоманівці; соціял-демократи (марксисти) і соціял-революціонери (максималісти); окремо соціял-демократи українського забарвлення ("Спілка"); самостійники; феміністки (зокрема суфражистки). По-третє, поборники тілесного розвитку і сексуального розкріпачення: атлети, адепти спорту і гімнастики; натуристи; речники "вільного кохання". І наостанок, прихильники духово-світоглядових шукань, окультизму, самовдосконалення: спіритизму, теософії та антропософії. Більшість перелічених стилів прямо чи непрямо протистояли панівній ідеології, самодержавству, чорносотенству, старому українофільству і народництву, реалізму як стилю, міщанству.

Представники альтернативи могли належати до кількох стилів водночас, або поєднувати їх у собі. Так, прибічниками антропософії Рудольфа Штайнера були Лесь Курбас і Максиміліан Волошин [4]. Інші театрали, які вслід за Курбасом схилялися до експресіонізму і переймалися новаторством режисера, під його впливом теж вивчали антропософію, цікавилися езотеричними вченнями Сходу,

Тибетом, Океанією та Африкою, філософією Г. Сковороди [25]. Антропософія сприяла "другому пробудженню", недоступному побутовій, "лінійній" свідомості. Інколи воно дорівнює сну, галюцинації, міражу. Так народжується головне – те, що потім мистецтво "перекладає" на мову чуттєвого і надчуттєвого [25]. Такі ідеї приваблювали Курбаса можливістю відкривати нову свідомість. Творчо, вільно ставився до антропософії Волошин, хоч і брав участь у спорудженні Ґьотенаума.

Володимир Винниченко як натурист. Хутір "Закуток", Франція, 1930-ті рр.

Той таки М. Волошин, як і В. Винниченко, були натуристами (більш поширена, але менш правильна назва – нудисти). Волошин був ідеологом натуризму ще в дореволюційній Росії. Він написав праці "Блики. Нагота" (1910) і "Бліки. Маски. Оголеність" (1914) і засновував натуристські пляжі в Криму (Коктебель, Симеїз). В перші роки радянської влади, натуризм був доволі поширений: навіть відбувалися оголені марші вулицями міст, в т. ч. столичного Харкова (рух "Геть сором!"). Більшовицька верхівка сприймала цей рух як частину нової пролетарської культури, позаяк "при оголеності класові відмінності зникають". "Міських нудистів" гонінням не піддавали. Сам Ленін висловлювався, що в цьому русі є "здоровий пролетарський первень" [16].

У Винниченкові натуризм поєднався зі стилем колишнього професійного революціонера-марксиста і українського літератора. Уже в еміґрації у Франції середини 1920-х Винниченко з художником Миколою Глущенком улаштували нудистський пляж. Також письменник, художник і політичний еміґрант Винниченко загартовувався, разом з дружиною Розалією Ліфшиць став вегетаріянцем-сироїдом. Про перший пляж у Києві (на Трухановому острові), з якого почалося поширення нудизму в Україні, писав Федір Ернст: "Уперше пляж, як місце масового купання, впорядили німці від той час, як окупували були країну 1918 р. Нова ідея прищепилася, і відтоді щоліта ввесь берег укривають бараки й кабінки для роздягання, школи плавби, дитячі соляріуми тощо" [20, с. 717]. Першими адептами такого відпочинку були тоді український меценат Євген Чикаленко і деякі діячі УНР. Два тижні на плавучій земській дачі Чикаленка "Чайці" під Каневом засмагали екс-міністри УНР В. Голубович і М. Шаповал, генерал М. Омелянович-Павленко і той таки В. Винниченко [51].

Всеволод Максимович. Автопортрет. Полотно, олія. 1913 р. Національний художній музей України

Митці-модерністи, Всеволод Максимович і Федір Кричевський, котрі орієнтувалися на віденський сецесіон Ґ. Клімта і декаданс або ар-нуво О. Бердслі, належали в Полтаві, разом з Іваном Мясоєдовим, до гуртка нудистів-атлетів [13]. Риси життєвого стилю одного з них, "Макса" – В. Максимовича (1894–1914) виявляють альтернативність і нонконформізм: наркотики, алкоголь, спілкування з нічною богемою Києва і Москви, участь в проєктах футуристів, зокрема в кіні, експлуатування в творчості сексуальних перверсій etc. ""Всеволод добровільно пішов з життя (вважають, через провал персональної виставки або нещасливе кохання до поетеси-футуристки Надії Ніколаєвої) [5].

Самогубство було також одним з проявів альтернативности. До нього вдався приміром український поет-футурист Божидар (Богдан Гордєєв), що пішов того ж року і в такому ж віці, та ряд інших. Згадуваний раніше Олексій Плющ мабуть був одним з перших самогубців серед українських модерністів [32]. Зображували божевілля, або різні неврози, перші модерністи, наприклад Агатангел Кримський. Наголошення ненормальности стало одною з відмітних рис модернізму, заразом і привілеєм літературно-мистецької богеми.

Суспільними нонконформістами не лише в мистецтві, а й у побуті, були й інші аванґардисти: футуристи“”, експресіоністи, кубісти, супрематисти’ перед- і пореволюційної України. Серед передреволюційних митців-революціонерів були брати Бурлюки, сестри Синякови, Олександра Екстер, Казимир Малевич, Олександр Архипенко, Олександер Богомазов, Евген Конопацький, Вадим Меллер та ін. Яскраво виявили себе київське об’єднання кубофутуристів “Кільце” (Кольцо) і однойменна виставка (1914). Їх мистецтво було однозначно революційним для свого часу і вплинуло на митців радянського аванґарду.

Альтернативними на початку ХХ ст. були пішохідний туризм, альпінізм, повітроплавання – екстремальні, як й інші, нові види спорту (теніс, ковзани, веслування) і системи оздоровлення (наприклад система Міллера чи “вольова гімнастика” (ізометричні вправи) киянина А. Анохіна), бойові мистецтва (боротьба, бокс, джіу-джітсу). Окремі “маніяки” спорту не були масовими типажами (Іван Боберський, Степан Гайдучок, Петро Франко, Сергій Уточкін, Алєксандр Анохін). Окремі фанати, котрі прагнули адреналінових відчуттів перейшли до екстремальніших занять, зокрема авіяції: Михайло Єфімов, той таки Уточкін і Левко Мацієвич. Останнього справедливо вважають піонером української авіяції і водночас одним з перших українських самостійників. Під час революції, наприкінці 1918 року, піонером авіяції в ЗУНР став Петро Франко та інші літуни авіядивізіону Галицької армії. Цьому передували роки війни і використання аеропланів у бойових діях [49].

Революція внесла зміни до панорами вищеперечислених стилів. Спершу, майже “замовкли музи”. Невільні учасники подій накопичували враження. Наступна зміна – більша мобільність людей, які під час змін влад, окупацій, погромів, терору, втеч, розрухи, голоду і затишшя між ними, “”коли важко було розібратися хто “свій”, хто “чужий”, а вододіл проходив серединою родини й самої людини (як у ’п’єсі Винниченка “Між двох сил”), – могли побувати в дуже різних ролях (наприклад, у реґулярній армії, в дезертирах, повстанцях). Прелюдією була революція. І новий тип дезертира, відмовника, втікача, пацифіста. Інший тип, який частково поєднувався з першим і якому сприяла російська шовіністична мілітарна гістерія початку Великої війни, – український сепаратист.

Окремі риси марґіналів стали “набутком” багатьох, наприклад властиві босякам чи батярам. По-бандитськи діяли реґулярні армії, натомість повстанці могли бути більш дисциплінованими. Самі ж напівкримінальні люмпени у вирі революції і громадянської війни мусили “політизуватися” і визначатися. Так, більшовицьку сторону приймали одеські нальотчики, як це показує не лише Бабель у “Одеських оповіданнях”, а й інший одесит активний український визвольний діяч, поет і прозаїк Юрій Липа. Такий образ збільшовиченого нальотчика Петьки Клина, в якому можна знайти риси того таки Мішки Япончика [29]. Революційні події, разом з крахом імперії Габсбурґів, і боротьба за Галичину поляків та українців, розкололи – на думку різних авторів – середовище міських люмпенів-батярів. Є відомості, що українським воякам під час боїв за Львів допомагали й спольщені українські ремісники, робітники і навіть батяри. Вони були провідниками львівськими вулицями, переносили харчі й амуніцію в уже зайняті поляками дільниці міста [14, с. 238–239].

На початку все суспільство швидко революціонізувалося. Час від початку Лютневої революції і перший період діяльности Української Центральної Ради представляв загалом єдиний революційно-демократичний потік, самоорганізацію мас і брак певної політичної диференціяції. Серед політичних партій, які проявили свою активність, домінували соціялістичні. Однак, і серед них можна виявити альтернативу. На таку роль в тогочасному українському суспільстві претендували дві сили: самостійники (соціялісти-самостійники) і націонал-комуністи. Останні перебували в стадії формування. Брак українського варіянту цієї сили і значно більша аґресивна зогранізованість в русі до влади російських большевиків (останні стали сенсацією революції, позаяк на початку не були її фаворитом) штовхнула частину українських крайніх "лівих" напередодні й під час першої російсько-української війни перейти на більшовицьку плятформу з ціллю створення незалежної радянської української держави. Однак, це була дуже нечисленна групка – головно ліве крило (УСДРП) члена УЦРади Евгена Нероновича.

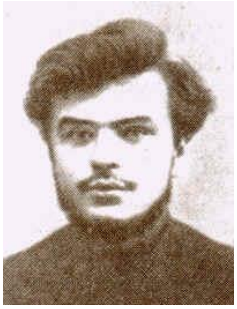

Евген Неронович

Характерно, що гурток Нероновича вів свої початки від української студентської громади в Петрограді. Він був українського спрямування (у 1913–1914 рр. Неронович редаґував журнал "Український Студент") і водночас виступав за поразку Росії в світовій війні. Коли З початкомлася Лютневоїа революція революції1917 р. студенти об'єднувалисягуртувалися в революційні комітети. Дівчата ходили на пункти, де годували повсталих. Українська громада обрала Е. Нероновича своїм представником у Раду солдатських і робітничих депутатів. Його кур'єркою була Надія Суровцова'', що розносила вказівки Нероновича містом [48, с. 451].

Василь Еллан-Блакитний, 1920 р.

Як можна побачити зі свідчень молодшого сучасника публіциста і мемуариста Романа Бжеського (Р. Млиновецький) існував і більш прямий зв'язок між націонал-комуністами (боротьбистами) та самостійниками, котрі ще 1913 або 1914 р. утворили нелеґальну зорганізовану структуру молодіжне таємне "Братство Самостійників". Його метою було ширення самостійницьких ідей у інших, леґальних і нелеґальних товариствах (зокрема в "Юнацькій спілці"). Діяльною була організація Братства в Чернігові. Під час Великої війни "братчики" ширили між вояками російської імператорської армії пораженські відозви, видавали свій орган "Вільна Думка", а "братчик" В. Отамановський заснував леґальне видавництво "Вернигора", дуже активне під час Революції, і написав дуже популярну повість для юнацтва "Син України" (співавтор – І. Федів). Братчики підтримали й самостійницький виступ "полуботківців" в липні 1917 року [34, с. 29–34; 42, с. 16–17]. Отамановський був серед ініціяторів утворення Української Центральної Ради і, разом з Міхновським – співзасновником Українського військового клюбу ім. гетьмана П. Полуботка [42, с. 18–19]. Показово, що "батько" самостійництва М. Міхновський вступив до Братства тільки за місяць до виступу полуботківців.

Микола Міхновський

Перелік членів Братства виявляє зв'язок

самостійництва з українськими “лівими” часів Революції: Валентин Отамановський (голова БС, пізніше член УЦР, учасник бою під Крутами, історик-реґіоналіст і радянський політв’язень), Василь Елланський (Елван-Блакитний), Роман Бжеський, Люба Крижанівська, літератори Павло Тичина, Аркадій Казка, Артим Хомик. Товариство було глибоко законспіроване, за Р. Бжеським, “майже “орденом” по своєму характеру, чимсь подібне до ордену єзуїтів чи таємної сицилійської мафії”, а його членів “Братство” спеціяльно таємно скеровувало на роботу в різні владні структури. Так, в часи “гетьманату” братчик М. Міхновський зайняв у генеральній управі партії Хліборобів-демократів посаду секретаря, а натомість В. Елланський (Блакитний), з наказу таємної Ради “Братства Самостійників”, виступив як комуніст та був редактором “Вістей ВУЦВК” [34, с. 33–34]. Еллан-Блакитний був також членом УПСР і лідером “боротьбистів”, а у березні 1920 р. ініціював злиття цієї партії з КП(б)У. Еллан був, на думку багатьох, чи не головним організатором української радянської культури в перші роки, ініціював перше об’єднання “Гарт” [45, с. 13–43]. Історики Тамара Демченко і Володимир Бойко висловились такку думку: “Діяльність <…> одного з лідерів чернігівського молодіжного українського радикального руху Василя Елланського, набуває принципового нового трактування – як українського Конрада Валлєнрода” [15].

Михайль Семенко

Українська незалежницька плятформа, бажання розвалу Російської імперії і її поразки у світовій війні, ширення своїх ідей засобами культури і творення модерних культурних взірців, – принаймні ці ознаки в різних умовах споріднювали самостійників і націонал-комуністів.

Показово, що футуристи були особливо близькі з українським лівим підпіллям (боротьбистами), зокрема часів повстання проти “гетьмана” П. Скоропадського і денікінської окупації 1919 р. і водночас літераторами – “першими хоробрими” (Василь Чумак, Василь Еллан-Блакитний, Андрій Заливчий, Гнат Михайличенко). В цьому підпіллі був найвідоміший український футурист Михайль Семенко. Він був заарештований денікінською контррозвідкою, ув’язнений в Лук’янівській тюрми і дивом уникнув долі Чумака і Михайличенка [1, с. 18]. З боротьбистами Семенко редаґував журнал “Мистецтво” і готував альманах “Повстання”.

Зв’язок футуристів і символістів з націонал-комуністами уособлювала літературно-мистецька група “Флямінґо” (1919), в якій, крім названих людей, брали участь також Володимир Ярошенко, Ґео Шкурупій, Анатоль Петрицький, Олекса Слісаренко та інші. Останній, у своїй автобіографії з слідчої справи після сталінського арешту згадував, що на початок 1920-х років “на київському відрізку літературного фронту боролись дві сили: з одного боку академічна й колоакадемічна група, а з другого – панфутуристи. Тодішні групи “Гарт” і “Плуг” представлені були в Києві мінімально і впливати на характер і спрямування (літературної) боротьби не могли. До групи футуристів належали тоді М. Семенко, Г. Шкурупій, П. Стрільчук, М. Терещенко, Я. Савченко, М. Бажан, М. Яловий, Ю. Яновський, і при всіх своїх різноманітних перегинах відігравала вона все ж революціонізуючу роль у київських колах... Нещастя цієї групи було в тому, що за вишукуванням тріскучих фраз вона не звернула уваги на кування серйозного світогляду і на словах, будучи “суперкомуністичною”, практично була дрібнобуржуазною, богемською групою” (згадка про дрібнобуржуазність в 1934 р., звісно, була вимушеною – *В. О.*) [35, с. 8].

Союз революції з мистцями виникав і в інших містах. У 1918 р. в Харкові гурток революційно налаштованих інтеліґентів утворив “Цех каменярів” (згодом частина угруповання ввійшла до Літературного комітету при Відділенні мистецтв радянського уряду) [23].

Самостійники натомість були нонконформістською течією не лише через свою, як прийнято вважати, малочисельність і незрозумілість для заґалу інтеліґенції і ще не пробуджених народних мас. Вони теж мали в своїх лавах непересічних персонажів. Крім згаданого уже авіятора Л. Мацієвича були й інші, включно зі “батьком” самостійництва Миколою Міхновським. Цей волюнтарист, мілітарист і справжній “маніяк” національного відродження ще від 1900-х років, був, схоже, також і прибічником ідеї вільного кохання. В поведінці часто вдавався до епатажу, за що, можливо, в карикатурній формі був зображений Винниченком в оповіданні ““Умірковaний” та “щирий”” в образі самостійника Данила Недоторканого. Схоже, так само безкомпромісно Міхновський звів рахунки і з власним життям.

Яскравим нонконформістом був і самостійник Іван Луценко, лікар, видавець, громадський і військовий діяч. А ще прибічник альтернативної медицини – гомеопатії, математики, есперанто, вегетаріянства і спіритизму [10]. Якщо оглянути візуальний образ принаймні кількох найвідоміших самостійників (Липи, Міхновського і Луценка), помітна їх схожість у одязі й зачісці. Це довгі вуса, поєднані з порівняно короткими бородою і стрижкою, аристократично-вишуканий костюм (фрак, метелик). Можна припустити існування окремого стилю самостійників.

Масовість участи суспільства в революційних процесах (“революційна стихія”), сприяла тому, що донедавна марґінальні, альтернативні чи контркультурні практики засвоювалися суспільством й ставали частиною мейнстріму. Однак, основа українського суспільства залишалася пасивною. В описі революційних боїв тип пасивного обивателя наприклад показав Григорій Косинка: “Ранком прокинувся заляканий, трусливий двоногий звірок і – до центру города: біжить, штовхає, лізе в бите скло, а на обличчі в нього грає радість... О, він так любить політичні перевороти! Головне – тепле місце в господі нового пана: він – вічний міщанин” [26, с. 32].

Інтеліґенція була чи не головним резервуаром альтернативних соціокультурних феноменів. Хоч лише невелика її частка, пов’язана з богемою, була носієм альтернативи. Це увиразнили вже події Великої війни, коли націоналістична мілітаристська риторика захопила підросійську інтеліґенцію. Щойно під кінець війни остання “втомилася” й почала виявляти своє невдоволення [8]. Лише нечисленні інтеліґенти відкрито виступили проти війни. До таких пацифістів ставилися неґативно всі воюючі сторони. Окремі революціонери-митці як А. Заливчий, В. Чумак, О. Досвітній та інші, утікали від призову або з імператорської армії, опинялися на нелеґальному становищі, в ув’язненні, або аґітували проти війни, служачи в війську.

Напередодні і початку Революції революційні інтеліґенти виявляли свою альтернативність приналежністю до радикальних течій революційно-демократичних і соціял-демократичних партій. Наприклад, соціял-революціонери (ес-ери) і їх відлами “максималісти” і “боротьбисти”.

У романі В. Домонтовича “Доктор Серафікус” (1929, опублікований в еміґрації 1947) героїня, акторка Вер Ельснер, репрезентує альтернативну інтеліґенцію. На її прикладі можна побачити одну з еволюцій інтеліґентів. Перед революцією, Вер – як молода курсистка – симпатизувала народництву і соціялізмові, що виявляла назовні, в костюмі – “суворий синій з високим англійським комірцем tailleur”, і в особистому просторі: “На стіл у своїй кімнаті поставила гіпсового Толстого, а на стінці повісила довгобородого

“інтелектуального” Драгоманова в застебнутому сурдуті, з його виглядом протестантського пастора. <…> Деякий час після вступу вона навіть носила пенсне в оправі і з чорним шнурком. І не тому знов таки, що вона потребувала носити його, але головним чином з почуття стилю, як деяку алегорію або символ. Вона хотіла мати вигляд дівчини серйозної, заглибленої в себе й незалежної” [19]. Інші варіянти соціялістичного стилю описував В. Винниченко (“Чесність з собою”): дрібно-пролетарський й інтернаціональний; а також більш українсько-орієнтований, до якого належав і сам Винниченко.

Подальша еволюція Вер Ельснер протистояла панівному настрою серед молоді – аполітичності, “пасивній відсутності будь-яких переконань, психологічній астенії”. Натомість, “для обдарованішої, інтелектуально розвиненішої й духово активнішої меншости прапором став філологізм, рафіноване культурництво, олександринізм. Гасло культури заступило гасло революції. Книжка Барбе д’Оревільї про Джорджа Браммеля й дендизм зробилась євангелією молоді, й пушкініянство – модою для всіх”. Це відбилося у зовнішньому неоромантичному образі Вер, котра: “…виклала волосся в манері 30-х років, в стилі онєґінської Тетяни, як на жіночих портретах Карла Брюллова та малюнках Т. Шевченка, з буклями, що, як рамка, оточували витягнений овал її обличчя” [19]. Культурним мітом, обов’язковим елементом світогляду цих естетів стало бароко: “Весняна прогулянка в теплий березневий день оберталась в паломницьку мандрівку до барокових пам’яток Києва XVII–XVIII віків” [19].

Вер контактувала з П. Ковжуном та іншими аванґардними мистцями, а лібералізмові й раціональності інтеліґенції протиставляла ірраціональність: “Вер ненавиділа інтеліґенцію, парляментаризм, лібералізм, слова про поступ, проґрес, еволюціонізм, ідеали добра й гуманістичної доброcти”. Особливо дошкульна героїня в своїх оцінках інтеліґентського лібералізму, котрому: “…бракувало стилю. Злиденність, сірість, зубожілість, розпливчастість, – чи вважаємо це за стиль?” [19]. Чи не тому революцію героїня зустріла “лівою із лівих”, як і аванґардисти?

Подібно, героїня В. Винниченка, колишня артистка Софія, свої “ліві” переконання пояснює так: “я прихильниця всього, що гарне. Соціяльна революція – це така ґрандіозна, величезна річ, що бути байдужим або ворожим до неї може бути людина зовсім тупа або дуже заінтересована в своєму сучасному добробутові, або, як кажуть тепер, в своїх клясових інтересах” [9].

Не варто думати що мистці (літератори, художники, композитори, музиканти, театрали) симпатизувати тільки лівим. Серед етнічних росіян були й прихильники, подекуди й учасники, білого руху (Булґаков, Катаєв, Вертинський). Ще більше було аполітичних або тих, котрі не втручалися в активну боротьбу, а просто використовували змінні обставини революції і громадянської війни для реалізації творчості. Загалом же українські мітці різних політичних поглядів та стильових уподобань стояли на позиціях розвитку української національної культури.

Позицію багатьох мистців революційного Києва у публічних виступах Сергій Яковенко охарактеризував, на прикладі Клима Поліщука, як безпартійну: “...сатиричний погляд інтеліґента-гуманіста, далекого від приналежності до якоїсь із ворогуючих сторін. <…> Однак Поліщук не був і стороннім спостерігачем: його симпатії опинялися завжди на боці тих, хто, на його думку, міг бути реальною силою, що принесла б Україні незалежність – передусім від московських завойовників, – а потім і мир. Свою відстороненість від політичного життя К. Поліщук компенсував активною участю в київському літературно-мистецькому житті, де залежність від політичних сил та угруповань була менш відчутною” [52, с. 9]. Клим Поліщук і Володимир Ярошенко були серед тих, котрі започаткували традицію літературного кабаре в революційному Києві.

Спочатку літератори збиралися в “Кривому Джимі”, де крім українських авторів свої твори читали єврейські і російські автори [52, с. 10]. Існувала й традиція літературних “салонів”: “Так виглядає “цвіт нації”... Всі тут: поети, белетристи, журналісти, артисти, малярі, музики і співці. З ніяковими лицями, бліді й бородаті, сумно позирають видавці й “любители искусств”” [40, с. 565].

Почали утворюватися і літературно-мистецькі угруповання. Чи не першим таким об’єднанням в революційному Києві була у 1918 році “Біла студія”. До неї належали як символісти, так і аванґардисти: Я. і П. Савченки, П. Тичина, В. Кобилянський, М. Терещенко, В. Ярошенко, О. Слісаренко, М. Семенко і Лесь Курбас [30, с. 135]. Більш аванґардною, з футуристичним ухилом, була кверофутуристична група “Флямінґо”: Михайль Семенко, Ґео Шкурупій, Ярошенко, Слісаренко, художник Анатоль Петрицький [30, т. 2, с. 536]. Наприкінці того ж року, під час підготовки й здійснення антигетьманського повстання, вийшли “Універсальний Журнал” Михайля Семенка і “Літературно-критичний альманах” за редакцією Якова Савченка. Останній невдовзі виїхав з Директорією до Кам’янця.

Журнал “Музагет”, 1919 р. Обкладинка роботи Михайла Жука.

Невдовзі ряд молодих сил утворили літературно-мистецький і критичний місячник “Музагет” (1919). Його ініціяторами були Д. Загул, К. Поліщук, до яких одразу долучився В. Ярошенко. Від журналу взяло назву і відповідне об’єднання. До редакції журналу належали П. Тичина, Ю. Іванів-Меженко, Д. Загул і В. Ярошенко, а першу і другу книги видання оформили артисти-малярі Михайло Жук і Анатоль Петрицький. Безкомпромісна національна модерністська позиція “Музагету” спричинила суперечності з емісарами офіційного “Пролетарскаго іскусства”, завдяки чому друкарня “Друкар Польський”, де друкувався місячник, була реквізована для потреб штабу Подвойського, папір узято “на учот”, а поза тим усім самих “музагетців” мало що не було змобілізовано до примусових робіт, яко “буржуїв” [40, с. 610].

У цій ситуації на перше місце вийшло аванґардне “Флямінґо” Семенка, який був “сам собі течія”, а тому не ввійшов до “Музагету” і “тримався спілки “з маленькою групою письменників” з партії боротьбистів…”. “Музагетці” потрапили в напівлеґальні умови існування, та вихід запропонував М. Семенко, запропонувавши утворити “Професійну спілку мистців слова міста Києва”. Об’єднання було цілком інтернаціональним [40, с. 611].

“Мистецтво”, літературно-мистецький журнал, ч. 3 за 1919 р. Обкладинка роботи Георгія Нарбута.

Після “Музагету”, упродовж того ж 1919 року, “горстка напівголодних мистців ” утворила “Мистецький цех” і “Майстерню мистецького слова”, видавала впродовж двох місяців літературно-мистецький тижневик Всеукрліткома “Мистецтво”. Невдовзі утворився й перший в Києві український клюб митців “Льох мистецтв”, що був спробою об’єднання мистців різних політичних таборів. Він був влаштований за прикладом російського “ХЛАМу” (художники, літератори, артисти, музиканти) в Києві, та ще й недалеко від нього на Миколаївській вулиці. Приміщення прикрасили панно А. Петрицького і відкрили 1 травня літературно-

мистецьким вечором “Веснянки”. З того часу до цього затишного куточка “по суботах стриміло молоде й старе, щоб “ хоч трохи відпочити душею”. <…> “Льох мистецтва” стає живим осередком київського українського літературного життя і на його літературних вечорах можна було бачити від “найправіших” до “найлівіших”, від “наймолодших” до “найстаріших” [40, с. 615–616]. Найбільш активними учасниками виступів були М. Жук, В. Ярошенко, А. Хомик, актори “Молодого театру” [40, с. 617].

Після того, як “Льоху”, що улітку припинив своє існування влітку, його змінив “Мистецький цех”, що мав об’єднати всі наявні творчі сили. В “Молодому театрі” відбулися організаційні збори: “коло сцени все голена братія – артисти з Лесем Курбасом на чолі. Далі громада людей з ясними лицями, голені й з борідками, лисі і з лев’ячими гривами – малярі все. <…> Поруч малярів “націоналістичні” лиця “музагетців”, а поза ними “революційні” товариші з “Боротьби” [40, с. 618]. Однак “цех” так і не запрацював, позаяк місто зайняли війська Директорії і було “не до того”, невдовзі прийшли “білі”, а за ними – знову “червоні”. Ненадовго активізував творче життя радянський видавничий центр “Всевидат”, який очолив боротьбист І. Ливень. Однак активну видавничу працю перервало повернення Армії УНР і евакуація “Всевидата” з іншими радянськими установами. Наслідки військово-політичних прорахунків були згубними для артистичного середовища, одним з головних було розсіяння і вимушена міґрація багатьох мистців [40, с. 620].

Умови життя мистців “між двох сил”, виглядали непросто, іноді небезпечно, як наприклад “чекісти” заарештували актора Бондарчука, а знаменитого художника Олександра Мурашка вбили серед дня просто на вулиці [40, с. 618]. “Доля мистців – доля останніх. В. Чумак – з одного боку, а Г. Чупринка – з іншого, однакові жертви політичного крутійства, але обидва вони служили одному богові – Мистецтву” [40, с. 615].

Одною з причин невдачі українського державницького проєкту, була недооцінка новою українською політичною елітою і суспільством загалом, потреби створення української армії. Та молоді українські інтеліґенти взяли участь у збройних формуваннях держави як добровольці, виявивши у виборі свою альтернативність. Тому відсоток серед майбутніх учасників літературно-мистецького Червоного ренесансу таких людей був значний. Один з них Борис Антоненко-Давидович називав серед таких людей П. Панча, В. Сосюру, О. Копиленка, Ю. Смолича, О. Довженка [2, с. 163–166]. Дослідники доповнили цей список іменами А. Головка, Ю. Яновського, О. Ковіньки та Г. Косинки. Поза межами УСРР опинилися активні учасники визвольних змагань Ю. Липа, Ю. Горліс-Горський, Є. Маланюк, не кажучи вже про галичан, стрільців УГА.

Бардом українського відродження став Павло Тичина. Анґажувалися в створення нового національного мистецтва Георгій (Юрій) Нарбут, Яків Савченко, Микола Садовський, Олександер Кошиць, Павло Грунський (Губенко), пізніший Остап Вишня та інші [2, с. 166–169].

Окремі з українських богемників перейшли різкі зміни орієнтацій і не лише під впливом обставин. Гайдамака Сосюра став червоноармійцем, потрапивши в полон, подібна доля була в Панча, Довженка і т.д. Та деякі “жовто-блакитні” ставали “червоними” і робили серед них кар’єру. Ці метання можна зрівняти з подібним у розмаїтих отаманів, які спочатку ставали лівими, а потім, під впливом політики большовиків, різко правіли – Волох, Зелений і т.д. Грала роль і певна харизматичність, ексцентричність, авантурність одних і інших – отаманів і мистців. Показовий приклад – знаний футурист, автор сценаріїв перших українських радянських фільмів і експериментальних романів Дмитро Бузько. А дещо раніше, як писав Смолич: “каторжанин царських часів, втік з каторги – опинився в Австралії, Америці, потім – Швейцарії; там став у дні революції чи то

послом, чи то консулом Директорії; повернувшись на Україну, працював у ЧК; направлений в банду Заболотного, викрив і ліквідував її <...> був Бузько і в петлюрівській армії…” [44, с. 257, 291–292].

Бузько ввів у літературу й тип колишнього чекіста і водночас українського письменника. Сам Бузько, на автобіографічному матеріялі (та таки справа отамана Семена Заболотного), написав чи не перший український детективний роман і сценарій до фільму “Лісовий звір” (1923). В іншій прозі Бузька також відображене службістське минуле автора (“Льоля”) [6]. Мали його також Дмитро Фальківський, Павло Голота і навіть Микола Хвильовий. Якщо останній опинився в ЧК випадково, то Фальківський був активним учасником розстрілів, про що відверто писав у своїх пізніших віршах. В циклі “Минуле” він показав брутальні сторони такого досвіду, коли автор вірив у можливість перетворення світу, а криваві засоби, котрі його супроводили, вважав неминучими [50]. Показ своєї участи в терорі мабуть був спробою очищення сумління через зізнання і співпереживання жертвам. Окремі колишні чекісти не могли справитися з минулим. Петро Голота страждав на алкоголізм і кілька разів пробував вчинити самогубство [44].

Не останню роль у здобутті таких досвіду українських інтеліґентів відігравало здобуття екзистенційних вражень і матеріялу, що придавалися для подальшої літературної творчости.

Прийнято вважати, що різноманітні повстанці чи їхні ватажки отамани не мали стійкої політичної орієнтації, хитаючись між пробольшевицькою і українською державницькою позиціями. Однак, термін “отаманщина” неоднозначний. Це й реакційний, куркульський, погромницький, схильний до військової диктатури і близький до анархістської вольниці зі самоврядуванням.

Однак, у своїй основі повстанський рух зародився з почуття справедливости й охопив найбідніші верстви сільських наймитів, пролетарів тощо. Невипадково рух заявив себе вперше як гучна сила під час німецької окупації та поміщицької реставрації часів “гетьмана” Скоропадського. Тому повстанці неминуче були “лівою” силою. Саме таких повстанців чи не найчастіше зображували українські письменники. Багато уваги присвятив їм у своїй фірмовій малій прозі Грицько Косинка (Стрілець). Повстанці зайняли значне місце в панорамі пізньореволюційного життя, поруч із дезертирами, пристосуванцями, бідаками, куркулями, спекулянтами тощо. Найбільшим ворогом для повстанців були “білі” (“На золотих богів”; “Фавст”) й інші сили, котрі загрожували сільській бідноті відібранням землі. За саме зображення суперечливого світу повстанців офіційна пропаґанда таврувала Косинку як “куркульського ідеолога”, зрештою як “контрреволюціонера”, “бандита”. За оцінкою Юрія Лавріненка: “Насправді було все навпаки: Косинка був революціонер, речник найбільш спролетаризованої частини українського села, яке постачило соціяльну енергію революції і яке прагнуло через відновлення української держави закріпити своє визволення і свій соціяльно-економічний та культурний проґрес. Як відомо, Косинка вперше надрукувався в газеті “Боротьба” (1919), органі ЦК партії боротьбистів” [28, с. 458].

Повстанським командиром на Одещині і Херсонщині був Микола Куліш, спочатку проти “гетьмана”, потім проти денікінців. Там він сформував Дніпровський селянський полк Червоної Армії. Однак, така орієнтація могла бути ситуативною, як у випадках із Григор’євим/Тютюнником, Махном, Волохом. Очевидно головною була спрямованість повстанця і його побратимів по зброї проти російського імперіялізму. Відгомін такої антиімперської полеміки можна знайти в “Мині Мазайлі”, де Куліш полемізував із білоґвардійською орієнтацією “Днів Турбіних” Булґакова. Та шлях у повстанців був різний. Юнаків приводили туди романтика, підліткова жага пригод (“Гайдамака”

Підмогильного, 1918), або певні амбіції чи нереалізовані літературні потуги (“Анархісти” Косинки, 1923) [38, с. 42–56; 32, с. 53–63].

Яскраві типи повстанців зобразили Підмогильний (“Повстанці”) і Яновський (“Чотири шаблі”). В образі отамана Шахая останній показав Ничипора Григор’єва. Як доводив “”Ю. Лавріненко, основою для книги стали розповіді колишнього начальника штабу Григор’єва, згодом генерал-хорунжого Армії УНР Юрка Тютюнника. З ним Яновський, що працював тоді на Одеській кінофабриці, подружив, після того як викрадений ЧК Тютюнник вимушено капітулював і працював у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ). “Яновський змальовує Тютюнника в третьому розділі Чотирьох Шабель в ролі начальника штабу Шахая, не називаючи його ніяким іменем” [28, с. 561–563].

“Чотири шаблі” – то справжній гімн повстанцям, що воювали проти всіх можливих іноземних завойовників. В творі йдеться про боротьбу проти білогвардійців і військ Антанти загонів Шахая і його трьох помічників – степових “маршалів” Остюка, Галата і Марченка. Повстанці не раз порівняні з запорожцями, як от брати Виривайли. Відображені й хитання між анархізмом і національною ідеєю повстанського війська. У продовженні повстанської епопеї, – “Вершниках” ймовірно показано невдалий Листопадовий рейд 1921 р., що ним командував Ю. Тютюнник. Дещо змінено показана тут і сцена вбивства на майдані в с. Сентові біля Олександрії, коли під час перемовин Махно застрелив свого співрозмовника Григор’єва (27 липня 1919 р.) [28, с. 563]. На відміну від Махна Григор’єв був більш національно орієнтованим. Окремі дослідники припускають нібито автором головних відозв, що ними отаман звертався до українських селян, був головний самостійник М. Міхновський [3].

Отаманщина породила й ще один феномен – тип авантурника громадянської війни. Авантурність була властива ряду отаманів, або інших типажів, які використовували сприятливі обставини. Таким був герой оповідання Олекси Слісаренка “Президент Кислокапустянської республіки” і базованої на ньому п’єси Якова Мамонтова “Республіка на колесах” (тут уже “республіка” Бузанівська, 1928) – це прапорщик Ясько Голомозий, який спираючись на революційний ешелон і скориставшись обставинами узурпує владу в самопроголошеній республіці. Мамонтів так схарактеризував свого героя: “Андрій Кирилович Дудка – прапорщик армійський. Великий лицедій. Нащадок славетного лицедійського роду, що походить з давніх давен і з блиском виступає на арені кожного століття” [31, с. 105]. Показово, що в творі взагалі немає позитивних персонажів. Є там і православний попик-монархіст, і екзальтована попівна-анархістка, спекулянти, самогонниця-солдатка тощо. Інший герой, конкурент Дудки-Голомозого, більшовик і теж військовий (у Слісаренка – матрос Хведорець, у Мамонтова – солдат Сашко Завірюха), як голова сусідньої Зеленоярської Ради робітничих та солдатських депутатів (або таранівського ревкому) висуває ультиматум Кислокапустянській республіці. Він не ліпший за свого сусіду, хіба що ліпший організатор, тому й перемагає. Злякавшись ультиматуму “президент” Голомозий евакуюється, а його “міністри” подаються до колишнього конкурента [43, с. 107–119; 31].

Обидва твори взяли за основу сюжету фактичні події в Україні 1918–1919 років. Це пародія на непоодинокі факти доби Революції, коли окремі волості чи навіть села проголошували свої “держави”. Такою була приміром Великопашковецька волость у межах нинішньої Хмельницької области, яка зненацька висунула ультиматум військовому командуванню Армії УНР із забороною переходити військові через “свою” територію [2].

Авантурниками ставали окремі амбітні отамани. Так “Волох із своїми гайдамаками, що проголосили себе тепер “червоними гайдамаками”, створив своєрідний тріумвірат із себе, далі – колишнього, одноокого тепер, “кошового”

розформованої Запорозької Січі Божка, котрий, користуючись виїздом уряду УНР із Кам'янця-Подільського перед польською окупацією міста втік із в'язниці, де перебував, чекаючи суду над собою, та ще якогось мало кому відомого Данченка, який на лацкані піджака демонстративно носив відзнаку про закінчення університету…" [2, с. 154].

Чи найбільш альтернативними щодо суспільства під час революції виявилися анархісти. Ідеї безвладдя і самоорганізації уже були альтернативою державі, капіталу, грошовій системі, релігійній моралі. Альтернативною була й практика відвоювання влади і самоорганізація. Від створення паралельних інституцій до повстання, а також налагодження самооборони.

Повстанці-анархісти проявляли оригінальність й у зовнішньому стилі. Одне з перших свідчень – опис "махнівців", що його зробив у 1919 році старшина УСС Мирослав Ірчан"махнівців",: "...грізні постаті в чорних, сивих та червоних шапках, з розкудовченим волоссям, темними обличчями, розхрістаним одінням... <...> Одіті всяко, майже кождий оперезаний червоним або зеленим поясом. В кождого по кілька револьверів, за обома холявами чобіт, за поясом, в кишенях. З чорних, запущених облич видко, що для тих людей життя не представляє ніякої вартости. <...> повозка запряжена трьома прекрасними кіньми. Візник, в шапці з червоного оксаміту, яким оббивають коштовні меблі, з кількома револьверами за поясом та за холявами чобіт. В повозці по середині в сивій шапці, з довгим волоссям, серйозним бритим обличчям, в синьому жупані з чорними гусарськими викрутасами, підперезаний червоним поясом, в гарних чобітках зі здібними острогами – сам "батько" Махно" [22].

Не менш колоритна самоорганізація махновців, яку сучасники сприймали як продовження запорозьких звичаїв: рівність, відсутність військових звань; своя юстиція; "чорні ради"; звернення на "ти", в тому числі до Махна. "Їдять обід чи вечеру гуртками з одного казана. Звичаї у них, а навіть рухи, як в козацьких постатей в історичних повістей або малюнків. Це воскресіння козаччини... <…>

це переважно кіннота, піхота їздить вся на повозках (тачанках), забраних по економіях <…> Ранених забирають з собою і возять; тяжко ранених тільки на їх бажання добивають. <…> В бою Махнівці дуже відважні. За непослух або зраду на місці убивають. В їх армію приймають кождого, хто зголоситься. Можна й кожного дня за дозволом командування виступити з армії" [22].

Група махновців Феодосія Щуся (сидить), між 1919 і 1921 рр.

Ті, хто ставилися до махновщини нейтрально, а той критично чи вороже, відзначали пародійну сторону цієї сили. Однак і в ньому помітна символіка –

насмішка над панівними клясами, їх модою, грошима (“Гоп, куме не журыся,в Махна гроші завелыся”; “Хто не буде гроші брати, тому будем гузно драти!” і т.п.), написи на тачанках (“Анархія – мать порядка”; “Х...й доженеш”, х”…й візьмеш”). Вищеперелічені риси можна вважати рисами окремої субкультури повстанців-махновців. Крім них, окреме арґо (приміром,денікінців махновці називали “кадетами”), свій фольк як з авторськими піснями,так із переробкою революційних куплетів “Ех, яблучко” тощо [38, с. 205–232].

Грабунок у махновців набував символіки переділу власности і навіть свій церемоніял: “...Їхні пальці ясніли десятками каблучок, до нагаїв вони чіпляли годинники й ланцюжки. Килимами й сибірськими хустками вони кульбачили коні, мов східні володарі перед походом. А все інше складали жужмом на тачанки <...> І починався розподіл. Сварилися бабусі, простягаючи хусточки на цукор, верещала дітва, чоловіки приймали дарунки в картузи й капелюхи. Це був казковий час, коли хлопчаки знаходили по вулицях загорнені в ганчірку гроші, а дівчата, йдучи повз, одержували несподівано коралі й панчохи з щедрих рук переможників” [38, с. 229]. Підмогильний писав, що одіж махновці любили: “Вона вабила їх незвичайним своїм кроєм, своєю притаманністю панству. Брудні, веселі, чубаті хлопці натягали на чоботи європейські штани, а на кремезні плечі – піджаки й візитки. Жадоба колекціонерів охоплювала їх, на костюм вони одягали ще костюм, зневажаючи розміри, а поверх наопашки брали м’які кожухи й жіночі ротонди” [38, с. 228–229].

Барвистість махновських ватаг не завадила інтеліґентам критично осмислювати Махновщину і Махна щодо ідеології анархізму. Тут збіглися оцінки Валеріяна Підмогильного і Антоненка-Давидовича. В чомусь така візія була більш зважена: “Вважати Махна за практичного здійснювача ідей основоположників анархізму – Кропоткіна й Бакуніна – було б <…> хибно, <…> Махновщина була своєрідним українським явищем, на мою думку, – стихійним проявом давньої ворожнечі зневаженого українського села до панського зросійщеного міста. Чи не через це в Махна й махновців не траплялося конфліктів на селі, але зате раз за разом чинились наскоки на великі й малі міста – з убивствами, грабунками й зґвалтуванням. Для махновців кожна міська людина – ворог, тоді як селянин, багатий чи бідний, – свій брат. Але це зовсім не було проявом якоїсь національної свідомості – тут важила не різниця мов міста й села, а скоріше безпідставна бундючність “городського” й прихована до часу злість “сільського” <...> Не можна сказати, щоб село співчувало Махнові та його рухові, якщо вбивства, грабунки й усякий ґвалт можна взагалі назвати рухом, але воно й не виявляло до нього ворожнечі, інколи користуючись і собі з його наскоків на цукроварні й продкомори, щоб при нагоді поживитись і самим. <...>

Усе те чорне, що до часу таїться в людських душах на самісінькому споді, під час революційних потрусів <...> виринає на поверхню й вирує, пристаючи в сприятливій для всяких авантур атмосфері до тої чи тої організованої маси. <...> перевершила всіх армія Махна, де були аж надто сприятливі умови для всякого насильства, здирства й зневаги до будь-яких етичних і моральних понять та норм звичайного глузду. Тим-то авантурники й пройдисвіти всякої масті й національності охоче ставали під чорний прапор “батька” Махна з гаслом: “Бий білих, поки не почервоніють; бий червоних, поки не почорніють!” [2, с. 124–125].

Літературно-імовірний психологічний портрет Махна дав Підмогильний, який, як січеславець, цілком міг бути свідком своєї “Третьої революції”. З ним згоден Антоненко-Давидович: “Це був еґоцентрист із вдачею необмеженого й часто-густо жорстокого диктатора. Але водночас природа наділила його й неабиякими військовими здібностями. <...> теоретики анархізму, що роз’їздили з Махном у його штабі, та їхні просторікування про анархію як про “матір

порядку” являли собою фіґове листячко, що ним намагався Махно прикрити безсоромну голизну своєї бридкої практики” [2, с. 125].

Отже “анархізм” Махна і його загонів інтеліґенти сприймали нерідко як “своєрідний”. Така думка перегукується з оцінками істориків та теоретиків анархізму щодо пізньої Махновщини. Так В. Волковинський вважав: незважаючи на те, що ідейні анархісти, котрі утворили Конфедерацію анархістських організацій України “Набат” (П. Аршинов, Волін, Барон та інші) тісно співпрацювали з Революційною повстанською армією України, її командувач “Батько” Махно, задіював їх переважно для пропаґанди. Натомість, він розійшовся з “набатівцями”, коли вони хотіли підпорядкувати (через Реввійськраду) Н. Махна своїм уявленням про реалізацію ідеї анархії. У вересні 1920 р. конфедерація констатувала, що Н. Махно перестав бути анархістом. Втім, після поразки революції, в умовах еміґрації, анархісти зробили Махна своїм прапором, а махновщину вважали масовим анархістським рухом [11].

Ідеалізовано сприймали галицькі вояки-інтеліґенти й стосунки РПАУ (махновців) з інтеліґенцією. Ірчан писав: “Великий процент інтеліґентів, як лікарів, учителів, учительок, з навіть людей, що відомі добре з передвоєнної ще укр. літератури. Культурно-освітний відділ працює безупинно”. Назарук додає, що “Махно змобілізував до нього кількадесять учительок” [22, с. 24–26].

“Махновія” для альтернативних інтеліґентів – це передусім незалежний стиль, рідше – ідеалізована анархія. Загалом, ставлення богемної інтеліґенції до анархізму було досить тепле, на рівні інтуїтивної симпатії (таку ж симпатію стихійно проявляли, як відомо, нальотчики і босяки). Мабуть інтеліґентів приваблював не стільки анархізм як доктрина, скільки ідея безвладдя: “Я тільки сучасний інтеліґент і, такий як і ви, анархист-індивідуаліст”, – каже інтеліґент, котрого доля закинула на посаду в ревком, іншому інтеліґентові [41, с. 102].

Митці традиційно співчували анархізмові, навіть якщо з часом відходили від нього як від політичної доктрини. Слісаренко зізнавався на слідстві: “З-поміж течій політичної думки, що мали на мене вплив за юнацьких літ, варто згадати анархізм”. З шістнадцятилітнього віку він “недовго” захоплювався Штірнером, Прудоном, Кропоткіним, а з філософів – Ніцше, Шопенгауером [35, с. 19]. Після встановлення більшовизму цей автор анархістські ідеї до пори-часу вкладав в уста своїх героїв, але це його не врятувало.

Ще одним середовищем, учасники якого дотримувалися альтернативного стилю життя і анґажувалися до творення модерної національної культури, був театр. Театральний спосіб життя був важким, але й був способом виживання у тяжкі революційно-воєнні часи. Окремі з акторів чи інших працівників сцени були в той чи інший спосіб причетні до збройної боротьби. З такого досвіду народилися театральні прозові твори тодішнього актора, колишнього вояка УНР і пізнішого радянського літературного функціонера Юрія Смолича [46].

Показово, що Смолич, у минулому вояк Армії УНР і військовий лікар, а за самим автором “гімназист, абітурієнт, студент, санітар сипнотифозного барака, начальник фронтового моргу”, був близько шести років й “актором погорілого театру”. Він грав у “Новому Драматичному театрі імені І. Франка” [45, с. 130–131]. Цей театр утворили 1920 р. у Вінниці актори Молодого театру на чолі з Гнатом Юрою і актори колишнього державного театру ЗУНР – Нового Львівського театру на чолі з Амвросієм Бучмою. Перші тікали від денікінців, другі – від поляків. Потім довший час новий театр гастролював у Донбасі, відтак переведений у столичний Харків. Описана в “Фальшивій Мельпомені” Смолича ідея сюжету імовірна, хоч автор і наголошував на її вигаданості. Майк Йогансен так коротко висвітлив зміст твору: “Показано петлюрівську організацію, що при наступі червоних вирішає законспіруватися театром. Вироблено плян роботи, призначено п’ятірки, організація сама становить щось на штиб повстанкому, але

тим часом грає яко театр місцевої наросвіти. <...> Організація непомітно для себе перетворилась на справжній провінціяльний театр" [24, с. V–XVI]. Повість викликала сенсацію і нападки в 1928–1929 роках. У першому публічному обговоренні участь брав і колишній отаман повстанського війська Юрко Тютюнник. Він сказав тоді: "Заявляю: коли б отакою, як описано в романі, виявилася в своїй підпільній діяльності боївка націоналістів, яких я посилав у підпілля на Україну, <...> то я б наказав тих нікчем розстріляти! – І пішов з трибуни геть" [45, с. 80].

У правдивість "Фалшивої Мельпомени" вірили й самі сучасники. Принаймні один прецедент такого актора-підпільника є. Це Андрій Авраменко (псевдо – Ирій, 1893–1944), актор театру "Березіль" і керівник його філії в Білій Церкві. На цій посаді й він уперше був заарештований ЧК 1923 р. Ирій-Авраменко був від початку Революції діячем "Просвіти" на рідній Херсонщині, делеґатом селянського з'їзду, впродовж 1918–1920 рр. – активним повстанцем, членом повстанкому в Кривому Розі. Відтоді й до арешту А. Авраменко перебував на нелеґальному становищі. В такому статусі він був актором і театральним організатором. Акторові тоді вдалося уникнути серйозних наслідків, незважаючи на арешт. Не маючи доказів, його протримали трохи у в'язниці й випустили по амністії, після чого Ирій перебрався в Катеринослав. Опісля актора-повстанця ще двічі заарештовували і засуджували, а в перервах він провадив театр у Дніпропетровську, Харкові й Маріуполі. Під час німецької окупації він уже член підпілля ОУН на Донбасі, організував видання "Маріюпільської газети" й українізував театр. Опинившись під арештами ґестапо виїхав у рідне Широке на Дніпропетровщині, де став активістом "Просвіти". Вочевидь Ирію-Авраменкові інкримінували зв'язки з ОУН і проводом "Просвіти", коли 1944 р. його заарештував СМЕРШ, і невдовзі стратили за вироком суду в Донецьку або Маріуполі [17; 18, с. 34].

Попри гаданий конспірологізм, театральне середовище і кочовий стиль життя, хоч і були нелегкі, однак у революційні роки давали, вочевидь, більший шанс на порятунок, і сповнювали місію ширення української національної культури. Тривалі гастролі театрів у різних містах і містечках, фактичне базування їх там довший час, сприяли й залученню до активного літературно-мистецького життя молодих ентузіястів. Під впливом тривалого побуту театру "Кийдрамте" (потім і "Березоля") у провінції (Умань, Біла Церква) перебували присутні там пізніші активні діячі українського радянського Відродження 1920-х Остап Вишня, Юрій Смолич, Микола Бажан та інші.

У революції формально перемогли більшовики, а сама революція програла. Бо революція – це збурення мас і їх самоорганізація. Революція програла вже тоді, коли почалася боротьба за захоплення влади. Більшовики виявилися в цьому більш удатними, позаяк виявилися зорганізованою й дисциплінованою, централізованою організацією, послідовно знищивши своїх вимушених союзників, з якими раніше нищили ворогів. До влади прийшла партійна кліка. А привели їх люди, які мріяли здійснення романтичних ідеалів перетворення людства – комунари. Вони й стали розчарованою силою після революції. Це був один із нових альтернативних стилів, так яскраво описаних комунаром Хвильовим (Санаторійна зона, 1924; Вальдшнепи, 1927).

У світі нової бюрократії, вічного обивателя-міщанина, кооператорів, недобитків-просвітян, куркулів, непманів, і просто мирного життя після громадянської війни і воєнного комунізму, їм ставало все менше місця. Романтика поступалася обивательщині й гедонізмові. Але то вже інший час.

Отже, Українська революція стала феноменом через поєднання соціяльного і національного визволення. Культурна революція була третьою складовою, яка

також сполучала соціяльне й національне. Соціокультурні альтернативи стали доступні масам і засвоєні самим суспільством, витворивши нові комбінації.

Список використаних джерел

1. *Адельгейм Євген.* Михайль Семенко // Семенко М. Поезії / Вст. слово М. Бажана; Упорядкування та стаття Є. Адельгейма. К.: Радянський письменник, 1985. С. 15–42. 2. *Антоненко-Давидович Б.*. На шляхах і роздоріжжях: спогади. Невідомі твори. К.: Смолоскип, 1999. 287 с. 3. *Бойко О. Д.* Міхновський Микола Іванович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інст. історії України. К.: Наукова думка, 2009. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mikhnovsky_M_I (дата звернення: 13.07.2018). 4. *Бонецкая Н. К.* Максимилиан Волошин – поэт, мифотворец, маг // Авторский раздел. Антропософия, философия, религия, искусство. Книги и статьи. URL: http://bdn-steiner.ru/modules.php?name=Books&go=page&pid=303 (дата звернення: 13.07.2018). 5. *Боулт Джон.* Статья об украинском модернизме из каталога “Ukrainian modernism. 1910–1930”: “Перепутья” / Сокращенный перевод с англ. Б. Егорова // Наше Наследие. 2007. № 82. 6. *Бузько Д.* Льоля. Харків, 1925. URL: https://litvek.com/bk/378523 (дата звернення: 13.07.2018). 7. *Винниченко В.* Вибрані твори. Оповідання. Повість. Романи. К.: Грамота, 2005. 928 с. 8. *Винниченко В*. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). В 3-х чч. Київ–Відень: Дзвін, 1920. URL: http://exlibris.org.ua/vinnichenko/index.html (дата звернення: 13.07.2018). 9. *Винниченко В.* Між двох сил. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=410 (дата звернення: 13.07.2018). 10. *Вінцковський Т. С.*, Музичко О. Є. Іван Луценко в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 94–106. 11. *Волковинський В. М.* Анархізм // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В. К.: Наукова думка, 2003. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Anarkhizm (дата звернення: 13.07.2018). 12. *Володимир* Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки). К.: Коло, 2011. 288 с. 13. *Горбачова І.* Всеволод Максимович – нове ім’я // Всеволод Максимович. 1894–1914. Каталог виставки творів. К.: Національний художній музей, 1996. С. 6–7. 14. *Гуцуляк М.* Перший Листопад 1918 року на західних землях України. К.: Либідь, 1993. 406 с. 15. *Демченко Т., Бойко В.* Знайомство з Аркадієм Казкою. Присяга // Газета “День”. 27 серпня 2015. 16. *Дерягин Г. Б.* Натуризм и нудизм. Сексуально-религиозные секты // Кафедра судебной медицины и права СГМУ. URL: https://web.archive.org/web/20110304190342/http://www.sudmed-nsmu.narod.ru/articles/naturism.html (дата звернення: 13.07.2018). 17. *Добровольський О*. Донеччанин, який не став героєм: історія оунівця та діяча Маріупольської “Просвіти” // Портал новин Донеччини. 07 вересня 2012, 15:43. URL: http://archive.li/BvXjo#selection-937.1-944.0 (дата звернення: 13.07.2018). 18. *Добровольський О.* ОУНівське підпілля Донеччини. Павлоград: Самвидав Леоніда Романюка, 2009. 36 с.: іл. 19. *Домонтович В.* Доктор Серафікус; Без ґрунту / Передм. Соломії Павличко. К.: Критика, 1999. 381 с. 20. *Київ*: Провідник / За ред. Федора Ернста. К.: ВУАН, 1930. 800 с. 21. *Ільницький О.* Український футуризм (1914–1930). Львів: Літопис, 2003. 456 с. 22. *Ірчан Мирослав*. Махно і Махнівці. Враження очевидця. Камінець: Видання “Стрільця”, органу Галицької Армії, 1919. 32 с. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/ Махно_і_Махнівці._Враження_очевидця (дата звернення: 13.07.2018). 23. *Історія* української літератури XX століття: у 2 кн.: 1910–1930-ті роки: Навч. посібник/ за ред. В. Г. Дончика. Кн. 1. К.: Либідь, 1993. URL: http://litmisto.org.ua/?p=2162 (дата звернення: 13.07.2018). 24. *Йогансен М*. Про Юрія Смолича // Фалшива Мельпомена (Піші арґонавти). Харків: Книгоспілка, 1928. С. VII–XXIV. 25. *Корнієнко Н*. Лесь Курбас і духовні засади українського авангарду // Дзеркало тижня. 2007. №633, 2 лютого – 9 лютого. 26. *Косинка Г.* Заквітчаний сон. Оповідання, спогади про Григорія Косинку / Упор. Т. М. Мороз-Стрілець. К.: Веселка, 1990. 287 с. 27. *Куліш М*. Твори: у 2 т. / Упоряд., підгот. текстів, вступ. ст. та коментар Л. С. Танюка. К.: Дніпро, 1990. Т. 2: П’єси, статті, виступи, документи, листи, спогади. 877 с. 28. *Лавріненко Ю*. Розстріляне Відродження: Антологія 1917–1933. Поезія–проза–драма–есей. Paris: Instytut Literacki, 1959. 980 с. 29. *Липа Ю.* Кіннотчик та інші оповідання. Авґсбурґ, 1946. 60 с. 30. *Літературознавча* енциклопедія / Автор-укладач Ю. Ковалів. Т. 1. К.: Вид. центр “Академія”, 2007; Т. 2. 2007. 31. *Мамонтов Я.* Республіка на колесах // Українська радянська історико-революційна п’єса: збірник у двох томах. Т. 1. К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1957. С. 103–169. 32. *Миронець І.* Трагічна постать (Олексій Плющ) // Життя й Революція. Кн. VII. Липень, 1928. С. 177–183. 33. *Миронець Н.* Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918) // Слово і Час. 2007. № 9. С. 48–56. 34. *Млиновецький Р.* Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917–1918 рр. (“про що історія мовчить”). Т. 1. Б.м.

(Чужина), 1970. 568 с. 35. *Наєнко М.* Авантюрна проза Олекси Слісаренка // Слісаренко О. Чорний ангел: вірші, новели, повісті, роман; упоряд. та передм. М. Наєнка. К., 1990. С. 5–20. 36. Ніцше Ф. Так мовив Заратустра: Книга для всіх і для нікого / Пер. з нім. Л. Гринюк. Коломия: Галицька накладня Якова Оренштайна, 1910. 516 с. 37. *Панченко В*. Творчість Володимира Винниченка 1902–1920 рр. у генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук за спеціальністю 10.01.01 "Українська література". Захищена 12.10.1998 р. у спецраді Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. 38. *Підмогильний В*. Оповідання. Повість. Романи / Упоряд., вст. ст. та приміт. В. Мельника. К.: Наукова думка, 1991. 793 с. 39. *Плющ О*. Сповідь: Новелістика. Повість. Драматична фантазія. Поезія. Листи / Упоряд., приміт. О. М. Нахлік. К.: Дніпро, 1991. 366 с. 40. *Поліщук К*. Вибрані твори / Упор. В. Шевчука; передм. С. Яковенка. К.: Смолоскип, 2009. 704 с. 41. Поліщук К. Манівцями: нариси й оповідання з часів революції. Львів-Київ: Накладом Семена Фодчука, 1922. 194 с. 42. *Робак І. Ю.*, Савчук З. С. Валентин Отамановський – вчений, революціонер, організатор науки. Х.: Колегіум, 2013. 184 с. 43. *Слісаренко О.* Чорний ангел: вірші, новели, повісті, роман / Упоряд. та передм. М. Наєнка. К., 1990. 44. *Смолич Ю.* Мозаїка. З тих років (курйози) // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. К.: ВД "Стилос", 2010. Т. 5. С. 239–351. 45. *Смолич Ю.* Розповіді про неспокій // Твори у восьми томах. К.: Дніпро, 1986. 702 с. 46. *Смолич Ю.* Фалшива Мельпомена (Піші арґонавти). Х.: Книгоспілка, 1928. 186 с. 47. *Степанів О*. З воєнних усмішок // Історичний календар альманах Червоної Калини на 1935 рік. Львів, 1934. С. 17–19. 48. *Суровцова Н*. Життя Надії Суровцової // Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР. Вип. 24. К.: Т-во "Знання", 1990. С. 412–559. 49. *Тинченко Я*. Герої Українського неба: наук.-поп. видання. К.: Темпора, 2010. 200 с.: іл. 50. *Фальківський Д*. Обрії. К.: Маса, 1927. 51. *Цалик С.* Как киевляне бронзовели // Большой Киев. 05 августа 2016 г. Кеш сайту. 52. *Яковенко С*. Клим Поліщук: проза трагічного гуманізму // Поліщук К. Вибрані твори. К.: Смолоскип, 2009. С. 5–47. 53. *Яновський Ю.* Чотири шаблі: Вибрані твори. Х.: Фоліо, 2012. 572 с.

Владимир Окаринский

"ЧЕТВЕРТАЯ" РЕВОЛЮЦИЯ: К ВОПРОСУ ИНТЕЛЛИГЕНТСКИХ СТУДИЙ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ЖИЗНЕННЫХ СТИЛЕЙ ЭПОХИ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 ГГ.

Статья предлагает взгляд извне внутрь – на себя – представителей альтернативных жизненных стилей украинцев и попытки их самосознания по ближайших явлений и событий эпохи Украинской революции 1917 – начале 1920-х годов. На основе художественной и мемуарной литературы выделены различные жизненные стили революционного общества, в основе которых были различные степени нонконформизма и динамизма.

Ключевые слова: альтернативный стиль жизни, интеллигенция, богемность, анархисты, самостийники, национал-коммунисты.

Volodymyr Okarynskyi

"FOURTH" REVOLUTION: TO THE QUESTION OF INTELLECTUAL VISIONS OF ALTERNATIVE LIFESTYLES DURING THE PERIOD OF UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

The paper deals with the image from outside to inside – itself – of Ukrainian alternative life styles representatives and their attempts at self-reflection in relation to the events of times between Ukrainian revolution 1917 and the beginning of the 1920s. With help of fiction and memoire literature the paper will define various life styles of revolutionary society based on different scales of non-conformism and dynamics.

Keywords: alternative lifestyles, intelligentsia, bohemianism, anarchists, samostiinyky, national communism.

УДК 1(091)

Людмила Павлишин

ДІАЛЕКТИКА СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджено обставини індивідуального та суспільного способів існування людини, закономірності її розвитку, самореалізації та адаптації до нових суспільних зв'язків. Продемонстровано вплив культури і цивілізації, науки і техніки на її внутрішній світ, життя серед інших людей. У статті розглянуто, що цивілізаційний процес, науково-технічна революція, з одного боку, сприяли розвитку суспільства, людини, збагатили її знаннями, зробили обізнаною у комп'ютерних технологіях, проте, з другого боку, в гонитві за новими знаннями і відкриттями вона забуває цікавитися власною душею.

Ключові слова: духовність, культура, цивілізація, цінності, внутрішній світ.

В умовах суспільно-політичних перетворень, коли вирішуються доленосні питання, пов'язані з проблемами суспільства майбутнього, народу і нації, державотворення, соціально-філософська проблематика виходить на перший план, оскільки дає змогу по-філософському осмислити громадську діяльність людини, її потенціал, внутрішні та зовнішні сили, оцінити її значущість як культуротворчої істоти. Руйнування старого і створення нового неможливе без людини як носія цінностей, неповторної та унікальної особистості, що впродовж усього свого існування перебуває на межі життя і смерті, добра і зла, істини і хиби тощо.

Здійснювати аналіз суспільства можна з погляду існуючих інститутів, завдання яких полягає у забезпеченні стійких соціальних відносин. Ця структура включає в себе велику кількість соціальних інститутів, а саме: виробничі підприємства, інститути сфери культури, центральні і місцеві органи влади, тобто систему економічних, політичних та культурних закладів, діяльність яких спрямована на задоволення потреб людей. При універсальному, синтетичному підході до розуміння структури суспільства як такої, що складається з окремих індивідів, колективів, народів, націй та держав, міжнародних, міждержавних організацій, кожен окремий представник із вказаних рівнів постає елементом складнішої структурної організації, де кожен елемент структури знаходиться у системі складних взаємозв'язків один з одним. Кожна людина здатна себе утвердити, реалізуватися як особистість лише в результаті входження, інтеграції в різні колективні утворення, особливі соціальні системи і підсистеми, внутрішні та зовнішні зв'язки яких і є об'єктом активного соціологічного вивчення.

Важливою складовою соціальних відносин є владні відносини, які передбачають систему субординаційнихзв'язків у суспільстві, що закріплюються на рівні влади та авторитету і потребують відповідного регулювання у сфері соціальної безпеки індивіда. У цьому контексті доречно згадати такий суттєвий вимір соціальних відносин, як свобода та відповідальність за соціальнозначущі вчинки. "Той, хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди; боротися за особисту свободу означає прагнути покласти край втручанню, експлуатації, поневоленню з боку людей, чиї цілі відрізняються від твоїх" [1, с. 52].

Система суспільних відносин зводиться до особистих стосунків між людьми. Так, Т. Парсонс трактує ці стосунки як психологічні. Дії окремих індивідів кооперуються, в зв'язку з чим утворюються асоціації (групи, суспільство). Концепція соціальної дії свідчить про те, що, незважаючи на егоїстичну природу

людей, вони діють спільно, оскільки розуміють, що досягти мети можна лише спільними зусиллями. За допомогою аналізу різних підходів до соціального, суспільного, а отже, і суспільства, можна говорити, що, з одного боку, суспільство – це система зв'язків та стосунків, у якій люди під час взаємодії між собою та природою здійснюють свою життєдіяльність, а з другого – суспільство виступає формою інтеграції життєдіяльності індивідів у цілісність як реальність, успішне функціонування якої залежить від духовних цінностей кожного громадянина суспільства. Людське суспільство постає реальною соціальною групою, у рамках якої здійснюються необхідні для існування людей функції: від виробництва речей до виховання молодого покоління, від політичної регуляції до духовної творчості. У сфері людських стосунків немає певних рецептів, проте потрібно знати основні правила, без яких людське життя перетворилося б на потік необдуманих вчинків, оскільки "буття людини означає не просто фіксація її існування, а розкриття способу існування людини в культурі, створеній шляхом практично-духовного освоєння людиною дійсності" [2, с. 6].

Суспільство володіє здатністю забезпечувати нормальні умови життя людей, адже самотність робить нас беззахисними перед стихіями природи, негідними вчинками інших людей. Суспільство, обмежуючи особисту свободу людини, водночас обмежує цю свободу певними нормами, правилами, звичаями та обов'язками. Ці обмеження існують заради інтересів людей, які живуть у суспільстві. Без суспільного цілого, без людей, які пов'язані між собою системою суспільних відносин, не може бути ні економіки, ні політики, ні моральності. Ми живемо у суспільстві не тому, що такий спосіб буття є для нас зручним, а тому, що за своєю сутністю людина є суспільною істотою."Духовне спілкування – це спосіб здійснення духовного життя, оскільки з ним пов'язані і духовне виробництво, і духовні відносини, і духовне споживання, і прояв духовного стану" [3, с. 111].

Життя суспільства з усіма його різноманітними подіями є не хаотичною, а впорядкованою системою, яка підпорядковується певним законам функціонування та розвитку. Суспільство створює така спільнота людей, яка здатна діяти як єдине ціле, має загальні потреби та намагається задовольнити їх в організованій спільній діяльності. Зростання матеріальних та духовних благ спричиняє збільшення потреб людини. Розвиток матеріального виробництва призводить до того, що одна суспільно-економічна формація замінюється іншою, більш високо розвиненою. Прогрес суспільства зумовлює вагоме значення людського фактору в історичному процесі. Суспільство проходить у своєму розвиткові певні етапи, на кожному з яких діють як загальні закони, які характеризують те, що повторюється в історії, так і специфічні закони, які проявляються лише в обмеженому історичному часі та просторі. Загальні та особливі закони взаємопов'язані та повинні вивчатись у єдності, оскільки вони характеризують якісну визначеність кожної суспільно-економічної формації, відображаючи її історично перехідний, мінливий характер.

Суттєвим виміром суспільних відносин є соціально-трудові відносини, зміст та сутність яких розкривається на рівні розподілу соціальних благ. Одну з визначальних ролей відіграють у суспільстві соціально-групові, статусні відносини, зумовлені внутрішньою стратифікацією суспільства. Відповідно, соціальні відносини є відносинами, що розкривають соціальні зв'язки між суспільними стратами та групами, а також між індивідами, які є представниками цих груп. Тому вони здебільшого постають у формі відносин панування та підлеглості, відносин соціальної нерівності. Основними чинниками такої нерівності стають, зазвичай вікові особливості, інтелектуальні здібності, професійні ролі, соціальний статус.

Отже, суспільні відносини це завжди відносини з приводу того чи іншого матеріального чи духовного об'єкту. Вони складаються міжсоціальними суб'єктами в процесі їхньої спільної життєдіяльності на основі й з приводу задоволення спільних інтересів і потреб. Саме соціальні потреби та інтереси обумовлюють існування соціальних зв'язків між людьми, саму людську діяльність. Таким чином, суспільні відносини, з одного боку, завжди є соціальними, з іншого – конкретними, відносно самостійними відносинами – політичними, економічними, культурними тощо.

Проблема діалектики суспільства і людини займає особливо важливе місце у різноманітних ірраціоналістичних філософських теоріях. Так, наприклад, екзистенціалізм виник як реакція на песимізм, що панував у суспільстві, коли людина, втративши життєві орієнтири, намагалася дати відповіді на запитання щодо сенсу життя, щастя, цінностей тощо. Екзистенціалісти зосереджували свою увагу на проблемі людського відчуження, розглядали людину як поєднання конечного і нескінченного. Вона немовби зависає між двома полюсами і не може досягнути жодного з них. З огляду на це, людина почуває себе невпевнено, знаходиться у стані туги та відчаю, оскільки опиняється у ситуації невизначеності та втрати життєвих орієнтирів. Філософію опановує розчарування в ідеї прогресу як прогресу розуму. Заперечуються як непотрібні для людини, як не значущі для смислу її життя існуючі засоби та методи пізнання і будь-яка теорія пізнання взагалі, відбувається так званий "бунт протирозуму".

Варто зауважити, що проблема суспільно-політичної кризи та нігілістичного ставлення до оточуючої дійсності на кожному етапі розвитку суспільства є надзвичайно актуальною і такою, що потребує нагального вирішення. Її актуальність особливо загострюється у періоди становлення і зміцнення держави, у часи суспільних, економічних, політичних колізій. В загальному сенсі нігілізм – це заперечення, негативне ставлення до певних, а, можливо, навіть і до всіх сторін суспільного життя. Цивілізаційний процес, науково-технічна революція, з одного боку, сприяли розвитку суспільства, людини, збагатили її знаннями, зробили обізнаною у комп'ютерних технологіях, проте, з другого боку, в гонитві за новими знаннями і відкриттями вона забуває цікавитися власною душею. Наголошуючи на проблемі людської самотності, духовної немічності, варто зазначити, що людина повинна вміти узгоджувати цінності життя, серед яких є розум, емоції, любов, почуття, бажання, голос власного "Я".

Список використаних джерел

1. *Берлін І.* Чотири есе про свободу / Пер. з англ. О. Коваленка. К.: Основи, 1994. 272 с.
2. *Дротянко Л. Г.* Філософські проблеми мовознавства: Навч. посіб. К.: Навчальна книга, 2002. 128 с.
3. *Уледов А. К.* Духовная жизнь общества. / А. К. Уледов. М.: Мысль, 1980. 271 с.

Людмила Павлишин

ДИАЛЕКТИКА ОБЩЕСТВА И ЧЕЛОВЕКА: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

В статье исследованы обстоятельства индивидуальных и социальных способов существования человека, законы его развития, самореализации и адаптации к новым социальным связям. Продемонстрировано влияние культуры и цивилизации, науки и техники на его внутренний мир, жизнь среди других людей. В статье рассмотрено, что цивилизационный процесс, научно-техническая революция, с одной стороны, способствовали развитию общества, человека, обогатили его знаниями, сделали квалифицированным в области компьютерных технологий, однако, с другой стороны, в погоне за новыми знаниями и открытиями он забывает интересоваться собственной душой.

Ключевые слова: духовность, культура, цивилизация, ценности, внутренний мир.

Lydmyla Pavlyshyn

THE DIALECTICS OF A SOCIETY AND HUMAN BEING: SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

The paper investigates the circumstances of the individual and social ways of human existence, the laws of its development, self-realization and adaptation to the new relations. It demonstrates the impact of culture and civilization, science and technology on his / her inner world, living among other people.The article says that the civilizational process, scientific and technical revolution, on the one hand, contributed to the development of human society, enriched its knowledge, skilled in computer technology, however, on the other hand, some people forget to take their own soul looking for a new knowledge and discoveries.

Keywords: spirituality, culture, civilization, values, self-peace.

УДК 316.723

Галина Петришин

ТИПИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО МАКРОСЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті показано, що в умовах плюралістичної структури української культури відбувається трансформація свідомості особистості. Проаналізовано вплив ціннісних "екранів" традиційної, західної, маргінальної та мережевої культур на зміну ієрархії цінностей сучасного українця, його сприйняття і оцінювання явищ навколишнього світу.

Ключові слова: свідомість, особистість, типи культури, ціннісні орієнтації, універсалізм, лібералізм, традиція.

Нова соціокультурна реальність в Україні є результатом нововведень на традиційні структури в усіх царинах суспільного життя. Руйнування усталеного способу життя вимагає корегування соціального самовизначення індивідів, зміни форм соціальних взаємодій, способів поведінки та механізмів набуття соціального досвіду. Країна стикається з безліччю проблем, пов'язаних з модернізацією аксіосфери культури як сукупності цінностей, що є узагальненими і стійкими уявленнями про бажані блага та прийнятні способи їх отримання.

У структурі свідомості особистості ціннісні орієнтації виступають як специфічні критерії оцінювання явищ навколишнього світу, а також самооцінки сенсу власного буття. Ціннісні орієнтації особистості формуються в процесі засвоєння індивідом соціального досвіду і нормативних вимог, які висуває перед ним суспільство та соціальне мікросередовище, до якого він належить. Ціннісні орієнтації зумовлюють становлення відповідних установок, потреб людини та регламентують її поведінку.

Спробуємо охарактеризувати типи соціокультурних середовищ українського суспільства, влив яких на формування ціннісних орієнтацій особистості є найбільшим, це: традиційна, західна, маргінальна та мережева культури.

Згідно міркувань С. Форкош, традиційна культура формує у людини "екран понять", у межах якого рух від одного вузла мережі знань рухається до іншого, кожен акт пізнання проходить через ряд обумовлених етапів і за своєю структурою нагадує "павутиння або тканину, міцно поєднану поперечними нитками" [1, с. 62]. Тому цінності традиційної культури являють собою упорядковану ієрархічну систему чітко визначених категорій. Інші типи культур сучасного українського суспільства поширюється або засобам масової комунікації і схожі на мозаїку, яка постійно оновлюється або є витвором невеликої кількості людей і носять тимчасовий характер. Серед традиційних цінностей пріоритетними сьогодні є сім'я, друзі, житлові умови, робота, власне здоров'я.

Значимими культурними цінностями західного суспільства є універсалізм, утилітаризм й лібералізм. Універсалізм сприяє формуванню уявлень про універсальність способу життя та залежність вирішення економічних та соціальних проблем від рівня розвитку науки і техніки. Носіями універсалізму є міжнародна ділова еліта і масова культура. Масова культура породжує "одновимірну людину" (Г. Маркузе) з набором стереотипів поведінки, через які вона може ідентифікуватися з певною групою людей та "несе в собі зовнішньо привабливі і легко сприйнятні ідеї і символи, апелює до віянь сучасної моди і

еталонів престижного споживання, не потребує серйозних розмірковувань, дозволяє “відволіктися” від “буденності”, не навчає, а розважає, проповідує гедонізм як основну духовну цінність” [2, с. 4].

Утилітаризм основний акцент ставить на користі практичної діяльності, завдяки якій людина може досягнути особистого успіху та матеріального благополуччя. Яскравим утіленням утилітаризму в практику повсякденності є зростання цінності грошей у нашому суспільстві.

Головною ідеєю лібералізму є визнання свободи людини як вершини системи цінностей. Цей ідеал сприяв реалізації індивідуалізму в таких цінностях і орієнтаціях як успіх у конкурентній боротьбі, заповзятливість, працьовитість, новаторство. Оскільки гарантом і мірою свободи у лібералізмі виступає приватна власність, то не дивно, що зростає частка тих, хто прагне займатися різними видами бізнесу, заробляти та “робити” капітал. Зауважимо, що відверта перевага індивідуалізму є важливою тенденцією, яка характеризує зміни ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства.

Багатовимірність структури мережевої культури знайшла втілення у віртуальній реальності. Учасники мережевої комунікації перебувають у світі, в якому дедалі більше інформації, статичні механізми потоку якої створюють “соціокультурну таблицю, яка дає живлення інтелектуальному життю більшості людей…” [1, с. 84]. Як наслідок, людина мережі поступово замінює реальні події віртуальними. Привабливість мережевої культури для багатьох людей обумовлена відсутністю чіткої ієрархії соціальних взаємодій, можливостями вільного обміну думками, спроможністю імітувати бажану поведінку та спосіб життя. Чим у більше число мереж включена людина, тим більше “можливостей” відкривається перед нею у плані віртуального самоствердження. Цей світ віртуальності вабить своїми можливостями творення себе і світу довкола себе. Гнучкість, креативність, ініціативність та комунікабельність є тими рисами, що слугують запорукою успішної адаптації індивідів до умов мережевого суспільства. Основними користувачами мережевої культури є молодь “...мобільний, технологічно просунутий, найменш консервативний, схильний до радикалізму, не обтяжений зобов’язаннями і разом з цим – із високими вимогами до стандартів життя прошарок населення…” [3, с. 76].

Зміни в суспільній системі під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів сприяли формуванню маргінальної свідомості, основою якої слугує неузгодженість норм і цінностей індивіда. Згідно міркувань С. Козаченко “маргінальність як характеристика свідомості та поведінки є своєрідною формою прояву життєвих сил людини” [4, с. 6]. Для маргінальних особистостей і груп характерні такі риси як відчуження, безглуздість існування, егоцентричність, честолюбство, агресивність.

Одна частина маргіналів, які опинилися на периферії соціуму, рухається по низхідній на соціальне дно – люди без визначеного місця проживання, алкоголіки, дармоїди, повії та інші. Вони не зуміли адаптуватися до нових ринкових умов і поступово перестають займати проміжне положення. Інша частина маргіналів, поступово створює способи адаптації до нових реалій та заповнює нові ніші в соціальній структурі суспільства. Такі маргінали привносять у світ інноваційні ідеї та слугують основою для формування нового типу культурних цінностей.

У системі цінностей маргіналів переважаючими є схильність до спрощених і радикальних рішень, крайній індивідуалізм або відчуття “стадності”. За даними досліджень на початку століття в Україні нараховувалося близько 20 млн. осіб у віці 15 років і старше, яких відносять до маргінальних груп.

Погоджуємося з думкою О. Целякової, що нині в ціннісній свідомості української людини “відбувається процес трансформації від “монолітної” її

структури до “плюралістичної”; має місце перехід від цінностей “повсякденного гуманізму” (що включає термінальні цінності “гарні відносини в родині та з друзями”) до “ліберального гуманізму” (“прагнення до успіху “та “здібності до підприємництва”); цінності “споживчого конформізму” (таким, яким я є, мене зробили обставини життя) трансформуються в цінності “раціонального конформізму” та “підприємницького нонконформізму”, що репрезентується такими цінностями, як “ініціативність”, “незалежність”...” [5, с. 153].

На додаток, зауважимо, що для сучасного українського суспільства такі цінності як освіта, свобода доступу до інформації, сама інформація та знання є лише засобами для успішної адаптації в умовах дійсності, що змінюється. Попри різноманітні ціннісні впливи, які мають місце в реаліях нашого суспільства, нам доводиться жити без стійких орієнтирів на довготривалий період.

Список використаних джерел

1. *Форкош С. М.* Соціодинаміка культури А. Моля у контексті сучасних зрушень методологічних досліджень культури // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. 2015. Випуск 17. С. 6172. 2. *Мельниченко А. А.* Масова культура як елемент сучасного виховного простору. URL: http: //www. novyn.kpi.ua/2006-3/07_Melnichenko.pdf 3. *Петрунько О. В.* Соціалізація студентів у віртуальних соціальних мережах: актуальність проблеми // Педагогічний процес: теорія і практика. Серія: Психологія. 2016. Випуск 3 (54). С. 72–77. 4. *Козаченко С. М.* Евристичні можливості категорії маргінальності в суспільно – політичному дискурсі. URL: http:www.SPACE№3/2017УДК32.01:316.344.7058.17С. М.Козаченко…dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/.../Kozachenko.pdf?. 5. *Целякова О. М.* Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Випуск 38. С. 222–232.

Галина Петришин

ТИПЫ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ МАКРОСРЕДЫ В УКРАИНЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЛИЧНОСТИ

В статье показано, что в условиях плюралистической структуры украинской культуры происходит трансформация сознания личности. Проанализировано влияние ценностных “экранов” традиционной, западной, маргинальной и сетевой культур на смену иерархии ценностей современного украинца, его восприятие и оценку явлений окружающего мира.

Ключевые слова: сознание, личность, типы культуры, ценностные ориентации, универсализм, либерализм, традиция.

Halyna Petryshyn

TYPES OF SOCIAL AND CULTURAL MAKROENVIRONMENT IN UKRAINE AND THEIR INFLUENCE ON THE FORMATION OF VALUE ORIENTATIONS OF THE PERSONALITY

The article shows that a transformation of consciousness of the personality takes place in terms of the pluralistic structure of Ukrainian culture.It analyses the impact of value “screens” of traditional, Western, marginal and network cultures concerning the change of the value hierarchy of modern Ukrainian, his perception and evaluation of the world phenomena.

Keywords: consciousness, personality, types of culture, value orientations, universalism, liberalism, tradition.

УДК 930.85

Михайло Юрій, Леся Алексієвець

ЕТНІЧНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

У статті йдеться про етнічний менталітет, який є своєрідною пам'яттю народу, психологічною детермінантою поведінки людей, вірних своєму "коду", що історично склався. Характеризуються такі базові компоненти етнічного менталітету як: колективна пам'ять; соціальні уявлення, установки, відносини; колективні емоції, почуття і настрої; норми, цінності та ідеали; етнонаціональний характер і темперамент; мова, стиль мислення і соціального сприйняття; етнічна і національна ідентичності.

Ключові слова: менталітет, невідоме, архетипи, культура, пам'ять, етнос.

В культурологічній і філософській літературі існує досить поширена точка зору, згідно з якою етнічний менталітет має дуальну природу. З одного боку, це генетичні, природні, несвідомі, біологічні, психологічні ознаки, а з іншого – соціальні, культурні, задані вихованням початки, які знаходяться в єдності й цілісності [5]. Прибічники біосоціального трактування етнічного менталітету акцентують увагу на несвідомій, автоматичній, стереотипній дії ментальних структур. І це є підставою для ствердження положення про генетичну обумовленість етнічного менталітету. В рамках цієї концепції український філософ Р. Додонов розробив цікаву модель структури етнічної ментальності, спираючись на яку, він зробив спробу розкрити зміст її основних елементів і показати механізм їх формування і ретрансляції з покоління в покоління. Ця структура проявляється через наступні ознаки: а) двоїста природа, яка виявляється поєднанням соціального й біологічного для забезпечення її стійкості; б) порівняно глибший та життєвіший рівень її структури; в) спадкове закріплення власного змісту (специфічна дія природних факторів); г) латентна присутність у всіх інших видах ментальності [4, с. 135].

Етнічний менталітет такої моделі включає у себе три рівні: психоенергетичний, несвідомого і уроджених автоматизмів логічного мислення. Кожен з цих рівнів відрізняється залежно від розвиненості стану інформації, яку він містить. Спільне, що їх визначає, – механізм спадкового закріплення і передачі інформації, отримуваної впродовж життя [4, с. 35]. Пріоритет постановки питання про існування психоенергетчного рівня етнічного менталітету належить Л. Гумільову. Спираючись на вчення нашого співвітчизника і першого президента Української академії наук В. Вернадського про існування біохімічної енергії Землі в ноосфері, Л. Гумільов висунув гіпотезу, що кожен живий організм володіє енергетичним полем, яке утворюється біохімічною енергією живої речовини. Якщо прийняти цю енергетичну модель силового поля і застосувати її до проблеми етносу, то етнос можна представити як систему коливань певного етнічного поля. А якщо це так, то тоді можемо сказати, в чому відмінність етносів між собою – вочевидь, в частоті коливань поля, тобто в живому ритмі різних етнічних груп [3].

Другим структурним рівнем етнічного менталітету є колективне несвідоме або архетипи. Цей рівень менталітету виокремив К. Г. Юнг в процесі психоаналітичної практики. Вчений встановив, що в окремих пацієнтів з'являються символічні образи або ідеї, які неможливо пояснити, виходячи з досвіду їх суб'єктивного життя, а тільки лише історією їх етнічної спільності або всього людства. Цей вроджений, найглибший прошарок психіки, К. Юнг називав колективним несвідомим. Термін "колективне несвідоме" підкреслює, що ця форма несвідомого має не індивідуальну, а всезагальну природу. За його словами, це означає, що воно включає в себе, на противагу особистісній душі, змісти і образи поведінки, які є скрізь і у всіх індивідів одними і тими самими [15, с. 97–98]. Колективне несвідоме пов'язане з етнічною або соціальною передісторією. Воно становить розум наших далеких предків, спосіб, яким вони думали і відчували, осягали життя і світ, богів і людські істоти. Змістом колективного несвідомого, в якому зафіксована історія існування етносу або людства, як уже зазначалося, є архетипи. Вони відіграють в історії етносів конструктивну організаційну роль, забезпечуючи змістовий зв'язок між поколіннями, епохами, культурами [15, с. 98–99].

Третім рівнем етнічної ментальності прибічники біосоціального підходу називають автоматизми людини, що мислять, і які притаманні лише людському розуму. З позицій біосоціального підходу автоматизми, що мислять, є вродженими і передаються спадково біологічним шляхом.

Трирівнева модель етнічного менталітету дозволяє уявити відповідну схему утворення ментальних структур. Оптимальні прийоми мислення стають звичками свідомості, аксіомами, "стилями мислення", їх очевидність отримує спадкове закріплення (рівень, що мислить); далі ця очевидність витісняється у несвідоме, перетворюючись на архетипи (несвідомий рівень) і в певних випадках трансформується далі в "осадовий", позбавлений безпосереднього зв'язку з мисленням (психоенергетичний рівень) [9, с. 94–97]. Дана модель етнічної ментальності дозволяє пояснити багато елементарних ментальних автоматизмів. Однак, у її рамках не пояснювані складніші прояви етнічної ментальності, які діють в інтелектуальній сфері: мистецтві, літературі, а також моралі, право і політики. Крім того, сам біосоціальний підхід до тлумачення механізмів ретрансляції ментальних структур не знаходить пояснення щодо висновків генетики про те, що фенотипічні ознаки, набуті в процесі життєдіяльності даних особин, не закріплюються в генотипі і не передаються по спадковості генетичним шляхом. Генотип змінюється тільки внаслідок мутацій, які мають відносно рідкісний характер. Тому можна вважати пліднішим соціокультурний підхід до етнічної ментальності, який передбачає, що характеристики ментальності того чи іншого етносу складаються в процесі його історичного формування і розвитку, й відкладаються в пам'яті даного народу – його культурі, яка передається з покоління в покоління через механізми соціалізації: наслідування, виховання тощо [8].

З позиції соціокультурного підходу етнічний менталітет – це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних своєму "коду", що історично склався, в будь-яких обставинах, не виключаючи екстремальні або й катастрофічні [10]. В структурі етнічної ментальності можна виділити два вертикальних рівні: стійке ціннісно-змістовне ядро і мінливу периферію. Ціннісно-змістовне ядро – це духовні цінності та їх пріоритетний порядок (ієрархія), які визначають своєрідність світовідчуття, світосприйняття і світогляду, а також самобутність образу життя, життєвих практик і повсякденних ідеологій носіїв цього менталітету [13].

Отже, центральну частину етнічного менталітету утворюють певні первинні "змісти" й "образи" – базові елементи культури, які формують константні моделі

духовного життя, також (що специфічно для ментальності в її активній суб'єктивній іпостасі) переживання цих значень, їх актуалізація і мобілізація. Іншими словами, – серцевину етнічного менталітету складають культурні архетипи – константи національної духовності, що виражають і закріплюють основні властивості етносу як культурної цінності.

У кожній національній культурі, включаючи й українську, домінують свої етнокультурні архетипи, які суттєвим чином визначають особливість світогляду, характеру, звичаїв, традицій, поведінкових стереотипів тощо. Наприклад, правитель – архетипічна фігура, а типове ставлення до представників вищої влади – важливіша сторона менталітету будь-якої національної спільноти. Архетип передається людині каналами соціалізації від попередніх поколінь. Він існує в її психіці на невербальному, найчастіше нерефлексованому рівні, але "вмонтованим" у нього досить глибоко, тому імпульс або збудження буває досить сильним, набагато сильніше всього того, що може пробудити в психіці людини будь-який елемент розвиненої рефлексивної структури. Ціннісна структура особистості "занурена" в її архетипи і визначається ними [9, с. 98–99].

На підставі етнокультурних архетипів утворюються національно-культурні "конструкти" – стійкі образно-змістові, понятійні й ціннісні системи або моделі, за допомогою яких індивіди намагаються організувати у своїй свідомості та інтерпретувати події, що відбуваються у житті. "Конструкти" – це раціоналізовані структури. Вони формуються під впливом зовнішньої щодо свідомості дійсності й передаються через канали культурної ідентифікації в масштабі соціальних груп або суспільства в цілому.

Поряд з культурними архетипами, що утворюють ціннісно-змістовне ядро етнонаціональної культури, а конструктами в ній є периферійні елементи, які сформувалися на підставі взаємодії з іншими національними культурами або внаслідок творчих зусиль інтелігенції. Взаємодію між змістовним ядром і периферією можна розкрити, виходячи з закономірностей культурної традиції і культурної інновації. Ця методологія дозволяє зробити висновок, що потрапити з периферійних у "центральні прошарки менталітету мають можливість ті цінності і значення, які слабко або зовсім не суперечать тим, що входять до складу ядра" [9, с. 99–100].

Загальні принципи взаємодії ціннісно-змістовного ядра і периферії можна конкретизувати на підставі розгляду взаємодії між етнічною і національною культурою. Етнічна і національна культури мають багато спільного, але відрізняються одна від іншої за низкою важливих ознак. Етнічна культура формується на ранніх стадіях розвитку людства. Специфіка етнічної культури значною мірою обумовлена природним середовищем, залежність від якого на початкових стадіях існування людства була досить високою. В ній виражаються народний досвід життя, раціональне ведення господарства в даних природних умовах, система організації соціальної взаємодії тощо. Стержнем етнічної культури, як і будь-якої культури, є етнічні цінності. Етнічні цінності – це сукупність культурних традицій етносу, які виділяються самим етносом як найбільш специфічні та які маркують його історичні та культурні риси.

Підставою для формування системи етнічних цінностей є історичний соціальний досвід колективної життєдіяльності членів етносу – етносфорів. До етнічних цінностей найчастіше відносять традиційні форми господарської життєдіяльності: особливості сім'ї, правила поведінки, ведення справ, характер засвоєння довкілля, відносини з природнім світом, перекази, вірування, риси народної художньої культури тощо [6, с. 3–18]. Саме традиціям належить важлива роль у етнічній культурі і ментальності. Ментально-культурна традиція – один з найважливіших механізмів підтримки, збереження стійкості норм, цінностей, зразків етнічної культури. Звідси, етнічний менталітет і етнічна

культура – різновид локальної культури як культури певного етносу, що формується зазвичай на докласовій стадії етнічної історії і характеризується традиційними цінностями, уявленнями, віруваннями, зразками поведінки.

Щодо національної культури, то вона пов'язана з утворенням нації. В соціальному плані виникнення нації історично пов'язане із ліквідацією феодальної роздробленості, із становленням і посиленням господарських зв'язків до рівня єдиного економічного простору, утворенням національних держав. В ментально-культурному плані велике значення для утворення і функціонування націй має створення єдиного семіотичного поля: уніфікації мови, головним чином у процесі поширення його літературної форми через систему освіти, літературу і засоби масової інформації, розвиток професійної культури і мистецтва, традиції та символіки національних державних систем влади й соціального контролю, яким забезпечують їх взаєморозуміння і повсякденну взаємодію. Як і будь-яка етнічна приналежність, національна визначається самосвідомістю індивіда. Але якщо першопочаткова етнічна належність залежала від походження людини, її історичних коренів, то національна значною мірою пов'язана з включенням індивіда в семіотичне і цілісне поле даної національної культури і відчуття причетності до неї. Таким чином, проблема взаємовідносин етнічного і національного менталітету – це, перш за все, проблема взаємовідносин "коріння" і сучасного соціокультурного світу різних народів.

Повертаючись до проблеми етнічного менталітету, можна сказати на підставі зробленого аналізу, що йдеться про стійку органічну цілісність, яка історично склалася на основі ідентифікації соціально-психологічних якостей і рис, притаманних саме цій етнічній спільноті (народу, нації). Вона складає її групи і громадян, існує на усвідомленому і неусвідомленому рівнях, обумовлює єдиний, специфічний для кожної спільноти тип світосприйняття, аксіологічної оцінки, поведінки і самоідентифікації [9, с. 100–101, 105]. Етнічна ментальність функціонує у вигляді автоматизмів і стереотипів, що детермінують стан свідомості й поведінки людини. Однак ця детермінація не є всезагальною і абсолютною. Людина – свідома, вільна істота і вибір лінії поведінки завжди залишається за нею, першочергово в проблемах морального і політичного характеру. Визнання існування етноментальних детермінант лише підкреслює думку про те, що існують етнічно обумовлені типологічні діапазони, в рамках яких переважно здійснюється вибір лінії поведінки, що і підтверджується, зокрема, на прикладі наших далеких предків – слов'ян – праукраїнців і теперішнього українського народу.

Тож, можна структурувати менталітет, тобто виділити як мінімум набір базових компонентів етнічного менталітету, що складають його основний прошарок. Видається, що до числа таких першочергово належать: 1) колективна пам'ять; 2) соціальні уявлення, установки і відносини; 3) колективні емоції, почуття і настрої, що закріплюють їх; 4) норми, цінності та ідеали; 5) етнонаціональний характер і темперамент; 6) мова; 7) ментальні репрезентації культури; 8) стиль мислення і соціального сприйняття; 9) поведінкові зразки; 10) етнічна і національна ідентичності.

У перерахованій структурі менталітету чітко проглядаються щонайменше три основних компоненти соціальних установок – когнітивний, емоційний і поведінковий з тією очевидною відмінністю від соціальних установок, що кожен з відповідних компонентів менталітету включає соціальні установки в єдності їх трьох компонентів, тобто в ньому відбувається своєрідне подвоєння цієї трикомпонентності. Перш за все, одним з базових компонентів менталітету можна вважати колективну пам'ять. У термінах автора цього поняття М. Хальбвакса, колективні спогади інтерсуб'єктної природи репрезентують у

менталітеті народу його колективне минуле, яке значною мірою емоційно забарвлене [14, с. 72], а за словами Я. Ассмана, не просто відтворюються у теперішньому, але й багато в чому визначають його [1, с. 131]. “Аналізуючи нарративи колективної пам’яті, ми розуміємо, ким ми є сьогодні”, – пише Дж. Верч [2, с. 168–171].

Колективна пам’ять теж дуже ідеологізована, містить не тільки спогади про реальні події, але й легенди пам’яті, піддана впливу різних захисних механізмів, таких як витіснення подій або їх викривлення, а емоційний заряд деяких спогадів настільки сильний, що їх можна вважати основою психологічної єдності етносу і нації. Як підкреслював С. Кримський, представлене у вигляді колективної пам’яті минуле побутує в менталітеті суспільства, становлячи його важливу складову [7, с. 74–87].

Узагалі варто зазначити, що кожен народ “маркує” свою історію найбільш визначними подіями, які й займають найпомітніше місце в його колективній пам’яті. В українській колективній пам’яті такими є заснування і піднесення Києва, хрещення Руси-України, боротьба проти ординської навали, Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, “чорна діра” російського гніту після Переяславської ради, Українська революція 1917–1921 рр., Акт Злуки, більшовицькі репресії, колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. і нарешті відновлення незалежності України. Власне кажучи, вираз “знати історію” означає мати знання принаймні саме з цих подій – її дискретних, “кліпових” фрагментів часу, коли ці події відбулися, і основні супутні їм обставини, а не всіх деталей того безперервного життя суспільства, яке утворює реальну історію.

До числа основних компонентів етнічного менталітету необхідно зарахувати і мову в її власне психологічному вираженні. Згідно з О. О. Потебнею, народність – це швидше відчуття спільності, народної єдності в розумінні “спілкування думкою, яке встановлюється єдністю мови” [12, с. 23]. Справді, значення мови як одночасно складової, виразниці та детермінанти етнічного і національного менталітетів, акцентоване багатьма авторами, важко переоцінити. При цьому важливо підкреслити, що йдеться як про реальне використання мови, так і розуміння її символічної ролі у формуванні відчуття спільності з групою [12, с. 23].

До основної частини етнічного менталітету неминуче входять і ментальні репрезентації всіх найважливіших елементів національної культури – від народних казок до значущих для народу літературних творів, пам’яток архітектури тощо. До складових менталітету, природно, варто додати й етнічну ідентичність, тобто відчуття приналежності до відповідного народу – носія менталітету. В результаті, як пише М. Попович, можна констатувати наявність нерозривного зв’язку і взаємного впливу етнічної самоідентифікації особистості і національного менталітету [11, с. 3–28].

Для узагальнення розглянутих особливостей етнічного менталітету і його структури можна сформулювати декілька положень підсумкового характеру, які мають пряме відношення до означеної проблеми, а саме: а) будь-який етнос формується в унікальних саме для нього умовах – географічних, кліматичних, історичних, економічних, соціально-політичних тощо, які безпосередньо впливають на його психологію. Тому кожний народ має свій, специфічний саме для нього менталітет; б) чим подібніші умови формування психології етносів, тим ближчі їх менталітети. Відповідно, чим унікальніші ці умови, тим специфічніший характер має і етнічний менталітет; в) фактори, які впливають на національну психологію, діють постійно, а тому вона знаходиться під їх перманентним впливом, до того ж, до одних факторів регулярно додаються інші, внаслідок чого етнічні менталітети знаходяться у постійній зміні й ніколи не мають закінченого характеру.

Таким чином, етнічний менталітет віддзеркалює внутрішній світ того чи іншого етносу, організацію та диференціацію його ментальності, особливості розумової діяльності, мислення, способу сприйняття, осмислення дійсності та реагування на неї, почуттів, поведінки. Етнічний менталітет складається з низки компонентів, головними з яких є мова і культура етносу. Вони функціонують відносно стабільно і становлять його ядро. Інші елементи мають мінливіший характер. Загальні характеристики етнічного менталітету завжди накладаються на психологічні особливості різних інших малих етнічних, соціальних та інших груп, а також конкретних особистостей. Як наслідок, у будь-якому суспільстві на тлі базового існує і кілька окремих типів менталітету, а характеристики базового менталітету завжди представлені у відбитті груповими й особистісними особливостями [16].

Розглянуті питання дозволяють зробити висновок про те, що менталітет виступає культурно-історичним кодом нації, пріоритетною ознакою її цивілізації. Серед різновидностей менталітету, всі з яких сформувалися історично, першочергове значення має етнічний.

Список використаних джерел

1. *Assman J.* Moses the Egyptian: The memory of Egypt in Western monotheism. Cambridge, MA: Harward University Press, 1997. 276 p. 2. *Верг Дж.* Коллективная пам'ять // В кн.: А. Л. Журавлева, Н. Н. Корж (Ред.). Междисциплинарные исследования пам'яти. М.: Институт психологи РАН, 2006. 3. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. М.: Танаис, 1994. 544 с. 4. *Додонов Р. А.* Теория ментальности: учение о детерминантах и мыслительных автоматизмов. Запорожье: Тандем, 1999. 5. *Кононенко П. П.* Українознавство. Підручник. К.: Міленіум, 2005. 680 с. 6. *Кравченко А. Г.* Ментальність як об'єкт соціально-філософського дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та історія філософії". К., 2000. 21 с. 7. *Кримський С.* Архетипи української культури // Вісник НАН України. 1998. №7–8. 8. *Костюк Л. Б.* Етнічна ментальність українців як основа соціокультурної інтеграції // Нова парадигма: Журнал наукових знань. Вип. 66. К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. 237 с. 9. *Кукоба О. А.* Природа и структура этнического менталитета // Философия и общество. 2004. № 4. 10. *Майборода О. М.* Етнічність у міжнародній системі. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 408 с. 11. *Попович М.* Теорія ментальності // Проблеми теорії ментальності. 12. *Потебня О.* Думка і мова (фрагменти) // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За редакцією Марії Зубрицької. Львів, 1996. С. 23–39. 13. *Степико М. Т.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). К.: Знання, 1998. 251 с. 14. *Halbwachs M.* La memoire collective. Paris: Presses Universitaires de France, 1950. 15. *Юнг К. Г.* Архетип и символ М.: Ренессанс, 1991. 16. *Юркевич А. В.* Структурные элементы национального менталитета / А. В. Юркевич URL: http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n29/837-yurevich29.html.

Михаил Юрий, Леся Алексиевец

ЭТНИЧЕСКИЙ МЕНТАЛИТЕТ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

В статье идет речь об этническом менталитете, который является своеобразной памятью народа, психологической детерминантой поведения людей, верных своему исторически сложившемуся "коду". Дается характеристика таким базовым компонентам этнического менталитета как: коллективная память; социальные представления, установки, отношения; коллективные эмоции, чувства и настроения; нормы, ценности и идеалы; этнонациональный характер и темперамент; язык, стиль мышления и социального восприятия; этническая и национальная идентичность.

Ключевые слова: менталитет, неосознанное, архетипы, культура, память, этнос.

Mykhaylo Yuriy, Lesya Alexiyevets

ETHNIC MENTALITY AND ITS FEATURES

The article deals with the ethnic mentality, which is a kind of memory of the people, a psychological determinant of the behaviour of people who are true to their historically formed “code”. It presents the characteristics of the basic components of ethnic mentality, namely: collective memory; social representations, intentions, attitudes; collective emotions, feelings and moods; norms, values and ideals; ethno-national character and temperament; language, style of thinking and social perception; ethnic and national identity.

Keywords: mentality, unconscious, archetypes, culture, memory, ethnos.

УДК 316.42:140.8

Віктор Грушко

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СЕМАНТИЧНОГО ТРАКТУВАННЯ ЗНАКІВ ТА СИМВОЛІВ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОРОЗУМІННЯ І МОДЕЛЕЙ СВІТУ У РЕЛІГІЙНІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті виявлена ключова роль знаків та символів у формуванні складноорганізованих суспільств. Розкритий зв'язок між різним змістовим наповненням знаків і символів та світорозумінням й особливостями організації суспільства. Встановлена кореляція між семантичним трактуванням знаків і символів та релігійними культурами.

Ключові слова: інформація, знаки, семантика, цивілізація, релігія.

Сукупність неспадкової інформації, що акумулює пам'ять людства, розвивається і передається із покоління в покоління, втілена у системі знаків та символів. Завдяки виробленим знакам і символам люди опанували процес абстрактного мислення, навчились вже за їх посередництвом по-новому вибудовувати стосунки між собою. За допомогою знаків люди навчились взаємодіяти з великою кількістю інших людей, зорієнтовуючись, хто яку суспільно значиму функцію виконує, і наскільки вагоме становище та чи інша людина займає. Саме такі вміння дозволили людям створювати складно організовані суспільства, які одержали назву цивілізації. Ще до нашої ери люди почали відкривати для себе системоформуючу роль знаків і символів у процесі становлення, функціонування і розвитку людського суспільства. Зокрема, китайський мислитель Конфуцій вже у ті далекі часи обґрунтував ідею, що саме знаки і символи керують людством.

Розуміння природи знаків і символів та відповідно ставлення до них за різних історичних обставин і в різних куточках світу мали свої особливості. Семіотик Юрій Лотман виявив, що протягом історії людства були сформовані кілька варіантів різного ставлення до знаків та символів: семантичний, синтактичний, асимантично-асинтактичний, семантично-синтактичний.

Відповідно до семантичного підходу, знаки трактуються більше, ніж просто знаки – вони містять певну глибину. Світ тут поділяється за ознакою значимого і неважливого, змісту і форми, ідеального і матеріального, внутрішнього і зовнішнього. Ці категорії виявляють певну ієрархічність, виступаючи на одному рівні в якості змісту, а на іншому – форми чогось глибиннішого. Тут перемога, досягнута негідним чином, трактується як поразка, а видима поразка, незламних духом ідеалістів – як перемога. При такому підході панує переконання, що найменша складова цілого несе інформацію про все ціле, яке представляє, а тому для наближення до істини необхідна не кількість накопичених знань, які слід поєднувати у цілісність, а багаторазове переживання і заглиблення в один текст (молитву, образ, символ тощо). При цьому найближче до істини буде несказане слово. Такий підхід характерний для релігійних епох і базується на уявленні, що світ побудований за принципом голограми, коли найменша частина системи містить інформацію про всю систему [4, с. 164–183]. Концентровано таке сприйняття реальності виражене у мудрості древньоєгипетського Гермеса Трисмегіста "що наверху, те й внизу".

Різні соціальні групи у суспільстві виступають носіями різного сприйняття знаків і символів, які, у свою чергу, впливають на формування моделей світу в рамках і за правилами яких вони себе реалізовують.

Найважливішою знаковою системою у житті суспільства є мова. Природу мови досліджували Григорій Палама, Діонісій Ареопагіт, Г.-Г. Гадамер, Фердінанд де Соссюр, Вільгельм Гумбольдт, Олександр Потебня, Іван Огієнко, Павло Флоренський, Карлос Кастанеда та інші.

Особливого значення надавали знакам і символам у релігійні періоди розвитку, коли панував семантичний підхід у ставленні до них, що знаходило своє відображення і в ставленні до слів (символів) у мові. У язичницьких культурах панувало переконання єдності слова і того, що (кого) воно позначало, отож ім'я сприймалось як частина чи навіть саме позначуване. З утвердженням християнства слово і позначуваний об'єкт вже не ототожнюються, проте обґрунтовується існування зв'язку між ними. Зокрема, в епоху Середньовіччя видимий світ трактується як утаємничений текст, який віщує про свого Творця. Цей світ несе в собі інформацію, закладену в нього Богом, і яка є доступною для прочитання людиною. Всі складові буття, з одного боку, "повернені" до самих себе, вміщують у собі свою сутність, а з іншого – назовні, виявляють свою енергію. Людина через символічне прочитання навколишньої дійсності за зовнішніми проявами може виявляти сокровенне, вічне, Божественне.

Важливу роль у процесі символічного пізнання відіграє людське слово, яке є своєрідною матеріалізацією духовного, поєднуючи у собі земне і Божественне. Слово складається зі звучання і смислу. Звукова організація (вібрація) слова становить відшліфовану енергію, а смислова – осягнення суспільством духовної глибини. Ім'я речі (слово) – енергетичне явище, прояв сутності речі, якою та "повернута" до людини. Тому слово є не відображенням предмета, а його розумінням. Ім'я (слово) – осмислено виражений символ вияву енергії сутності позначуваного [1, с. 125–139].

У момент пізнання відбувається поєднання енергії людини і того, що (кого) вона пізнає, породжуючи явище синергії. Саме це визначає магічну природу слова у тому сенсі, що у процесі пізнання відбувається єднання з буттям. Магізм слова проявляє себе у благословеннях, замовляннях, зуроченнях та інших способах впливу на людей.

Згідно з вченням отців церкви про Божественні енергії, Творець виявляє Себе у всьому, але не за сутністю, а своїми енергіями, завдяки яким людина спроможна долучитись до непізнаваного у своїй сутності Бога. Мова виступає особливою Божественною енергією, що "витікає" з Творця, і з якою синергетично спроможна резонувати людська душа. Людське слово хоч і кволе, проте все ж частково відображає всемогутнє Божественне Слово, а тому уможливлює їх співдію, співтворчість, забезпечуючи єднання енергій-вібрацій, долучаючи людину до Небесного, Божественного світу [1, с. 74–81].

Особливістю китайської цивілізації є панування корелятивного мислення, в якому визнається зв'язок між, на перший погляд, різнорідними явищами [5, с. 60–69]. Ця система думання використовується у таких архаїчних вченнях, як астрологія, фізіогноміка, нумерологія, хіромантія тощо. Тут обгрунтовується панування синхронності, а не причинності в існуючій реальності [6, с. 206–221]. У цій системі думання стверджується, що кожному звуку відповідає певний колір, рослина, тварина, камінь, сторона світу, певна стихія, орган тіла, емоція, етап розвитку суспільства та ін., які одночасно себе проявляють. На такому принципі побудоване стародавнє вчення Каббали, яке доводить, що людина – ключова складова існуючого світу і включає в собі земне і небесне, матеріальне і духовне, а тому спроможна за допомогою тих чи інших магічних дій впливати на реальність, змінюючи її за своїм бажанням (більшість інших вчень, які використовують корелятивне мислення, лише намагаються передбачати). Очевидно, що керуючись саме корелятивним мисленням, у далекому минулому були сформовані твердження: "хочеш пізнати світ – пізнай себе", "хочеш змінити

світ – зміни себе”. Те, що у цьому світі все взаємопов’язане, можна виявити також і в Біблії. Ці факти свідчать про те, що ця, малознайома для сучасного причинно мислячого соціуму, система думання у минулому була досить поширена серед дуже багатьох народів (ймовірно навіть всіх). На нинішній час вона продовжує практикуватись, проте переважно на периферії життя сучасного суспільства.

У кожній релігії є свій головний символ, у якому концентровано виражене найголовніше. У далекосхідному регіоні ключовим поняттям є сакральний звук-першовібрація “Ом”. В індуїзмі у ньому втілена божественна трійця Брахми, Вішну і Шиви, а у буддизмі – три тіла Будди. У цих релігіях обґрунтовується, що саме цей звук дав початок Всесвіту, а медитація на ньому дає можливість осягнути головну мету життя кожної людини – перервати коло страждань. У християнстві в основі основ – Ісус Христос, якого трактують, як Слово, з якого все почалось і яким буде все завершено (“Спочатку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово …”, Біблія). В іудаїзмі та ісламі – це Закон Божий (його виконання). Для іудеїв (згідно з Талмудом), це обов’язок “обраного народу” перед Богом, що дозволить йому уникнути бід і гарантує успіх у житті [3, с. 425–439]. А для мусульман (згідно з Кораном) – історична місія віруючих магометан підпорядкувати все людство його вимогам [3, с. 360–363].

Семантичний підхід у ставленні до знаків і символів формує у суспільстві уявлення, що все у світі взаємопов’язане, несе певний сенс, має глибинну причину своєї появи й прямує до певної визначеної мети. Уявлення про те, як все пов’язане, який сенс всього, що існує і куди прямує, неоднаковий у різних релігійних традиціях, в яких панує семантичний підхід у ставленні до знаків і символів, але всіх їх єднає намагання виявляти смисли (наповнювати смислами) все, з чим людям доводиться взаємодіяти і підпорядковувати все у житті певній стратегічній меті. Релігійні суспільства сприймають себе в єдності з просторовою безмежністю і часовою всеосяжністю.

Список використаних джерел

1. *Бацевич Ф.* Духовна синергетика рідної мови: лінгвофілософські нариси. К.: ВЦ “Академія”, 2009. 192 с. 2. *Лотман Ю. М.* Семиосфера. С. Петербург: “Искуство-СПб”, 2004. 704 с. 3. *Тихомиров Л. А.* Религиозно-философские основы истории. – М.: Айрис-пресс, Лагуна-Арт, 2004. 688 с. 4.*Тихоплав В. Ю., Тихоплав Т. С.* Физика веры. СПб.: ИД “ВЕСЬ”, 2001. 256 с. 5. *Торчинов Е. А.* Пути филисофии Востока и Запада: познание запредельного. СПб.: “Азбука-классика”, “Петербургское Востоковедение”, 2005. 480 с. 6. *Юнг К. Г.* Синхрония: акаузальный объединяющий принцип . М. АСТ: МОСКВА, 2010. 347 с.

Виктор Грушко

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ТРАКТОВКИ ЗНАКОВ И СИМВОЛОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ МИРОПОНИМАНИЯ И МОДЕЛЕЙ МИРА В РЕЛИГИОЗНЫЕ ПЕРИОДЫ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

В статье выявлена ключевая роль знаков и символов в формировании сложноорганизованых обществ. Раскрыта связь между разными трактовками знаков и символов с миропониманием и организацией общества. Установлена корреляция между семантической трактовкой знаков и символов и религиозными культурами.

Ключевые слова: информация, знаки, семантика, цивилизация, религия.

Victor Grushko

FEATURES OF THE INFLUENCE OF THE SEMANTIC INTERPRETATION OF SIGNS AND SYMBOLS ON THE FORMATION OF WORLDVIEW AND MODELS OF THE WORLD IN THE RELIGIOUS PERIODS OF THE SOCIETY DEVELOPMENT

The paper reveals the key role of signs and symbols in the structure of difficultly organized societies. It reveals the relationship between different content of signs and symbols and the organization of society. It establishes the correlation between semantic interpretation of signs and symbols and religious cultures.

Keywords: information, signs, semantics, civilization, religion.

УДК 811.11(477)

Неля Світлик

ГЕРМАНІСТИКА В УКРАЇНІ

У статті авторка аналізує процес зародження, сучасний стан і перспективи розвитку германістики в Україні як суспільно-наукового явища, характеризує основні вектори наукової та культурної співпраці між університетами сучасної України та Німеччини.

Ключові слова: германістика, Україна, організації германістів, вектори співпраці, процеси глобалізації.

В умовах глобалізаційних процесів у світі та налагодження транскордонного співробітництва України, інтерес до вивчення іноземних мов, культур та традицій помітно виріс, особливо серед української молоді. Євроінтеграційний вектор розвитку нашої держави ставить вимоги перед сучасним суспільством, і насамперед наукою і освітою залучатись до світового наукового й освітнього дискурсу, переймати світові досягнення задля прогресування вітчизняної освіти, науки та культури. Але всі ці процеси не можливі без вивчення іноземних мов. Безумовно у світі, в тому числі в Україні, першість займає англійська мова, визнана мовою науки. Однак не втрачається інтерес і до іншої іноземної мови – німецької.

Німеччина як держава робить все для того, щоб забезпечити німецькій мові гідне місце в Україні як іноземної мови. Шляхом тісної співпраці між культурними та науково-освітніми установами України і Німеччини, налагоджується культурний і науковий обмін між країнами, що сприяє посиленню ролі німецької мови в Україні. Отже, спробуємо окреслити основні вектори наукової і культурної співпраці та процес зародження германістики в Україні як суспільно-наукового явища.

Германістичні студії в сучасній Україні ведуть свій початок ще з часів проголошення незалежної України і мають міцні традиції в освітніх процесах держави. Особливо це твердження стосується системи вищої освіти. Сучасна германістика представлена кількома паралельно діючими організаціями, що своєю діяльністю репрезентують різні сфери німецькомовних зацікавлень. Першою германістичною організацією в Україні стала – Асоціація українських германістів [4, с. 308], що з 1993 р. діє на факультеті іноземних мов Львівського університету імені Івана Франка. Асоціація українських германістів (АУГ) – всеукраїнська громадська організація, яка об’єднує германістів, викладачів вищих навчальних закладів, училищ, учителів німецької мови загальноосвітніх шкіл та студентів-германістів. Засновником спілки стала ініціативна група шанувальників німецької мови й культури в Україні на чолі з доцентом кафедри німецької філології Т. М. Комарницькою [4, с. 309].

Поштовхом для створення АУГ була пропозиція Карла Фішера, співробітника Ґете-інституту в Мюнхені, створити організацію, яка б сприяла поширенню німецької мови та культури в Україні. Ця ідея відразу знайшла широку підтримку серед учителів німецької мови та германістів України. За їхнього активного сприяння, та безпосередньої підтримки тогочасного ректора ЛНУ імені Івана Франка, професора Вакарчука Івана Олександровича кафедри німецької філології, факультету іноземних мов, де спілка отримала свою прописку, 1 жовтня 1993 р. було створено Асоціацію українських германістів.

Сьогодні АУГ охоплює понад 400 членів, які представляють усі регіони України. Завдяки координаторам спілки, які працюють в 24 областях України, у

м. Києві та Республіці Крим (зараз не відомо яка доля цього регіонального утворення), підтримується тісний контакт із членами АУГ. Головну мету об'єднання вбачає в пропаганді якісного викладання та навчання німецької мови, в підготовці та підвищенні кваліфікації кадрів для викладання німецької мови в Україні, в сприянні міжкультурним контактам в Україні та поза її межами [4, с. 309].

Своїм безпосереднім завданням АУГ вважає репрезентацію інтересів навчальних закладів, у яких викладають німецьку мову, надання фахової допомоги вчителям, викладачам і студентам-германістам, підвищення рівня викладання німецької мови, вдосконалення системи підвищення кваліфікації вчителів і викладачів німецької мови, пропаганду викладання німецької мови у школах, вищих навчальних закладах і поза ними, налагодження на регіональному рівні контактів між закладами з викладанням німецької мови, співпрацю в українських та міжнародних проектах.

Процеси глобалізації, які проходять у сучасному світі, змушують активізувати роботу, щоб забезпечити гідне місце німецької мови як іноземної в Україні. Завдяки співпраці з Міністерством освіти і науки України, Міжнародною спілкою вчителів німецької мови (IDV), дійсним членом якої АУГ є з 1995 р., Німецькою службою академічних обмінів (DAAD), з Австрійською службою академічних обмінів у Львові (OeAD) АУГ докладає максимум зусиль, щоб зберегти й розширити позиції німецької мови й культури в Україні, забезпечити їй гідне суперництво з іншими мовами.

З цією метою Асоціація регулярно проводить низку заходів: щорічні науково-практичні конференції АУГ, зокрема, у 2006 р. – у Львівському, у 2007 р. – у Донецькому, у 2008 р. – у Тернопільському, у 2009 р. – у Чернівецькому, у 2010 р. – у Львівському, у 2011 р. – в Ужгородському національних університетах. 19-та конференція АУГ проходила у 2012 р. в Одеському національному університеті імені І. І. Мечнікова. У 2013 р. міжнародна конференція у Львові "Begegnungen zwischen der Ukraine und den deutschsprachigen Ländern in Literatur, Sprache und Kultur" [4, с. 309].

Зовсім нещодавно АУГ провів семінар з підвищення кваліфікації на тему "SPRACHE, POLITIK UND SPRACHENPOLITIK", який відбувся у ЛНУ імені Івана Франка (факультет іноземних мов) 15–16 березня 2018 року. Також Перша міжнародна наукова конференція в межах інституційного партнерства германістів (GIP) між кафедрою германістичної лінгвістики та лінгводидактики (Рурський університет у Бохумі, Німеччина) і кафедрою германської філології та перекладу (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна), що проходить за сприяння Німецької служби академічних обмінів (DAAD) на тему "Германські мови в міжкультурному контексті (лінгвістика, переклад, лінгводидактика)". Конференція відбулася 17–18 травня 2018 року.

У рамках наукових конференцій проходять Круглі столи з проблем викладання та вивчення німецької мови, на які запрошують провідних германістів України і світу, директорів шкіл з поглибленим вивченням німецької мови, перекладачів, представників німецькомовних організацій в Україні. Асоціація видає журнал "Німецька мова як іноземна" (**"**Deutsch als Fremdsprache in der Ukraine"). Журнал виходить двічі на рік, особливо цікавою є рубрика "Aktuelles Helft" Головний редактор –декан факультету іноземних мов ЛНУ імені Івана Франка, доц. Сулим В. Т.). Організація також бере активну участь у міжнародних конференціях, проектах, в організації та проведенні конкурсу на звання кращого вчителя німецької мови, Днів німецької мови в Україні, учнівських олімпіад з німецької мови, конкурсів серед студентів та учнів, які вивчають німецьку мову [4, с. 309].

Окрім популяризації німецької мови в Україні, АУГ докладає зусиль для популяризації української мови і культури за межами України. Цьому сприяють міжнародні проекти (видання літератури про Україну німецькою мовою), (до прикладу мова про етнографічне видання “War einmal Galizier” – “Була собі Галичина” – зібрано інформацію про мови регіону, традиції, релігії, народи і т. д.). Організовують та проводять також наукові конференції у співпраці з німецькими та австрійськими університетами, Німецьким, Австрійським та Швейцарським посольством, фондом Ганнса Зайделя (Німеччина).

Паралельно діє в Україні і в принципі конкурує організація германістів “Українська спілка германістів вищої школи (УСГВШ), створена при Київському національному лінгвістичному університеті. УСГВШ – це поєднання фахівців вищих навчальних закладів у галузі лінгвістики, літератури, історії, матеріальної і духовної культури німецькомовних держав і народів. Українську Спілку Германістів вищої школи було створено за ініціативою ректора КНЛУ професора Галіка Ісаковича Артемчука і за активної підтримки керівника Київського бюро ДААД пана М. Зандшопа 14 травня 2004 року. Першим президентом Спілки обрано професора КНУ ім. Тараса Шевченка д-ра філологічних наук, завідувача кафедри теорії і практики перекладу Тараса Романовича Кияка. З 2009 року керує Спілкою д-р філологічних наук професор кафедри германської і фіно-угорської філології імені професора Г.Г.Почепцова Олена Іванівна Стеріополо (КНЛУ). Також діє досить розгалужена система регіональних організацій.

Головну мету роботи УСГВШ вбачає у координації роботи кафедр німецької мови вищих навчальних закладів України, спрямованої на формування професійно орієнтованої міжкультурної комунікативної компетенції студентів – майбутніх фахівців з німецької мови. Працюючи над виконанням цієї мети, Спілка вивчає та розповсюджує такі методи викладання, які не тільки забезпечують глибоке володіння німецькою мовою, але й стимулюють незалежність мислення, суджень та дій у поєднанні з професійними вміннями та соціальною відповідальністю.

Активна позиція членів Спілки щодо наукової і педагогічної діяльності проявилася в тому, що за останні роки захищено багато кандидатських і 5 докторських дисертацій. Доценти і професори офіційно опонують на захистах кандидатських і докторських дисертацій, консультують магістрантів, аспірантів, докторантів. Відомі професори (проф. Долгополова Л. А., Кияк Т. Р., Огуй О. Д., Приходько А. М., Пилипенко Р. Є., Стеріополо О. І.) не лише постійно читають лекції у багатьох вищих навчальних закладах України, але й є членами спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій, а також входять у редакційні колегії провідних наукових видань [5, с. 104].

За період функціонування Спілки вийшло 7 номерів наукового журналу “Германістика в Україні” (Germanistik in der Ukraine), якому надано статус фахового, де публікуються результати наукових дисертаційних досліджень. Лише за останні 4 роки у збірнику “Germanistik in der Ukraine” надруковано статті 36 професорів, докторів наук, з них 8 професорів є представниками наукової еліти Німеччини, вийшли друком також статті, написані 84 кандидатами філологічних наук, доцентами різних вищих навчальних закладів України. Кількість статей, опублікованих членами УСГВШ, дорівнює 146. 26 статей написані українськими науковцями-дослідниками, які не є членами УСГВШ [5, с. 104].

Проведено також дванадцять наукових конференцій під егідою УСГВШ, видано збірники матеріалів цих конференцій. Відкрито Інтернет-сайт спілки (germanistika.at.ua), який своєчасно висвітлює інформацію про життя Спілки. Вийшло з друку також 8 номерів Інформаційного бюлетеня УСГВШ.

У березні 2012 р. в рамках Міжнародної науково-практичної конференції “Die Ukraine und die Welt: Dialog der Sprachen und der Kulturen“, яка відбулася у КНЛУ, проведено засідання секції “Germanistik in der Welt und in der Ukraine”. Члени УСГВШ також брали участь у XV Міжнародній конференції IDV-IDT “Deutsch von innen, Deutsch von außen”, яка відбулася у м. Больцано (Північна Італія) в 2013 році і в якій взяли участь 2500 викладачів і вчителів німецької мови з усього світу [5, с. 105].

Кафедри вищих навчальних закладів приділяють першорядне значення забезпеченню навчального процесу власними навчальними матеріалами нового покоління, які розробляються з орієнтиром на інтенсивну комунікативну методику. За роки активної співпраці членів Спілки підготовлено та видано з відповідним грифом МОН України доволі велику кількість навчальних посібників, точну цифру яких сьогодні неможливо встановити. І тут визначну роль виконує інформаційний Бюлетень УСГВШ, в якому тричі (а іноді й чотири рази на рік висвітлюється інформація про нові підручники і посібники, що видаються в Україні.

При Спілці германістів успішно працює Центр тестування НПУ імені М. П. Драгоманова у співпраці з Тест ДаФ-Інститутом м. Бохум. Тут проходять тестування студенти всіх вузів Києва і області, а також інших міст України, і навіть бажаючих із закордону (Молдова, Грузія, Швейцарія) з метою взяти участь у стипендіальних програмах ДААД, або, щоб продовжити навчання в Німеччині, Австрії чи Швейцарії [5, с. 106].

Германістика в Україні представлена також й історичними товариствами. Так, 23 червня 2011 року – в Україні створено Раду німців України. Голова – Володимир Лейан. Мета – розвиток культури, освіти, вивчення німецької мови, соціальні проекти, реабілітація, архівно-пошукова допомога, підтримка дослідження з історії німців, партнерство між містами Німеччини та України, міжнародні молодіжні обміни тощо. За підтримки Федеративного уряду Німеччини організовуються німецькі центри зустрічей, де вичають німецьку мову та історію.

Германісти України мають підтримку міжнародних організацій, особливо в Німеччині та Австрії. І Асоціація українських германістів і Спілка германістів вищої школи є зареєстрованими в Міжнародній асоціації німців, котра дає відповідне фінансування. Практика німецьких університетів у пошуку інститутів – партнерів, є широко поширена і в Україні. Значну частину германістичних студій фінансує Фонд Ганнса Зайделя. В Україні. Зокрема, в Ужгороді поширеними є Центри вивчення німецької мови, за підтримки і Партнерства Гете-Інституту. Вони є офіційними акредитованими партнерами Німецького культурного центру “Гете-Інститут в Україні”, де проводять також іспити на отримання сертифікатів відповідного рівня.

Отже, як бачимо, практика просування в Україні німецької мови як іноземної є доволі вдалою і приносить свої наукові й освітні результати. Партнери німецьких університетів і наукових установ сприяють обміну студентами та наукової еліти, впливають на культурне і освітнє середовище в нашій державі. І безумовно всі ці процеси позитивно впливають на Україну, яка рухається шляхом до євроінтеграції.

Список використаних джерел

1. *Молода* германістика України між традицією та новаторством: зб. тез XXI конф. Асоц. укр. германістів, 31 жовт. – 1 листоп. 2014 р. / ред.: А. Й. Паславська, Б. В. Максимчук, Х. Ю. Назаркевич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Нім. служба акад. обмінів, Асоц. укр. германістів, Ун-т ім. Ф. Александера. Львів: ПАІС, 2014. 67 с. 2. *Німецькі* поселенці в Україні: історія та сьогодення. Київ-

Миколаїв, 2006. Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип.1. 416 с. 3. *Огуй О. Д.* Історія лінгвістичних учень: Провідні германісти України. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. 124 с. 4. *Паславська А.* Асоціація Українських германістів у Львові // Вісник Львівського університету. Серія історична, 2013. Випуск 49. С. 308–310. 5. *Стеріополо О. І.* Українська спілка германістів вищої школи (УСГВШ) – координатор з академічних інтересів фахівців з німецької мови // Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія “Філологічні науки”. Мовознавство. № 1. 2014. С. 104–108. 6. *Die* Lwiwer Germanistik in der Ukraine: Innensichten-Ausensichten-Dissertations vorhaben/ − Peter Lang-Verlag: Frankfurt-am-main, 2011. 225 s.

Неля Свитлык

ГЕРМАНИСТИКА В УКРАИНЕ

В статье автор анализирует процесс зарождения, современное состояние и перспективы развития германистики в Украине как общественно-научного явления, характеризует основные векторы научного и культурного сотрудничества между университетами современной Украины и Германии.

Ключевые слова: германистика, Украина, организации германистов, векторы сотрудничества, процессы глобализации.

Nelya Svitlyk

GERMAN STUDIES IN UKRAINE

In the article the author analyies the origin, the current state and prospects of the German studies development in Ukraine as a socio-scientific phenomenon, she describes the main vectors of scientific and cultural cooperation between the universities of modern Ukraine and Germany.

Keywords: Germanistics, Ukraine, German organizations, vectors of cooperation, processes of globalization.

УДК 378.091.217–057.87:641

Олександр Комарніцький

ОРГАНІЗАЦІЯ ХАРЧУВАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УСРР У СЕРЕДИНІ 1930-Х РР.

У статті на основі аналізу архівних джерел, матеріалів тогочасної періодики показано організацію харчування студентів педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 1930-х рр. Автор в організації харчування виокремлює два етапи, перший з яких пов'язаний з перебуванням їдалень у віданні трестів громадського харчування. Зазначається, що у цей час покращилася калорійність їжі. Студентам-випускникам і ударникам організовували покращені обіди. Частина продуктів у їдальні надходили з допоміжних господарств. Другий етап, на думку автора, варто розпочинати з 1935 р., коли стан харчування молоді погіршився, причинами чого стали ліквідація трестів громадського харчування студентів і передача студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування, а також заборона купувати продукти у допоміжних господарствах. Така нерозсудливість позначалася на студентах, вартість харчування для яких знову зросла. У статті зазначається, що упродовж усього періоду у частині їдалень панувала антисанітарія, не достатньо було посуду, не вдалося повністю ліквідувати черги. Крім того, з боку дирекції вишів в організації харчування мали місце зловживання. Неправомірні дії були і з боку студентів.

Ключові слова: студенти, харчування, їдальні, трест, черга.

Ключову роль в житті людини відіграє правильне харчування. Воно є запорукою довголіття, міцного здоров'я й гарного настрою. Тому питання здорового харчування є одним з найголовніших у реалізації соціальної політики держави.

Досить гостро стояло питання з харчуванням студентської молоді у перші роки після голодомору. Видатки з державного бюджету були мізерними. Окремі факти про організацію харчування у вишах у цей період містяться у працях сучасних українських вчених О. Рябченко [41], С. Воловника і М. Крилова [4], І. Міщенко [40]. У нашій публікації комплексно покажемо стан забезпечення харчуванням студентства педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 1930-х рр.

Студентство відчуло на собі лихоліття голоду 1932–1933 рр. Харчування було малокалорійним, неякісним, значно зменшилися хлібні пайки. Десятки студентів від недоїдання захворіли чи померли. Становище студентства почало поліпшуватися лише у середині 30-х рр. Цьому значною мірою сприяв наказ №86 Народного комісаріату внутрішньої торгівлі від 17 жовтня 1934 р., згідно з яким студенти інститутів щоденно мали отримувати 600 гр. хліба, технікумів – 400 гр. Встановлювалися норми індивідуального забезпечення іншими видами продовольства [14, арк. 141; 34, арк. 7]. Водночас, в одному із звітів Тульчинського педтехнікуму повідомляли, що частина молоді не отримувала повної норми хліба, декого із студентів взагалі ним не наділяли [6, арк. 51–52].

До 1934–1935 н.р. студентські їдальні перебували у віданні трестів громадського харчування. Між цими закладами, з одного боку, й інститутами і технікумами, з іншого, укладалися відповідні угоди. Наприклад, у березні 1934 р.

директори Проскурівського польського педтехнікуму Б. В. Домбровський і міського "Громхарчу" Солоба підписали угоду, яка встановила тверді ціни: сніданок та вечеря мали коштувати по 25 коп., обід – 50 коп. [36, арк. 113–115].

Молодь Київського російського педтехнікуму з 1933–1934 н.р. харчувалася у їдальні міського товариства харчування [19, арк. 42; 20, арк. 25]. Бердичівський педінститут [8, арк. 2], Вінницький український, Бердичівський [11, арк. 8], Кам`янець-Подільський педтехнікуми отримували такі ж послуги від міських організацій "Студкоопхарчу" [31, арк. 93 зв.]. Студенти Харківського педтехнікуму політехнічної освіти користувалися зразковою студентською їдальнею №11 [29, арк. 26]. Вартість обіду у цих їдальнях, наприклад, у Києві становила 85 коп., вечері і сніданку – по 40 коп. [19, арк. 42], у Вінниці і Кам`янці-Подільському – відповідно 60 і 30 коп. [14, арк. 112; 31, арк. 93 зв.]. У Конотопському педтехнікумі для тих студентів, які внесли у їдальню продукти, обід вартував 40 коп., сніданок і вечеря – по 20 коп. Інші категорії студентів платили по повній ціні – відповідно 70 і 40 коп. [26, арк. 229].

У порівнянні з 1932–1933 рр. їжа була більш калорійною, але все ще недостатньою з погляду фізіологічних потреб. Так, у Проскурівському польському педтехнікумі, у їдальні якого у вересні 1934 р. харчувалося 216 студентів [39, арк. 105], калорійність спожитих продуктів становила 1300 ккал на добу, у т.ч. 645 ккал становив обід [38, арк. 5]. Тоді ж у Вінницькому українському педтехнікумі вона становила 700 ккал в обід, по 300 ккал – на сніданок і вечерю [14, арк. 143 зв.], Запорізькому – відповідно 400–600 і 250–350 ккал [18, арк. 4 зв.]. Низькою була калорійність їжі в Кам`янець-Подільському [31, арк. 93 зв.] і Київському російському педтехнікумах. З останнього закладу повідомляли, що в їдальні меню було типове – суп, картопля з підливкою [19, арк. 42]. У Конотопському педтехнікумі молодь переважно споживала суп або борщ, картоплю, кашу і кефір. Студентам-ударникам давали картоплю, кисіль, молоко з печивом [26, арк. 229; 27, арк. 6]. Недостатнім було харчування у Кам`янець-Подільському педінституті. Через те, що не завершеили ремонт вікон взимку 1934–1935 н.р. у їдальні було холодно. Тому студенти змушені були приймати їжу одягнутими. Калорійність їжі була низькою і становила 800 ккал. У незадовільному стані було приготування їжі, не оголошували меню. У жовтні 1934 р. представник Вінницького обкому КП(б)У Ткачук, який обстежував виш, у своїй доповідній записці констатував, що з початку 1934–1935 н.р. студенти "запам`ятали капусту", яку вживали тричі на день: "Перша страва завши виготовляється з капусти, буряка і картоплі – це зветься "борщ". Готують цей борщ надзвичайно примітивно і неохайно. Грубо порубана капуста, буряк і картопля декілька раз закіпить і подається за зготовлену їжу… Про цибулю, перець, помідори тощо ніхто і не згадує". Це ж стосується і других страв. Порції були невеликими. Добова норма хліба становила лише 600 гр. [5, арк. 56; 34, арк. 7]. У грудні того року студенти м`ясо отримували лише 4 рази замість запланованих 15. Таке становище пояснювали незадовільною роботою організації "Студгромхарч", яка взяла на себе зобов`язання організувати харчування молоді. Щоденно студентство сплачувало за їжу 1 крб 20 коп., однак харчі видавали лише на 70 % від цієї суми, інші 30 % поглинали т. зв "накладні видатки" [7, арк. 15]. Нерегулярними було постачання продуктів "Студкоопхарчем" у їдальню Кам`янець-Подільського педтехнікуму [31, арк. 93 зв.]. З Бердичівського педінституту повідомляли, що трест громадського харчування виставляв "кабальні умови" і якщо він не змінить цих умов, то інститут буде змушений взяти їдальню на своє утримання [8, арк. 2]. У Миколаївському педтехнікумі у 1933–1934 н.р. виникли проблеми у зв'язку з його переїздом з міста у село, де студенти харчувалися у громадській їдальні [23, арк. 31].

Дещо краще харчували студентів Польського педінституту, де у червні 1934 р. калорійність обіду зросла до 850 ккал (у 1933 р. – 500–700 ккал). У їдальні було чисто, на вікнах – шторки, на столах – квіти, у достатній кількості посуд, ножі, вилки, різноманітне меню [22, арк. 77 зв.]. Тут обслуговувалися також студенти польського педтехнікуму [21, арк. 26].

Частина продуктів надходили у раціон студентів з допоміжних господарств. Наприклад, у Житомирському педінституті в 1934 р. вони забезпечили потреби молоді на 30–40% [15, арк. 9]. Велику допомогу їдальні надавало господарство Вінницького педінституту, завдяки чому вона стала однією з кращих в Україні. А у 1934 р. отримала премію НКО УСРР як переможниця обласного конкурсу на кращу їдальню. Тут зовсім ліквідували черги: студенти приймали їжу у 4 зміни по 120 осіб. З жовтня 1934 р. молоді щоденно почали видавати м`ясо (інколи – 2–3 рази на день). Прогресу було досягнуто після того, як збудували свинарник на 50 свиней. Крім того, закупили корів. Восени того ж року з власного господарства зібрали 4 тис. пуд. картоплі. Вдалося засолити капусту, огірки і т.д. Нарком освіти для покращення харчування виділив 7 тис. крб. Завдяки цьому калорійність обіду зросла до 1008 ккал [7, арк. 21–22; 9, арк. 3]. Гарні обіди мали студенти Гадяцького і Сорочинського педтехнікумів, їдальні яких теж постачалися з допоміжних господарств [30, арк. 6]. Водночас, у Лохвицькому педтехнікумі калорійність їжі була не значна, хоча він мав своє господарство, розвиватися якому перешкоджала слабка ініціатива дирекції [30, арк. 5 зв.].

З початком 1935 р. стан харчування студентів знову погіршився. Одна з причин полягала у ліквідації трестів громадського харчування студентів і передачі студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування, зокрема у найбільших містах – Києві та Харкові. Тут страви виготовлялися низької якості і за високими цінами [42, с. 721]. Студентські їдальні зобов`язали отримувати продукти лише через сектор постачання тресту. Водночас, те, що вирощували студенти своїми силами у допоміжних господарствах, заборонили купувати. Склалася парадоксальна ситуація: наприклад, у Києві “Нархарч” закупляв картоплю по 43 коп. за кілограм, хоча інститути погоджувалися продати її по 20 коп., масло – відповідно 15 і 8 крб, огірки – 12 і 7 коп. [41, с. 327]. У 1935 р. частина інститутів і технікумів, у т.ч. й педагогічні, ліквідували свої підсобні господарства. Землю передали колгоспам [2, с. 65].

Така нерозсудливість безпосередньо позначалася на студентах, вартість харчування для яких знову зросла. Наприклад, у 1935 р. молодь Харківського педінституту сплачувала 66 крб при стипендії у 60–82 крб [43, арк. 183], Польському педінституті – відповідно 67 і 75 крб [40]. У Ніжинському ІСВ становище було дещо кращим. Тут студенти харчувалися за 39 крб (стипендія становила 60–110 крб) [43, арк. 105]. У Мелітопольському педінституті у лютому 1936 р. сніданок, обід і вечеря коштували 1 крб 10 коп., вересні 1937 р. – 1 крб 67 коп. [4, с. 42]; у Конотопському педтехнікумі – у 1935–1936 н.р. – 1 крб 32 коп. [27, арк. 84].

У поодиноких навчальних закладах унормовувалася калорійність їжі. Так, у Харківському педінституті вона становили 2-3 тис. ккал [43, арк. 183], Тульчинському педтехнікумі близько 2 тис. ккал. В останньому закладі щоденно готували 3–4 страви на вибір [12, арк. 71]. У Бердичівському педінституті калорійність обіду становила 900–950 ккал [5, арк. 51], Вінницькому українському педтехнікумі – 714 ккал [10, арк. 280]. Щоправда, були випадки, коли у їжу попадали сторонні предмети, наприклад, у Харківському педінституті – копійки, каміння [43, арк. 183], Луганському – колоски, солома, дерев’яні палички тощо. Компот варився з горілих груш, які були непридатні для їжі [3]. 27 березня 1938 р. на відкритих зборах парторганізації Житомирського

учительського інституту йшлося про те, що комсомолець Герман знайшов у котлеті скло [17]. У газеті "Більшовицька правда" зазначалося про те, що у Вінницькому учительському інституті "борщ просто вонючий, картопля мерзла, був випадок, коли котлети зробили з гнилого м'яса. Лише після протесту обурених студентів був викликаний санлікар, який встановив абсолютну непридатність м'яса до вживання. Другий раз в буфет видали гнилий кендюх, на який теж було складено акт" [44].

Харчування покращувалося з початком екзаменаційної сесії за рахунок того, що, наприклад, Кам`янець-Подільський педінститут видав зі свого господарства додатково на кожного студента по 100 гр. картоплі, а також постачав свиней для забезпечення молоді м`ясом [7, арк. 15; 35, арк. 26].

Студентам-випускникам і ударникам організовували покращені обіди. Для них виділялися окремі столи ("кутки"). Наприклад, у Польському педінституті в 1934 р. харчувалися 35 таких студентів [22, арк. 77зв.], у Вінницькому педінституті в тому ж році – 59 [7, арк. 21], Кам`янець-Подільському – у першому семестрі 1934–1935 н.р. – 40 [7, арк. 15; 35, арк. 26]. "Столи ударників" були організовані у Бердичівському педінституті [5, арк. 51], Вінницькому українському [10, арк. 280], Київському російському [20, арк. 26], Конотопському [27, арк. 84; 28, арк. 14, 42], Миколаївському [24, арк. 13] і Тульчинському педтехнікумах [5, арк. 71]. У Конотопі для цих студентів видавали безкоштовні сніданки [27, арк. 84]. Крім того, організовувалися "порційне" харчування. Так, у Мелітопольському педінституті в меню були "борщ покращений" і м'ясне блюдо на друге, які коштували удвічі дорожче [4, с. 42]. Схожа ситуація мала місце і в Миколаївському педтехнікумі [24, арк. 13]. У Київському російському педтехнікумі у 1935 р. за власний рахунок під час випускного вечора організували для випускників вечерю з трьох страв [20, арк. 26].

У частині їдалень панувала антисанітарія, було не достатньо посуду. У грудні 1934 р. з Кам`янець-Подільському педінституту повідомляли, що на кухні брудно, велика кількість мух, з якими ніхто не боровся. Одяг працівників був брудний [7, арк. 15]. У Немирівському педтехнікумі станом на травень 1934 р. вікна у їдальні були брудні і побиті, приміщення не побілено, разом з посудом зберігалися брудні калоші, стирки, маргарин. Обслуговуючий персонал був у брудних халатах і без косинок. На першому поверсі будівлі їдальні розміщувалися складські приміщення: тут знаходилися продукти харчування, а поряд зберігалася брудна білизна для прання. У сусідньому приміщенні розташовувалася свиноферма і весь бруд витікав на вулицю (і це в центрі міста!). Навпроти їдальні знаходилася кузня, біля якої завжди було багато сміття та іншого бруду. Не вистачало столів і лавок, ложок (студенти приносили з собою дерев`яні) [6, арк. 10–12]. З Тульчинського педтехнікуму повідомляли про те, що не проводився санітарний нагляд за харчуванням, часто студентство зберігало ложки "по карманах і під подушками" [6, арк. 51–52]. В антисанітарному стані знаходилися їдальні Житомирських педінституту [15, арк. 12] і учительського інституту [16, арк. 21], Кам`янець-Подільського педтехнікуму [5, арк. 57].

У цей час не вдалося повністю ліквідувати черги. Досить детальний опис про "жертви" студентів Вінницького учительського інституту під час обіду залишив дописувач газети "Більшовицька правда" П. Шварцман: "Коли настає час обіду, студенти інституту здригаються: вони уявляють ті жертви, які їм доведеться зараз принести власному шлункові. А жертви ці в умовах їдальні інституту справді немалі. "Ходіння по муках" починається з чекання вільного місця. Це значить – стати над головою товариша, зайняти чергу за його стільцем, і, коли він встане з місця, стрімголов ринути на стілець, поки хтось спритніший його не зайняв. Нарешті місце відвойовано. Постає "проблема" хліба. В інститутській

їдальні ця проблема розв'язується так: зайнявши місце, студент іде в чергу до буфету. Тут вишиковується довжелезний хвіст. Вистоявши в ньому з півгодини, студент купує собі порцію хліба і сідає на своє місце. Тепер треба ще дочекатись обіду. Це теж справа не проста. Вона має одну цінність: виховує в студента витримку, терпіння і постійність у досягненні поставленої мети. І коли студент, нарешті, встає із столу, він переконується, що витратив на обід 2 години дорогоцінного студентського часу…" [44]. У Кам`янець-Подільському педінституті через неорганізованість (неритмічність режиму і розпорядку в їдальні, відсутність керівництва з боку студентського профкому) утворювалися великі черги. Були випадки, коли 100-160 студентів залишалися без сніданку [5, арк. 56]. У Миколаївському педтехнікумі у 1933–1934 н.р. студенти приймали їжу у три зміни, витрачаючи у чергах до 2 год. [25, арк. 29]; Харківському педінституті – 1 год 30 хв. [43, арк. 183]. Водночас, у Кам`янець-Подільському педтехнікумі цей процес був організованішим. Студенти впродовж чотирьох змін витрачали на харчування 45 хв. [31, арк. 93 зв.].

З боку дирекції вишів мали місце зловживання. Так, у 1937 р. директор Житомирського учительського інституту Пантелєєв дозволяв студентам Чарському, Токарському, Хижняку отримувати викладацькі обіди за студентськими талонами, що було порушенням фінансової дисципліни [16, арк. 124]. Крім того, керівництво навчальних закладів не завжди встигало підготувати їдальню до нового навчального року. Наприклад, такий випадок стався у Вінницькому педінституті в 1935 р., внаслідок чого у перші дні вересня студенти залишилися без харчування [1].

Неправомірні дії були і зі сторони студентів. Так, студент Миколаївського педтехнікуму Савченко, якому доручили постачати у їдальню хліб, частину його продавав на приватному ринку. Студент цього ж вишу Цілий, працюючи у допоміжному господарстві, крав картоплю [23, арк. 30–31].

Мали місце випадки, коли студенти не виправдано висловлювали своє невдоволення роботою їдальні, вступаючи у конфлікти з їхньою адміністрацією за дрібниці. Наприклад, у їдальні Вінницького педінституту був такий випадок, привезли легені, половину з них дали на вареники, а решту – на гуляш. Почали видавати страву і виявилося, що всі студенти хотіли вареники, а деяким дали гуляш. Тоді підняли шум, що його їсти не можна. Тут же зробили аналіз і встановили, що страва хороша. Через це директор закладу Малий заявив, що "є бузотьори" і декого за це доведеться "ударити", щоб не дезорганізовували роботу кухні [7, арк. 22].

Найбільшою проблемою було те, що до середини 30-х рр. низка педагогічних навчальних закладів не мали своїх їдалень. Наприклад, станом на 1934 р. не було їдальні у Шепетівському педтехнікумі. Тому студентству доводилося добиратися до однієї із їдалень міста, "намотуючи" щоденно до 18 км [32, арк. 11; 33, арк. 11; 37, арк. 2].

Таким чином, в організації харчування студентів педагогічних навчальних закладів УСРР у середині 1930-х рр. можна виокремити два етапи, перший з яких пов'язаний з перебуванням їдалень у віданні трестів громадського харчування. У цей час покращилася калорійність їжі. Студентам-випускникам і ударникам організовували покращені обіди. Частина продуктів у їдальні надходили з допоміжних господарств. З початком 1935 р. стан харчування студентів погіршився, причинами чого стали ліквідація трестів громадського харчування студентів і передача студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування, а також заборона купувати продукти у допоміжних господарствах. Така нерозсудливість безпосередньо позначалася на студентах, вартість харчування для яких знову зросла. Упродовж усього періоду у частині їдалень панувала антисанітарія, було недостатньо посуду, не вдалося повністю

ліквідувати черги. Крім того, з боку дирекції вишів в організації харчування мали місце зловживання. Неправомірні дії були і зі сторони студентів.

Список використаних джерел

1. *Абрамова*. До навчання не підготувались // Більшовицька правда: орган Вінницького обкому, міськкому КП(б)У та облпрофради. Вінниця, 1935. 3 вересня. №203 (1037). С. 2. 2. *Бистров М. А*. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917–1937 рр.). Харків: Вища шк., 1974. 144 с. 3. *Бойченко*. Компот з солом'яною приправою//За більшовицькі педкадри: орган комітетів КП(б)У, ЛКСМУ, дирекції, профкому та МК Луганського педінституту. Луганськ, 1935. 1 травня. №8(31). С. 2. 4. *Воловник С. В.*, Крылов Н. В. Мелитопольский пединститут: страницы истории. Мелитополь: изд. дом Мелитоп. городс. типографии, 2014. 170 с. 5. *Державний* архів (далі – Держархів) Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 492. 6. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 493. 7. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 494. 8. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 136. Оп. 6. Спр. 605. 9. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 292. Оп. 1. Спр. 21. 10. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 135. 11. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 437. 12. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 438. 13. *Держархів* Вінницької обл. Ф. П. 457. Оп. 1. Спр. 492. 14. *Держархів* Вінницької обл. Ф. Р. 1179. Оп. 1. Спр. 13. 15. *Держархів* Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 49. 16. *Держархів* Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 71. 17. *Держархів* Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 75. 18. *Держархів* Запорізької обл. Ф. Р. 959. Оп. 1. Спр. 149. 19. *Держархів* м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 67. 20. *Держархів* м. Києва. Ф. Р. 359. Оп. 1. Спр. 135. 21. *Держархів* м. Києва. Ф. Р. 807. Оп. 11. Спр. 18. 22. *Держархів* м. Києва. Ф. Р. 920. Оп. 11. Спр. 18. 23. *Держархів* Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 21. 24. *Держархів* Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 30. 25. *Держархів* Миколаївської обл. Ф. Р. 1210. Оп. 1. Спр. 39. 26. *Держархів* Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 141. 27. *Держархів* Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 146. 28. *Держархів* Сумської обл. Ф. Р. 4307. Оп. 1. Спр. 185. 29. *Держархів* Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 19. 30. *Держархів* Харківської обл. Ф. Р. 1431. Оп. 1. Спр. 21. 31. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 53. 32. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 110. 33. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 300. Оп. 1. Спр. 117. 34. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2066. 35. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 2097. 36. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 1. 37. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 4. 38. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 6. 39. *Держархів* Хмельницької обл. Ф. Р. 2597. Оп. 1. Спр. 7. 40. *Міщенко І. В.* Умови навчання та проживання студентів Польського педагогічного інституту в Києві // Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. / [редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), І. Н. Войцехівська, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ПП "Вид-во "Гілея", 2014. Вип. 88 (9). С. 38–41. 41. *Рябченко О.* Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с. 42. *Українське* радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колект. Монографія / [редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.); авт. кол.: Н. Т. Гогохія, В. В. Головко, В. В. Гудзь та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. 786 с. 43. *Центральний* державний архів громадських об'єднань України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1249. 44. *Шварцман П.* Кошториси і люди // Більшовицька правда. 1937. 20 березня. №64 (1400). С. 2.

Александр Комарницкий

ОРГАНИЗАЦИЯ ПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ УССР В СЕРЕДИНЕ 1930-Х ГГ.

В статье на основе анализа архивных источников, материалов тогдашней периодики показано организацию питания студентов педагогических учебных заведений УССР в середине 1930-х гг. Автор в организации питания выделяет два этапа, первый из которых связан с пребыванием столовых в ведении трестов общественного питания. Отмечается, что тогда улучшилась калорийность пищи. Студентам-выпускникам и ударникам организовывали улучшенные обеды. Часть продуктов в столовой поступали из вспомогательных хозяйств. Второй этап, по мнению автора, следует начинать с 1935 г., когда состояние питания молодежи ухудшилось, причинами чего стали ликвидация трестов общественного питания студентов и передача студенческих столовых и

буфетов в ведение трестов народного питания, а также запрет покупать продукты во вспомогательных хозяйствах. Такое безрассудство прямо сказывалось на студентах, стоимость питания для которых снова возросла. В статье отмечается, что на протяжении всего периода в части столовых царила антисанитария, мало было посуды, не удалось полностью ликвидировать очереди. Кроме того, со стороны дирекции вузов в организации питания имели место злоупотребления. Неправомерные действия были и с стороны студентов.
Ключевые слова: студенты, питание, столовые, трест, очередь.

Olexandr Komarnitskyi

THE ORGANIZATION OF THE STUDENTS' NUTRITION IN PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE USSR IN THE MIDDLE OF THE 1930S.

In the article, based on the analysis of archival sources, the materials of periodicals, the organization of nutrition for students of pedagogical educational institutions of the USSR in the middle of the 1930s is shown. The author in the organization of food allocates two stages, the first of which is associated with the presence of dining rooms in the trustees of catering. It is noted the caloric content of food has improved. The better lunches were organized for the student graduates and drummers. Part of the products in the dining-room came from the auxiliary farms. The second stage, according to the author, should begin in 1935, when the nutritional status of young people deteriorated, the reasons for which were the liquidation of the trusts of the public nutrition of students and the transfer of student canteens and buffets to the maintenance of the trusts of public nutrition, as well as the prohibition to buy products in auxiliary farms. Such recklessness had a direct impact on students, whose cost of nutrition has again risen. In the article it is noted, that during the entire period in the part of dining rooms reigned unsanitary, little cookware, failed to completely eliminate queues. In addition, there were abuses on the part of higher education institutions in the organization of nutrition. Misconduct was also on the part of students.
Keywords: students, nutrition, canteens, trusts, queue.

УДК 908/552.541+711

Ruslan Pidstavka, Myroslav Syvyi

THE CASTLE IN SKALA-PODILSKA: HISTORY AND MODERN TIMES

The article reviews the literature and written sources on the research topic. Natural, complex physical and geographical investigations of the cape, on which the castle is located in town Skala-Podilska, were carried out. On the basis of the historiographic material, the owners of the city and the castle were established, their role in the development of fortifications was determined. It is systematized in the form of a table, historical and architectural periods of the construction and evolution of the fortress.

Keywords: physical and geographical investigations, castle in Skala-Podilska, city welsh, historical and architectural periods the construction, angul, profile of cape.

The question of a complex study of the activity of the descendants of theLithuanian prince Koriata (Mikhail) Gediminovich in the social processes in the Podillya region in the second half of the fourteenth century is devoted to a number of works of domestic and foreign historians. However, the involvement of princes Koriatovich in the construction of defense-fortification buildings or their development in the specified territory has not yet been analyzed. Definition of a specific date of receiving of Podillya by the Koriatovich princes and the establishment of the boundaries of the Podolsk land in the fourteenth century is still have controversial nature. Provisionally taking the time limits of ownership of the Koriatovich by these lands – as the second half of the fourteenth century, we assigned to this historical period the castles in Skala-Podolsk, Yazlovets, Buchach and Nirk (Chervonogorod castle), respectively, Borshchiv, Buchach and Zalishchitsky districts of the Ternopil region.

There is no direct and concrete evidence of the participation of the Koriatovich princes in military construction in the territory of Podillya of Ternopil in the sources, therefore an important factor in the study of this issue is the archaeological excavation of these fortresses. Unfortunately, such studies have not been carried out recently on any of the fortresses listed, with the exception of the castle in Yazlovets (archaeological exploration of the late 19th and early 20th centuries by Z. Kozitsky and B. Gverken).

Among the castles constructed in the second half of the fourteenth century, our attention was attracted to the fortifications in the Skala-Podolsk, in Borshchiv district of the Ternopil region. The castle is a part of the National Reserve of “Zamky Ternopillya” since 2008, which is conducting at the site the primary emergency works for the preservation of the castle palace and defensive walls. Interdisciplinary researches of any defense-fortification facility, especially when it is a monument of history and culture of national importance, in general, and the Skala-Podilsk castle in particular, will allow the complex to explore the preconditions for the emergence, history of development, causes of decline and prospects for rebirth stronghold as a tourist attraction of Podillya.

The castle in Skala-Podolsky for the first time became the subject of a study of the Polish architect Bogdan Gwerken, who, studying the circle of analysts of the famous Yazlovets castle, devoted his monograph to it. At the heart of the Yazlov castle, the researcher discovered the archaic Cossack fortification of the first construction period. Representatives of this type of defensive constructions characteristic of Podillya, he names several castles of Podillya – in Buccach, Sidorov, Yazlovtsy, Terebovly and Skala-Podilsk [9, p. 50].

The state of research of the castle on the Rock still does not allow detailing the chronological evolution of fortifications on the cape. In the reference literature, as O. Plamenitskaya notes, there is only limited information about the construction biography of the building [3, p. 43–53].

The history of the settlement, the owners, the stages of the formation of the castle and the construction of the palace residence of Skala were reflected in the article by Roman Aftanazi “Skala” in the 11-volume monograph “History of residences on the ancient outskirts of the Commonwealth” [7].

A collective monograph devoted to Skala-Podolska is the book by Margarita and Yana Shulinsky and Yaroslav Zelinsky “The Rock over Zbruch. History, Architecture, Construction ”, published in Warsaw in 2003 [14].

The Rock in the castle is one of the oldest fortifications in Podillya and contains in its building history almost all stages of fortification evolution, so our attention to its history is not accidental.

The purpose of this article is the complex physical-geographical and historical-architectural research of the territory where the Scala castle and, in fact, the object itself are located. The object of the study is the Cape, which contains the ruins of the castle in Skala-Podolsk, and the remains of fortifications of the fortress are now preserved. The subject of the study is the geological structure, relief, hydrographic, paleogeographical features of the cape and history, architecture and tourist prospects of the castle in Skala-Podilsk.

The settlement of the urban type Skala-Podilska Borshchiv district of the Ternopil region is 10 km northeast of Borshchiv town and 35 km east of the Chortkiv city on the right bank of the Zbruch River. On the highway Ternopil - Kamenets-Podilsky the last town in Ternopil region will be Skala-Podilska, known until 1940 as the Skala (the rock) over Zbruch or just Skala. The etymology of the name of the settlement comes from the geological term “rock” - a high (in relation to the surrounding terrain) form of the relief, which reflects the exit to the surface of rocky rocks, relatively resistant to erosion processes and weathering.

The castle stands on the rocky shore of the Zbruch, below the level of the central part of the village, on a large bow-shaped promontory with snubber slopes. From the west and north, the hill is washed by the unnamed stream (sometimes it is called Chernushka); from the east flows the Zbruch River, separated from the cape by a small floodplain (Fig. 1).

Fig. 1. The plan of the territory of the castle and the outskirts in Skala-Podilska (Zoom 1:2000)

The width of the pebble protrusion along the cut line AB is 90 m, the length is from the road to the ruins of the proto castle tower (the extreme north-eastern horn of the cape) – 180 m (from the gunpowder to the tower on the north-eastern hill – 150 m).

As can be seen from the plan, the excess of the bow-shaped protrusion, on which the castle buildings are located, reaches about 30 m above the water cut in the Zbruch

River. The slopes of the cape are steep, on the north-eastern and north-eastern side are almost steep, from the west and east - sunken, sometimes overgrown with bushes and small trees. On the slopes of the northern and western sides, you can observe natural outcrops of rocky rocks. The stream, which washes the cape from the west and north, is now a small stream with a length of about 1.5 km, with an average inclination of about 6.5 %, which, however, is inserted into the thickness of rocky rocks in the west to a depth of 25–27 m (Figure 2) and forms a non-wide canyon-like valley with fragments of floodplain and the first terrace. Until recently, the stream was relatively broad, as evidenced by the iconographic materials of the nineteenth and twentieth centuries. According to some data (map by F. von Mig), four mills worked on the stream, which gives grounds to assert about its fullness in the past, during the laying and construction of the castle. The stream almost falls into Zbruch and in this place the latter, as if to the east, forms a small bend and is removed from the foot of the cape by 120–130 m. Upstream and downstream Zbruch flows at the foot of the slope, sweeping its right bank. It is logical to assume that in the past (XIII–XIV centuries), the river was flowing at the foot of a mash-like protrusion and this particular fact (ie, the protection of the cape from three sides) played a decisive role in choosing a place for the future proto castle. In the future, the stormy right upstream (present stream), which, moreover, fell into the river at a right angle, caused a slow migration of its channel in the eastern direction, the distance from the cape and the formation of a floodplain east of the cape.

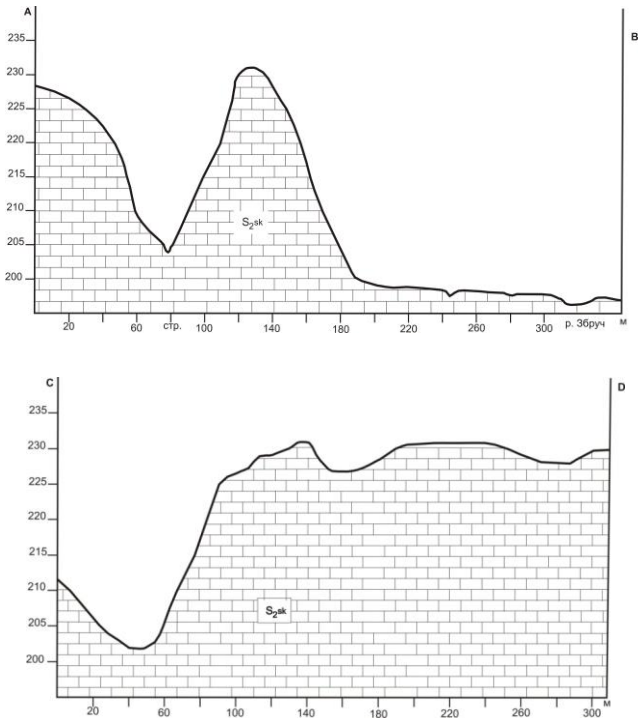

Fig. 2. Geological profiles on the lines of AB and CD

An overview of the rocky outcrops that can be observed on the right bank of the Zbruch river above and below the current from the cape, as well as on its slopes, showed that they are composed of carbonate rocks (limestones), which, according to

the stratigraphic affiliation, belong to the Scala series of the Upper Silurian (Dzvenigorodsk svita) (photo 1). Several outcrops that are located directly at the foot of the castle are made up of two distinct limestone bundles: the lower one is represented by strong, massive, rugged, gray, dark gray and creamy gray limestones, weakly cracked, homogeneous, almost without faunal remains, visible power up to 2 m. Above are layered, clayey, lumpy, gray limestone with a visible power of 2–2,5 m.

Obviously, the foundations of the fortress were laid in these limestones. Although, as a building material, they were hardly ever used because of relatively weak connectivity, uneven density, fragility, and so on. The castle walls are composed of strong, massive, weakly cracked, pale gray, gray and dark limestones of the lower pack, which, apparently, was sufficient in the surroundings. Only in the walls of the Tarlo Palace can be observed some limestones of the younger – Neogene age, which are now mined on the Khmelnitsky side of the Zbruch.

Photo 1. The outcrop of the upper part of the scal series of the upper silur on the slope of a cape protrusion in Skala-Podilska

The Skala is present on the oldest maps that reflect the territory of modern Podillya. In particular, the town is already shown on the map of Markus Beneventanus in 1507, on the map of Forlan in 1568, Mercator in 1609, Boplan in 1650, Blau in 1670, and others.

The analysis of the maps also confirms the above assumption about the fullness of the Zbruch and the possibility of placing its bed in the XIV century at the foot of the cape, where the castle is now. Thus, the castle remained relatively unprotected only with the southern southeastern side. This shortcoming

was hypothetically eliminated by a transverse moat and a connecting bridge.

The castle in Skala-Podilska for the first time became the subject of a thorough study of the Polish architect Bogdan Gwerken, who, studying the circle of analysts of the famous Yazlovets castle, devoted his monograph to the latter. At the heart of the Yazlovo castle, the researcher discovered the archaic Cossack fortification of the first construction period. Representatives of this type of defensive constructions characteristic of Podillya, he names several castles of Podillya – in Buchach, Sidorov, Yazlovets, Terebovlia and Skala-Podilska [9].

The state of research of the castle in Scala still does not allow to detail the chronological evolution of fortifications on the cape. In the reference literature, as O. Plamenytska notes, there is only limited information about the construction biography of the building.

The history of the settlement, the owners, the stages of the formation of the castle and the construction of the palace residence of Skala were reflected in the article by Roman Aftanazi “Skala” in the 11-volume monograph “History of residences on the ancient outskirts of the Rzecz Pospolita”.

A thorough collective monograph devoted to Skala-Podolskaya is the book by Margarita and Yana Shulinsky and Yaroslav Zelinsky “Skala over Zbruch. History, Architecture, Construction”, published in Warsaw in 2003.

The castle in Skala is one of the oldest fortifications in Podillya and contains in its building history almost all stages of fortification evolution, so our attention to its history is not accidental.

Several sources provide information that Skala (Skala, Scala, Skała) is mentioned in the context of the events of the middle of the XIII century (trips of Danylo Romanovich Galitsky to Batyy and “scattering” of Russian cities at the request of the

temple of Burunday). However, we did not succeed in documenting this information. We believe that the first historical source for the first time recalling the settlement of the Skala is the Chronicle of Lithuania and the Zhmudsk, which under 1393 (autumn) in the section *"Выправа Витолта на Подоле*" notes that "…Потом Витолт на Подоле з войском литовским и руским выправился на князя Феодора Кориатовича, котрый з подданства и повинности великого князя литовского Витолта выбился, а скоро Витолт под Браслав Подолский притягнул, хотел ему Кориатовичь з войском своим отбити его, але зараз от Витолта зостал пораженым так, же сам ледво утекл до Каменца Подолского, а Витолт з звитязством побрал замки: Браслав, Зяслав, Смотричь, Чирвоный Городок, Бекоту, Скалу, а потым облегл Каменец Подолский, где Кориатовичь князь подолский затворился з помочю волохов, сусЂдов своих. А гды обачили облеженци, же трудно оборонитися от Витолта, поддалися Витолтови. Там же Витолт поимал князя Феодора Кориатовича и одослал его до Вилня в вязене, а сам змЂшкал в КаменцЂ и прилучил все Подоле до князства Литовского" [6].

Two years later, Skala and a number of other cities on June 13, 1395 were given by the Polish king Wladyslaw II Yagailo to Krakow voevoda Spytiko from Melshtyn [13].

He was given Kamenets, Smotrych, Bakota and Chervonogorod together with Skala. Spytko was a dedicated military man known for his fortifications and campaigns against the Tatars and raised fears about the possibility of independence of Podillia from Poland to King Jagailo. In 1399, in the battle with the Tatars on Vorskla, Spytko was killed, and his land was bought by Jagailo. In 1411, they moved to Vitovt, after the death of which in 1430, several Podillya cities, including Skala, were captured by the Poles. In 1440–1443 Skala became the center of starostvo. [11, p. 9].

The first townsman, known from the document February 14, 1431, became Janusz Kirdeyovich [11, p. 51], who, presumably, was a brother of Grits Kirdeevich. The next head of the Skala - Petro Polyak (before 1442), and then (since 1447) – Stibor from Komirnykiv [14].

Researchers assume that the local privilege for the city's founding and the Magdeburg Law were granted to Skala before 1434, that is, before the formation of the Podilsky voivodship, since at that time the settlement already served as the center of the castle district (district, county, districtus) [3, p. 51].

On September 29–30, 1442, in Buda, where Fedor Buchatsky was reinstated as General Podilsk's starosta, the Polish king, Vladislav Varnerschik, proclaimed the provision of the city of Skala ("oppidum Skala") to the Kamyanets starosta Fedor Buchatsky for his personal merits and the merits of his father. However, this provision was purely declamatory and Scala continued to be in the management of the starosta Stibor from the Komirnyks [11, p. 51–52].

In 1453, in the Crown metric, the Skala was mentioned along with other major cities of Podillya and belongs to royal estates [14, p. 19]. As "oppidum" Skala is mentioned in lustration of royal estates in 1494, as it was destroyed by Tatar invasions under the control of the Scalish starosta Stanislav Khodch.

As "oppidum" Skala is mentioned in lustration of royal estates in 1494, as it was destroyed by Tatar invasions under the control of the Scalish starosta Stanislav Khodch [14, p. 19].

The inventory, which was held in 1494 by the castle in Skala provides the following information about the fortress (in the translation of Mikhail Hrushevsky) [1].

June 7, 1498. Skala received a 15-year release from all extortions in connection with the Nogai attack [2, p. 206].

Information provided by O. Plamenitskaya that in 1503 the city with the villages ("oppido Skala et villias") was written to Nikolay Zholkevsky [3, p. 46] quoting "Matrikularum Regni Poloniae …." [12, p. 49], in our opinion, is not true.

The aforesaid source under 1503 by numbers 766, 768 and 770 provides information that "... the king gives Nikolay Zholkevsky, the cornetor (rotmistr) holm, the fortified town of Skalat (oppidum Skalath) in grandparent possession" (766), then "... writes to him on those estates (in oppido Scala) 700 florins (500 florins for service in the war with Moscow and 200 florins from a special royal affection "(768), identical to the last record was made on April 15, 1503 [12, p. 49]. Nikolai Zholkevsky at that time really owned Skalat; however, he had no relation to the Skala on Zbruch.

The following information relates to Skala destruction: in 1510 – the Tatars, 1515 – the fleas, 1518 – again Tatars [3, p. 46].

For the restoration of the city, King Sigmund I in 1510 freed Skala from all taxes for four years and for eight years from all new taxes. Five years later, in 1515, Stalysian Lyantskoronsky, a Kamianets townsman (later Sandomyr voevoda), Stanislav Ljanzkoronskyy received Skala for the eternal property, whose faily owned the estates till the beginning of the eighteenth century with the exception of 1596–1639 [14, p. 19].

Polish King Zygmunt the Old restored Magdeburg Law for Skala, which was destroyed as a result of the Vossk intrusion by the act of February 27, 1518 and Scala burghers received tax exemptions [11, p. 46], Zigmund Augustus asked Stanislav Ljanskoronsky to rebuild the city.

In addition to urban law, Scala was given the privilege of the fair at the feast of the Ascension of the Lord and the auction on each Tuesday. Since then, the coat of arms of Skala was well-known: on a blue background, a gray wall with a gate, over which are placed three tooth towers. The patronage of the castle was entrusted to King Stanislav Ljanskoronsky: "... and our castle, Skala, which is in the Kamyanets' old town, requires major repairs and reconstruction, so I instruct Stanislav Ljanskoronsky, the starosta of Kamenets, to rebuild the castle with the help and circulation of the inhabitants who on this occasion are exempt from city tax" [14].

According to the will of S. Ljanskoronsky Skala was inherited by his nephew Ieronim, son of Nicholas [7, p. 346]. In 1522, "inhabitants of the city of Skala" ("incolis oppida Skala") are mentioned, and in 1530 the city is characterized as fortified. However, 1538 and 1539 were recorded in literary sources as a date for the destruction of the city by Volokhs and Hungarians [3, p. 46]. As A. Cholovsky notes, after the Volos's destruction of 1538, Ljanskoronsky in the half of the seventeenth century. built a "new castle" that was connected with the city's fortifications. According to R. Aftanazi, the castle later was owned by the son of Jeroṇim – Stanislav Ljanskoronsky, who since 1566 had been a head of Skala (died 1592) [7, p. 346].

Lustration of royal estates in the second half of the seventeenth century in 1564–1565 did not cover Scalsky starostvo, since, as a pledge, did not belong to the estates of the bishops, and, in addition to the city of Skala, there were 5 more villages. Another lustration of 1569–1570 included only Skala with 186 Christians and 10 Jewish houses. In addition to them, the lustators counted 2 governor's houses, 3 shlahta, 4 priests' houses, 25 servants of the castle and 2 urban servants who were exempt from tax. At the end of the seventeenth century Skala along with Zinkov, Medzhibozh, Bar, Yazlovets and Khmelnyk, was one of the main cities of the Podolsk Voievodstvo with a population of more than 1,000 inhabitants, when Kamenetz had more than 4,000 people.

The government of starosta Skalsky in 1588 was headed by Mykolay Herburt (russian Voevoda), in 1595 – Mykolay Lanzkorskyy, from 1596 till 1620 – Yan Gerburt (in some time kasztelan of Kamianets), from 1620 till 1639 – kasztelan of Kamianets Mykolay Herburt [14].

In 1615 Skala suffered from the next invasion of the Tatars, the evidence of the latter is given in lustration that had been held in that time: "… the city was devastated

by the Tatars, the villages burnt to ashes, the people with their women and children, as a trophy was taken by the Tatars" [14, p. 21].

Russian voevoda, almighty Hetman, crowned Stanislav Lanzkorsyy (the son of Yan; died in 1657) Since 1641 his son was starosta Skalskyy, from Podillia Ieronim Liantskoronskyy (died in 1697) inherited the estates after his father.

In August 1648 Skala was invaded by the Cossack warriors of Maksym Kryvonos, and in 1657 the castle was conquered by the troops of semygorodskyy prince Yuriy Rakochia. The size of ruining if these years was fixed in the lustration in 1665, according to which, the population of Skala was 15 people, who did not have the proves of their prior rights and the privileges of the city. Although at that time they were freed from taxes for 12 years [14, p. 22].

After the fall of Kamianets and the invasion of Podilla by Turks, Skalskyy castle, as well as the many others was taken without a battle, as a result of signing of Butchach peace and creation of Kamianets eyelet, in Skala a separate turkish administrative-territorial unit was created – Skalska Noah (the center of the area). A separate investigation of this period was held by a polish historian Dariush Kolodzeichyk in his monograph "Podilla under the Turkish rule. Kamianets eialat 1672–1699" [10, p. 255] .

A number of castles were freed from the Turks and the Polish garrisons were settled there after the Khotyn battle in 1673. However, вin March 1674 the Turks attacked Skala and invaded it, killed all the population, and the soldiers, that had been captured were executed in Kamianets [14, p. 22]. Skala had been from time to time governed by different people for nearly 10 years.

Turkish tax census in 1681, the so called, "Defter mufassal" fixed an immense devastation of people of Skalsky povit. Only 486 people lived and there were only 69 households all the nahia, and from 29 populated areas – only 7 were left without people [14, p. 23].

After the liberation of Yazlivets (1684) and Kamianets (1699) and signing of the karlovytsky peace Skala and Podilla returned to the Crown.

According to the information given by I. Svarnyk (with the quotation on the 181-st fund of the Central State Historic Archieve of Ukraine in Lviv), the king in 1701 gave the privilege for Skalsk starostvo to K. Zahorowski (he was included into the Kamianets-Podilsk city books) [5].

The last starosta skalskyi from the family of Lanckorońscy was Mykolay (the son of Francishek, died in 1706) [3, p. 46]. After his death the estates were given to ownership of Valentyn Kazymyr Merzeevskyy – a husband of Agneshka Lanckorońscy (a daughter of Mykolay). Their daughter Solomia after the marriage with Adam Tarlo contributed great estates (as her dowry) to this family. From the initiative of the last on the territory of the old castle in the middle XVIII century a new castle wind was built, which burnt to ashes before 1765 from the lightening strike. The next starosta skalsky was Kazymyr (a son of Adam), and later – Yan Tarlo (Adam's nephew) [14, p. 23].

The character of the city in the second half of the XVIII century, it is said in the last lustration in 1765, where we read, that "Skala does not have any people of other nations except juvish people that rent the shops of the little things…" [14, p. 23].

The family of Tarl kept the skalski estates till the end of XVIII century, because the document from the court between the Austrian national bank and the inheritants of Shimon Tarlo about the right for the estates of the startsrvo dated from 1783–1791. However, already in 1787 the estates were in property of the Austrian government. In 1799–1809 the owners of Skala were a family Kosakovskyy (Katerina and Stanislav Kosakovsky), after them the town became to be owned by Stanislav Delfin Komar and the other descendants of this family. Nearly 1812 the estates were in property of the director of the polish post offices in Halychyna Voizeh Stanislav Golukhovsky (1772–1840 years of birth), that was also an owner in the surrounding Ivankiv and Losiach, and also Dunaevo and Potik in Sniatynskyy area. The family of Holukhovskyy had

been living in Skala until 1939. Voizyh Stanislav's son from Sofia Julia Chuzh became his inheritant, the emblem of Hodzemba – the head of Halychyna, Agenor Romuld Golukhovsky (1812–1875 year of birth), who was married to Maria Bavarska.

From the estates of Skala, Burdiakivtsi, Gushtynok, Ivankiv, Losiach, Yaniv, Porichia, Ottenhousen, Stradch, Zalissia Agenor Romuld created an *orination* and became the first *ordynat*. Hlukhovskyy ordination occupied the area of nearly 400 000 morgs (1 morg= 0,56 hec.) of land. A part of populated areas, that included also Husiatyn, were not included into the ordination.

For the reference, ordination – the estate complexes, which in agreement of valnyy seim got the status of ordination, were excluded from the sphere of action of the general norms of law, and received the special juridical status. For the ordination it is necessary to have the special statut, according to it all the estate complex was inherited by the elder son, the women were not allowed to inherit ordination; the rest of the inheritants could only get the estates, that were not included into the ordination, or the monetary compensation. The order of inheritance was also stated in the case of the vanishing of the family of the ordinant (the necessary condition was the keeping of the entity of the estates of the ordination, which were banned to sell, mortgage etc.).

After father the ordination was owned by the son of Agenor Romuld, the minister of foreign affairs of the of Austria-Hungary (1895–1906) – Agenor Maria Adam Golukhovsky (1849–1921), since 1885 married with the princess Anna Murat. The third and the last ordinant of the estates till September 1939 was the third Holukhovskyy with the same name – Agenor Maria Joahim Golukhovsky, who was married with duchess Matilda Bavorovskaya, the daughter of Rudolf and Fani counts Horinsky [7, p. 347].

In 1840, the owner of the rock Wojciech Stanislaw Count Golukhovsky builds an obelisk in memory of Turkish domination. Under the obelisk, buried in a stone hollow, fastened at both ends with copper hoops, scrolls of parchment. One of them describes the genealogy of the graph, a memorial of the Rock. On the second parchment there was a picture of the coats of arms of his family and the family of his wife, a picture of the ruined Rock's fortress, in the center of which in the middle of the park the Count's palace and the building of the church are depicted. There were also portraits of the Count and his wife Maria-Carolina from the family of Bavorsky. The Obelisk was destroyed in 1976, and the capsule itself and its contents are currently in the Ternopil regional lore museum.

The coat of arms of the ancient city in the heraldic literature of the XVI–XVIII centuries were not preserved. However, in Warsaw, in one of the collections of the former vice director of the scientific work of the Central State Archives Institute in Lviv, Ivan Svarnyk, two pieces of the seal of the Skala 1531 and 1535 were found.

As I. Svarnyk points out, typologically, these are the European city seals of the early XVI century. The state of the prints and their quality, especially the first one, indicates the most recent time before the use of the time of manufacturing the toka (matrix). Obviously, it was dated by the first quarter of the XVI – th. century and was made not long after the relocation of the town 1518 the open-ended city gate with three towers, completed with blanks (teeth) is drawn onto the shield, which looks like a Renaissance. Side towers have two elongated windows, the average – in the lower tier – 1 rounded loophole. In the lower part of the tower there are noticeable indentations – it is possible, these are the teeth in the wall connecting the towers. Latin inscription: "SIGILLVM + OPIDI * SKALA +" (the seal of the city Skala). The words are divided by the crosses and the star with 6 rays. In order to achieve the symmetry, the engraver after the last word and the split cross contained an elegant vignette and two circles. The first two words of the legend have features of both musculus and minusculus, which testifies to its production at the turn of the 15th-16th centuries, in the transitional period between the one and the second style of the Latin letter in sphragistics. In

general, the image is carved skillfully, the shield fills almost all the inner circle, the space above the shield is also logical. The vignette at the end of the legend testifies the engraving artistic ambitions of the engraver [4, p. 14–15].

The localization of this seal was complicated by the fact that fragments of documents to which wax and paper imprints were attached to did not contain any surnames and geographical names that could confirm the location of the Skala in the Podilsky Area, and in Poland there is also the town of Skala, which also had a Magdebur in the XV–XVIII century. Subsequently, it turned out that the imprint of this seal was known to the Lviv archivist and heraldist Franz Kovalishin at the end of the nineteenth century and gave the last a reason for the localization of the Skala in Borshchiv district. To tell the truth, the very stamp F. Kovalishin dated to the XV century. As to the latter, it should be noted that the print of 1535, on which the legend is not reflected quite clearly, could also provide a basis for its chronologically wider dating. However, the findings of F. Kovalishin, as well as the old seal and coat of arms of the city, were unknown to local self-governing bodies in Skala. At the end of the nineteenth century (since the sixth century, seals were not yet discovered), a new seal with a standard image of the Austro-Hungarian Emblem of Galicia was made in Skala: a four-shield with three crowns, two pairs of "chess" stripes and two Polish eagles in the lower fields. The shield crowns the tsisars' crown. This seal, which testifies the impoverishment of the community in 1893 (imprinting with blue ink, in good condition, a diameter of 32 mm.), is interesting only because of its bilingual legend: "*URZAD GMINNY SKALA * THE PUBLIC GOVERNMENT OF SKALA". The image of the indicated coat of arms was used in dozens of cases when cities did not know their previous coats of arms [4, p. 15].

The picture of the coat of arms Skala, as well as many other towns of Ukraine, was not found, most likely, that it vanished without a trace. The only information about it is a brief note by F. Kovalishin: "On a blue shield, a white wall with a gate, above it, three towers, completed with blankets." Judging from the notes of Kovalishin, he described the colors based on the rules of heraldry and the Ukrainian coat of arms tradition, taking as analogues the land and the well-known city coats of arms of Galicia. An analysis of the available sphygroscopic material and other sources on the history of Skala suggests that in developing the modern emblem of the city it is necessary to return to the oldest known image of urban fortifications that symbolize the independence and security of the settlement, its history, and traditions. In this case it is worthwhile to use the traditional combination of white and blue colors that are echoed with a blue sky and a white stone, and in heraldry symbolize freedom, wisdom, creativity and cognition (blue color, or element of air) and light, honesty, innocence (white or silver color – a sign of the Moon). The motto of the coat of arms would be, therefore, "will and honor" [4, p. 15].

According to the research of O. Plamenitskaya, the ruins of the castle are located in the north-eastern part of the modern Skala-Podolsk, on a narrow, rocky promontory raised to the shore of the rock, access to which is possible only on the south side. The three parts of the former castle complex are definitely read. From the southern half-face, in part, of the so-called neck of the cape, almost on its longitudinal axis, is horseshoe-shaped in terms of a four-wheel tower, which served as a kind of outpost. At a distance of almost 80 m north of it, locking from the north the first large castle yard and crossing the cape across, lie the ruins of a two-story palace, which has typical architectural forms for the Baroque of the XVIII century. Between the tower and the palace, within the elongated rectangular courtyard, there were not any overground traces of fortifications and buildings. On the other side of the castle, there is a former fortification, where the second, trapezoidal in the planet, is distinguished, the castle court adjoining to the palace from the north. Turned to the palace at an angle, the northern part of the castle is formed on the plan of an equilateral triangle, the sharp

peak of which is facing the edge of the cape. The basis of this triangular fortification in the configuration that is as close as possible to the shape of the cape is the remains of a vaulted building (about 25x10 m.), Which, like the Baroque palace, crossed the cape across. The walls of the fortifications form the triangle's arms, limiting the third, oldest castle yard [3, p. 47].

Although the date of the construction of the Skalisk castle is not established, it is this, the northern part of the fortifications, that its ancient origin is evident. B. Gerken counts the Skala in a group of castles with a clearly defined mission structure, assuming that at the first construction stage the castle occupied only the extreme northern part of the cape and had a triangular apricot. At that time, the fortification area of 0,1 hectares was about a quarter of the modern territory, having a wall structure. Its characteristic feature was the sharp corner, pushed towards the edge of the cape. This archaic reception, represented by the locks on the Skala, Buchach and Yazlovtsy, in the work of B. Gerken was named "Angul" ("the hill"). At the same time, the researcher expressed the hypothesis that the south tower was from the underside of the Skalsky castle [9, p. 133].

With regard to the terms used by O. Plamenitskaya and B. Gverken, to determine the names of the architectural elements of the castle in relation to the sides of the world (horizon), it should be noted that the castle is an elongated cape, which axis is deviated from the direction to the north at an angle close to 450, for example, the "powder" tower would bear the name - south-east basset, etc. If this variation is not taken into account, then the core of the protocastle in Skala is oriented toward the north, and the "powder" tower is to the south. In architectural studies of O. Plamenitskaya in relation to the Skala castle the exact terminology is used.

Planning the northern part of the castle, which occupies the edge of the cape, is in the plan, an almost equilateral triangle with a cut sharp tops. O. Cholovsky believes that in the place of the cut top there was a corner tower, but the present state of ruins does not provide the actual material to confirm or refute this idea. The total length of the preserved walls of the ancient part of the castle does not exceed 40 m. The height of the walls reaches about 8 m, the thickness is 1,8–2,0 m. The peculiarity of the construction of the walls is that they are based on the rock outcrops of the rock; it increased the height of the fortifications and made it difficult for them to climb [3, p. 48–49].

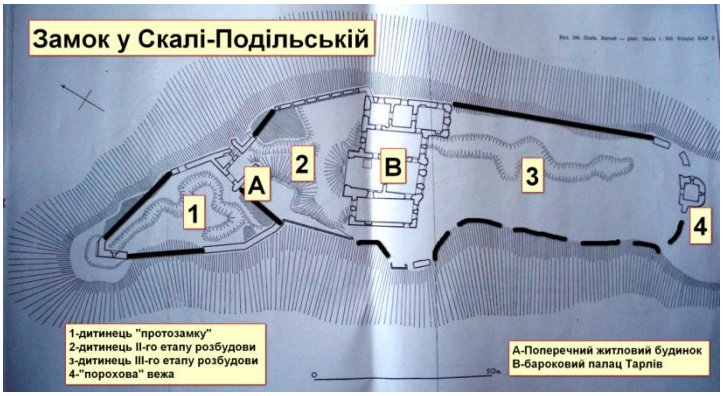

Photo 2. The plan of the castle in Skala(according to B. Gverken)

Since there are no reinforcements on the other side of the walls of the northern crescent, it is possible to suppose that the walls had wooden battle galleries arranged in the upper levels, but they were not preserved. Proceeding from this, the assumption of O. Cholovsky, regarding the cornerstone of the tower, is believed to be plausible; of

course, it is very important to get an archaeological confirmation of the existence of its internal walls.

As for the dating of the construction stage, on which the northern corner of the castle appeared, then, given the nature of the stallions and the small thickness of the walls, fortifications can be counted until the middle of the XIII century, when stone-machine cars spread – vices. Certain analogs of the skiers of the Skalsky castle are found in the poles of the XII–XIII centuries. Kamyanets-Litovsk, Belavin and others like that. Thus, at the first construction stage, the castle, as O. Plamenitskaya points out, most likely was a wall fortification, perhaps with corner towers on the north and southeast sides, limited from a single entrenchment, southeast, to the side of the defensive moat. The above-mentioned few remains of the ancient castle core, although they require further research, but give a reason to count them approximately until the second half of the XIII-beginning of the XIV century.

The first documented description of the castle in 1494 [8, p. 5–10] contains important information on the composition and condition of its development. This description, according to O. Plamenitskaya, reproduces the second stage of the planning evolution of the castle, when it expanded in the southeasterly direction, towards the floor, to the limits of the modern great palace. Obviously, the old small palace was built in the place of the original defense ram (similar

to the author's note in Yazlovets), from which still remained basements, as well as the remains of two rooms of the first tier with a slightly damaged white stone arch portal between them. The room is covered with a vaulted ceiling. The third small, elongated room has a narrow exit to the recessed part of the northeastern wall of defense. Judging by the remnants adjoining to it from the outside of the walls, one can assume that there was some kind of building that was behind the wall, perhaps a tower [3, p. 50].

On the south side the castle had a defensive ditch. The northeastern edge limited the high defensive wall, in the upper tier of it with a gap of 2,4–2,6 m was a series of seven stalls. A small trim of a wall and a nest of wooden cantilever beams indicate the presence of a wooden battle gallery. Strelnitsy small, with wedge wedges and cheeks, dispersed outside and in the middle to a width of about 0,7 m. The battle openings are rectangular, 0,3 wide and up to 0,4 m high. The opposite southwest wall is preserved at the level of the lofts arranged on arches Perhaps it's the remains of an underground part of the building that once adjoined the wall.

Great repair and development of the castle structures were made in the middle of the XVI century by Liantskoronsky. These works became the third construction stage in the history of the castle. Then the territory of the fortification was considerably enlarged – it almost doubled, having occupied the rest of the cape to the southeast of the previously consolidated fortifications. The total length of the castle reached 170 m, the width ranged from 20 to 50 m. The newly erected part of the fortifications was surrounded by defensive walls (the thickness of them did not exceed 2 m). On the axis of a shallow southwest wall, a four-winged tower was built, and east of it, a little from the side, a gate (which was not preserved). The tower was horseshoe-shaped in terms of the plan, along the inner contour in the first tier square, in the upper tiers-the round. The transition from a rectangular plan to around is done in a classic way – with the help of thromps.

The three upper tiers were loopholes with large external arched openings, the first tier – small klyuchepodibni. The tower was designed for flanking bombardment. The defensive walls adjoined the tower to the height of its lower tier; At the top of the walls, obviously, were galleries.

Repair work and rozbudovchi Lyantskoronsky A. Cholovskyy interpreted as building a new castle on the site of the destroyed old. O. Plamenitskaya does not agree

with this, which notes that some of the fortifications that have been preserved in the castle, which were not even modernized.

The castle was subjected to repeated destruction in the first half of the XVII century. In the book of Andrzej Cielarius, dedicated to the Kingdom of Poland, published in 1659 in Amsterdam, Skala is said to be “a city and a castle heavily fortified.” In 1663, lustrators of old age reported that the castle was mounded on a rock, surrounded by a wall, but devastated “ [3, p. 51].

In the middle of the eighteenth century, at the fourth construction stage, the head of the Skala, Adam Tarro, built or, perhaps, rebuilt a baroque palace within an old fortification. This is a two-storey building with a slightly asymmetric plan, molded from a knee stone and decorated with the white-chip decor. Considering the place of the building of the palace, which coincides with the likely location of the defense ramp of the castle of the second construction stage, one can assume that the palace was not built in the middle of the XVIII century, but earlier in the previous stage, and its beer was arranged in the old defense wall, and this It was very convenient to do it during the construction (almost complete analogy with the Yazlovets castle).

So it looks like Adam Tarlo only rebuilt the palace on the remains of the previous building and gave him a baroque look. Beautiful white-chip trim of logs of windows and doorways, sandriks, capitals and other elements of the building has survived to our time. All the decor is concentrated, however, only on the main, southeast facade, other facades of decoration did not have. The general architectural composition of the palace is marked by a certain dryness, the lack of baroque dynamic forms [3, p. 51].

Confirmation of the assumption about the reconstruction of the palace is contained in the lustration of 1765, which states: ”On a rocky castle is an old castle, old girded girders, in which the palace is new, brick, Adam Tarlom, the old man restored, but only though several years after the lightning was burned out and now it is empty. “In the following years, the castle, in particular the perimeter walls, actively dismantled the building material, eventually ruining it. Unfortunately, there is still no full measure of the fixation of the building, only in 1954 Plemenytska I. Makushenko made his schematic measure.

The castle is a part of the “Castles of Ternopil region”. In 2008, the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Transferring Architectural and Urban Planning to the Management of the Ministry of Regional Development and Construction”, the 16th century Castle. In the settlement of Skala-Podil’s’ka, Borshchivsky District was included in the National Reserve “Castles of Ternopil”, which made it possible to improve the preservation of architectural monuments of exceptional historical and architectural value.

During the period of the castle stay in the National Reserve “Castles of Ternopil”, the following repair and restoration works were carried out: work on clearing basements from the land mass and household rubbish; work on the elimination of the excavation of the inner wall; dressing up the front wall; land and construction work on the gunpowder tower. The collapse of the retaining wall is cleared; gunpowder tower and its underarm, liquidation of its emergency condition; clearing of the floor of the gunpowder toy from household rubbish and lowering its level; construction works for the elimination of vials of window gates (masonry); installation of wooden shields on the windows and doors of the palace of the castle (the front of the palace).

The project for the reconstruction of the castle at the Skala was not developed (or, at least, we are not known). The complexity of historical and architectural research and the development of an appropriate conception of reproduction and restoration of the specified object consists in the absence of the iconographic base and incompleteness of the characteristics of the stages of reproduction.

It is reasonable to assume that the castle in Skala-Podolsk was laid in the second half of the thirteen century and the middle of the fourteenth century, it was a Cossack

reinforcement of wall-tower (single-tower) type with a corner tower (angulo), separated from the forehead by a deep moat. The defensive walls, most likely, were completed by the merlons, access to which was carried out from the military galleries almost throughout the perimeter of the fortress. Military infrastructure is represented by residential and economic premises, a well, and a connecting bridge. These fortifications belong to the period of the rule of the princes of Koriatovich in Podillya in the second half of the fourteenth century. A detailed study of this and subsequent stages of the development of the castle in full is possible only with the condition of thorough archaeological research of the territory and the creation of a project for the reconstruction and restoration of the object. The involvement of the Lithuanian side (Institute of History of Lithuania, Vilnius National University) in the process of studying of the castle will allow to open a new, unknown pages of its history.

References

1. *Грушевський М.* Замок і місто Скала // Опис подільських замків 1494 р. – 2003. URL: http://www.mrushevsky.name/uk/History/1895/OpysPodilskyxZamkiv1494/CastleSkala.html.
2. *Михайловський В. М.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. Київ: Темпора, 2012. 448 с. 3. *Пламеницька О. А.* Замок у Скалі-Подільській. // Пам'ятки України. 2005. №2. С. 43–53. 4. *Сварник І.* Печатки і герб міста Скали з XVI ст. // Збірник Борщівського краєзнавчого музею "Літопис Борщівщини". 1994. С. 14–15. 5. *Сварник І.* Печатки і герб міста Скали з XVI ст. // Історико-краєзнавчий збірник. Вип. 5. 1994. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Litopys_Borschivschyny/Vypusk_5/. 6. *Хроника* литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей. 1975. URL: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov05.htm#page72. 7. *Aftanazy R.* Skała. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1986. 346 c. (Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej). 8. *Castrum* Skala resignatum est dno Stanislao de Chodecz, capit. Haliczienſi feria guatra post festum sanctra Katherine proxima 1494 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів,1895. Т.VII. Кн. 3 С. 5–10. 9. *Guerquin B.* Zamek Jazłowiecki. Warszawa: Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki, 1960. 150 c. 10. *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa: Polczek, 1994. 255 c. 11. *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i pierwszej połowie XV wieku. // Kamieniec Podolski. Studji z dziejow miasta s regionu. Krakow: pod. red. F. Kiryka, 2000. C. 9–59. 12. *Matricularum* Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. P. 3, Alexandri regis tempora complectens (1501–1506), P. 49. 13. *Prochaska A.* Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. // Cracoviae: Acad. Literarum. 1882. URL: https://polona.pl/item/723390/80/. 14. *Szulinska M,* Szulinski J., Zelinski J. Skala nad Zbruczem. Dzieje. Architektura. Budownictwo // Zabytki kultury Polskiej poza granicami Kraju. A; вип. 4. Warszawa: Stowarzyszenie "Wspolnota Polska", 2003. 150 c.

Руслан Підставка, Мирослав Сивий

ЗАМОК В СКАЛІ-ПОДІЛЬСЬКІЙ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті здійснено огляд літератури та писемних джерел з теми дослідження. Виконані натурні, комплексні фізико-географічні дослідження мису, на якому розташований замок у Скалі-Подільській. На основі історіографічного матеріалу встановлено власників міста і замку та визначено їх роль у розвитку укріплень. Систематизовано історико-архітектурні періоди спорудження та еволюції твердині.

Ключові слова: замок, історіографія, фізико-географічні дослідження, історико-архітектурні періоди.

Руслан Пидставка, Мирослав Сывый

ЗАМОК В СКАЛЕ-ПОДОЛЬСКОЙ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье произведён обзор литературы и письменных источников по теме исследования. Проведены натурные, комплексные физико-географические исследования мыса, на котором расположен замок в Скале-Подольской. На основании историографического материала установлены владельцы города и замка, определена их роль в развитии укреплений. Систематизированы историко-архитектурные периоды сооружения и эволюции крепости.

Ключевые слова: замок, физико-географические исследования, историография, историко-архитектурные периоды.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

NIKOŁAJ IWANOW. ZAPOMNIANE LUDOBÓJSTWO. POLACY W PAŃSTWIE STALINA. “OPERACJA POLSKA” 1937–1938. KRAKÓW: ZNAK HORYZONT, 2014, 445 S.

НИКОЛАЙ ИВАНОВ. ЗАБЫТЫЙ ГЕНОЦИД. ПОЛЯКИ В ГОСУДАРСТВЕ СТАЛИНА. “ПОЛЬСКАЯ ОПЕРАЦИЯ” 1937–1938. КРАКОВ: ЗНАК ГОРИЗОНТ, 2014, 445 С.

Читатели, заинтересованные расширением знаний в области истории политических репрессий с большим интересом, приняли публикацию профессора Николая Иванова. Автор Николай Иванов является профессором Института политологии Опольского университета и Центра исследований Восточной Европы Варшавского университета, исследователем истории поляков в СССР и репрессий против них в сталинский период. Результаты своих многолетних исследований он представил, в книге “ Забытый геноцид. Поляки в государстве Сталина. “Польская операция” 1937–1938”. Этот фрагмент истории поляков был одним из самых неизвестных, малоизученных в историографии.

Структура книги отвечает всем требованиям предъявляемым к научной публикации. Автор систематизировал содержание работы на три раздела (1 – Поляки в СССР; 2 – “Большой террор” и поляки; 3 – “Польская операция”), что способствовало четкому восприятию текста публикации. Книга завершается тремя дополнениями (А, В, С), которые заслуживают особого внимания с методологической перспективы. Необходимо отметить обширную источниковедческую базу исследования, которая опирается на редких источниках ряда национальных архивов (Польши, Украины, Беларуси, России). В книге размещены многочисленные архивные фотографии.

Как подчеркивает Николай Иванов, репрессиям подвергались в годы массового террора представители более 60 национальностей (немцы, поляки, латыши, греки, финны, китайцы, болгары, румыны, иранцы и др.) проживающих в пределах СССР [с. 277–279].

“Польская операция” была делом уничтожения в первую очередь жителей национальных польских приграничных районов с Польшей (так называемых “дальних Кресов”), а также поляков, проживавших в других районах СССР. Преступление было совершено по приказу № 00485 от 11 августа 1937 года, подписанного руководителем НКВД Николаем Ежовым. Никаких разнарядок по национальным операциями, в отличие от “кулацкой” операции, не давалось: местным органам НКВД предоставлялась свобода действий. Операция длилась с августа 1937 года по ноябрь 1938 года; она охватила практически всю территорию СССР, прежде всего Украину и Беларусь, но также и г. Ленинград, г. Москву, Сибирь, Северный Кавказ. Была уничтожена элита польского народа в СССР и потомки аристократических семей (адвокаты, профессора, врачи, инженеры, военноначальники, духовенство). Трагическая судьба не обошла стороной также обычных крестьян польской национальности. Это была последовательная политика деполонизации так называемых “дальних Кресов”, которые должны были навсегда утратить польский характер.

Хелена Трыбэль (мать премьера-министра Украины Юрия Еханурова с сентября 2005 по август 2006 гг.), одна из последних живущих свидетелей “катастрофы советских поляков”, то, что случилось с польским народом в СССР в период между двумя мировыми войнами, беседуя с Николаем Ивановым назвала это событие “польским холокостом”. С ее слов “быть поляком в СССР в 1938 г. это не меньше того, что быть евреем в III Рейхе” [с. 15]. В 1938 г. ее отец был обвинен в шпионаже в пользу Польши. Приговор мог быть только один – смертная казнь. Вся семья была депортирована в Якутию, где в трудных климатических условиях выжили лишь немногие.

По мнению автора Польша была выбрана идеальным пугалом для разжигания террора, а также выполнения “чисток”, особенно после поражения большевиков в Советско-польской войне в 1920 году. Все это свидетельствует, по его мнению, о подготовке Сталина к войне с Польшей уже в начале 30 годов XX века. Польша в советской пропаганде была главным союзником империализма, который рано или поздно собирается напасть на СССР. Значить, надо было очистить приграничную полосу, где преимущественно проживали поляки (Мархлевский польский национальный район – национальный район в составе Украинской ССР, существовавший в 1925–1935 годах и Дзержинский польский национальный район – национальный район в составе Белорусской ССР, существовавший в 1932–1937 годах). Сотрудники НКВД постоянно докладывали Сталину, что многие поляки лояльны по отношению к Польше, посещают родственников в Польше, общаются с представителями польского консульства в СССР, часто ходят в костел, читают польскоязычную прессу, слабо интегрируются в советское общество и т. д.

Как отмечает автор, приказ № 00485 от 11 августа 1937 г. затрагивал все польское общество. У НКВД была свобода действия в принятии решений. Сама польская национальность стала основанием для преследований и безосновательных, часто абсурдных обвинений. Предполагаемым руководителем польского антисталинского подполья и одновременно главным польским агентом в Советском Союзе был назван Иосиф Уншлихт, что свидетельствовало о том , что Сталин ни перед чем не остановится и допускает применение любых методов в ходе “польской операции”. Уншлихт хорошо знал Ленина, был представителем элиты польских коммунистов в Советском Союзе и близким другом – Феликса Дзержинского. После смерти Дзержинского, Уншлихт был главным польским коммунистом в советском партийном аппарате. По данным автора доля польских коммунистов составляла 5–8 % среди всех репрессированых поляков [с. 217]. Среди главных польских коммунистов были уничтожены: Томаш Домбаль, Бронислав Скарбек, Станислав Лещчинский-Ленский и др.

Согласно Н. Иванову в 1937 году в Советском Союзе ни один молодой мужчина в возрасте 25–35 лет, у которого в паспорте была указана польская национальность, не имел каких-либо шансов остаться в живых. Единственным выходом мог быть только побег в лес или попытка незаконно перейти советско-польскую границу, что редко кому удавалось. Зачастую рядовые сотрудники НКВД стараясь выполнить в срок план по арестованным полякам, брали телефонную книжку или книгу записи актов гражданского состояния и искали польские фамилии [с. 20]. Для выполнения планов “польской операции” были арестованы не только поляки, но и большое количество украинцев, белорусов, которые под пытками оговаривали себя и признавались польскими-шпионами. Среди наиболее распространенных методов физического воздействия на арестованных были: “конвейерный допрос” (от 24 до 48 часов в присутствии нескольких сменяющихся следователей); “карцеры” (содержание арестованных в очень холодных или душных помещениях); пытки запретом сна; содержание

арестованных в наручниках сзади за спиной в течении недели; стояние на коленях с поднятыми вверх руками [с. 284]. Сталин не скрывал своего удовлетворения результатами реализации первого этапа “польской операции”. На полях рапорта Николая Ежова собственноручно написал: “Очень хорошо! Копайте и вычищайте и впредь эту польско-шпионскую грязь. Крушите ее в интересах СССР” [с. 283]. Эти слова указывают на то, что Сталин прекрасно осознавал огромное значение “польской операции”.

В ходе “польской операции” судьбу обвиненного решала специальная комиссия, состоящая только из двух человек: руководителя местного НКВД и прокурора. В рамках “польской операции” предложения по мере осуждения должны были передаваться в форме “альбомов” так называемой центральной “двойке” в Москву. Их получали генпрокурор СССР Андрей Вышинский (поляк по национальности) и руководитель НКВД Николай Ежов или их заместители. Масштаб “Большого террора” однако был так велик, что ни один из них не был в состоянии ознакомиться с сотнями “альбомов”, присылаемых со всей страны. Перед окончательным утверждением приговоров к работе над “альбомами” были привлечены другие начальники отделов НКВД, их заместители и помощники, а также сотрудники низших должностей. Большинство из них считало это поручение дополнительной нагрузкой и механически одобряло пришедшие с мест рекомендации. Предложения изменения приговора или вопросы случались крайне редко. “Альбомы” переписывали и подавались на подпись Ежову и Вышинскому, которые никогда не оспаривали приговоров. Это означает, что регион, в котором проводились аресты в рамках “национальных операций”, посылал эти “альбомы” в Москву, где утверждалась предлагаемая мера наказания: “расстрел” или “заключение на срок 10 лет лагеря”, потом “альбомы” отсылались обратно, а далее приговор приводился в исполнение [с. 286]. 15 сентября 1938 г. Политбюро приняло решение из-за загруженности центрального аппарата НКВД “альбомами” утверждать приговоры на местах (“тройками”), без согласование с Москвой [с. 288].

Следует обратить внимание на еще один аспект этой операции: репрессиям были подвержены также семьи осужденных поляков. Приказ № 00486 “Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины” Николай Ежов утвердил на четвертый день после того, как в местные органы НКВД было передано решение о начале “польской операции”. Согласно этому приказу, в том числе и жены осужденных “польских шпионов” должны были быть арестованы и приговорены к 5–8 годам лишения свободы, независимо от того, знала женщина о контрреволюционной деятельности своего мужа или нет. Предписывалось проводить аресты даже бывших жен, которые знали о подрывной деятельности мужа, но не донесли на него. Исключением были женщины, сами донесшие на мужей и доносы которых стали основанием к аресту их мужей [с. 289]. Про репрессии детей, в том числе и польских, можно прочитать в приказе № 00486 следующее: “Социально опасные дети осужденных, в зависимости от их возраста, степени опасности и возможностей исправления, подлежат заключению в лагеря или исправительно-трудовые колонии НКВД или направлению в детские дома особого режима” [с. 290–291].

Надо обратить внимание на то, что во время “национальных операций”, процент приговоренных к высшей мере наказания было намного больше. В “польской операции” он был самый высокий – около 80 %. В таблице “Жертвы “польской операции” 1937–1938 автор указывает в процентном соотношении долю лиц приговоренных к смертной казни по регионам СССР : Беларусь – 89%, г. Ленинград – 89 %, Украина – 81 %, Сибирь и Дальний Восток – 84 %, Средняя Азия и Казахстан – 73 %, Урал – 71 %, г. Москва – 65 %, Европейская часть

России – 64 %, Северный Кавказ – 61 %, Кавказ и Закавказье – 51 %. Отдельной строкой шли поляки работники железной дороги – 58 % [с. 392].

В общей сложности было репрессированно 142 211 поляков, из них убито 111 091 чел, тюремные сроки 3–10 лет получило 28 744 чел. Как отмечает автор, количество репрессированных может отличатся у ряда исследователей (например Никита Петров и Арсений Рогинский указывают число репрессированных 118–123 тыс.чел, в тоже время Томаш Соммер указывает 240–280 тыс. чел. включая поляков которых насильно переселяли, жертв "кулацкой операции" и по иным репрессивным мероприятиям НКВД). По мнению Николая Иванова, можно однозначно оценить количество жертв в 200 000 человек, что позволяет говорить о геноциде в отношении поляков [с. 393].

Надо обратить внимание на то, что акты репрессий, проводимые в рамках большого террора, почти всегда оканчивались обвинением всех их исполнителей и их физическим уничтожением. Автор обратил внимание на то, что сотрудники НКВД, массово убивавшие поляков, сами были потом убиты своими же подчиненными, а среди них было в том числе пять генералов НКВД, поляков по национальности (Станислав Реденс глава НКВД в Казахстане, Ромуальд Пиляр глава НКВД в Саратовской области и его заместитель Игнатий Сосновский, Вячеслав Домбровский глава НКВД в Калининской области, Станислав Пинтал глава регионального отдела НКВД в Южноказахстанской области) [с. 370].

В конце 1938 г. Сталин понял, что страна задыхается от террора, а всемогущество НКВД может угрожать коммунистической партии и ему самому лично. Поэтому он решил ограничить масштаб террора и окончательно завершить "польскую операцию". Глава НКВД Николай Ежов и все его заместители попали в тюрьму. Они были признаны виновными во множественных злоупотреблениях (пытках, фабрикации признании арестованных и. т. д.) во время следственно-оперативных мероприятий и были приговорены к расстрелу [с. 385].

Были ли у Сталина личные причины так жестоко преследовать поляков? Можно ли объяснить польскую трагедию только его предубеждением к польской национальности и культуре? По мнению автора, даже если у Сталина имелись такие предубеждения, неприязнь к полякам играла здесь второстепенную роль. Главенствующей для него идеей была победа коммунизма. Будучи прагматиком, ему пришлось подавить в себе все антипольские чувства и руководствоваться только интересом режима. Важную роль играло использование репрессий в построении отношений с Польшой. Для Сталина врагом, который уничтожался в рамках "польской операции", были не поляки, а Польша. По мнению Сталина, Польша планировала вооруженную агрессию против советского строя, каждый поляк это враг СССР об этом также уверяла советских граждан советская пропаганда. Вот как выглядели основные лозунги: "Польша – потенциальный агрессор"; "Польша вооруженная Англией и Францией ждет как напасть на СССР"; "Агрессия – это для Польши единственный выход из кризисной ситуации в собственной стране"; "Польский фашизм – главная угроза СССР". Подобные тенденции советской пропаганда проявлялись в межвоенный период. Ведущие советские карикатуристы изображали картину Польши как страну всеобщего голода, безграмотности, безработицы, проституции и острых социальных конфликтов [с. 176–177]. Николай Иванов отмечает, что мы должны восстановить память об этом трагическом преступлении. Оно не должно быть забыто. Польский крестьянин из-под Минска или Бердычева, который погиб в ходе "польской операции", является такой же жертвой тоталитаризма, как и польский офицер, убитый в Катыни. Мы должны почтить память и одного, и другого [с. 23]. Надо задуматься, почему мир молчал, когда проводилась "польская операция", почему не отреагировало решительно польское

государство, почему только теперь, после многих лет, мы пытаемся докопаться до истины и установить все факты, связанные с этим страшным геноцидом. Сегодня, спустя 80 лет после совершения этого преступления, мы должны принять решение о том, как чтить память жертв. Что мы можем сделать, чтобы десятки тысяч поляков, убитых только из-за своей национальности, не были забыты?

Владимир Петров
(Польша)

ХРОНІКА

ВИХОВУЄМО ЕЛІТУ УКРАЇНИ: 25-РІЧЧЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ТНПУ ІМ. В. ГНАТЮКА

"…Історики продовжують політ
Незламної борні, святої слави…"

"Виховуємо еліту України…" Власне, таку поважну і високу місію історичний факультет виконує упродовж 25 років. Проходить час, змінюються покоління, але відданість служінню Українській державі, її народу шляхом підготовки кваліфікованих науково-педагогічних кадрів залишаються в основі функціонування і діяльності тернопільської історичної школи, знаної в Україні й закордонні. На сучасному етапі, що характеризується внутрішніми й зовнішніми трансформаціями, пов'язаними із розбудовою національної незалежності, її захистом, демократизацією українського суспільства, реформуванням освітньої сфери, глобалізацією суспільних процесів, зростає вагомість історичної науки й освіти. Виклики сучасного світу як у глобальному, так і в національному аспектах, вимагають підготовки фахівця-історика, котрий би зумів осмислити феномен славного минулого українського народу, інтегрувавши його у загальнолюдський глобальний простір. Факультет продовжує "тримати руку на пульсі" актуальних проблем сьогодення, ставши справжньою кузнею національних вартостей.

Створення історичного факультету на початку 1990-х рр. було велінням часу… Ідея Миколи Алексієвця відкриття історичного знайшла підтримку в середовищі тернопільської інтелігенції та ректора тоді ще Тернопільського державного педагогічного інституту професора Володимира Кравця, який зауважував: "Без історичного факультету університету не може бути" [1].

Бачення сутності, значення й перспективи факультету декана Миколи Алексієвця та колективу фахівців-істориків стало запорукою успіху. Кроки зростання істфаку поєднувалися із набуттям традицій у підготовці дослідників-істориків нового покоління для національної школи, що слугувало розвиткові історичної освіти й науки [2, с. 1]. Будучи одним із наймолодших факультетів в інституті, він стрімко утверджувався, як слушно зазначив перший декан, був спрямований у майбутнє, адже підготовка національних кадрів – істориків, фахівців нової генерації є життєвою потребою для нової України, а вивчення української і всесвітньої історії – постійною необхідністю для кожного її громадянина [3, с. 3].

За 25 років діяльності історичний факультет зміцнився й розширився. Нині він є відомим не лише в місті й області, а й в Україні, Європі та світі. Істфак став потужним центром історичної науки, флагманом гуманітарної освіти.

Навчання проводиться за спеціальностями: 014 Історія (середня освіта); 032 Історія і археологія; 033 Філософія (Аналітика суспільних процесів). Структура факультету охоплює 4 кафедри. Кваліфіковані кадри професорсько-викладацького складу становлять 11 докторів наук, 26 доцентів. При факультеті діє аспірантура та докторантура. Функціонує спеціалізована вчена рада Д 58.053.04 07.00.01 – історія України; 07.00.02 – всесвітня історія.

З часу створення на факультеті видається збірник наукових праць "Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія" (Гол. ред. М. М. Алексієвець, І. С. Зуляк). Уже десять років – міжнародний збірник наукових праць: "Україна–Європа–Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини" (Гол. ред.

Л. М. Алексієвець). Факультет підтримує зв'язки із відомими українськими й зарубіжними університетами, науковими інституціями. Вже кілька років наші студенти мають можливість навчатися за Програмою Подвійного диплому в університетах Польщі.

Майбутні історики успішно займаються пошуковою роботою, є учасниками вузівських, регіональних, всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій, симпозіумів і олімпіад, беруть активну участь у археологічних розкопках, краєзнавчих дослідженнях, волонтерському русі, громадсько-політичному житті краю.

Факультет здійснює значний вплив на кадровий, науковий, інтелектуальний потенціал міста, області, України. Гордість факультету – його випускники, які є успішними людьми. Вони працюють вчителями історії, науковцями, громадсько-політичними діячами, співробітниками архівів, музеїв тощо. Зауважимо, що були студентами історичного чимало очільників Тернопільщини. Серед них – голова Тернопільської облдержадміністрації Степан Барна, віце-губернатор Тернопільщини Юрій Юрик, заступник голови обласної ради Любомир Крупа, керуючий справами виконавчого апарату обласної ради Іван Бабійчук, екс-голова обласної ради, а нині – керівник обласного управління Держпродспоживслужби Василь Хомінець, ін. Випускниками історичного факультету є й директор регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників державних органів влади Володимир Ткач, начальник служби у справах дітей Тернопільської обласної державної адміністрації Ростислав Дрозд, начальник управління з питань внутрішньої політики, релігій та національностей ОДА Ігор Кульчицький, директор обласного державного архіву Федір Полянський [4]. Крім того, знаково, що ректором ТНПУ ім. В. Гнатюка нещодавно став вихованець історичного факультету Богдан Буяк, а деканом із 2016 р. працює випускник істфаку Володимир Місько.

Загалом за 25 років факультет випустив понад тисячу істориків [5]. Вони забезпечують позитивний імідж нашій державі, новій українській школі. Вихованці факультету сьогодні – знані викладачі, доценти, професори, працюють у багатьох навчальних закладах та науково-освітніх установах країни. А доценти Валіон О., Григорук Н., Древніцький Ю., Ігнатенко Н., Киданюк А., Кіцак В., Костюк Л., Лахманюк Т., Місько В, Окаринський В., Прийдун С., Старка В., Секо Я., Терещенко В., Федорів І., професори Алексієвець Л., Буяк Б., Куций І., Москалюк М., поряд зі своїми наставниками, забезпечуть освітній процес та наукові пошуки на рідному факультеті. Вони є авторами низки наукових праць, нагороджені різного рівня відзнаками. Проф. Л. Алексієвець присуджено почесне звання "Заслужений діяч науки і техніки України".

Сягнувши чверть століття, факультет славиться своїми традиціями і досягненнями, які, благо, примножуються, набувають нового змісту і сенсу…

25-річчя стало знаменною, неординарною, історичною подією для історичного факультету, університету, у житті нашого міста, регіону. Як зазначив декан факультету доцент Володимир Місько: "Святкування Дня історичного факультету ми наповнили низкою заходів різного спрямування: наукового, академічного, урочистого, а також тих, які зініціювали наші вихованці" [6].

Традицією стало, що відзначення важливих подій для історичного факультету розпочинається походом до Храму. Із Божого благословення 17 травня 2018 р. неофіційно розпочалася програма святкування істориками ювілею [6]. Символічно, щоцього дня Україна святкувала День вишиванки. У її кольорах постелався дружня історична родина.

Ще одним неодмінним атрибутом істориків є урочисте підняття державного прапору перед корпусом факультету, що відбулося 21 травня 2018 р. Власне, ці заходи дали чудовий старт відзначенню 25-річчя істфаку.

Відтак, упродовж 17–31 травня 2018 р. Проходили різноманітні заходи, приурочені пам'ятній даті. Однак, наголосимо, що низка подій, зокрема, наукового характеру відбувалися протягом усього ювілейного року.

Наукова й науково-дослідницька робота є пріоритетними напрямками діяльності факультету. Сформувалися добрі традиції організації і проведення регіональних, всеукраїнських, міжнародних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів тощо. У контексті 25-річчя історичного факультету реалізовано чимало наукових проектів. Зокрема, виокремимо: Міжнародну наукову конференцію "Європа–Україна–Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека" (19–20 травня 2017 р.), ІІІ-ю Міжнародну науково-практичну конференцію "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)" (13–15 вересня 2017 р.), ІІ-й науково-методичний семінар "Науково-методичні засади організації навчального процесу і підготовки вчителя історії на сучасному етапі імплементації "Закону про вищу освіту": Якість навчання і система оцінювання навчальних досягнень студента" (12 січня 2018 р.), Всеукраїнську науково-практичну конференцію "Релігія, Церква, віруючі в добу суспільних викликів: історичний досвід та сучасні рецепції" (22 березня 2018 р.), круглий стіл "Ціннісний вибір сучасної молоді" (2 квітня 2018 р.), круглий стіл "Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького" (29 травня 2018 р.), Міжнародну наукову конференцію "Історична наука та освіта в Україні: інновації, виклики, перспективи" (30–31 травня 2018 р.) та ін.

Важливою науковою подією на історичному факультеті стало проведення Міжнародної наукової конференції "Історична наука та освіта в Україні: інновації, виклики, перспективи". У її роботі взяли участь провідні українські й зарубіжні фахівці-історики, українознавці, а також аспіранти й магістранти історичного факультету. Модераторами конференції виступили: доктор історичних наук, професор, заступник декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародного співробітництва Алексієвець Леся Миколаївна та кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Місько Володимир Володимирович.

Робота конференції концентрувалася на пленарному засіданні, яке проходило у конференц-залі історичного факультету, та дискусійних панелях: "Глобальна історія: теоретико-джерелознавчі аспекти, дискурси, осягнення", "Революційні процеси в Україні ХХ–ХХІ ст.", "Актуальні проблеми історії, культури і освіти сучасної України", "Аналітика суспільних процесів: філософські, соціально-економічні та історичні аспекти".

Поступ історичної науки, нові теоретико-методологічні підходи в дослідженні історичного процесу, сучасні аспекти осмислення історії України й зарубіжних країн, історична біографістика, проблеми глобальної і всесвітньої історії – це далеко не весь перелік тем, які порушували та аналітично обґрунтовували учасники конференції на пленарному засіданні.

Зокрема, оригінальний погляд на проблеми наукового та популярного вимірів історії Тернопілля в контексті регіональної / локальної історії запропонував доцент кафедри історії України ТНПУ Володимир Михайлович Окаринський, автор нарису історії Тернополя "Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року)" (2017 р.). Професійними й цікавими були доповіді викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка професора кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Наталії Данилівни Городньої "Глобальна чи всесвітня історія: вплив концепції глобалізації на методологію

викладання історії” та професора кафедри історії зарубіжної україністики Тетяни Володимирівни Орлової “Революція претензій” і пострадянський простір у дзеркалі соціальної історії”. Так, Н. Д. Городня акцентувала на характеристиках, які закладені у різних концепціях глобалізації, єдності та відмінностях глобальної і всесвітньої історії, глобальному контексті історії України тощо. Дослідниця наголосила на глобальній історії як міждисциплінарній галузі дослідження, відзначила, що всесвітня історія вивчає основні сили, які сприяють руху й розвитку історичного процесу. У науково-освітньому фокусі пізнання проблем глобалістики на етапі сучасного поступу України була доповідь старшого наукового співробітника, академіка МАІ при ООН, провідного наукового співробітника відділу теорії і методології ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України” Скаленка Олексія Карповича.

Окреме місце у роботі конференції займали питання історичної біографістики. Цій науковій історичній дисципліні були присвячені доповіді професора, керівника Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України Миколи Романовича Литвина “І. Крип’якевич як історик, краєзнавець, освітянин” та професора кафедри стародавньої і середньовічної історії ТНПУ Івана Степановича Зуляка “Епістолярна спадщина Володимира Гнатюка (за матеріалами Державного архіву Тернопільської області”. Чималий інтерес викликали доповіді доцента кафедри змісту і методик навчальних предметів Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної освіти Юрія Юрійовича Свідерського “Курс історії у новій українській школі”, заступника генерального директора НЗ “Замки Тернопілля” з наукової та культурно-просвітницької роботи Руслана Володимировича Підставки “Новітні дослідження НЗ “Замки Тернопілля”, магістра, менеджера з міжнародних прав при компанії Mosaic Rights Management для Східної Європи Надії Гербіш “Therefugeecrisis: aviewon the problem” та ін.

Обговорення ключових аспектів розвитку історичної науки в Україні, питань глобальної та всесвітньої історії продовжилося на вказаних дискусійних панелях.

Загалом сприйняття і осмислення проблем Міжнародної наукової конференції “Історична наука та освіта в Україні: інновації, виклики, перспективи” відбувалося легко, невимушено, в дружній атмосфері однодумців, фахівців своєї справи [7].

Зауважимо, що вказана конференція проходила у конференц-залі історичного факультету, урочисте відкриття якого відбулося 22 травня 2018 р. Як зазначив декан факультету Володимир Місько: “Конференц-зал є гордістю усіх: і студентів, і викладачів… не уявити в сучасних умовах нормального розвитку факультету і нормальної роботи без такої форматної аудиторії. Цей конференц-зал, зроблений за останніми вимогами мультимедійного забезпечення і дуже комфортний… Ми плануємо тут проводити наукові форуми, зустрічі з відомими нашими випускниками, тернополянами, українцями, а також маємо традиції викладання лекцій відомих зарубіжних професорів. Сподіваємося, що цей конференц-зал стане окрасою і місцем для особистісного зростання кожного нашого випускника”[6]. Бачимо, що високі цілі пробуджують честолюбні наміри й знаходять практичну реалізацію. Відкриття і функціонування модерної аудиторії сприятиме створенню повноцінних умов та продуктивній роботі на історичному факультеті.

Знаково, що першим заходом, який відбувся у оновленому конференц-залі, стало проведення 22 травня 2018 р. студентської наукової конференції “Історичні дослідження в Україні: візії покоління 2000-х”, присвяченої 25-річчю факультету. Тематика доповідей торкалася різних аспектів української та всесвітньої історії, зовнішньої політики та міжнародних відносин сучасного світу. Модераторам конференції доктору історичних наук, професору,

заступнику декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародного співробітництва Лесі Миколаївні Алексієвець, магістранту Віталію Гавуру і студентці Ірині Манько, а також усім учасникам "…вдалося створити та втримати до кінця атмосферу академізму та зацікавленості" [8]. Рівень підготовки, вміння формулювати думки, аналізувати історичні процеси, явища, події, вести наукову дискусію свідчить про значні потенційні можливості молодих науковців-істориків, що підвищуватиме якість підготовки спеціалістів на історичному факультеті.

До 25-річчя факультету відкрито виставку наукових праць викладачів історичного факультету.

Вихованці істфаку – здібні, креативні, талановиті молоді люди. До ювілейної дати студенти під керівництвом викладачів організували і провели низку заходів не лише наукового, а й спортивно-оздоровчого та інтелектуально-розважального характеру, які набувають родинного формату. Зокрема, 22 травня 2018 р. відбувся Весняний кубок факультету з футболу та 24 травня – Турнір факультету з пейнтболу. Захопливі змагання сприяли формуванню командного духу та гуртуванню молодих істориків.

Справді спекотно було на іншій студентській ініціативі – Лізі істеричного сміху. Керуючись думкою, що сміх продовжує життя, студенти створили на факультеті – Клуб Веселих і Кмітливих. 26 травня 2018 р. у грі взяли участь три курси, з яких перше місце вибороли студенти четвертого курсу, друге – першокурсники, а третє – студенти третього курсу. "Кожен проявив себе і показав із зовсім іншого боку – і це найбільше досягнення. Багатогранність і крутість історичного факультету просто зашкалює"[9], – як висловилася студентка ІІ курсу Ірина Манько.

Студенти та викладачі істфаку впродовж понад трьох років реалізовують надзвичайно важливу у сучасних суспільно-політичних реаліях місію: дбають про тих, хто захищає наш мир і спокій. На факультеті склалися хороші волонтерські традиції, що включають надання різноманітної допомоги військовим: від листівок і випічки до плетіння маскувальних сіток. Щодо останніх, то за цей час благодійники виготовили більше 200 таких сіток, "свою роботу не припиняють, адже з часом такий виріб знищується, а потреба у ньому не зникає" [10].

У рамках 25-річчя історичного факультету відбулася низка зустрічей, метою яких була популяризація традицій і здобутків істориків. 15 лютого 2018 р. на виставці "Благословенне Тернопілля", що проходила в Українському домі у Києві, потенціал області в освітній галузі репрезентував ТНПУ ім. В. Гнатюка, а також історичний факультет. На заході була представлена монографія доцента кафедри історії України Володимира Окаринського "Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року)" (2017) [11], що стала предметом гордості для факультету, університету, міста. Книга користувалася попитом серед гостей заходу, особливо представників "Тернопільського земляцтва". Крім того, на форумі студенти-історики поділилися знахідками культурно-історичної спадщини Тернополя, знайденими під час археологічних розкопок на території Тернопільського замку. У цьому контексті декан факультету Володимир Місько наголосив: "Ми намагаємося бути корисними, у першу чергу, для нашого міста, виходимо на формат розуміння, що історичний факультет сьогодні, використовуючи власний кадровий потенціал, студентську молодь, може запропонувати місту дослідження його минулого, відкрити для тернополян історію їх міста, історію людей, котрі працювали, жили, творили у нашому місті" [12].

Зауважимо, що презентація книги В. Окаринського про Тернопіль також відбувалася на інших локаціях, як-от, на Тернополезнавчих зустрічах, у

ТНПУ ім. В. Гнатюка, у Тернопільській обласній універсальній науковій бібліотеці тощо. Автор з приводу публікації монографії зазначив наступне: "Ця книжка є фактично розповіддю про Тернопіль для того, щоб її могли прочитати всі. Я зробив усе, щоби вона не втомлювала, а її читали з захопленням. Подав чимало в тому числі й унікальних фотоілюстрацій. Проте аж ніяк не примітизував її змісту. Наводжу багато історичних фактів, прізвища вчених і навіть наукові гіпотези щодо тієї чи іншої віхи в історії Тернополя" [13].

Досягнення історичного факультету були представлені також у межах зустрічей з відомими людьми, фахівцями у своїх галузях. Виокремимо лекції знаного львівського науковця й історика Ярослава Грицака (9 лютого 2018 р.), відомих тернопільських правників Петра та Ігора Гродів (6 березня 2018 р.). А 15 травня 2018 р. відбулася зустріч істориків із провідним ученим-юристом, документалістом В'ячеславом Бігуном, на якій присутні мали можливість переглянути й обговорити унікальну стрічку "Серце мами Гонгадзе", а також мотивуючі фільми про права людини серії "Україна в суді" [14]. Крім того, була започаткована практика читання публічних лекцій для тернополян викладачами факультету, що сприятиме популяризації історичної науки серед широких верств населення краю.

Студенти і викладачі історичного факультету активно долучаються до загальноуніверситетських виховних заходів. Серед останніх, виділимо участь істориків 18 квітня 2018 р. у святкуванні 78-ї річниці рідного університету. Зокрема, викладацький колектив і вихованці взяли участь у найбільшому студентському флешмобі від ТНПУ ім. В. Гнатюка "Україна єдина". Перед головним корпусом студенти університету виконали символічний танець, а тоді створили "живу" карту України. До них долучилися працівники установи, і з постатей у святкових вишиванках поруч постала велелюдна абревіатура "ТНПУ" [15].

На рівні університету, міста, області історичний факультет був представлений на Фестивалі професій "Гостини у ТНПУ", що відбувався 12 травня 2018 р. [16]. На імпровізованому історичному майданчику потенційні абітурієнти могли ознайомитися із спеціальностями, пропонованими для навчання, а також науковими, навчальними й виховними здобутками факультету.

Активними фанами рідного університету історики були також під час відкриття 12 червня 2018 р. грандіозної скульптурної композиції "Лісова пісня", що започаткувала мистецьку алею нашого ЗВО [17].

Отже, наукові, навчально-виховні, спортивні, інтелектуально-розважальні заходи, які організовували і проводили студенти й викладачі впродовж ювілейного року, підпорядковувалися головній меті – ознайомлення громадськості із успіхами й досягненнями історичного факультету.

Урочистості, присвячені 25-й річниці історичного факультету, проходили 31 травня 2018 р. У конференц-залі історичного факультету відбулося засідання "Клубу успішних людей", а згодом у головному корпусі університету провели урочисту академію.

Концептуальною основою святкування 25-річчя історичного факультету було запрошення випускників різних років, які власним прикладом показали успіх професії історика, що дає широкі можливості для самореалізації. У запрошенні на свято зазначалося: "Немов на машині часу кожного з Вас перенесе в атмосферу студентських років. Саме 31 травня в компанії старих друзів та поважних викладачів Ви зможете насолодитися урочистою академією!!! Згадайте студентські літа та побачте факультет таким, яким він став зараз!!!".

Справді, випускник історичного факультету – це успішна людина, який "може себе чудово реалізувати не лише в освіті і науці, але й в політиці та бізнесі" [1]. Власне, "історія успіху факультету – це сотні успішних життєписів наших

випускників, авторитетних особистостей, справжніх лідерів" [1]. Чимало з них взяли участь у першому засіданні "Клубу успішних людей", що відбувався під керівництвом декана факультету Володимира Міська. Серед них були присутні молоді викладачі факультету, які, у переважній більшості навчалися на істфаці, а також старші колеги, доля яких була тісно переплетена із історичних фахом в університеті. Крім того, своїми історіями успіху поділилися випускники факультету, які стали відомими вчителями історії, освітніми, громадсько-політичними, культурними діячами, реалізуються у бізнесі тощо. Захід відбувався у дружній родинній атмосфері, був покликаний згуртувати істориків, продемонструвати переваги історичної спеціальності, запалити у теперішніх студентів бажання старанно вчитися, працювати над собою. Приклад їх успішних колег, які сьогодні творять Українську державу, її історію слугує найкращим способом досягнути цих цілей.

Згодом 25-річчя історичного факультету перемістилося у святкову актову залу університету, де відбувалася урочиста академія. Святково прикрашена фотозона додавала позитивного настрою та приємних емоцій.

Традиційно урочистості відкрилися підзвучання Державного гімну, після якого розпочалася ювілейна концертна програма. Родзинкою свята була презентація фільму про істориків, що дозволив поринути у бурхливий вир спогадів, переживань, хвилювань, пригадати як починалася історія творення факультету, відновити в пам'яті найяскравіші сторінки його становлення та утвердження. Минуле і сучасне факультету органічно поєдналися у прем'єрному відео [1]. 25 років як одна мить! Це було настроєво і незабутньо! У такі моменти відчуваєш гордість приналежності до великої історичної родини. Щира подяка за створення змістовного і якісного фільму ZINET production studio під керівництвом випускниці факультету Наталії Заставецької.

Студентів, працівників та професорсько-викладацький колектив прийшли привітати випускники різних років, ветерани факультету, очільники владних структур міста та духовенство нашого краю. Зокрема, з чверть столітнім ювілеєм історичний факультет привітали: міський голова Тернополя Надал Сергій Віталійович та заступник голови Тернополя Бицюра Леонід Олексійович, заступник голови Тернопільської обласної державної адміністрації, випускник факультету Юрик Юрій Зеновійович, заступник голови Тернопільської обласної ради, випускник факультету Крупа Любомир Левкович, начальник управління освіти та науки Тернопільської обласної державної адміністрації Хома Ольга Зеновіївна [18]. Вони відзначили наукові й навчальні досягнення колективу, внесок факультету у дослідження історії Тернополя. Так, зокрема, мер Тернополя Сергій Надал зауважив: "Завдяки Вашому факультету сьогодні ми маємо можливість вчити наших дітей у тернопільських школах такому предмету, як історія Тернополя. Чимало книг, монографій, які написані про Тернопіль. Сьогодні ми завдячуємо Вам за Вашу підтримку в історичний розвиток Тернополя, тому що ті розкопки, які проводяться при підтримці Ваших викладачів і студентів відкривають нові моменти в історії, яких ми раніше, напевно, і не знали" [19].

З нагоди 25-річчя історичного факультету за багаторічну сумлінну працю, значні наукові досягнення, вагомий внесок у формування, зміцнення і розвиток наукового потенціалу міста та області кращі представники факультету були відзначені грамотами, подяками та цінними подарунками.

Начальник управління освіти та науки Тернопільської обласної державної адміністрації Хома Ольга Зеновіївна зачитала **наказ Міністерства освіти і науки України про оголошення подяк**:

Морській Наталії Львівні, кандидату філософських наук, доценту кафедри філософії та економічної теорії;

Литвин Любові Мирославівні, кандидату економічних наук, доценту кафедри філософії та економічної теорії;

Поперечній Галині Антонівні, кандидату філософських наук, доценту кафедри філософії та економічної теорії;

Ігнатенко Наталії Віталіївні, кандидату педагогічних наук, доценту кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії;

Секу Ярославу Петровичу, кандидату історичних наук, доценту кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії;

Кіцаку Володимиру Мироновичу, кандидату історичних наук, доценту кафедри стародавньої та середньовічної історії.

Кондратюк Любові Романівні, кандидату філософських наук, доценту кафедри філософії та економічної теорії;

Бистрицькій Еллі Володимирівні, доктору історичних наук, професору кафедри стародавньої та середньовічної історії.

Нагрудним знаком Міністерства освіти і науки України "Відмінник освіти" нагороджено:

Алексієвець Лесю Миколаївну, доктора історичних наук, професора кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії;

Грамотами Тернопільської обласної державної адміністрації відзначено:

Савенка Віктора Васильовича, доктора юридичних наук, доцента кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії;

Бармака Миколу Валентиновича, доктора історичних наук, професора кафедри історії України;

Терещенка Валентина Дмитровича, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України;

Киданюка Андрія Володимировича, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України;

Бистрицьку Еллу Володимирівну, доктора історичних наук, професора кафедри стародавньої та середньовічної історії;

Григорук Наталію Анатоліївну, кандидата історичних наук, доцента кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії;

Валіон Оксану Павлівну, кандидата історичних наук, доцента кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії;

Ятищук Оксану Василівну, кандидата історичних наук, доцента кафедри стародавньої та середньовічної історії.

Тернопільська обласна рада відзначила

грамотою

Москалюка Миколу Миколайовича, доктора історичних наук, професора кафедри історії України;

Грушка Віктора Сергійовича, кандидата економічних наук, доцента кафедри філософії та економічної теорії;

Павлишин Людмилу Григорівну, доктора філософських наук, професора кафедри філософії та економічної теорії;

Петришин Галину Романівну, кандидата політичних наук, доцента кафедри філософії та економічної теорії;

подякою

Шевчук Єлизавету Іванівну, лаборанта кафедри історії України;

Козіброду Ярославу Стефанівну, лаборанта кафедри філософії та економічної теорії;

цінним подарунком (годинником)

Алексієвець Лесю Миколаївну, доктора історичних наук, професора кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії.

Міський голова Тернополя

грамотою

Кліша Андрія Богдановича, кандидата історичних наук, доцента кафедри стародавньої та середньовічної історії;

подякою

Костюк Лесю Володимирівну, кандидата історичних наук, доцента кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії;

Кіцака Володимира Мироновича, кандидата історичних наук, доцента кафедри стародавньої та середньовічної історії;

цінним подарунком (годинником)

Окаринського Володимира Михайловича, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України;

Ракович Ірину Віталіївну, диспетчера історичного факультету;

нагородним знаком

Зуляка Івана Степановича, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри стародавньої та середньовічної історії;

Григорука Анатолія Ананійовича, кандидата економічних наук, доцента, завідувача кафедри філософії та економічної теорії;

почесною відзнакою

Алексієвця Миколу Мироновича, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії [18].

Грамотами за наукові, навчально-виховні та спортивні досягнення були відзначені студенти й магістранти історичного факультету.

Вітальні слова історикам із побажаннями творчої наснаги, наукових здобутків і процвітання звучали також від: голови вченої ради ТНПУ ім. В. Гнатюка професора Володимира Петровича Кравця, деканів факультетів та працівників бібліотеки ТНПУ ім. В. Гнатюка, а також представників закладів вищої освіти міста, зокрема, ТНЕУ, ТНТУ ім. І. Пулюя, ТДМУ ім. І. Я. Горбачевського.

На запрошення організаторів академії, керівництва факультету, захід відвідав Високопреосвященніший Нестор, архієпископ Тернопільський і Кременецький. Владику супроводжували клірики єпархії – прот. Євген Заплетнюк, ключар кафедрального собору св. Костянтина та Єлени й прот. Руслан Притула, настоятель храму св. Бориса та Гліба м. Тернополя. Високопреосвященніший архієпископ Нестор, вітаючи всіх причетних до діяльності історичного факультету, з благословення Святішого Філарета, патріарха Київського та всієї Руси-України, нагородив професорсько-викладацький склад і студентів Благословенною патріаршою грамотою та зачитав привітання учасникам від Предстоятеля УПЦ Київського Патріархату.

Серед іншого, Святіший Владика зазначив: “Сьогодні Україна переживає час, коли вивчення історії це вже не порожня теорія, якою люди займаються заради цікавості. Професійне вивчення свого минулого, особливості життя нашого в народу в минулому, історичне краєзнавство, пам’ятко-охоронна справа, теорія вивчення та викладання історії – це те, що реально впливає на нашу самоідентифікацію, на розвиток майбутнього нашої держави та визначення її справедливого та гідного місця в родині інших європейських держав і народів…

Вітаючи всіх істориків і педагогів, у день ювілею факультету, закликаю Боже благословення на всіх чесних і допитливих науковців, які присвячують життя вивченню минулого нашої України, а через минуле готують добру стежку нашого майбутнього. Особливо вітаю та заохочую нашу молодь і студентів досліджувати минуле Церкви. Церква – це душа народу…

Київський Патріархат, зокрема Тернопільська єпархія, має велику радість багато років співпрацювати з вашим навчальним закладом, спільно досліджуючи невідомі сторінки минулого. Сподіваємося й надалі на корисні спільні проекти між нашим духовенством і науковцями", – підкреслив Предстоятель Київського Патріархату" [20].

Підсумував ювілейні вітання декан історичного факультету Володимир Місько. Він звернув увагу на важливу потребу в сучасних умовах вивчення історії, вагомій ролі факультету в освітніх, суспільно-політичних та культурних процесах міста, регіону, зокрема, наголосив, що істфак завжди притягував добірну українську молодь, гуртував її, формував, викристалізовував. В. Місько побажав студентам, викладачам та працівникам факультету здоров'я, миру, добра, подальших наукових і професійних звершень, творчого зростання та успішного майбутнього.

Святковий настрій, позитивну енергетику, чудові емоції присутнім подарували вокальні та хореографічні номери у виконанні студентів університету та гостей дійства. Символічно, на завершення заходу пролунав Гімн історичного факультету, останніми акордами якого були наступні слова:

В країну знань до світла пізнання
Нас кличуть долі і земні дороги
І ми йдемо захоплено щодня
За істину, вперед до перемоги.

Сьогодні можемо стверджувати, що історичний факультет відбувся, виріс у надзвичайно потужний колектив, який успішно виховує еліту, лідерів України. Ми цим пишаємося!

Події відзначення чверті століття історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка уже є історією. Укотре віддзеркалили сильне відчуття престижності й потреби фаху історика. Водночас, глибокий аналіз науково-освітнього процесу модерної України у її регіональному вимірі, як і роль та місце учителя- історика початку XXI ст. ще чекають вагомого слова історика-науковця. І, можливо, це буде випускник історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка.

Список використаних джерел

1. *Фільм* про істориків. URL: https://www.facebook.com/1000101/videos/641731856173521/?id=100010101361056&fref=pb&hc_location=friends_tab. 2. *Сторінки* літопису. Часопис історичного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту. Тернопіль: Літопис, 1996. С. 1. 3. *Алексієвець М.* Кроки зростання. // Часопис історичного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту. Тернопіль: Літопис, 1996. С. 3–4. 4. *Сьогодні* 25-річчя відзначає один із найкозирніших факультетів Тернополя URL: http://ternopoliany.te.ua/zhittya/27267-sohodni-25richchia-vidznachaie-odyn-iz-naikozyrnishykh-fakultetiv-ternopolia. 5. *Вихристюк Н.* За 25 років випускниками історичного факультету стали більше тисячі студентів. URL: http://intb.te.ua/2018/05/%D0%B7%D0%B0-25-%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%9/. 6. *Про важливе.* Володимир Місько URL: http://intb.te.ua/2018/05/%D0%BF%D1%80%D0%BE-. 7. *Валіон О.* На історичному факультеті провели Міжнародну наукову конференцію "Історична наука та освіта в Україні: інновації, виклики, перспективи". URL: http://tnpu.edu.ua/news/2500/. 8. *Iryna Manko.* URL: https://www.facebook.com/iryna.manko.14?fref=gs&dti=1182304258497702&hc_location=group_dialog Офіційна сторінка у мережі Facebook. 25 травня 2018 р. 9. *Iryna Manko.* URL: https://www.facebook.com/groups/1182304258497702/ Офіційна сторінка групи Історичний факультет у мережі Facebook. 26 травня 2018 р. 10. *Протягом* трьох років студенти ТНПУ ім. В. Гнатюка плетуть маскувальні сітки для захисників України. URL: https://tv4.te.ua/protyagom-troh-rokiv-studenty-tnpu-im-v-

gnatyuka-pletut-maskuvalni-sitky-dlya-zahysnykiv-ukrayiny/. 11. *Окаринський В.*Тернопіль: місто, люди, історія (віддавнини до 1991 року). Тернопіль:"Навчальна книга – Богдан", 2017. 512 с., іл. 12. *Про важливе.* Декан історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка Володимир Місько. URL: http://tnpu.edu.ua/news/2015/. 13. *Презентація* книжки кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України ТНПУ ім. В Гнатюка Володимира Окаринського. URL. 14. *Nataliia* Morska. URL: https://www.facebook.com/nataliia.morska Офіційна сторінка у мережі Facebook. 15 травня 2018 р. 15. *ТНПУ* ім. В. Гнатюка єднає Україну: два рекорди і вдячність з усього світу. URL: http://tnpu.edu.ua/news/2286/. 16. *Гостини* в ТНПУ ім. В. Гнатюка вдалися на славу! URL: http://tnpu.edu.ua/news/2402/. 17. *В університеті* урочисто відкрили мистецьку алею. URL: http://tnpu.edu.ua/news/2536/. 18. *25-річний* ювілей відсвяткував історичний факультет ТНПУ ім. В. Гнатюка. URL: http://tnpu.edu.ua/news/2505/. 19. *Ювілей* сьогодні відсвяткував один з факультетів ТНПУ ім. В. Гнатюка – історичний. URL: https://te.vkadri.com/video/tv-4-yuvilei-sohodni-vidsviatkuvav-odyn-z-fakultetiv-tnpu-im-v-hnatyuka-istorychnyi.html. 20. *Заплетнюк Є.* Святіший патріарх Філарет привітав вчених істориків Тернопільщини. URL: https://cerkva.te.ua/patriarh-pryvitav-vchenyh/.

Оксана Валіон

ФОТОДЖЕРЕЛА. ... ІСТОРІЯ – ЖИТТЯ КОРОТКА МИТЬ, ІСТОРІЯ – ЛЮДСЬКІ ТИСЯЧОЛІТТЯ…

Уже традиційно рубрика містить світлини, знакові, подієві, цьогоріч- відзначення 25-річчя історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка.

ІСТОРИЧНИЙ
ФАКУЛЬТЕТ

Студентська
наукова
конференція

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
25
РОКІВ
ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТУ
ВИХОВУЄМО ЕЛІТУ УКРАЇНИ

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ГЕОРГІЯ КАСЬЯНОВА. PAST CONTINUOUS: ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА 1980-Х – 2000-Х. УКРАЇНА ТА СУСІДИ. К.: LAURUS, АНТРОПОС-ЛОГОС-ФІЛЬМ. 420 С.

ВСТУП

До теми, яка вказана у назві цієї книги, я вперше звернувся в 2000 році, коли ще не знав про термін "історична політика". Тоді питання переписування історії цікавили мене здебільшого як проблема розвитку професійного історіописання. В середині "нульових" за збігом обставин мені довелося на громадських засадах очолювати комісію Міністерства освіти і науки, яка здійснювала формальну експертизу підручників з історії. Одночасно я брав участь у проектах, пов'язаних з переглядом змісту історичної освіти. Ознайомлення зі змістом більшості підручників з історії України стало поштовхом до більш детального розгляду проблеми політичного використання історії. Раніше я припускав, що попри єдність затверджених державою стандартів репрезентації минулого автори підручників мають свободу вибору щодо способів репрезентації та тлумачення матеріалу. Проте підручники виглядали гнітюче одноманітними. Це був єдиний метанаратив, змістовно – один і той самий текст під різними обкладинками. Складалося враження, що річ не лише в офіційно затвердженій єдиній програмі, з якою має узгоджуватися зміст підручників, але й у чомусь іншому. Це "інше" й заінтригувало мене.

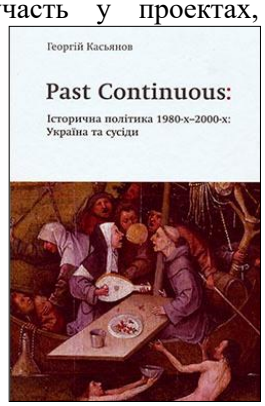

У 2006–2008 роках я був свідком розгортання державної кампанії з підготовки до відзначення 75-их роковин голоду 1932–1933 років, що отримав офіційну назву Голодомор. Уперше після радянських часів, які я ще не встиг призабути, я спостерігав масштабну участь державних інститутів у формуванні та просуванні ідеологічно і політично обумовленої версії минулого. Піонерська готовність, з якою деякі фахові історики долучилися до виконання держзамовлення та обслуговування "суспільного запиту", справляла незабутнє враження.

Просування ідеологеми, згідно з якою голод 1932–1933 років був організований з метою знищення української нації, явно суперечило деяким базовим правилам і процедурам історії як наукової дисципліни. Щоправда, воно ідеально відповідало ідеологічному і політичному запитові частини правлячого класу й імпонувало очікуванням тих сегментів суспільства, які шукали у "геноцидній" версії голоду пояснення життєвих проблем і відповідей на виклики сучасності. Дії моїх колег свідчили й про те, що причина їхнього виробничого ентузіазму далеко не завжди (хоч і часто) полягала в усвідомленому бажанні слідувати політичній кон'юнктурі чи у банальному пристосуванстві. Складалося враження, що вони виконували певну місію...

З огляду на те, що я сам наприкінці 1980-х – початку 1990-х був активним учасником ліквідації "білих плям" української історії, "критиком сталінізму" і переконаним "просвітником мас", мені було неважко впізнати формули, стереотипи і культурні патерни, які, на мою думку, вже належали минулому. Здавалося, що на середину "нульових" професійна українська історіографія в багатьох своїх проявах уже переросла рамки класичного етноцентричного канону. Проте поточна історична політика та підпорядкована її інтересам

історіографія й надалі відтворювали його у незмінній – іноді в доволі карикатурній формі. І в цьому брали участь мої колеги, в базовій професійній кваліфікації яких годі було сумніватися.

Не менш вражаючою була реакція активних прошарків суспільства: виявилось, що питання минулого, як і раніше, збуджують їх не менше, ніж сучасні проблеми, а подекуди й більше. Механіка держзамовлення та "суспільного запиту" також була на диво стандартною: частина еліт та суспільства знову вимагали "правильної" історії, частина захищала "неправильну", водночас усі сторони відтворювали практики радянського зразка. Навіть запити державних органів до академічних інститутів, усі ці "вхідні-вихідні" листи виглядали так само, як запити ЦК КПУ. Новим було лише те, що коло запитувачів дещо розширилось.

Усе це й спонукало мене зайнятися "словом і ділом" історичної політики. Результатом стала низка книг і статей, присвячених її пригодам в Україні, Росії та Польщі. Частина текстів, написана у 2009–2015 роках, увійшла до цієї книги, зрозумію, в зміненому і доповненому вигляді. Події 2015–2017 років і "третє перевидання" агресивно-політичної версії етнонаціо-нального наративу засвідчили той рівень повторюваності, який вказує на наявність певного сталого явища, вартого скрупульозного дослідження.

Рішення написати окрему книжку про історичну політику було непростим. Колега, думці якого я довіряю, зауважив, що проблема опису історичної політики у певний період часу в окремій країні цілком вкладається у межі однієї академічної статті. Та обставина, що в цьому тематичному сегменті переважна більшість праць – це саме збірки статей – почасти підтверджує справедливість цього зауваження.

У найзагальнішому вигляді опис тенденцій, дій акторів і результатів історичної політики дійсно можна викласти у форматі статті чи глави у тематичному збірнику. Проте докладний звіт в історичній ретроспективі, що дозволяє прослідкувати генеалогію явища, яке називають історичною політикою, вимагає значно більшого обсягу. Особливо якщо йдеться про дослідження, що розглядає історичну політику у географічному і політичному контекстах, які виходять за межі національних кордонів. Надихали й праці колег, які також наважились осягнути неосяжне і порушили дотичні теми саме у форматі книги. Зрештою, накопичився і власний досвід.

Варто зауважити, що Україна, попри подібність процедур, практик, дій акторів історичної політики та її наслідків, все-таки є специфічним і складним прикладом навіть на тлі турбулентного пострадянського простору. Хоча б тому, що маніпулювання минулим як в Україні, так і в найближчих сусідів стало однією із передумов і складовою процесів, які призвели до анексії Криму, прихованої та явної регіоналізації країни в питаннях ставлення до минулого, та роздмухування війни на Донбасі.

Отже, ця книга – певною мірою загальний звіт про історичну політику в Україні у загальноєвропейському контексті. Це спроба описати і зрозуміти головні тенденції та явища, пов'язані з використанням минулого в інтересах конкретних груп у певний проміжок часу

Книга складається з трьох розділів.

У першому розділі окреслено концептуальні рамки цього дослідження, запропоновано набір базових формулювань і понять без жодної претензії на будь-які "методологічні" новації. У ньому ж розглянуті головні тенденції розвитку історичної політики в трьох регіонах: "Західній Європі", "Східній Європі" та на "пострадянському просторі".

Другий розділ присвячений здебільшого опису способів дії і функцій головних акторів історичної політики в Україні: держави, недержавних інститутів і тих, без кого історична політика була б неможливою – істориків.

І, нарешті, третій, найбільший за обсягом розділ, присвячений практикам історичної політики, опису та аналізу дій, безпосереднім та довгостроковим наслідкам. Розглянуто процес "націоналізації" минулого в його взаємодії та боротьбі з попередньою версією історії та "колективної пам'яті".

Як виявилося, навіть формат монографії замалий для вичерпного звіту. Багато сюжетів і подій опинилися за рамками дослідження, а чимало з них розглянуто побіжно і схематично.

Я не претендую на те, щоб у своїх міркуваннях мені завжди вдавалося втримуватися в рамках дисциплінарної об'єктивності, тієї, яку вдатно описав Алан Мегілл. Я був не лише спостерігачем і свідком, але й учасником процесів, розглянутих у цьому виданні. Я не обмежувався академічними дискусіями і виходив зі своїми ідеями та міркуваннями до ширшого загалу слухачів, співбесідників й опонентів. їхні реакції, висловлювання і дії створювали й створюють таку атмосферу, що не завжди надається для дихання.

Як і багато моїх колег, які вважають історію науковою дисципліною, а не лише рупором інтересів правлячого класу чи "суспільного інтересу", я під час спілкування із "замовником" дізнався про себе багато нового. Я склав приватну колекцію епітетів, погроз і специфічних побажань на свою адресу, висловлених особисто чи позаочі – мене називали "рукою" Москви, Вашингтона і навіть Тель-Авіва, "ліберастом", "засланим козачком", – я не згадую тут словниковий запас парканів та громадських вбиралень. Можливо, коли-небудь ця колекція згодиться для розуміння суспільної атмосфери й рівня культури спілкування того часу, коли "компетентно" висловлюватися щодо проблем минулого можуть не лише фахівці, але й "люди з вулиці", політики, "акробати пера" і ті, хто називає себе "публічними інтелектуалами"[1].

Я намагався втриматися у рамках виваженого академічного підходу до проблем, що містять потужний емоційний потенціал і породжують етичні дилеми. Ані саме явище, ані переважна більшість його суб'єктів не викликають у мене симпатії не лише через етичні, естетичні чи професійні міркування. Історична політика та більшість її агентів явно чи імпліцитно демонструють нестримне бажання змусити ходити строєм тих людей, що не пристосовані до цього захопливого заняття.

Моральну, інтелектуальну, а часом й організаційну підтримку мені надавали колеги і друзі, яким я висловлюю свою найщирішу вдячність.

Насамперед йдеться про Олексія Міллера, з яким ми почали обговорювати "кривулі історичної політики" ще в середині "нульових": одним із наслідків наших дискусій стала книжка, яка й досі викликає читацький інтерес[2]. Попри дружні стосунки, а можливо, саме завдяки їм, наші дискусії іноді мали доволі гострий характер і часом кожен з нас обстоював свою думку, але незмінною була взаємна повага.

Не менш важливим для мене було спілкування з Олексієм Толочком, фахівцем найвищого класу, інтелектуалом, людиною неосяжної професійної ерудиції. Його дружні критичні застереження були надзвичайно цінними передусім з погляду дотримання "дисциплінарної об'єктивності". Обидва Олексії були першими читачами та доброзичливими критиками цієї книги.

---

[1] У сучасному українському контесті словосполучення "публічний інтелектуал" виглядає оксимороном. Тут або публічний, або інтелектуал.

[2] Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украйна: как пишется история. Диалоги, лекции, статьи. М., 20 П.

Першопочатковий варіант книги прочитав і прокоментував польський колега Томаш Стриєк – один із найфаховіших дослідників сучасної української історіографії та політики пам’яті.

Коментарі фахівців такого рівня, безумовно, сприяли покращенню якості тексту. Значну частину зауважень і пропозицій, особливо стосовно крайнощів інтерпретації, я врахував, велику – залишив поза межами тексту, тож мої друзі і колеги причетні лише до сильних сторін книги. За всі її недоліки відповідає лише автор.

На різних етапах допомогу у зборі матеріалів і роботі над текстом надавали мої аспіранти – Олександра Гайдай та Андрій Любарець, я вдячний їм за їхні час та зусилля і сподіваюся, що наша співпраця була взаємовигідною.

Фінансову й організаційну підтримку я отримував у рамках українсько-швейцарського проекту “Україна регіонів”. Слова вдячності я адресую громадянам Швейцарії: Кармен Шайде, Ульріху Шмідту і Бенедикту Гаузеру.

Більша частина тексту цієї книжки була підготовлена під час стажування в Колегіумі імені Імре Кертеса університету Єни (Німеччина). Окрема подяка групі Students assistance за допомогу з опануванням праць німецьких колег. Остаточна версія тексту склалася під час мого перебування у Базельському університеті в рамках програми Ukrainian Research Initiative in Switzerland (URIS). Український варіант книги підготовлено до друку за допомогою Якова Яковенка.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений діяч науки і техніки України.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Блозва Василь – маґістр історії Ґданьського університету, докторант Польської Академії Наук.

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Василишин Степан – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Васильчук Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри загальнотеоретичних та державно-правових дисциплін Київського університету права.

Городня Наталія – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грушко Віктор – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гуменний Сергій – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Зашкільняк Леонід – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Касьянов Георгій – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор, Директор ДНУ “Енциклопедичне видавництво”, заслужений діяч науки і техніки України.

Комарніцький Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравець Володимир – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, Голова вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Кравчук Олена – викладач Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Литвин Любов – кандидат економічних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лис Назар – магістрант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Мартинов Андрій – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Місько Володимир – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Окаринський Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Орлик Світлана – кандидат економічних наук, доцент, докторантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орлова Тетяна – доктор історичних наук, професор кафедри історії зарубіжної україністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Павлишин Людмила – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Петришин Галина – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Підставка Руслан – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заступник генерального директора з наукової та культурно-просвітницької роботи Національного заповідника “Замки Тернопілля”.

Прийдун Степан – асистент, аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Романишин Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.

Савчин Тетяна – кандидат філологічний наук, доцент кафедри української та іноземних мов Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Світлик Неля – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Сивий Мирослав – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Смільська Ірина – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Чекаленко Людмила – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України імені Геннадія Удовенка, заслужений діяч науки і техніки України.

Шама Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шкуратенко Олена – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету, заслужений діяч науки і техніки України.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кеґль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти згідно з Національним стандартом України 2016 р. "Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015".

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де "4" – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а "47" – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3х4 см.

У редакцію "УЄС" слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті. До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвець, редакція "УЄС", вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of the Resources should be made out in accordance with the National Standard of Ukraine 2016 "The Bibliographic Reference. General Positions and Rules for Drafting DSTU 8302: 2015".

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, c. 47], where "4" – sequence number of the document in the list of References and "47" – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by the information about authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and an electronic version of the paper copy should be given to *UEW* editors. Two summaries, keywords (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 21: 25-ій річниці історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка присвячено. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – 344 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький, Степан Прийдун.

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 19. 06. 2018 р. Підписано до друку 26. 06. 2018 р.
Формат $70\times100/16$. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 29,02.
Замовлення 171. Тираж 150 прим.